

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Informazioni su questo libro

Si tratta della copia digitale di un libro che per generazioni è stato conservata negli scaffali di una biblioteca prima di essere digitalizzato da Google nell'ambito del progetto volto a rendere disponibili online i libri di tutto il mondo.

Ha sopravvissuto abbastanza per non essere più protetto dai diritti di copyright e diventare di pubblico dominio. Un libro di pubblico dominio è un libro che non è mai stato protetto dal copyright o i cui termini legali di copyright sono scaduti. La classificazione di un libro come di pubblico dominio può variare da paese a paese. I libri di pubblico dominio sono l'anello di congiunzione con il passato, rappresentano un patrimonio storico, culturale e di conoscenza spesso difficile da scoprire.

Commenti, note e altre annotazioni a margine presenti nel volume originale compariranno in questo file, come testimonianza del lungo viaggio percorso dal libro, dall'editore originale alla biblioteca, per giungere fino a te.

Linee guida per l'utilizzo

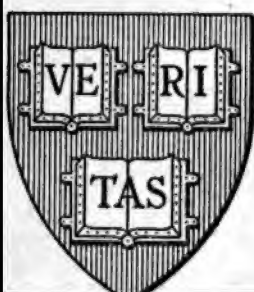
Google è orgoglioso di essere il partner delle biblioteche per digitalizzare i materiali di pubblico dominio e renderli universalmente disponibili. I libri di pubblico dominio appartengono al pubblico e noi ne siamo solamente i custodi. Tuttavia questo lavoro è oneroso, pertanto, per poter continuare ad offrire questo servizio abbiamo preso alcune iniziative per impedire l'utilizzo illecito da parte di soggetti commerciali, compresa l'imposizione di restrizioni sull'invio di query automatizzate.

Inoltre ti chiediamo di:

- + *Non fare un uso commerciale di questi file* Abbiamo concepito Google Ricerca Libri per l'uso da parte dei singoli utenti privati e ti chiediamo di utilizzare questi file per uso personale e non a fini commerciali.
- + *Non inviare query automatizzate* Non inviare a Google query automatizzate di alcun tipo. Se stai effettuando delle ricerche nel campo della traduzione automatica, del riconoscimento ottico dei caratteri (OCR) o in altri campi dove necessiti di utilizzare grandi quantità di testo, ti invitiamo a contattarci. Incoraggiamo l'uso dei materiali di pubblico dominio per questi scopi e potremmo esserti di aiuto.
- + *Conserva la filigrana* La "filigrana" (watermark) di Google che compare in ciascun file è essenziale per informare gli utenti su questo progetto e aiutarli a trovare materiali aggiuntivi tramite Google Ricerca Libri. Non rimuoverla.
- + *Fanne un uso legale* Indipendentemente dall'utilizzo che ne farai, ricordati che è tua responsabilità accertarti di farne un uso legale. Non dare per scontato che, poiché un libro è di pubblico dominio per gli utenti degli Stati Uniti, sia di pubblico dominio anche per gli utenti di altri paesi. I criteri che stabiliscono se un libro è protetto da copyright variano da Paese a Paese e non possiamo offrire indicazioni se un determinato uso del libro è consentito. Non dare per scontato che poiché un libro compare in Google Ricerca Libri ciò significhi che può essere utilizzato in qualsiasi modo e in qualsiasi Paese del mondo. Le sanzioni per le violazioni del copyright possono essere molto severe.

Informazioni su Google Ricerca Libri

La missione di Google è organizzare le informazioni a livello mondiale e renderle universalmente accessibili e fruibili. Google Ricerca Libri aiuta i lettori a scoprire i libri di tutto il mondo e consente ad autori ed editori di raggiungere un pubblico più ampio. Puoi effettuare una ricerca sul Web nell'intero testo di questo libro da <http://books.google.com>

C. IULII CAESARIS COMMENTARII.

C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTHII ET ALIORUM.

EDIDIT

FRIDERICUS KRANER.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIÆ MDCCCLXI.

5

HARVARD COLLEGE LIBRARY

1861, Nov. 15.
Gray Fund.

\$ 1.32

FRIDERICUS KRANER FRIDERICO FRANKIO S.

Habere sua fata libellos alia ego ratione atque vulgo dici solet expertus sum. Cum mihi scripsisses, te Bernhardo Tauchnitzio suasisse, ut Caesaris edendi condicionem mihi proponeret, eamque num vellem accipere, rogasses, scis quantopere dubitaverim. Primum enim nolui in eodem semper scriptore haerere, qui plures per annos repetita occupatione me detinuit, ac desiderio quodam trahebar ad ea retractanda, quae sponere coactus eram. Deinde absterruit me religio quaedam. Cum enim nuper admodum scholae regendae munus suscepissem, non putabam committendum esse, ut huius muneris officiis quidquam temporis vel etiam otii, quod totum illis deberem, subtraheretur. Exemit mihi ex parte eam dubitationem vir honestissimus, qui polliceretur, se tantum mihi temporis concessurum esse, quantum rationes meae postulaturae essent. Atque ea quidem potestate et licentia plenius usus sum, quam, cum rem aggrederer, futurum esse putabam. Tam multa enim intervenerunt, partim grata, partim ingrata, inexpectata pleraque, ut ab instituto opere ad alia omnia distraherer. Accessit Weidmannianae commentariorum editionis iterum curandae necessitas, quae quamvis ab ipso scriptore non vocaret, inchoatam tamen hanc operam retardavit. Nosti etiam morosam quandam meam dubitationem et cunctationem, quae quo diutius in hoc scriptore versor, quem pueris destinavit scholae usus, viri docti autem praeter beatos illos, qui in nulla re offendunt quibusque et placent omnia et

nihil difficile videtur, saepissime quomodo interpretentur et emendent nesciunt, tanto magis augetur, si dudum intellectis plurimorum locorum difficultatibus et corruptionibus non tamen, quam iteratae curae postulare videntur, adhibere contingit curationem. Ita factum est, ut pridem inchoata editio nunc demum prodeat, aliquoties interruptis potius quam omis- sis studiis. Hanc ad te, vir amicissime, misi, et quia meae in te voluntatis aliquid exstare volebam documentum, et quoniam hunc librum, quem ut ederem tu mihi auctor fuisti, ita tuum puto, ut, si poeniteat viros doctos susceptae a me operae — vide, quam lubricum sit intercessorem agere — te in culpa meae partem vocem eamque mecum sustinere cogam.

Quam postulat harum editionum ratio et institutum de auctoris vita et scriptis commentationem, in ea quomodo versandum mihi esse putaverim, paucis dicendum est. Non potest difficile videri, in tanta rerum copia, quae uberrimam praebet scribendi materiem, vitam hominis ab antiquis et recentioribus rerum scriptoribus celebratissimam persequi. Sed ea ipsa copia et abundantia difficultatis causa est, cum eam angustis prooemii terminis comprehendere difficilius sit, quam copiose pertractare. Reliquorum enim scriptorum et Graecorum et Romanorum tantum non omnium primaria laus ipso litterarum genere continetur omnisque eorum memoria ad litterarum historiam pertinet; vita ipsa aut obscurior est aut otio magis quam negotiis clara. Caesarem in ex-

PRAEFATIO

loco collocavit fortuna
que eius pars tantum, neque
ima, eorum sunt, quibus
eius illustratum est. Itaque
ellexissem, de omni vita re-
gestis si uberius exponere-
lum, quem res ipsa statuit,
ram esse hanc commenta-
delectu autem facto in tan-
gravitate, in quò nihil non
abile est, fieri non posse,
rum expressa et imperfecta
et imago, memor Hesiodi
μὴν πάντ' ὅς, omisso priore
et abiectis iis, quae con-
ram, aptius in prooemio
eius addendo de scriptore
et de eius eruditione stu-
litterarum me acturum pu-
ne autem quae ad vitam eius
nt quaeque in re publica ges-
sus omitterentur, haec sum-
per annos digesta addere
ut res memoratu dignissi-
vi in conspectu ponerentur.
que homines, quorum illu-
men est, in uno aliquo ge-
vinam ingenii vim exer-
pauci fuerunt, qui ad om-

posita opera², nemo, si unum Cice-
ronem excipias, magis intellexit,
quanta in civitate litterarum digni-
tas quantumque momentum esset³,
primariumque locum in iis obtinet,
qui, quod postea consecutum est,
litteris et rebus gestis et institutis
praeparaverunt, ut Romana erudi-
tio Graeca humanitate temperata et
illustrata per orbem terrarum pro-
pagaretur, Romaque non armis tan-
tum, sed humanitate etiam vinceret
gentes. Quod Tacitus (Dial. 21)
de eloquentia eius dicit: 'concede-
damus sane Caesari, ut propter
magnitudinem cogitationum et oc-
cupationes rerum minus in elo-
quentia effecerit, quam divinum
eius ingenium postulabat', id de
reliquis etiam litterarum generibus
dici potest; ex iis enim, quae in
summis illis occupationibus conse-
cutus est, coniecturam iure faci-
mus, quid effecturus fuerit, si in
hac re consistere eum voluisset

² Bernhardt Hist. Litt. Rom. p. 208:
Caesar vermittelte zuerst eine Harmonie
zwischen politischer und wissenschaftli-
cher Thätigkeit. Mommsen H. R. III. p.

populi Romani fortuna et ingenita animi vis, vel si confectis omnibus bellis pace frui consiliaque exsequi ei concessisset adversariorum odium. Caesari enim quod litterae et omnis eruditio Romanorum potissimumque lingua Latina debet, non tantum eorum, quae aetatem tulerunt, scriptorum suavitatem et elegantiam aestimandum est, sed latius patet, neque aequalium, qui summam eius dicendi artem efferunt, laudes ad solos commentarios, quibus nos eam iudicamus, spectaverunt; aliud enim oratoris, aliud rerum scriptoris dicendi genus est, ut plena ac perfecta eorum, quibus eminuit, imago ex his solis libris informari non possit et frustra laborent, qui omnium illarum virtutum exempla et documenta in commentariis invenire sibi videntur. Primus autem cum Cicerone linguam Latinam ex prava consuetudine communis et vulgaris sermonis ad severam regulam, ab rusticitate et peregrinitate (Cic. Brut. 74, 258.) ad urbanitatem, emendatam locutionem verborumque delectum exemplo et praeceptis revocare studuit, ut ad novam linguae Latinae conformationem, quae ab illo tempore initium cepit, ad Latinitatem illam, quae sermonem purum conservat ab omni vitio remotum (Auct. ad Herenn. III. 12, 17.), praeter Ciceronem plurimum contulisse putandus sit. Neque quisquam quantum is de patria eiusque dignitate mereret, qui patriam linguam ornaret, melius intellexit et apertius pronuntiavit, quam Caesar, quamque illi, a quo in rebus publicis tanto opere dissentiret, semper praestitit benevolentiam et comitatem, eam iure credimus ex vera meritorum illorum dignatione et aestimatione ortam esse. In praefatione missorum ad Ciceronem de analogia librorum (Cic. Brut. 72, 253.) 'ac si' inquit, 'ut cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae et inventorem bene

de nomine et dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus' — Magnificentius etiam de iisdem Ciceronis meritis Plin. H. N. VII. 30, 117 eum locutum esse refert: 'omnium triumphorum lauream apte maiorem, quando plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii' 4. Haec si quo consilio dicta sint, ipsa verborum specie et pompa ostenditur, fatehndum tamen est, nec meras nec inanes esse blanditias, et tanto honestiorem videri eam orationem, quo magis ostendit, quam recte aestimaverit Caesar id, quod summum est in Cicerone neque ulla invidia, qua vulgo carpi solet, obscurandum. Ipse autem ad id, quod in Cicerone praedicat, mature et consuetudine et studio ductus est. Sermonis elegantiam et castitatem (Gell. XIX. 8.) multum celebratam ab antiquis, ipsi educationi et puerili institutioni acceptam rettulit. Domi enim sub matre Aurelia, ingeniosa et erudita muliere, quam Tacitus (Dial. 28) cum Cornelia, Gracchorum matre, contendit, recte et eleganter loqui assuevit et institutus est a M. Antonio Gniphone, natione Gallo, non minus Graece, quam Latine docto, qui duo volumina de Latino sermone reliquisse traditur (Sueton. de ill. gramm. 7). Ab eo et Graecam linguam doctus est, quae praecipua pars Romanae institutionis fuit, et ad rerum grammaticarum studium, cuius postea illustre documentum edidit, conversus et excitatus videtur. Domesticam con-

4 Haec vulgo inter incerta Caesaris fragmenta, ab Ursino ad libros de analogia relata, ex Anticato, in quo Ciceronem magnifice ab eo laudatum esse constat, desumpta esse existimat Nipperdeus. Ac sane, si in analogia et omnino eo, quo Brutus editus est, tempore scripta fuissent, non credibile est, Ciceronem haec ut graviora praetermissurum fuisse. Non igitur Cicero, cum l. l. addit: 'testimonium Caesaris tuas quidem supplicationi non, sed triumphis multorum antepono', ea, quae Caesarem dixisse Plinius refert, spectavit, quae Iahnii sententia est. Non autem haec Plinii paraphrasin eorum esse, quae apud Ciceronem leguntur, quod opinatur Bernhady l. l. p. 208, certum est.

PRAEFATIO

nem et diligens studium
Cicero l. 1.: 'de Caesare et
iudico et de hoc huius ge-
cerrimo existimatore sae-
audio, illum omnium fere
m Latine loqui elegantis-
hec id solum domestica con-
ne, ut dudum de Laeliorum
iorum familiis audiebamus,
tamquam id quoque credo
tamen, ut esset perfecta
uendi laus, multis litteris et
lem reconditis et exquisitis
que studio et diligentia est
utus.'

a puero assuefactus cultu
e et optime praeparatus ad
ntiam accessit, qua Roma-
rentuti ad rempublicam adi-
abatur. Fuit in gente Iulia
non ignobilis, C. Iulius Cae-
abo, qui festiuitate et face-
banitate et suauitate et su-
bus et aequalibus suis omni-
aestitisse dicitur⁵. Huius
eloquentiae duntaxat adole-
n secutum esse Caesarem
Caes. 55 dicit; interfectus
et a Mario et Cinna⁶ a. 87, ut

ab Antonio tribunis plebis direm-
tum est⁸. Exeunte anno 76 Rhodum
abiit, ut Miloni, clarissimo illo
tempore rhetori, operam daret.
Non diutius anno apud eum com-
moratus videtur; ineunte enim a.
74, ut Suet. 4 refert, cum Mithri-
dates vastaret proximas regiones,
ne desidere in discrimine storum
videretur, Rhodo in Asiam trans-
iit, mox autem, cum pontificem se
factum esse audivisset, Romam
rediit.

Primaria laus, quam omnes anti-
qui scriptores Caesari oratori tri-
buunt, posita est in verborum de-
lectu, quem originem esse eloquen-
tiae dixit (Cic. Brut. 72, 253), in
locutione emendata et Latina,
quasi fundamento oratoris (Cic.
ib. 74, 258); hinc castissimum eius
sermonem dicit Gell. XIX. 8, 3.
Atque severam sibi etiam in ora-
tionibus legem scripsisse consen-
taneum est eum, qui in libro de
analogia tanquam scopulum inau-
ditum et insolens verbum fugien-
dum esse dixit (Gell. I. 10). Ad
hanc igitur virtutem suoapte ingenio

quo bellavit, appareat.' Idem Quintilianus ubi cum aliis oratoribus eum contendit (X. 2, 25. XII. 10, 11. I. 7, 34), *vim* eius tanquam praecipuam dotem effert, et reliqui omnes, qui de eloquentia eius loquuntur (Tac. Ann. XIII. 3. Dial. 21. Vell. II. 36.), in eius laude consentiunt, ut splendidum, summis oratoribus aemulum, proximum Ciceroni eum fuisse dicant.

Non multae eius memorantur orationes; quae scriptae exstant⁹, num ab ipso editae, an ab actuariis exceptae (Suet. 55) vulgatae sint, nescimus, certe non tanti fecisse id genus videtur, ut diversis temporibus habitas orationes in unum corpus colligeret. Omnino oratoria facultate non utebatur, nisi ad id, quod quo animum intendebat ferre videbatur, ad convellendam senatus et optimatum auctoritatem et plebem sibi devinciendam, ut etiam iis orationibus, quibus aliud agere videbatur, idem spectasse putandus sit, velut laudatione Iuliae amitae, uxoris Marii, a. 68 (v. p. 391). Extulit ea oratione in splendidam Iuliae gentis originem et memoriam Marii plebi gratissimam renovavit, quemadmodum etiam in eiusdem funere imagines Marii praeferri iussit cum summo populi applausu et optimatum indignatione, aegre ferentium exsuscitari quidquid in Marii memoria ad plebis animos incitandos inesset lenocinii. Eo-

dem honore eandem ob causam anno vergente affecit Corneliam uxorem, Cinnae filiam, novoid quidem instituto, cum ad id tempus matronas tantum aetate provectas publice laudare mos fuisset (Plut. Caes. 5). Pertinet huc etiam oratio de lege Plantia (a. 70), qua lege redditus parabatur L. Cinnae reliquisque, qui Lepidum a. 76 civiles turbas moventem secuti, a qua re Caesar, quamvis magnis condicionibus invitatus, abstinnerat, post illius necem ad Sertorium confugerant. Hac etiam in re non tam, quod propinquus erat Cinna, quam quod Marianarum partium fuit, patrocinium videtur suscepisse. Actionibus in Dolabellam et Antonium, de quibus supra dictum est, quid secutus sit, quamque acceptae populo eiusmodi contentiones fuerint, quibus nobilium avaritia et violentia aperiebatur, non est quod dicatur. De qua re egerit orationibus pro Bithynis¹⁰ et pro Decio Samnite nescimus. Quas consulatione functus contra L. Memmium et L. Domitium praetores a. 58 habuit orationes, earum causa et argumentum satis ex iis locis patet, qui p. 392 citati sunt.

Quae supra dicta sunt de meritis eius in linguam Latinam severa

⁹ Suet. 55. Cic. Brut. 75, 261: 'orationes quidem eius mihi valde probantur, complures autem legi'. In fragmentis p. 391 eae tantum commemoratae sunt, quas scriptas fuisse constat. Consulto haud dubie a Nipperdeio omissum fragmentum orationis apud milites in Africa habitas cum Oudendorpio et Duebnero recepi, quod ea oratio Suetonii tempore, qui alias quasdam temere ei tributas esse memorat (c. 55. v. infr. p. 392), quin Caesaris esset non videtur dubitatum esse, quamquam non nego et ipsa re et sermone contrarium probari. Parum recte Otto (Eph. antiqu. stud. 1850. 55.) hoc fragmentum ad orationem apud milites de commodis eorum (v. p. 392) pertinere dicit. Idem errat, cum dicit orationem, quam Victorinus commemorat de poena conlatorum (v. p. 392), diversam esse ab ea, quam Caesarem de conlatis habuisse Sallustius refert.

¹⁰ Privatam causam fuisse ex fragmento a Iulio Rufiniano servato (p. 392) patet. Errare videtur Baumgarten-Crusius, qui hanc orationem eam esse existimat, quam Suet. Caes. 49 commemorat: 'quondam etiam in senatu defendenti Nysae causam, filiae Nicomediae, beneficiisque regia in se commemoranti. Remove, inquit [Cicero], istaec, oro te, quando notum est et quid ille tibi et quid illi tute dederis'. Nam ipse titulus orationis et Gellii, qui de auxilio clientibus praestando agit, verba V. 13: 'pro horum necessitate, quorum res agitur', ad plures rem pertinuisse demonstrant. Etiam verba orationis: 'desugere hoc munus, M. Iunce, non potui', potius defensionem in iudicio susceptam significant, quam orationem in senatu habitam, quam scriptam editam esse non est credibile. Ceterum quod dicit Bernhardt Litt. Rom. p. 587: *Man erkennt mehr Leben und Feuer in den früheren Reden* (Suet. Caes. 6, fragmentum dicit laudationis Iuliae amitae), *wogegen auffallend zurücksteht etwa das Fragment bei Gell. V. 13*, hoc quidem ex tantillis fragmentis argumento diversissimis iusto celerius indicatum puto.

PRAEFATIO

endandam et perpolien-
maxime pertinent ad li-
res in maximis occupatio-
ripsit *de analogia* (*de ra-
ine loquendi* Cic. Brut. 72,
ummus imperator Roma-
rinceps etiam fuit gram-
m. His enim libris suam,
riam dicas, auctoritatem
uit in quaestione diu pri-
Graecia, deinde Romae a
icis et philosophis agitata,
equenda esset *ἀναλογία*,
litas, ratio, qua compositis
s similibus omnibus certa
et nullo arbitrio mutanda
norma inveniretur; an-
e, inaequabilitas, qua om-
nsuetudinem loquendique
errentur, cuius dissensionis
apita Varro de lingua La-
o nono exposuit. Seve-
ationem secutus est Cae-
nusque conatus est, lin-
liberiore usu et consuetu-
onstantia ad certam ratio-
rtasque leges revocare,
ue ea re Varronis incon-
etrinam singulari acumine

fragmentis, quae haud pauca col-
lecta habemus, non minus de dis-
quisitionum subtilitate quam de
auctoritate iudicare possumus,
quae horum librorum apud anti-
quos fuit¹². Quo tempore hi libri
scripti sint, certo dici nequit. Suet.
c. 56 in transitu Alpium, cum ex
citeriore Gallia conventibus per-
actis rediret, scriptos dicit, quod
memorabile per se oratorie auxit
Fronto p. 203, cum dicit, eum atro-
cissimo bello Gallico inter tela vo-
lantia de nominibus declinandis,
de verborum aspirationibus et ra-
tionibus inter classica et tubas
scripsisse. Vera si tradit Suetonius
(nec rei insolentia dubitationem
movere debet, quamquam facile
credas, Caesarem, cum per hiemem
in Gallia citeriore versaretur, nec
solum in transitu Alpium his stu-
diis vacasse librosque haud dubie
iam antea inchoatos perfecisse,
Suetoniumque id in itinere factum

nibus praecepit et usu instituit, ut in quar-
tae declinationis dativo u pro ui unice pro-
bandum iudicavit. Gell. III. 16. Corssen:
Ueber die Aussprache — der Lateinischen

esse ut maxime memorabile extulisse), hoc certe dici potest, quibus annis id factum non sit. Nam hieme anni 54—53 et a. 52—51 non profectus est in Italiam (b. Gall. V. 53. VII. 90). Anno 54 una cum Quinto Cicerone, qui ab eo anno legatus eius fuit, in Galliam ulteriorem rediit; quod autem in epistolis a Marco illo tempore ad fratrem missis nulla librorum de analogia mentio fiat, non credibile esse putat Nipperdeius p. 752, in illo itinere de his rebus scripsisse Caesarem; quae causa ut probabilis videatur, nihil tamen certi eiusmodi argumentis definiri patet. Quod idem dicit, a. 52 rebellione Vercingetorigis ex Italia revocatum in summa sollicitudine non videri Caesarem grammaticis rebus tractandis vacasse, ne id quidem magni fecerim; certe sollicitudine rerum futurarum non credo Caesarem, qualem eum novimus, quemque scimus ad bellum Hispaniense, profecto non leve futurum, proficiscentem satis animi tranquillitatis habuisse, ut carmina scriberet, ab rebus illis agendis aversum esse. Hunc ipsum annum autem Koechly¹⁴ fere unum restare ait, quo scriptos esse illos libros credi possit. Nimirum ante annum 54, quo Quintus Cicero ad Caesarem in Galliam abierit, non credibile esse putat, Ciceronem ab eo ita laudatum esse, ut in praefatione librorum factum esse supra p. VII vidimus. Hoc quidem miror. Cicero enim, ut alia taceam, anno 56 in Caesaris gratiam orationem de provinciis consularibus habuit assentationis plenissimam et effecit, ut pecunia in stipendia militum daretur et numerus legatorum augeretur; scimus etiam frequentissimum illo ipso tempore epistolarum inter eos commercium fuisse. Manifestum igitur est, etiam antequam fratrem oratoris ut amicitiae pignus secum in Galliam duxit, sa-

tis causae habuisse Caesarem, cur Ciceronem laudibus ferret. Propterea si ex animo, quo in Ciceronem fuit, cum illos libros ad eum mitteret, de tempore coniectura facienda est, quod omnino in perpetua illa cautione, qua amicitiae inter se speciem servare studebant, lubricum est, nihil impedit, quominus eos a. 55 scriptos esse putemus, quae Nipperdeii sententia est.

Priusquam ad commentarios transeam, paucis de reliquis, quae scripsisse fertur Caesar, dicendum videtur. Ut levia fuerint et mediocria, quae poeticae facultatis edidit documenta, id certe his conatibus demonstratur, politum eius ingenium abnullis ne diversissimis quidem litterarum partibus abhoruisse. Graecarum litterarum studium, ad quod puerilis ducebat institutio, testantur, quas puer scripsisse dicitur, laudes Herculis et Oedipus tragoedia, cui generi omnino illo tempore multi inanem et inutilem dabant operam¹⁵. Hos pueriles lusus Augustus publicari vetuit (Suet. 56). Sed ne virili quidem aetate et iis temporibus, quibus longe aliis rebus occupatus erat, haec studia dedignatus est et carmina scripsit, ut Tacitus (Dial. 21.) acute dicit: 'non melius quam Cicero, sed felicius, quia illos [Caesarem et Brutum] fecisse pauciores sciunt.' Anno 46, dum contra Pompeii filios profectus 'in Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit' (Suet. 56), carmine iter descripsit¹⁶.

¹⁵ In his fuit C. Iulius Caesar Strabo, de quo supra dictum est (Cic. Brut. 49. 177. Ascon. ad Cic. p. Sc Mauro p. 24. Weichert. Poett. Latt. rell. p. 127). C. Titius, eques Romanus (Cic. Brut. 45. 167. Weichert. l. l. p. 372). Quintus Cicero (Cic. ep. ad Quint. fr. III. 5. 7).

¹⁶ v. Wernsdorf. Poett. Latt. min. V. I. p. 36. Praeterea epigramma in Terentium servatum est (v. Fragm. p. 395). Aliud epigramma inter Caesaris fragmenta positum (v. Oudend., Burmann Anthol. II. p. 62), quod Caesarium esse iam alii negaverunt, omisi cum Nipperdeio. Non minus secludere debebam locum Plinii H. N. XIX. 8, 144, ubi carmina commemorantur, quibus victus militum ad

¹⁴ *Einführung zu Caesar's Commentarien* p. 91.

Multa a Cicerone, Suetonio, Quintiliano, Frontino, Plutarcho, Appiano memorantur facete et salse a Caesare dicta, quae collecta olim ab editoribus inter fragmenta ponebantur (v. Oudend. p. 860) 17. Ipse autem ut ingenio fuit acuto et lauto urbanitatis genere condiebat sermonem, ita etiam aliorum delectabatur salibus. Puerum eum *Dicta collectanea*¹⁸ (Apophthegmata Cic. ad Fam. IX. 16, 3) et adolescentulum scripsisse Sueton. c. 56 dicit, sed etiam extremis vitae annis colligendis aliorum dictis delectatum esse, ex Ciceronis epistola supra laudata (v. p. 397), quae scripta est a. 46, apparet, cum ibi de eo more ut etiam tunc servato sermo sit et plura apophthegmatum volumina confecta dicantur. Recte igitur Baumgarten-Crusius ad Suet. l. l.: 'Eiusmodi collectiones haud repente confuit; quam inceperat

Dyrrhachium (b. c. III. 48) celebratus esse dicitur. Ubi cum vel pluralis offensionem esse debuerit (epigramma fuisse suspicatur Drumann. III. p. 763.) in Stilligii editione, quod neglexeram, evanuerunt illa carmina, cum nunc legatur: divi Iulii triumpho [Iulius: triumpho divi Iulii] carminibus praecipue locisque militaribus celebratum. *De sideribus* carmen edidisse Caesarem olim credebatur secundum locum Iulii Firmici Mathes. 8, 5 (v. Oudend.); sed iam dudum intellectum est, non dictatorem, sed Germanicum dici, qui Aratum versibus Latinis reddidit. Nunc alii hunc (v. Merkel. ad Ovid. Trist. p. 379), alii Domitianum auctorem esse putant. Cf. Bernhardt p. 441. Quod p. 398 receptum est ex Nonio p. 198: 'cinis feminino apud Caesarem et Catullum et Calvum lectum est, quorum vacillat auctoritas', id Meyerus ad Caesaris Strabonis tragoedias referendum esse dicit; certe non credibile est, cum ibi de re grammatica sermo sit, dicturum fuisse Nonium, in eare *'Caesaris auctoritatem vacillare'*.

17 Collegit etiam Erasmus, qui ut Plutarchus Caesarem cum Alexandro rebus gestis, ita utrumque inter se argute et festive dictis comparavit.

18 De titulo v. Nipperd. p. 765: 'Cum Madvigius ad Cic. de fin. IV. 26, 72 *collectanea* ut pleraque eius exitus vocabula post Ciceronem nata esse annotasset, Wesenbergius in addendis Caesaris librum non ab ipso Caesare, sed a Suetonio *dicta collectanea* appellatum esse suspicatur. Quod ut verum esse potest, ita nihil impedit, quo minus, ut Cicero illo loco primus *relictanea* scripsit, sic Caesarem primum *collectanea* dixisse statuamus.'

igitur adolescens Caesar deinceps continuavit novisque, quae notatu digna vel audivisset vel legisset, auxit'. Ita etiam Drumannus III. p. 761, qui addit, eas collectiones haud dubie multa petulanter et acerbe dicta continuisse et ob eam causam Augustum libros publicari vetuisse (Suet. l. l.). Ceterum ne scriptos quidem eo consilio fuisse, ut vulgarentur, facile credas.

Librum de *astris* a Caesare editum esse Macrobius testatur Saturn. I. 16, et Plinius eum in indice libri XVIII in iis subsidiis nominat, quibus in conficiendo illo libro usus sit (v. p. 395); alii ea, quae astronomica citantur apud Plinium et Ptolemaeum et Lydum¹⁹, Caesarem fastis a se propositis ascripsisse putant (v. Nipp. p. 757). Consentaneum est, eo tempore, quo fastos emendavit (a. 46), quae res ingrata erat cum aliis, tum pontificibus, quorum intercalandi licentia confusio orta erat (Suet. Caes. 40. Dio XL. 62. Macrobi. Sat. I. 14.), litterarum etiam auxilio novam descriptionem eum stabilivisse. Quae in fragment. p. 396 ex Schol. Lucan. X. 187 posita sunt, qui videri potest Caesaris librum de *computatione* vidisse, ea nunc mihi certum est non esse nisi de ipsis Caesaris fastis intelligenda. Apud Lucanum certe manifestum est, Caesarem, quem loquentem facit poeta ('media inter proelia semper Stellarum coelique plagis superisque vacavi, Nec meus Eudoxi vincetur fastibus annus'), nihil aliud, nisi fastos suos cum Eudoxi, qui apud antiquos praeter Metonis fastos maxima auctoritate erant, comparare, ut non videatur de singulari aliquo libello cogitandum esse²⁰.

Sub tempus Mundensis proclii (quod commissum est d. XVII. m.

19 Quae ad Plinii locos ex Ptolemaeo et Lydo adiecit Nipp. p. 758 aqq., ea quoniam ab hoc primum collecta eius editionis propria sunt, in meam transferre verecundatus sum.

20 Cf. Ideler Chronol. I. p. 354 aqq. Otto Eph. antiqu. stud. 1850. p. 313 libellum a Caesare de fastis a se propositis editum putat.

Martii a. 45) *Anticatones*²¹ scriptos esse dicit Sueton. 56. Mortuo Catone a. 46, cum confecto bello Africano novum bellum instaret in Hispania cum Pompei filii gerendum iterumque in discrimen vocarentur res Caesaris, adversarii certatim utebantur occasione, quam obtulit eius viri mors, qui 'quae tunc erant, futura vidisset, et ne fierent, contendisset, et facta ne videret, vitam reliquisset' (Cic. Att. XII. 4). Summis igitur laudibus ferebatur Catonis virtus, quae fieri non potuit, quin in Caesaris, quem perpetuo impugnaverat, accusationem abirent, scripseruntque laudationes cum alii²², tum Cicero, qui etiam Porciam, Catonis sororem, publice laudaverat (ad Att. XIII. 37). Suscepit πρόβλημα Ἀρχιμήδειον, ut ait ep. ad Att. XII. 4, non facile profecto ei, qui et amicis satisfacere nec displicere Caesari vellet, hortante maxime Bruto, ut ipse dicit Orat. 10, 35. Consentaneum est, Ciceronem, quae fuit eius indoles, summa arte cavissee, ne Caesaris indignationem moveret, neque credi potest, Caesarem, si

ille nimia libertate usus esset, ita de eius Catone iudicatum fuisse, ut factum intellegimus ex Plut. Cic. 39. Plin. H. N. VII, 31. Cic. ad Att. XIII. 46. Quamvis igitur publicae vitae virtutes, gravitatem et constantiam praeterire non potuerit, quemadmodum ipse (ad Att. XII. 4, 2.) dicit, non posse eum vere laudari, si ab omni voluntate consiliisque, quae de republica haberet, recedatur, iure tamen censuimus eius laudationem praecipue in privatis virtutibus efferendis versatam esse. Fortasse propter id ipsum, quod non satis graviter laudatus videbatur a Cicerone, Brutus post eum Catonem edidit. Nihilominus tamen Caesar refutandum Ciceronem putavit, ut Plut. Caes. 54 ait: οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς, quia bene sciebat, quo tenderent illae laudes: ἡνία Καίσαρα κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνηκότος δι' αὐτὸν ἔπαινον. Quantopere autem studuerit, ut quod Ciceronis libro in animis hominum effectum esset, obliteraretur, inde etiam apparet, quod 'quasi πρόπλασμα eius vituperationis, quam ipse scripsit' (Cic. ad Att. XII. 41) Hirtius, qui in eius castris versabatur, ipsius haud dubie auctoritate libellum edidit et ad Ciceronem misit, in quo collegit vitia Catonis (ad Att. XII. 40), sed cum maximis Ciceronis laudibus, qui propter id ipsum vehementer cupivit, divulgari librum ab Attico. Missus ad Ciceronem Hirtii libellus est mense Maio, Iunio mense Caesaris Anticatones vulgati videntur, quibus ille 'Ciceronis libro, quo Catonem coelo aequavit, rescripta oratione velut apud iudices respondit' (Tacit. Ann. III. 34), ita tamen, ut, quemadmodum Hirtius fecerat, Ciceronem, quem refutabat, mirifice laudaret. Qua ratione in calumniando Catone versatus sit, docet Cic. Top. 25, 94 (v. fragm. p. 397). cf. Quintil. III. 7, 28. Omnibus fere locis, quibus Anticatones citantur (v. fragm. l. l.), de privata Catonis vita agitur, ut hanc maxi-

²¹ Hanc duorum illorum librorum titulum fuisse ostendunt Suet. l. l. (ubi iniuria Müllerus et Heldius — Iahnii Annal. 1829. X. p. 98 — Anticatones totidem [libros] scribi voluerunt) et Schol. Iuven., qui ad V. 337: 'quam sunt duo Caesaris Anticatones' adnotavit: libros duos famosissimos in vitam Catonis edidit, quos Anticatones inscripsit; Priscian. p. 694: P. Caesar in Anticatone priore. Plutarchus contra Caes. 54: τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικατῶν ἐπιγράφεται, ut Dio XLIII, 13. Geil. III, 16. (Nihil de ipso titulo probat Quintil. I. 5, 68., ubi de sola vocis compositione agitur.) Rem, non titulum, spectari apparet Cic. ad Att. XIII, 50: 'libri contra Catonem' et Plut. Caes. 3: ἐν τῇ πρὸς Καίσαρα περὶ Καίσαρος ἀντιγραφῇ. Ceterum de libellis, qui pro Catone et contra illo tempore scripti sunt v. Wentzelius Iahn. Annal. 1829. X. p. 95 sqq. Schneiderus Diurn. antiqu. stud. 1837. p. 1141—1148. Wartmannus: Leben des Cato von Utica p. 145—175.

²² M. Brutus (Cic. ad Att. XII. 21. XIII. 46; huic postea respondit Octavianus, v. Suet. Octav. 85. cf. Wartmann. l. l. p. 153 sq., qui recte, quod iam Drumannus vidit, non post Caesaris Anticatones eum scripsisse Catonem demonstrat) et Fadlus Gallus (Cic. ad Fam. VII. 24. 25. Wartmann. l. l. p. 157. De tempore, quo singuli Catones editi videantur, v. eundem p. 160.

PRAEFATIO

um esse Caesarem pro-
tue de iis, quae Cicero
laudaverit, coniectu-
queamus²³, et haud
iniqua de Catone, au-
indicato, narrantur a
ex hoc fonte fluxisse
est, quae copiosius ex-
est huius loci. Omnino
est consilium, ut eum
nem tanquam singularis
emplar intueri consues-
que principem et ducem
centi essent, quovis ca-
undecunque collecta-
vitiis et ineptiis plenum
nem, 'quem alius modi
nes natura finxisset'
(694) describeret. Quod
bene se de illis libris
et vehementer eos pro-
etur (ad Att. XIII. 50 et
ramur hanc in eo animi
qui ita se metu, quo
adventum expectabat
II. 25), eius humanitate
gavissus aequo animo
am laudationem calum-
nationibus convelli et

tolerant, a Cicerone servatae.
Suetonii tempore multas existisse
ad senatum, ad Ciceronem, ad fa-
miliares de rebus domesticis datas
testatur c. 56., et Gell. XVII. 9
libros epistolarum ad C. Oppium
et Cornelium Balbum commemorat.
Cum bellis suis ab rebus urbanis
remotus esset, epistolarum com-
mercio utebatur, ut eos, quorum
opera indigeret, in amicitia retine-
ret, per eosque, quae Romae sciri
vellet, diffunderet. Magna oratio-
nis suavitas, facilitas, gratia in om-
nibus, quas legimus, conspicua est,
ac saepissime Cicero, quem huma-
nitate et officiosa comitate sibi
devincire nunquam intermisit, sua-
vissimas, liberales, perhumanas
praedicat, eo maxime tempore, quo
Quintus frater in eius castris ver-
sabatur²⁵.

Quam deletis reliquis omnibus,
quae scripsit, Caesar litterarum
laudis iacturam fecit, ea quodam-
modo compensata est eo, quod
Commentariis conservatis plus
etiam assecutus est, quam ipse vo-
luisse videtur. Etenim si ei con-

cupivisset, aliter eum scripturum fuisse. Rerum scriptorem res ipsae, tempora reipublicae, instituta vitae consilia fecerunt; historiam, quae vere appellari potest, nec scripsit nec voluit scribere. Neque novum genus monstravit Romanis, sed secutus est morem illo tempore usitatissimum. Cum enim prioribus temporibus historia apud Romanos nihil aliud fuisset, 'nisi annalium confectio' (Cic. Orat. II. 12), quorum exilitas et siccitas legentes retinere non potuit, exstiterunt deinde, qui missa fabulosa antiquitate in suae aetatis rebus se continerent, ut L. Caelius Antipater²⁶, belli Punici secundi auctor, et P. Sempronius Asellio²⁷, qui sub P. Scipione tribunus militum ad Numantiam fuit, et res eas, quibus gerendis ipse interfuit, conscripsit (Gell. II. 13). Ab hoc historiarum genere facilis fuit transitus ad eos, qui vitarum rerumque a se gestarum commentarios composuerunt, quod genus inde a septimo a. u. c. seculo temporum et civitatis ratio factionumque studium procreavit. Quo magis enim usu venit, ut quae gererentur in republica singulorum potius hominum certarumque gentium auctoritate, quam per populum fieri viderentur, tanto studiosius, qui rebus praeerant, in iis illustrandis elaborabant, quo et sua gentisque gloria augeretur, et adversariorum factionumque studiis occurreretur, et populi animus in se converteretur. In his scriptoribus memorantur L. Aemilius Scaurus, qui a. 115 et 107 consul fuit, cuius 'tres ad L. Fufidium libros scriptos de vita ipsius acta' laudat Cic. Brut. 29, 112 (Tac. Agric. 1), P. Rutilius Rufus (consul a. 106), qui repetundarum accusatus et condemnatus Smyrnae historiam Romanam graece et vi-

tam suam latine scripsit, Qu. Lutatius Catulus (consul a. 102), qui cum Mario Cimbros vicit idque bellum narravit, Cornelius Sulla dictator, qui rerum gestarum libros XXII scripsit. Etiam Ciceronem, qui quavis ratione memoriae suae consulendum putavit, notum est praeter tres libros de temporibus suis versibus scriptos, commentarium consulatus sui graece confecisse (ad Att. I. 19. II. 1. Plut. Caes. 13). Ut illi igitur aut de omni vita sua, aut de illustri aliqua re, in qua primas egerunt partes, scripserunt, non solum, ut memoria facinorum suorum conservaretur, sed ut recte ab aequalibus de iis iudicaretur neve invidia et odio adversariorum de fama sua detraheretur, ita Caesarem etiam eadem causa ad scribendum permotum esse iure putabimus. Scripsit igitur civibus suis, a quibus legi maxime recteque iudicari volebat, scripsit ea ratione, qua etiam mediocriter eruditi rerum gravissimarum summam intellegere possent, scripsit etiam eo tempore, quo maxime optabile et necessarium videbatur corrigi et conformari hominum de rebus suis opinionem. Ac de hac quidem re primum dicere placet. De commentariorum enim natura deque consilio, quo editi esse putandi sunt, si iudicare volumus, non inanis est quaestio, quo tempore Caesar eos scripserit et ediderit. Si quis credit, nihil gravius eum spectasse, quam ut 'alii haberent parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam' (Cic. Brut. 75, 262), et 'ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset' (Hirt. ep. ad Balbum), nullum tempus non aptum ad edendum videri poterat²⁸. Sin aliud quid, quod

²⁶ Cic. de orat. II. 12, de legg. I. 2, 6.

²⁷ Cic. de legg. I. 1. Dionys. Hal. I. 11 eum in prudentissimis historicis praeter Catonem numerat. Sapientius eum de historia conscribenda iudicasse docet praefatio a Gellio V. 18 servata.

²⁸ Forchhammerus *Quaest. critt. de vera commentarios de bellis civilibus Alexandrino, Africano, Hispaniensi emendandi ratione* p. 42 hos locos satis ostendere opinatur, ipsum Caesarem alicubi exposuisse, cur hos commentarios ederet, factumque id putat in praefatione ipsius operis: sed eam interlisse nec sciri, ad quem illos libros miserit. Mihi nec per se probabile videtur, praefationem addi-

magis ad res suas pertineret, secutus esse, si ad conformandam et corrigendam civium suorum de rebus a se gestis existimationem et ad adversariorum opprobria convellenda commentarios fecisse putatur, sane quaerendum est, quo tempore id maxime aut aptum aut necessarium iudicaverit, quem scimus semper callidissime, quid quoque tempore agendum esset, perspectum habuisse. Porro ne id quidem leve et negligendum, quod quaeritur, num in ipsis rebus inchoati sint hi libri et perfecti, an confectis demum bellis. De qua re cum olim mirae prolatae sint opiniones, nunc quidem plerisque certum videtur, Caesarem non in mediis rebus singulorum annorum singulos commentarios, sed omnes uno tenore scripsisse coniunctosque edidisse²⁹. Quod Hirtius in ep. ad Balbum dicit: 'ceteri enim quam bene et emendate, nos etiam quam facile et *celeriter* eos perfecit, scimus,' non de singulis

libris, sed de universo opere uno impetu scripto dictum esse patet; nam ita tantum illa scribendi celebritas conspicua et notabilis fuit. Deinde quod Asinius Pollionem dixisse refert Sueton. Caes. 56, Caesarem multa memoria lapsum perperam edidisse, id. utut statuiamus de isto iudicio, certum est non potuisse dici, si Caesar in ipsis rebus commentariis scribendis operam dedisset. Porro Schneiderus³⁰ mirum fuisse ait, si Cicero, cuius et frater Quintus et amicus Trebatius apud Caesarem in Gallia erant, et per quos de omnibus Caesaris rebus certior fiebat, nihil de commentariis inaudivisset, quos scribi vel scriptos esse fugere eos non potuisset. Quod idem dicit Schneiderus, ipsam rationem, qua singuli libri inter se coniuncti sint eaque, quae in prioribus libris narrata sint, laudentur, ostendere non separata, sed coniuncta fuisse volumina, huic argumento non multum tribuerim, cum consentaneum sit, scriptorem, etiam si diversis temporibus singulos scripsisset libros, tamen ita ab initio rem institutum fuisse, ut aliquando unum corpus conficerent³¹. Gravius argumentum Mommsenius H. R. III. p. 594 protulit. B. G. I. 28 narratur: 'Boios petentibus Haeduis — ut in finibus suis collocarent, concessit, quibus illi agros dederunt, quosque *postea in parem iuris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.*'

dixit Caesarem, qua consilium suum aperiret, nisi quis potest, callide tegere eum voluisse veram rationem, nec reliquis servatis hanc solum interlitterasse. Quod autem in eadem re in illdemque fere verbis consentiunt Cicero et Hirtius, id, ut ad communem fontem referendum esse sane credi possit, explicari tamen etiam ex pervagato usu *commentariorum* potest, quo titulo libros inscripsit Caesar. Hi enim cum significant breves rerum gestarum narrationes, e quibus tanquam ex materia scriptores historiam conficerent, non mirum est, quemadmodum ipse Cicero ad Lucceium (ad Fam. V. 12), postquam eum rogavit, ut rerum a se consule gestarum historiam singulari libro comprehenderet, scripsit: 'si auspiciis causam, conficiam *commentarium* rerum omnium', hos etiam commentarios, ut aliis scribendi materia praebere, scriptos esse dici. Ceterum ne id quidem veri dissimile est, Hirtium Ciceronis verba, cum etiam sequentia similia sint, ante oculos habuisse et imitatum esse.

²⁹ Ex recentioribus, qui de Caesare scriperunt, unum novum, qui contrariam sequitur opinionem, Horkellum: *die Geschichtschreiber der deutschen Urzeit* I. p. 126: *Wahrscheinlich ist es, dass die Commentare über Gallien nicht erst als ein Ganzes veröffentlicht wurden: keine Widersprüche, Irrthümer, die sich nach und nach durch die Erfahrung widerlegten, machen es glaublich, dass vielleicht jedes einzelne Buch — jeder einzelne Commentar — sonst mehrere, jedoch nicht alle, zugleich ans Licht traten.*

³⁰ In Wachleri Philomath. I. p. 181 sqq.

³¹ Quod b. G. III. 20 dicitur: 'ut ante dictum est', quibus verbis respicit ad I. 1, et II. 1: 'ut *supra* dictum est' I. e. I. 54 extr. (ad quem locum annotavit Schneiderus: 'quominus separato volumine editum hunc commentarium putemus, adverbium *supra* obstat, quod locum et partem praesentis voluminis aliquam priorem respiciat'), eo coniunctos editos esse libros, sane probatur, sed ita dicere potuisse Caesarem, etiamsi alio tempore scripsisset eius anni commentarium, negari non potest, cum etiam auctor b. Alexandrin. c. 4 dicere potuerit: 'ut *supra* demonstratum est', quibus verbis revocatur ad b. c. III. 112. Nimirum scripsit illi, quia hunc librum commentariis de bello civili additurus erat.

Hoc factum haud dubie est ob fidem, quam in bello Vercingetorigis Caesar praestiterunt; nam initio belli (VII. 18) etiam tunc stipendiarii Haeduum dicuntur. Non potuisset igitur Caesar primo in commentario commemorare id, quod septem annis post factum est, hic commentarius si post primum annum scriptus esset. Non aliter de belli civilis commentariis statuendum est, quos confecto demum bello scriptos esse apparet ex locis, quales sunt III. 18: *bello confecto* ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni interfuerunt, et c. 57 (60): *ut postea confecto bello* reperiebamus, III. 16: quibus rebus neque tunc respondendum Caesar existimavit, neque *nunc*, ut memoriae prodantur, satis causae putamus.

Quo tempore editi sint de bello Gallico commentarii, dubitatur. Primus de ea re accurate quaesivit Schneiderus l. l. p. 179 sqq. et post eum, qui aliter statuit, Nipperdeus Quaest. Caess. init. Antiquorum scriptorum unum exstat testimonium, quo hoc certe probatur, eos ante annum 46 vulgatos esse; commemorantur enim in Ciceronis Bruto (75, 262), qui eo anno scriptus est. De his autem solis ibi sermonem esse, iure existimatur, cum de bello civili libros illo tempore nondum editos esse certum videatur²². Schneiderus (Koechly l. l. p. 51) scriptos illos libros putat

per hiemem a. 51 et ante mensem Maium vulgatos, antequam Cicero, quod eo mense factum est, in Ciliam provinciam abierit. Contra Nipperdeus, quem olim secutus sum, extremo demum, quo in Gallia versabatur, anno satis otii eum nactum esse existimat, cum ab initio anni 52 usque ad a. 50 occupatissimus fuerit, ut ne hibernum quidem tempus a continuis bellis intermitteretur. At neque motus, quibus per hiemem a. 52—51 occurrendum fuit neque omnino duorum extremorum annorum occupationes tantae erant, ut iis a scribendo Caesar prohiberetur, qui multo minus ad scribendum idoneis temporibus otium nactus est, ut omnino non quo potuerit, sed quo voluerit tempore et aptum rei quae conveniens putaverit, quaerendum videatur. Quod si maxime consentaneum videtur, pacata tota Gallia, quod a. 50 accidit, scriptorem se accinxisse ad scribendum, fuisse tamen videntur, quae eum moverent, ut nondum absoluto imperio septem annorum commentarios ederet. Gravissimum et atrocissimum bellum Vercingetorigis, quo periculum erat, ne quae priorum annorum laboribus paraverat, eriperentur, ita confecerat, ut iam omnis Gallia devicta videretur (VIII. 1). Poterat igitur in gloriosissima re consistere, si quid admonebat, ut quam primum quid in Gallia egisset exponeret. Ortae autem erant illo tempore gravissimae adversariorum contentiones, postulantium, ut Caesari in Gallia succederetur. Invidebant optimates gloriae et potentiae in Gallia partae, non legitima dicebantur bella, quae cum barbaris ultro lacescitis, iniussu senatus, gerebat, crudelitatem, perfidiam, avaritiam exprobrabant (Suet. 24. 54); admodum igitur probabile est, eum tum maxime, cum hae res agerentur, adversariorum conatibus opponere studuisse eos libros, quibus res suae in clara luce poneretur, refutatis variis de provinciae belli-

²² Probat hoc Nipp. p. 5 Ciceronis verbi: 'Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam, inceptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamitatis inurere, sanos quidem homines a scribendo deterruit.' Dicit enim hoc ludicium Ciceronem facturum non fuisse, si iam tum libri de b. civili editi fuissent; in hoc enim bello tradendo certum esse alia omnia requiescisse Ciceronem, quam ut Caesaris oratio calamitatis inureretur. Vera haec putarem, si illa mortuo Caesare scripta essent; vivo eo scimus multa alia dixisse Ciceronem, quae non minus abhorrerent a vera eius mente, ut quod de belli Gallici libris sine simulatione dicere potuit, idem etiam de his commentariis, si exstiterent, ut diceret ab animo suo impetratum fuisse existimem.

que administratione rumoribus³³. Rectius igitur eo tempore, quo primum de imperio eripiendo agebatur, quam eo, quo vehementius exacerbatis animis rem ad arma venturam esse, nemini, omniumque minime Caesari dubium esse potuit, ad Gallici belli memoriam animos revocaturus erat. Hinc verisimile est, eum confecto bello Vercingetorigis commentarios inchoasse et post expeditiones, quas initio anni 51 fecit, per otium hibernorum, quae in Belgio habebat (b. G. VIII. 46) absolvisse. Si, quae Nipperdeii opinio est, anno 50, 'quo pacata tota Gallia ab omni motu vacavit, cum neque quidquam se in Gallia gesturum videret, et summum otium nactus esset', res suas perscripsisse putatur, iure obiectum est, mirandum esse, si qui tam celeriter scribere solitus esset pauca illa, quae extremis duobus annis gesta sunt, in tanto otio non addidisset, ut civili tumultu in scribendo interPELLARETUR et impediretur, quominus, quod exoptare maxime debebat, finem novem annorum labori impositum totamque Galliam subactam narraret. Itaque si in rebus anni 52 narrandis substitit, id ipsum testimonio est, illo, non posteriore tempore, commentarios scriptos esse. In libris ipsis nihil fere est, ex quibus de tempore, quo scripti videantur, coniecturam facere liceat. Nam qui

statuunt, eos propterea non post exortam civilem dissensionem editos esse, quod de Pompeio VI. 1. VII. 6, semperque de Labieno, qui ad illum transiit, honorifice loquatur, iniuriam faciunt Caesari humilisque animi hominem eum putant. Maiorem veri speciem habet, quod Mommsenius l. l. ex eo, quod b. G. VII. 6 ('cum iam ille urbanas res virtute Gnei Pompei commodiorem in statum pervenisse intellegeret') leges a Pompeio per causam turbarum Milonianarum latas probat, quod servata etiam tunc pace cum Pompeio facere debuerit, bello autem exorto ne potuerit quidem, cum ipse eos, qui illis legibus damnati essent, restituisset, apparere dicit ante exortum civile bellum vulgatos esse commentarios. Sed cum notum sit, Caesarem maxime semper studuisse, ut placabilem ostenderet animum, ne a se bellum ortum videretur, et cum oratio ipsa ita comparata sit, ut magna, quam in laudando Pompeio adhibet, cautio neminem fugere possit, neque leges istas commemoret, sed universe de virtute Pompei, qua turbas illas represserit, loquatur, ita eum etiam a. 50, cum etiam tunc in Gallia versaretur et res nondum ad extremum discrimen deducta esset, scribere potuisse, non negaverim, ut hoc loco dubitatio, utro anno scripti sint commentarii, dirimi non videatur.

Probabilis Forchhammeri (l. l. p. 42) opinio est, Caesarem scribere voluisse commentarios rerum suarum³⁴, atque eo titulo iam libros de bello Gallico inscripsisse, cum ita appellantur Cic. Brut. 75, 262:

³³ Schneiderus l. l. p. 183: 'Caesar wusste schon vorher, dass die Mehrheit der Senatoren gegen ihn war; Pompeius hatte erst im vorigen Jahre zweideutige Schritte gethan; die Stimmung des Volks war jederzeit unsicher: Caesar musste alle Mittel anwenden, die Provinzen und das Privilegium zu behaupten. Hierzu konnte die Verbreitung eines Werks, wie das vom gallischen Kriege allerdings beitragen. — Nun erschien die lange glänzende Reihe von Siegen, alle im Namen des Römischen Volkes errufen, alle von dem Senate mit steigenden Auszeichnungen belohnt, in dem einfachsten, gemässigtsten Tone geschrieben — die Wirkung konnte nicht verfehlt werden.' His quae opponit Nipperdeius, non defuisse Caesari idoneos homines, quorum oratio et ad plures perventura, quam hi libri, neque ulla verecundia impedita fuerit, ille non puto illam opinionem refutari.

³⁴ Commentariorum nomine ipsum Caesarem usum esse, non tam codicum auctoritate constat (quorum non nisi deteriores commentarios habent, ex bouis unus Parisinus primus extremo l. VII., reliqui aut libros, aut historias, aut ephemeridem rerum gestarum belli Gallici; in belli civilis libris nusquam commentariorum nomen comparat), quam testimonio Ciceronis, Suetonii ll. ll. Hirtii praef. et c. 4, 30, 33, 48, Strabonis, qui initio libri IIII *ὑπομνήματα* Caesaris citat.

'atque etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum' (Hirt. praef. I. VIII: commentarios rerum gestarum Galliae) eodemque nomine utrosque commentarios inscriptos fuisse ostendere videatur Suet. 56: 'reliquit et rerum suarum commentarios Gallici civilisque belli Pompeiani'. Fuit ille haud dubie communis omnium commentariorum titulus, ut ea, quibus hodie appellantur, nomina ab ipso Caesare profecta esse iure dubitemus. Qui nunc de bello civili inscribuntur commentarii, partem tantum esse eius operis, quod totum bellum usque ad exitum civilis dissensionis comprehensurus erat, et per se probabile est, et demonstratur eo, quod non in morte Pompei, qua commodissime finire poterat Pompeiani belli narratio, substitit, sed etiam initia belli Alexandrini adiecit, atque haec ipsa ita abrupta, ut non consulto ad eum locum perducta narratio, sed casu abrupta videatur³⁵. Atque Hirtius in praef. I. VIII. cum novissimum Caesaris scriptum (i. e. belli civilis commentarios) *imperfectum* se confecisse dicat, apparet, quos habemus tres libros Caesarem non ut singularem ab reliquisque separatam et iis rebus, quibus factum videmus, terminatam partem rerum suarum edere, sed reliqua etiam bella tradere voluisse. Maxime igitur verisimile est, Caesarem hos libros non ipsum edidisse, sed inchoatos, ut videtur, victis Pompei filii atque ita omni bello confecto morte occupatum imperfectos reliquisse. Hoc demonstrat etiam, quod Asinium Pollionem dixisse

refert Sueton. 56, Caesarem commentarios rescriptum et correctum fuisse. Manifestum enim est, hoc ad Gallici belli commentarios referri non posse, quos aliquot annis ante editos et in omnium manibus versantes eum rescribere voluisse credibile non est, sed ad solos de bello civili libros; non minus patet, non loqui eum de editis ab ipso Caesare libris, sed dicere, eum correctum et rescriptum fuisse, si edidisset, quod factum non esse sciebat³⁶. Credi potest, in eo ipso, quod non edidit hos libros auctor, deterioris, qua nobis traditi sunt, conditionis et negligentiae etiam, cuius vestigia quaedam deprehendimus, causam positam esse, quamquam cavendum est, ne nimis curiosi iusto plura ad eam causam referamus. Quod enim Forchhammer p. 47 suspicatur, primum horum commentariorum editorem fortasse non ubique summa religione tantummodo id edidisse, quod a Caesare sit profectum, sed omissa addidisse, inchoata perfecisse, id mihi non videtur credibile³⁷, ne-

³⁶ Haec si vera sunt, non est, quod Schnellderi opinio, alias etiam ob causas improbabiles, hos commentarios Caesarem edidisse, antequam contra Pharnacem profectus esset, pluribus refutetur.

³⁷ Non debet ut exemplum talis editoris industriae afferre b. c. III. 17 init.: 'quibus rebus neque tunc respondendum *Caesar* existimavit, neque nunc ut memoriae prodantur, satis causae *putamus*: postulabat *Caesar*' cett. Nam in quo offendit, id ne potuit quidem aliter dici, cum *scriptoris* persona (*putamus*) necessario distinguenda fuerit ab ea, qua semper utitur *Caesar*, ubi de se narrat: apparet enim, quam inepte dicturus fuerit: 'neque tunc respondendum *Caesar* existimavit, neque nunc — satis causae *putat*.' Quod deinde dicit: 'postulabat *Caesar*', potuit nomen omittere, posuit autem, quod interpositis illis ad narrationis subiectum redire voluit. (Aliam ob causam non maiore iure in eo loco offendit Hagijs Philol. XI. p. 666.) Non magis probo, quae de initio libri primi dicit: 'Nusquam magis apparet, opus non esse rescriptum. Sententiae breves et abruptae, etiam ubi auctor non vehementius commotus loquitur, ostendere videntur, hanc partem summam esse perscriptam, non perfectam et perpolitam'. Mihi ad depingendam adversariorum festinationem, cupiditatem, iracundiam, qua omnia raptim et turbate age-

³⁵ Forchhammer. p. 43: 'Neque enim tantummodo res in Europa gestas commemorat, non in Pompei morte subsistit, quasi Pompeiani belli civilis (Suet. 56) commentarios scribere vellet, sed alienissimo loco, nulla, ut apparet, ratione ductus, commemorata morte Pothini, qua nihil in summa rerum mutabatur, finem scribendi fecit. Quare etiam is, qui belli Alexandrini commentarium scripsit, ut initium quoddam operis sui inveniret, plura iam a Caesare commemorata repetere coactus est.'

que interpolationum, quibus multis hi libri inquinati sunt, hinc repetierim originem.

Caesar si vere commentarios aliquantum post gestas res scripsit, quomodo et quibus subsidiis eos confecisse putandus esset, quaesitum est. Neque enim credibile esse dixerunt, adeo eum memoria vel valuisse vel confisum esse, ut post tot annos res tam multas tamque varias, in iisque etiam minutissimas, sine praesidiis perscriberet. Non orta, opinor, certe aliter instituta esset ea quaestio, nisi scriptores quidam, qui 'ephemerides' Caesaris, diversas, ut creditum est, a commentariis, commemorant,³⁸ in errorem induxissent et omnino ad eam disceptationem deduxissent. Dion. Vossius putavit Caesarem privatum in usum et memoriae causa ephemerides (commentarios diurnos) composuisse, et ex iis confectos esse quos habemus libros; postea autem aliorum in manus pervenisse et meliore fide dignas fuisse quam commentarios.³⁹ Schneidero autem, qui fusi-
us de illis ephemeridibus ut commentariorum fonte exposuit (Praef. p. 31), ita infixa fuit ista suspicio, ut ea etiam in iudicandis scripturae discrepantiis ea, quae fuit viri acutissimi pervicacia, mire abusus

bantur (c. 5), ad describendam continuam novisque cotidie auctam iniuriarum seriem, quibus in se congestis rem denique ad arma venisse narrat, aptissimum hoc et consulto ab auctore usurpatum dicendi genus videtur, quo tanquam praesens rerum imago exprimitur.

38 Plut. Caes. 22. App. Celt. 18. Symmachus epist. IIII. 18. Serv. ad Verg. Aen. XI. 748, cuius admodum mira narratione maxime nititur illa de ephemeridibus opinio. Dicit enim: 'C. Iulius Caesar cum dimicaret in Gallia et ab hoste raptus equo eius portaretur armatus, occurrit de hostibus, qui eum nosset et insultans ait 'Caesar, Caesar', quod Gallorum lingua 'dimitto' significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Caesar in *ephemeride* sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem.' De qua fabula quid statuendum sit, ostendit Nipperdeus p. 6.

39 V. etiam I. Vossius de Hist. Lat. I. 13. Oudend. ad b. civ. III. 34. Refutavit haec iam Davisius in adnotatione ad fragmentum, quod olim putabant, ephemeridum, hoc est locum illum Serril.

sit.⁴⁰ Haec tam accurate refutata sunt a Nipperdeio p. 6—8 et p. 45, ut pauca tantum, quae ad eam rem pertineant, hic dicenda putemus. Primum certum est, quas scriptores, qui laudati sunt, ephemerides dicunt, iis ipsos commentarios de bello Gallico significari, quemadmodum etiam antiquissimi Caesaris codices, Parisinus I, Vossianus I, Egmondanus, idem nomen libro octavo subscriptum habent. Quodsi continuam aliquam et copiosam rerum gestarum narrationem praeter commentarios scripsisset eaque mansisset, ut alii atque etiam posteriores scriptores ea uti possent aut certe notitiam eius haberent, mirum profecto esset, si nec Suetonius, qui omnia Caesaris scripta commemorat, de illis quidquam inaudivisset, et Hirtio res belli Alexandrini, cui ipse non intererat, sermone potius Caesaris, ut ait in epistola ad Balbum, quam diurnis illis commentariis notae fuissent. Neque credi potest futurum fuisse, ut supplementa commentariorum tam diversa inter se ratione scriberentur, si iis, quae Caesar ipse narrasset, auctores uti potuissent. Alii autem scriptores, ut Polyaeus et Frontinus, quod complura Caesaris strategemata referunt nusquam in commentariis narrata, inepte creditum est, haec non potuisse nisi in ephemeridibus illis scripta esse. Consentaneum est, multa Caesarem, quae memorabilia viderentur, notasse vel notanda curasse;⁴¹ scimus eum quotannis ad senatum de rebus gestis rettulisse (b. Gall. II. 35. IIII. 36. VII. 90. Suet. 56), multas ad amicos epistolas dedisse; aderant rationes quaestorum (b. Gall. II. 33), epistolae legato-

40 V. Vol. I. Praef. p. XLVII et p. 83. 124. 143. 198. 201. 218. 227. 228. 231. 272. 286. 287. 313. 376. 387. 393. 401. Vol. II. p. 4. 35. 62. 84. 95. 97. 114. 121. 126. 341. 376. 437. 480. 483. 531.

41 Plut. Caes. 17: ὥστετο μὲν ἡμέραν ἐπὶ τὰ φρούρια καὶ τὰς πόλεις καὶ τοὺς χάρακας, ἐνὸς αὐτῶν συγκαθήμενον παῖδος τῶν ὑπογράφων ἑμα διώκοτος εἰς τὸ μέγεθος.

rum de rebus a se gestis, multa alia, quae notare solebant, quorum hoc erat negotium, ut ea etiam, quae memoria custodire nec poterat nec attinebat, ut mensuras itinerum, montium, fluminum, numeros captivorum et interfectorum, parata haberet. Haec omnia autem ut idonea scribendi praesidia praeberint, longe tamen aberant ab ea libri forma, quam Schneiderus finxit, quo quidquid memorabile accidisset ita ordine expositum esset, ut aliis amplificatis, aliis contractis commentarios inde confectos esse credi posset. Nec profecto quisquam existimabit, Caesaris ingenio ad rerum ipsarum, ut gestae sunt, summam post aliquot annos perscribendam amplo apparatu in ipsis rebus memoriae causa collecto opus fuisse. Paulo alia ratione illam de ephemeridibus opinionem defendit Horkellius,⁴² qui eas Graece scriptas fuisse existimat. Probat id cum aliis locis, tum Plut. Caes. 46, qui narrat Caesarem post pugnam Pharsalicam caesos hostes prospicientem exclamasse: *τοῦτ' ἔβονλήθησαν, εἰς τοῦτό μ' ἀνάγκης ὑπὴγαγοντο, ἵνα Γαῖος Καῖσαρ — εἰ προήκαμην τὰ στρατεύματα κἂν κατεδικάσθην.* Ταῦτά φησιν Δοῖννιος Πολίων τὰ ῥήματα Ρωμαῖοσι μὲν ἀναφθέγγεσθαι τὸν Καῖσαρα παρὰ τὸν τότε καιρὸν, Ἕλλησι δ' ὑπ' αὐτοῦ γράφειν. V. Suet. Caes. 30. Haec igitur Latine pronuntiata Graece in ephemeridibus scripta esse a Caesare Pollionem dixisse putat. At mirum videtur, si Caesar Graecas ephemerides scripsit, hoc tanquam singulare quid efferri, Graece illa verba in illis scripta fuisse, cum aliter ne potuerint quidem. Alio igitur loco, in epistola fortasse, ut creditum est, non in Graecis commentariis ea posita fuisse necesse est, cumque Graeca illa vox Caesaris vulgata esset, operae pretium duxit Pollio commemo-

rare, non Graece, sed Latine locutum esse Caesarem.⁴³

De fide et veritate commentariorum non minus diversa inde ab antiquissimis temporibus hominum iudicia fuerunt, quam de ipsius auctoris moribus et ingenio. Ut suspectus suarum rerum quisque testis est, ita qui in altissimo loco collocatus non mediocres nec privatas, sed gravissimas et amplissimas res et ad plures pertinentes, quas ipse gessit, scriptas tradit, tanto maiorem hominum dubitationem et suspicionem excitat. Nec profecto ullus antiquorum scriptorum severius examinatus et iniquius reprehensus est quam Caesar. Multi autem, qui certatim id egerunt, ut omnia conquererent, quae falso et invidiose narrasset, aut speciosa excusatione et honesta praescriptione texisset, aut callido silentio obscurasset, haud pauca ipsi non sine invidia aestimaverunt, in aliis erraverunt et corruptos testes secuti sunt, aut denique non historiam scripsisse Caesarem, sed commentarios obliti ea in scriptore desideraverunt, quae expectari et postulari ab eo non poterant. Centies repetitum est quod de Asinio Pollione refert Suet. Caes. 56: *'parum diligenter parumque integra veritate compositos [commentarios] putat, cum Caesar*

⁴² Wohl erklärt sich alles, inquit Horkellius, wenn wir in der griechischen Aeusserung dem Inhalte nach ein Fragment der griechischen Ephemeris erkennen: wenn das was dort wenigstens der eine oder der andere der Zeitgenossen griechisch lesen konnte, auf griechischem Boden Lateinisch gesprochen war, so konnte das wohl der Bemerkung werth scheinen. Quasi vero mirum sit, Romanum imperatorem in Graeca terra bellum gerentem Latine apud suos locutum esse. Quod idem Plut. narrat c. 49 (Suet. Caes. 64. Dio XL. 40. Oros. VI. 15) Caesarem cum in pugna ad Pharum hostibus irruentibus in mare desiluisset et nando evaderet, *βιβλῖδια πολλὰ* manu supra mare elata tenuisse, rem per se plures ob causas incredibilem aliquanto etiam ineptiorem facit Horkellius, qui sibi persuasit, illos libros fuisse ephemerides. Perquam enim ridiculus videtur debet Imperator, in ipsa acerrima pugna ephemerides istas suas tanquam rem sacram secum portans, nisi forte pugnae caesus extemplo calamo excepturus erat.

⁴³ Die Geschichtsschreiber der deutschen Urzeit I. p. 121 sqq.

pleraque et quae per alios erant gesta temere crediderit et quae perse, vel consulto vel etiam memoria lapsus perperam ediderit, existimatque rescripturum et correcturum fuisse. Quod iudicium, certo magis ad civile, cuius historiam scripsit Pollio, quam ad Gallicum bellum referendum ad Caesaris fidem elevandam plurimum et nimium valuit. Ut omittamus enim, quantopere abhorreat a Caesaris ingenio credulitas illa et memoriae imbecillitas, notum est, non alienum fuisse Pollionem a malignitate et morosa asperitate, qua aliis etiam scriptoribus obtrecebat. Praeterea autem ne id quidem videtur esse negligendum, Suetonium non ipsa verba Pollionis retulisse, ut quomodo et qua mente quove consilio illud iudicium fecerit, nesciamus. Non omnia autem accurate reddere Suetonium, etiam ex iis patet, quae supra p. XIX de verbis 'existimatque rescripturum — fuisse' dicta sunt.⁴⁴ Quod Hirtius in epistola ad Balbum, cum multus sit in laudandis commentariorum virtutibus, nullam summae scriptoris virtutis, fidei et veritatis, mentionem facit, consulto eum praeteriisse censent, quod non magnopere laudandum putaverit. At Hirtius in illa epistola, qua cavere vult, ne stultus et arrogans videatur, quod se mediis Caesaris scriptis interposuerit, de iis tantum virtutibus loquitur, quas assequi quibusque cum Caesare se comparari non posse profitetur, de summa facultate et elegantia dicendi; fides autem cum non artis sit eamque praestare possit etiam qui omnibus reliquis rebus Caesare se in-

fериorem dicit, quoniam de sua non loquitur, ne Caesaris quidem fidem commemorat. In iudicandis rebus in Gallia gestis hoc etiam tenendum est, non esse fide dignos scriptores, quorum testimoniis tantum tribuere possimus, ut quae aliter a Caesare narrantur falsa putemus.⁴⁵ Sed nemo sane sibi persuadebit, Caesarem, cum res suas scriberet, ita sui fuisse immemorem, ut famam et existimationem hominum prorsus negligeret, ut nihil, quod reprehendendum vel parum feliciter gestum esset, singulari, qua valebat, arte tegeret et obscuraret.⁴⁶ Cavendum autem est, ne ab innata animi generositate ita eum in scribendo descivisse putemus, ut ad humilem fraudem descenderet, victoriarum suarum splendorem ambitiosius augeret, de aliorum atque etiam eorum, quorum opera utebatur, laude invidiose detraheret, de hostibus et adversariis iniquius existimaret et quae alia huius generis prolata sunt ab ingenio eius aliena. Quodsi vel iis scriptoribus, qui non suas res, sed alienas et multorum testimoniis

44 Quo consilio illa dicta sint, dubitari posse significat etiam Schneiderus Praef. p. 35: 'Quod iudicium — magnam momentum magnamque auctoritatem habet, cum iam tum et inter Caesaris amicos aliquem fuisse doceat, qui veram rerum gestarum rationem ex commentariis cognosci non posse sentiret: cuius tamen rei causam ille aut minus perspectam habuisse aut perspectam occultaturus credulitatem et memoriae vitium accusasse. aut illud de rescripto et correcto ad placandam invidiam addidisse videtur.'

45 In his maxime memorabile semper visum est, quod b. Gall. I. 12. se Tigurinos vicisse narrat, cum ab Labieno id factum esse dicant App. Celt. I. 3 et Plut. Caes. 18, qui quidem quod addit οὐκ αὐτοῦ, ἀλλὰ Λαβιηνὸς πεμφθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, consulto hoc Caesaris narrationi opponere videtur. At Caesarem in re, cuius testes tam multos habebat, praesertim cum c. 10° discrete dicat, Labienum ad Genavam relictum esse, ut ne ita quidem excusari possit, ut, quod per legatum fecerit, iure sibi vindicare dicatur, incredibile est falsa narrasse, nec verisimile est, eum primam, quae in Gallia gerenda erat, rem eamque talem, ut maxime ad se pertinere videretur (c. 12 extr.), legato committere quam ipsum auspicere maluisse. Accedit, quod nunquam tacet, quae cum aliis legatis, tum a Labieno bene gesta sunt.

46 Hanc artem maxime demonstrant, quae b. G. VII. 43—53, de adverso ad Gergoviam proello traduntur. Non videtur dubitandum esse, quin Caesar occasione oblata speraverit, subito impetu urbem capi posse. Res autem cum male cessisset, nihil aliud sese efficere voluisse dicit, quam ne, si discedendum esset, fugae similis profectio videretur (c. 43); pugnam autem militum, antea a se, ne longius progredierentur, monitorum (c. 45) temerario ardore ortam atque ita detrimentum acceptum esse (c. 53).

certas tradunt, incorruptam semper aervare iudicii integritatem et aequitatem difficile est, quis non humanae naturae ignoscat, si quis in suis rebus narrandis labi nonnunquam videatur. Ac si vel maxime probari possit, haud paucas res, praesertim eas, quae civilis dissensionis tempore gestae sunt, non ita narrari, ut vere factae sunt, quis contendat, in omnibus eum consulto et de industria a vero recessisse neque concedat, in tanta, quae tunc erat, rerum Romanarum perturbatione, in concitatissimis partium studiis fieri non potuisse, quin multa aliter iudicaret atque illi, qui aut nullius aut adversae factionis erant aut eo tempore de iis scripserunt, quo sedatis hominum studiis nullis simulationis involucris obscurabatur veritas. Omnino in belli Gallici libris multo minus causae fuisse patet, cur res adulteraret, quam in belli civilis narratione, ac multa sunt, a quibus tradendis hominem Romanum nulla retinebat verecundia, ut si quae crudeliter facta videntur, narrare non dubitavit, non magis 'animi ferocia hominumque contemptio,' quam, si quid tacuit, calida dissimulatio accusanda sit. Sciebat Romanorum animos diuturno usu satis obduruisse, ut aequo animo ferrent, profuso barbarorum sanguine imperii fines proferri, nec primus Caesar instituit, ut 'pacem appellarent, ubi solitudinem fecissent.' Propterea in summis rerum et eventuum tradendis quin fide dignus sit, non videtur dubitandum esse. Ante omnia autem quaerendum est, quid consilii in utroque bello narrando secutus sit, quid maxime eius interfuerit demonstrari et probari legentibus. Caesar cum provinciam susciperet, ea erat Galliae condicio, ut bellorum occasio quaerenti aut ultro offerretur aut facile inveniri posset, aliasque suas atque eorum, qui antea provinciam administrassent, partes futuras esse, certo sciebat: 'gerere bellum volebat,

non tantummodo repellere.' Praeter Helvetios, qui provinciae imminebant, Germani, qui ab ipsis Gallis, Arvernibus Sequanisque cum Haeduis de principatu contendebat Rhenum transierant et in Gallia cōsiderant, eam praebebant bellorum materiem, quamvis extraordinariam potestatem non accepisset, uti non dubitavit. Cum igitur Helvetii iter per partem provinciae facere vellent, 'more et exemplo populi Romani' id vetuit; sed cum per Sequanorum fines profecturi essent, ne id quidem concedendum putavit, quod negare, si intra fines provinciae se continere vellet, non potuit. Ita auctis iniussu senatus legionibus primis statim imperii mensibus provinciae fines excessit migravitque quam ipse consul tulit legem, ne proconsules cum exercitu provinciis excederent et vicinorum populorum rebus se immiscerent (Cic. in Pis. 16, 37, pro domo 9, 23), atque ita per omnes annos, quibus in provincia versatus est, suo arbitrio novis identidem assumptis legionibus continua bella gessit. Fieri non potuit, quin adversarii, quibus nolentibus amplissima provincia ei decreta erat, qui aegre ferebant prorogatum in alterum quinquennium imperium⁴⁷, qui iniquissimis quibusque ex Gallia allatis rumoribus facillimas praebebant aures (Cic. ad Fam. VIII. 1.), iniustum ac nefarium bellum iudicaret et cum de imperio eius ageretur, omnibus et veris et falsis criminibus eum obruerent⁴⁸. Pro-

47 Cic. ad Att. VIII. 9: tenuisti provinciam per decem annos, non tibi a senatu, sed a te ipso per vim et factionem datam.

48 Iniqua de provinciae administrandae ratione iudicia saepe haud dubie ab adversariis iactata refert Suet. Caes. 24: Nec deinde ulla belli occasione, ne iniusti quidem et periculosi abstinuit, tam foederatis quam infestis ac feris gentibus ultro laceratis; adeo ut senatus quondam legatos ad explorandum statum Galliarum mittendos decreverit ac nonnulli dedendum eum hostibus censerent. Idem c. 64: 'In Gallia sana templaque deum donis referta explavit, urbes diruit, saepius ob praedam, quam ob delictum.' Huc pertinet etiam quod Dio XXXVIII.

pterea hoc tanquam primum quod secutus est consilium in omnibus belli Gallici commentariis cernitur, ut singula quaeque bella ostenderet iure, necessitate cogente, populi Romani dignitate postulante suscepta esse et evitari non potuisse. Non autem ita in hac re versatur, ut dedita opera se defendere causamque suam agere videatur, sed rationes, quas reddit, ita plerumque cum narratione coniunctae sunt, ut ex re ipsa natae, non consulto quaesitae esse, omnia autem bella naturali quadam perpetuitate sese excipere videantur⁴⁹. Accuratissime primorum bellorum, quibus motus est, ut in liberam Galliam egrederetur, causae et rationes exponuntur, omnibus cum Gallis et Ariovisto habitis colloquiis fusius quam alibi fieri solet, relatis, ut appareat, quantopere voluerit patere, non ultro se lacesivisse, sed provinciae et sociorum causa et ad dignitatem populi Romani tuendam et veteres iniurias ulciscendas bellum suscepisse. Quam necessarium putaverit, non sine perfidia illatam Usipetibus et Tencteris cladem (III. 11—15), quam Romae magnam indignationem movisset (Plut. Caes. 22. Cat. min. 51. Suet. Caes. 24), excusare, singulari narrationis artificio satis ostenditur. Parum probabilis expeditionis in Aquitaniam ratio redditur

III. 11: 'ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur et tantae nationes coniungantur,' nec magis credibile est, propterea eum in Britanniam traiecisse, 'quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus inde sumministrata auxilia intellegebat' (III. 20). Quo consilio qui a P. Crasso frumenti causa in Aremoricas civitates missi erant praefecti et tribuni, cum retenti ab illis essent, 'legati' appellati sint (III. 9) manifestum est. Ita omnium fere bellorum, quae ipse intulit, admodum dubiae causae sunt: sese defendisse videri vult, non lacesivisse. Ipse non mirandum esse ait, servitutem liberos populos odisse et invitos imperia perferre⁵⁰ (V. 54. III. 2. 10), ac tamen rebellare et coniurare contra populum Romanum dicuntur qui iugum aut recipere nolunt aut excutere cupiunt. Scilicet Romanis haec scripsit, qui 'numquam alia condicione gesserunt bella', ut ipse dicentem facit Critognatum VII. 77. — Eo tempore, quo provinciam suscepit Caesar, dudum parata militari gloria florebat Pompeius, quae ipse ad id tempus bello gesserat, quamvis triumpho digna victoria in Hispania a. 60 reportata visa esset, cum rebus ab illo gestis comparari non poterant. Multo igitur hac ex parte superior Caesare erat Pompeius multumque fiduciae et spei et ipsi et iis, qui sequerentur Pompeium, addere eam famam necesse erat. Quantum autem momenti ad magna illa, quae moliebatur, vulgi existimatio afferret, quamque necessarium esset, non inferiorem se videri Pompeio militari gloria et exercitum habere ad omnia promptum et paratum sibi que deditum, non ignorabat. Hinc Galliam provinciam, quae bellorum occasionem praebitura esset, maxime expetivit adiutusque in ea re etiam ab optimatibus est, qui cum quam diutissime ab rebus ur-

31. alt: Κατὰρ δὲ εὖρε μὲν οὐδὲν ἐν τῇ Γαλατίᾳ πολέμιον, ἀλλὰ καὶ ἀκριβοῦς πάντα ἡσύχαζεν· οὐ μόντοι καὶ ἐν εἰρήνῃ διεγένετο, ἀλλὰ καὶ αὐτομάτου τὸ πρῶτον πολέμου τινὸς αὐτῷ συμβάντος ἕτερος συννήχθη, et quod idem refert Ibid. c. 35, cum trepidaretur in castris Romanis instante cum Germanis bello (b. Gall. I. 39), dictitatum esse: ὅτι πόλεμον οὐκ ἐπρόσῃκοντα οὐκ ἐψηφισμένον διὰ τὴν ἰδίαν τοῦ Καίσαρος φιλοτιμίαν ἀναίτοιχον. Quae inimicorum in Caesarem mens fuerit, ostenditur Ariovisti oratione I. 44 extr., ubi se ab nobilibus principibusque populi Romani per nuntios comperit habere dicit, se gratum ipsis facturum caso, si Caesarem interfecerit, quae facta esse aut ab Ariovisto aut a Caesare nemo contendit.

⁴⁹ Acute haec examinavit Koechly I. I. p. 51 — 85.

⁵⁰ Iniuria haec ironice dici putat Schneider in Wachleri Philom. I. I. p. 188.

banis remotum esse cupiebant. Mox maiora omnium expectatione in Gallia gessit. Nondum Gallorum et Cimbrorum Teutonorumque memoria exstincta erat: Gallos subegit, Germanos, formidolosum Romanis nomen, repulit, in ipsorum terram progredi ausus est, a gravissimis periculis imperium Romanum liberavit — vere alter Marius atque alia ratione ac Sulla praedixerat⁵¹. Operam dedisse cum alios, tum Pompeium, qui ferre parem non posset, ut splendida tantarum rerum fama obscuraretur, ut credibile per se est, ita scriptorum testimoniis constat⁵². Cum igitur gliscente aemulatione et invidia eo dissensio adducta esset, ut nisi armis dirimi non posse videretur, multum intererat Caesaris, plena rerum suarum narratione omnibus patefieri, quem duce amici, inimici quem adversarium habituri essent; atque in ea quidem re negari non potest honeste et ingenue, sine ostentatione et iactantia eum versatum esse.

51 Identidem et satis manifesto consilio Cimbrorum et Maril et imminentis a Germanis periculi mentionem facit. I. 33: 'Paulatim autem Germanos consuecere Rhenum transire — populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feroces ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbric Teutonique fecissent, in provinciam exirent et inde in Italiam contenderent.' I. 40: 'Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonibus a Gaio Mario pulsis non minore laudem exercitus quam ipse imperator meritis videbatur', quae verba pinguis reddit Plut. Caes. 19: αὐτὸς δὲ ἔφη — ἐπὶ τοὺς βαρβάρους πορεύεσθαι, μὴτε κρείττους μίλλων Κίμβρων μάχεσθαι πολεμίοις μῆτε αὐτὸς ὡς Μάρκου χειρὸν στρατηγός. Auxit iactantiam Petrarcha Hist. Caes. p. 36 Schneid.

52 V. Dio XXXIX. 25: ὁ δὲ Κεῖσαρ αὐξανόμενος καὶ ὁ δῆμος τὰ τε κατεργασμένα αὐτοῦ θανυμάζων — καὶ πρὸς τὰς ἀπ' αὐτοῦ ἐλπίδας ἐπαυρόμενος — δαινύς αὐτὸν ἦντα. Ἐπεχειρήσας μὲν γὰρ τοὺς ὑπάρχοντες ἀναπεισάσαι μὴτε τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ εὐθὺς ἀναγιγνώσκων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλείστον, μέγιστος ἂν αὐτόματος ἢ διὰ τῶν πρῶτων μὲν ἰκνύσῃ, συγκρούσκειν. cf. Appian. b. c. II. 28.

Difficilius fuit in narrando bello civili lubricam naturam suam causam cum dignitate tueri. Non est huius loci neque huius proemii terminis includi potest disputatio, quae fuerint controversiae Caesaris et Pompeii, utrius iustior causa, quomodo et utrius culpa discordia diu mutua simulatione et dissimulatione tecta et aegre coercita denique in bellum eruperit; et otium fecerunt viri docti, qui nuper de ea re reliquis accuratius quacumque⁵³. Nobis, cum de fide ac veritate commentariorum agamus, satis est, paucis significare, Caesar quid de belli origine tradat, et qua fide et quo iure de optimatum in se iniuriis queratur iisque se ad arma compulsum dicat. Diversa sunt de tempore, quo ex lege Caesari provincia decedendum fuerit, antiquorum testimonia. Ex aliis enim locis (Cic. de prov. cons. 15, 36, ep. ad Att. VII. 9, 4) patet, eius imperium pertinuisse usque ad kal. Martias a. 49, ex aliis autem, usque ad exitum eiusdem anni licuisse retineri. Liv. Epit. 108. Caes. b. c. I. 9. ⁵⁴. De qua re quomodocumque statuimus — qui Mommsenii rationem probant, de Caesaris iure dubitare non possunt — hoc ex comment. I. patet, Caesarem nihil aliud postulasse, quam quod lege a. 52 lata sibi concessum esset, ut absens consulatum anni 48 peteret. Hoc autem privilegium

53 Hofmannus: *de origine belli civilis Caesariani commentarius*, et Mommsenius: *Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat*. Summatim haec, ut editionis ratio postulavit et concessit, a me tradita sunt in praef. ed. Weidm.

54 V. Peter., Hist. Rom. II. p. 282 sqq. Hofm. I. I. p. 9 — 20. Haec quomodo inter se conveniant demonstrat Momms. I. I. p. 40 sqq. Summam eius quaestionis idem proponit H. R. III. p. 343: *Die zehn Jahre, auf welche Caesar die Statthalterschaft gesichert war, liefen nach der hierfür üblichen Rechnung vom 1. März 695 bis zum letzten Februar 705. Da indes nach der früheren Uebung kein Proconsul zu einer andern Zeit antreten durfte, als im dem Augenblick, wo er das Consulat abgab, so konnte Caesars Nachfolger nicht vor dem 1. Jan. 706 eintreten und hatte Caesar darum auch noch ein Anrecht auf das Commando.*

ita tantum Caesari profuit aut omnino cogitari potest, si ei usque ad exitum a. 49. imperium tenere licuit. Sic enim, cum comitia consularia mense Iulio eius anni haberentur, poterat privilegio uti, sin inde a Kal. Martiis imperio caruit, non potuit. Supervacanea igitur lex fuisset et inepte Caesar doluisset 'quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam extorqueretur ereptoque *semenstri imperio* in urbem retraheretur.' Nam quod Hofm. dicit, Caesarem voluisse, et Peter. l. l., si privilegio uti voluisset, potuisse consulatum anni 49 (non 48) petere, falsum est. Intellexerat Caesar se salvum esse non posse, si ab exercitu recessisset. Hoc ipsum autem senatus voluit ac propterea ante tempus decedere eum iussit. 'Cn. Pompeius constituit non pati C. Caesarem consulem aliter fieri, nisi exercitum et provincias tradiderit' Cic. ad Fam. VIII. 14, 2. Hoc igitur et quod ne acquissima quidem a se lata condicione, ut, si ipsi decedendum esset, reliqui etiam ab armis discederent (b. civ. I. 9. Suet. c. 29), transigi secum voluisse adversarios, iure suo queritur. Ipse Cicero facere non potest, quin fateatur, non omnia legitime a Pompeio contra Caesarem suscepta esse et bellum cum cupivisse. V. ad Fam. IX. 6, 2: 'Vidi nostros amicos cupere bellum, hunc autem non tam cupere, quam non timere', et ad Att. VII. 8, 4: 'Quod quaeris ecquae spes pacificationis sit, quantum ex Pompeii multo et accurato sermone perspexi, ne voluntas quidem est'. (Vell. II. 29: 'Nihil relictum a Caesare, quod servandae pacis causa temptari posset: nihil receptum a Pompeianis'.) Certum igitur est, Pompeii obstinatione speciosam et iustam Caesari causam praebitam esse atque intemperantia sua inimicos ita eius famae consuluisse, ut, si vel maxime bellum expetivisset, non esset, cur ullo praetextu uteretur. Quae

matum machinationibus in primo commentario tradit, ea ita veritatis speciem prae se ferunt, ut, quod probare vult, coactum se et lacesitum arma cepisse, nullis artificii consecutus esse scriptorisque partes cum dignitate sustinuisse videatur. Accedit alterum, quod commentariis suis patefieri voluit: etiam cum ad arma itum esset, pacis se semper studiosum fuisse; idque tam saepe inculcatur, ut quantopere voluerit id omnibus constare appareat⁵⁵. Ut fuerit is animus in Caesare, cuius ingenio ad ea quae moliebatur consequenda alia etiam via patebat, nemo tamen facile adducetur, ut credat, revera eum sperasse, quidquam se illis quae instituit et postulavit de compositione colloquiis effecturum esse. Bene enim norat implacabiles adversariorum animos et stolidam fiduciam, sciebatque eos nisi cum existimationis et dignitatis suae iactura non posse coeptis desistere (III. 18). Ita iterum iterumque propositis pacis condicionibus hoc effecit, ut placabilior ipse videretur et non sua, sed adversariorum culpa res ad extremum discrimen perducta putaretur. Est vero etiam tertium quiddam, quod, cum rerum potitus esset, manifestum omnibus esse voluit: quae condicio reipublicae futura fuisset, si Pompeiani vicissent. Eorum, qui de animo, quo scripti sint hi commentarii, iudicaverunt, nonnulli acerbitatem, malignitatem, invidiam, superbam irrisorem accusant, et quidquid de ratione, qua illi bellum gesserunt, de crudelitate et avaritia Caesar narrat, calumniose dici arbitrantur, non reputantes illi, cum omnino ineptum et iniustum sit, in scriptore, qui bellum factionum iracundia ortum narrat, eam desiderare animi simplicitatem et continentiam, nulla ut utatur quam praebent adversarii reprehensionis occasione, quae notat Caesar, non

⁵⁵ Vid. I. 9. 24. 26. 32. 74. 85. III. 10. 11. 16 - 19. 27. 37.

maligne ab eo inventa, sed pleraque aliorum etiam testimoniis certissima esse. Cicero enim eadem, quae Caesar, atque apertius etiam acerbiusque reprehendit et victoriam Pompeianorum, quales plebrosque noverat, horrendam civitati esse fatetur⁵⁶. Cum iis quae Cicero dicit, qui comparat, quae Caesar de avaritia Lentuli, Scipionis, Scribonii Libonis (b. c. I. 4. III. 31. 32), de crudelitate Labieni (III. 19. 71), Petreii (I. 74—76), Otacilii (III. 28), Bibuli (III. 9) refert, et quae de hominum, qui in castris Pompeii primarium locum obtinebant, inepta fiducia et caeca cupiditate narrat (III. 82. 83), qua ante pugnam Pharsalicam rempublicam ut certam praedam inter se dividebant, atque 'aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant, nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum victoria uti deberent, cogitabant,' de fide Caesaris non dubitabit neque calumniari eum censebit⁵⁷. His autem cum iure suo

clementiam suam ac temperantiam opponere potuerit, nulla sui praedicatione elatam, sed rebus ipsis, de quibus dubitare non possumus illustratam, erat profecto, quod speraret, hos etiam libros aliquid collaturos esse ad invidiam restinguendam et animos hominum conciliandos.

Omnium minime Pompeio pepercisse Caesarem aiunt, neque tamen quae proferuntur, si unum locum excipias, ita comparata sunt, ut aut malitiae et iracundiae aut mendacii argui possit. Quae I. 4 extr. et omnino initio libri primi de Pompeii in se animo, de consiliis illo auctore a senatu initis, de legionibus sibi detractis ('insidiosae tentas' Cicero dicit ep. ad Att. VII. 13, 2) narrat, ea quin vera sint, nemo iure dubitabit. Ac si vel maxime contendas, simulatum fuisse quod Caesar prae se tulit pacis studium, Pompeium tamen a pace concilianda alienum fuisse, concedendum est, neque, si uno loco de eadem re falsa narrare videtur, de reliquis etiam suspicionem movere licet. Etenim quod ipse ad Oppium et Balbum scripsit (Cic. ad Att. IX. 13 A.): 'Pompeius est Brundisii. Misit ad me N. Magium de pace; quae visa sunt respondi', huic contraria narrat b. c. I. 26: 'ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat [I. 24], ad se non remitti, — tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat.' Cum verisimile non sit in epistola falsa tradi, altero loco aut memoria lapsus aut consulto a veritate deflexisse putandus est, ut Pompeius ne semel quidem ad condiciones accessisse videretur, quod etiam Cicero (ad Att. VIII. 15, 3) nunquam eum facturum esse putabat. Vituperatum est ut acerbum et iniquum, quod III. 92 ad Pharsalum 'nulla ratione' suis praedixisse Pompeium scripsit, 'ut

⁵⁶ Ep. ad Fam. VII. 3, 2: — reliqui primum in bello rapaces, deinde in oratione ita crudeles, ut ipsam victoriam horrerem; maximum aes alienum amplissimorum virorum. *Ibid.* III. 14, 2: Videbam, quanto periculo de iure publico disceptaretur armis. Quibus si vicissent, ad quos ego pacis spe, non belli cupiditate adductus, accesseram, tamen intellegebam et iratorum hominum et cupidorum et insolentium quam crudelis esset futura victoria. cf. VI. 6, 6. Ad Att. II. 2: genus illud Sullani regni iam pridem appetitur, multis, qui una sunt, cupientibus. V. ib. XI. 6, 2. 6.

⁵⁷ Quod I. 4 Catonem eodem cum Lentulo et Scipione loco habet, neque graviolem causam, ob quam omnibus, quae initio a. 49 in senatu ferebantur, conditionibus restitit, refert, quam veteres inimicitias et *dolorem repulsae*, nos sane aegre ferimus, ita de integerrimi viri, qui unus illo tempore sincero animo libertatem reipublicae tueri ausus est, virtute et constantia, quam animi stuporem hodie appellant, detrahi; sed cum acerrimum adversarium silentio praeterire hoc loco non voluerit, in ea criminatione substitit, quae cum veram causam fateri non potuerit, aliquam certe veri speciem habitura esset. Eiusdem Catonis auctoritate, ubi commoda videbatur, utitur ad probandam quam inculcare vult de bello sententiam I. 30, ubi discessurum eum ex Sicilia dicentem facit

Pompeium omnibus rebus imparatissimum non necessarium bellum suscepisse.

Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur', quae ratio quamquam aliis optima visa (v. Appian. b. c. II. 79) neque eventu confutata est (v. ed. Weidm. ad l. l.), quid mirum, cum talia ab aliis aliter iudicentur, suam de ea sententiam ac satis quidem modeste ('quod mihi quidem — videtur') dicere scriptorem, addita etiam causa in pugnandi consuetudine et animorum in pugnis habitu posita satis probabili; nihil certe in ea re inest malignae obtreactionis. Comm. III. 3—5 consulto nec sine invidia omnes Pompeii copias enumerari dicunt, ut ostendatur, quantis copiis longe minore exercitu resisterit. Verum hoc, sed quod assequi vult, nuda copiarum descriptione, quam quisvis alius belli scriptor intexuisset, efficitur, sine ulla verborum invidia, ad quam invitabant undecunque collecta barbarorum auxilia; quae quod in rempublicam adducturus erat, ipsi amici improbabant (v. Cic. ad Att. VIII. 11, 2. IX. 9, 2. 10, 3). Quod si scriptor re simpliciter narrata id, quod cupit, in animis lectorum efficit, qua in re non minor ars quam moderatio cernitur, si modo vera sunt, quae tradit, iniuria malignitatis accusatur. A qua quantopere abstinuerit, alio loco demonstrari potest. Saepe dictum est, Pompeium victoria ad Dyrrhachium reportata si melius usus esset, omne bellum confici potuisse et Caesar ipse dixisse fertur, defuisse hostibus qui vincere sciret. Plut. Caes. 39. Suet. Caes. 39. Cum his compara b. c. III. 70 init.: 'His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleteretur exercitus, quod Pompeius insidias timens credo, quod haec praeter spem acciderunt, — munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius — ad insequendum tardabantur.' Vides, causam in re ipsa positam, non ignaviam et insciam commemorare Caesarem,

honestiusque fecisse in historia, quod mansurum esset, iudicium, quam et ipse suis pronuntiavit et alii postea fecerunt. Cladis acceptae magnitudinem non dissimulat; periculum enim fuisse ait, ne omnis exercitus deleteretur (c. 70), fateturque se a superioribus consiliis depulsum omnem sibi permittendam belli rationem existimasse (c. 73). Ipsius pugnae autem descriptio si vera est, quod nemo dubitavit, mirum est putatum esse in explicandis cladis causis, ut victoriae gloriam detrectaret, calide eum versatum esse (c. 72), cum quae ibi exponit ab ea quam narrat pugnae ratione non diversa sint; Pompeium autem latius et inflatus, quam res erat gesta, victoriam suam concelebrasse, etiam ab aliis traditur (Plut. Pomp. 66). Quae vero in contione apud milites de proelio illo dicit, in iis artem potius ducis, qua post acceptas clades milites consolari et erigere solebat (ut B. G. VII. 52. 53), ac qui iudices admirantur, quam vanitatem accusant. Frigida vituperatur exilitas, qua Pompeii caedem narravit III. 104, durique et inhumani animi documentum putatur. Si vera sunt, quae Valer. Max. V. 1, 10, Dio XLII. 8, Lucan. IX. 1035 de misericordia et humanitate, qua adversarii obitum persecutus fuerit, narrant, non erat perfectio, quod eum puderet profiteri, quomodo Pompeii caede affectus esset. Sed respuit talia astrictum, quod commentariorum proprium est, narrationis genus, et pura illa, quam Cicero dicit, brevitatis, militaris hominis sermo. Mire igitur cum nuda illa brevitate comparatur honestior, ut aiunt, Velleii oratio, qua II. 52 tantam fortunae vicissitudinem deplorat. Eodem pertinet, quod dicunt, trepidationem et cunctationem, lacrimas etiam, quas profudisse narratur, cum Rubiconem transiret, consulto eum tacuisse, ut scilicet silentio proderet, in re iustissima nihil opus fuisse cunctatione, non reputantes,

tragœdias istas, quas aut invenit aut auxit scriptorum in talibus curiositas, alienas esse a commentariorum simplicitate. Omnino ut concedendum sit, Caesarem non solum scite narrare, sed etiam apte tacere scivisse, cavendum tamen est, ne nimis suspiciosi ubique silentii reconditas quasdam causas quaeramus, in qua re saepe peccatum ab iis est, qui obliti sunt non historiam scripsisse Caesarem. Multa enim sunt, quae haud dubie narrata legeremus, si Livii vel Pollionis libros haberemus, a Caesare autem in commentariis praeterita esse neque miramur neque aegre ferimus; sunt etiam nonnulla, quae, cum ipse ne potuerit quidem narrare, inepte desiderantur. Quotiens ex Transalpina in Cisalpinam Galliam hiemis tempore profectus est, 'ad conventus agendos' illuc se abiisse dicit; sed cum notum sit, alias etiam esse causas, ob quas in Italia et vicinia Romae versari voluerit, hoc quidem calide eum tacuisse, illo autem itineris praetextu usum esse aiunt. At conventus eum non egisse ut nemo contendit, ita clandestina illa consilia ab ipso expromi nemo iure expectabit. Hieme anni 56 Caesar societatem cum Pompeio et Crasso a. 59 factam instauravit novaque cum iis contra rempublicam iniit consilia. Non casu, inquiunt, hoc tacuit — quod ad belli Gallici commentarios nihil pertinebat, et commemorari, si quis verum fateri vult, a Caesare non potuit, nisi forte eam a scriptore postulas simplicitatem, ut Alexandriae se remansisse non etesiis retentum (b. c. III. 107), sed Cleopatrae amore fateatur. Narratur a Plutarcho Caes. 38, Suetonio Caes. 58, Dione XL. 46, Floro IV. 2, 7 ante proelium ad Dyrrhachium cum partem exercitus Brundisii relictam diu frustra expectasset, nimia felicitatis suae fiducia, ut ipse eam accesseret, naviculum conscendisse nec prius a temerario conatu destitisse, quam cymba undis obrueretur.

Non narravit hoc, ut multas alias omisit eiusmodi narratiunculas, quibus, si tanti putasset, libros suos illustrare et exornare potuit. In eo ipso enim cernitur singularis scriptoris ars et sobrium iudicium, quod ex magna eorum, quae diuturnis illis bellis haud dubie satis memorabilia et ipsi et aliis acciderunt, prudenti delectu facto ea tantum tradidit, quae ad rem ipsam pertinerent.⁵⁸ At vide, quam verisimilis silentii causa inventa sit. Nimirum puduit eum illius temeritatis imperatore indignae! Idem scilicet pudor eum movit, ut cauto silentio praeteriret, bibliothecam Alexandrinam igne a se in naves coniecto (b. c. III. 111) conflagrasse (Plut. Caes. 49. Dio XL. 48. Ammian. Marcell. XXII. 16) et ne verbo quidem tanti, quod litterae fecerunt, detrimenti dolorem significaret. Doluisse hominem eruditum credas, sed imperatorem tamen in summo discrimine victoriam pluris fecisse concedas quam codices, scriptori autem permittas tacere, quod narrare nihil attinebat. Narrat Dio XLI. 25 (Oros. VI. 15), victis Massiliensibus maximam partem agrorum ereptam esse, quod non commemorat Caesar. Sed cum arma frumentaue, ut imperavisset, prolata, naves ex portu eductas, pecuniam ex publico traditam dicat (b. c. II. 22), cur dubitasse eum existimemus eam etiam multam addere, quam urbs perfidia sua (II. 14) meruisse videri debebat. — Florus IIII. 2. 18 (II. 13 Iahn.) in pugna Pharsalica cohortes Ger-

⁵⁸ Qui studiosè omnia conquisiverunt ab aliis scriptoribus tradita, quae quia famae suae officere viderentur, tacuisse Caesarem putaverant, meminisse etiam debebant, multa cum recte et honeste facta praeterlisse, quae, si tantopere famae suae consulisset, cum magna sua laude memoriae prodere potuissent. Unum commemoro, quod Dio XLI. 63, Plin. H. N. VII. 26, Sen. de ira II. 23 narrant, cum post pugnam ad Pharsalum repertas in castris Pompeii amicorum ad hunc epistolas non lectas comburi iussisse, cum nollet scire, quid quisque peccasset. Idem fecit victo in Africa Scipione (Dio XL. 13).

manorum maximum ad victoriam momentum attulisse refert; nihil de Germanis Caesar, qui III. 94 sex cohortes, ex quibus detractis ex tertia acie quartam aciem instituerat (c. 89), initium victoriae ortum esse dicit. Hoc si verum est, legionarii fuerunt, qui primi vicerunt, neque credibile est, Caesarem, qui sciret 'eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare', Germanis, non veteranis suis rem committere voluisse. Non tanta igitur videtur Flori auctoritas, ut Caesarem, quo suis eam gloriam vindicaret, falsa tradidisse et de Germanis tacuisse putemus, quae Horkelii sententia est l. l. p. 237. Qui dixerunt Antonii et Dolabellae ad Curictam cladem et frustra temptatam a Caesare oppugnationem Dyrrhachii, ut detrimenta accepta obscuraret, scientem tacuisse, nesciverunt in libris lacunas esse III. 8 et III. 50 et aliis locis ad res ibi narratas respicere Caesarem (v. ed. Weidm. ad l. l.). His, quae de silentio scriptoris dicta sunt — alia sciens praetereo — pauca addam eorum, in quibus consulto a veritate deflexisse putatur. Nonnulla supra occasione data commemorata sunt. Pecuniam, quam Domitius Corfinium advexerat, capta urbe allatam ad se a magistratibus Domitio se reddidisse dicit I. 23, idemque refert App. b. c. II. 38. Dubitari de veritate potest, cum Cicero ep. ad Att. VIII. 14 extr. non esse redditam pecuniam dicat, quamquam, quo utitur auctore, Lepidus non incorruptus testis videri debet, credique potest, in multis hoc fuisse criminibus, quibus Caesarem obruerunt inimici. Ex eo sane, quod, si retinuit pecuniam, non silentio, quod potuit, textit rem molestam, non potest probari, vera a Caesare narrari, cum nesciamus, quantum eius interfuerit aut culpam a se amoveri — praesertim cum eo tempore, quo haec scripsit, mortuus esset, a quo refutari posset, Domitius — aut continentiam suam

demonstrari tanto maiorem, 'quod eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium.' Non tacuit certe rem multo graviorem. Consentientes scriptores narrant, Caesarem cum Brundisio Romam venisset, sanctissimo aerario effracto et Metello, tr. pl., qui resistebat, per vim amoto, magnam pecuniam abstulisse. Tangit id I. 14, sed mire calumniando et detorquendo rei indignitatem obscurat, cum dicit Lentulum consulem, cum aperuisset aerarium ad pecuniam Pompeio proferendam, repentino Caesaris adventu nuntiato *protinus aperto sanctiore aerario profugisse*. Nihil de pecunia addit et violentiae crimen abstergitur consulis negligentia. Tacere noluit rem, qua apud ipsam plebem offenderat (Cic. ad Att. X. 4, 8), sed ita commemorat, ut quid illo tempore, quo commentarios scripsit, victor audere posse sibi visus sit insigni documento appareat. Magnam legentium credulitatem sperasse credas qui III. 33 narrat, quam miro casu pecunia Ephesi in templo Dianae antiquitus deposita, quam sublaturus erat Scipio, servata sit. (V. ed. Weidm. ad l. l.) Quantum tribuat tutelae, quam deae praestitisse videri vult, similis de eadem pecunia narratio III. 105 ostendit. Illa qui licere sibi putavit, in rebus levioribus non videtur verecundia a veri dissimulatione, si res ferret, prohibitus esse. Legem de provinciis tulerat Pompeius a. 53, qua sanctum est, ut qui consules et praetores fuissent, non statim post gestum magistratum, quemadmodum ad id tempus usu venerat, sed quinquennio post provincias sortirentur. Iam Caesar I. 6, ubi iniurias et machinationes Pompeii et senatus enumerat, in rebus non legitimis commemorat *provincias privatis decerni*. At ex illa lege non poterant nisi *privati* provincias sortiri. Potuit igitur perperam latam legem, potuit in se latam dicere, sed quod illo tempore ex

ea provinciae decretae essent, reprehendere non potuit. Apparet igitur ita a veritate deflectere Caesarem, ut legem illam omnibus notam dissimulet.⁵⁹ In integrum se restituisse ait III. 1 nonnullos ambitus lege Pompeia damnatos. Alii tradunt, multos etiam, qui ob alias causas exulabant, revocatos, Dio autem XLI. 36 omnes exules praeter Milonem revocatos esse. Hoc si verum est, cur illorum tantum mentionem fecerit, patet; quomodo autem de exulum restitutione, usitata in civilibus dissensionibus re (Cic. ep. ad Att. VII. 11, 1. X. 8, 3), iudicari voluerit, omnis narrationis ratione demonstratur. Num vera sit, quam III. 2 refert, causa, ob quam infrequentiores copiae Brundisii navibus impositae sint, an ignorare voluerit legentes, milites, quod Plut. Caes. 37 dicit, ex Gallia reduces ad novum bellum non sine indignatione profectas esse ob eamque causam tarde Brundisium venisse, ambigi potest. Per causam valetudinis multos Brundisii remansisse, ipse dicentem facit Labienum III. 83. Sed in his quidem subsistendum. Quam-

vis multa, quae inuiti industria nec sine invidia conquisita sunt ut falso narrata aut parum ingenue silentio praeterita, reicienda et refutanda sint, haud pauca tamen restare concedendum est, quibus accuratius examinatis de consilio quo scripserit Caesar dubitari non potest. Rationem reddere voluit rerum a se gestarum, et eo tempore animos hominum conciliare, quo ad tuendam dignitatem et exsequenda quae animo conceperat consilia arma sibi capiendi esse intellexit et quo devictis adversariis summa rerum potitus erat. Qui mortuo Catone eam invidiam, quae ex huius laudibus in se esset reditura, tantopere studuit convellere, ut in mediis belli occupationibus maturandam putaret Ciceronis refutationem, is in rebus gravioribus quid his litteris Romae effici et quomodo per eas causa sua sustentari posset, certo intellexerat. Ad narrandum, non ad probandum historiam scribi dicit Quintilianus X. 1, 31; Caesar simpliciter narrare videtur, sed narrando probare vult: consilium tegit singularis ars, modum addit animi generositas. Non modestiae causa, ut dictum est, commentarios appellavit libros suos, sed quod, quid interesset inter historiae gravitatem et id genus, quod unum et tempori, quo scripsit, et consilio, quod secutus est, accommodatum videbatur, sciebat. Et hac quidem re continetur quidquid horum librorum proprium est, quod qui neglexerunt aut nimis eos laudaverunt, aut nimis vituperaverunt, cum vel tribuerent iis,⁶⁰ vel in iis desiderarent, quae ab natura eorum aliena sunt.

Ut oratorias Caesaris virtutes veteres laudibus tulerunt, ita etiam dicendi genus, quo usus

⁵⁹ Hac interpretatione nititur quod in sequentibus pro vulg. 'Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur' Nipperdeus scribi vult 'consules', quodque ego reponendum putavi 'Paullus et Marcellus', i. e. superioris anni (50) consules, quibus antiquo more provincias decernendas fuisse dicit Caes. Negat dissimulationem illam Hofmannus (de origine b. civ. Caes. p. 148), sed quomodo tum de v. 'privatis' statuendum sit, non indicat. Nam quod dicit p. 147: 'Quid vero reprehendisse eum magis quam narrasse quae tum acta sint quo argumento contentis? Ego certe video nullum', eo mihi nihil agi videtur. Mirum enim videri debet, tanquam singulare quid narrari, tum privatos provincias accepisse, quod per aliquot annos usitatum erat et lege Pompeia servata fieri aliter non potuit. Quare si illo loco, ubi alia reprehendit, hoc narrandum putavit, necessario in rebus reprehendis numeravit. Quod autem hic dissimulata lege simpliciter ut non recte factum commemorat, id I. 85 ('in se iura magistratum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias militantes') apertius in se factum queritur, sed consulto et cogitate ne hic quidem ipsa lege memorata, ut dici non possit, haec priori loco, si qua diximus ratione explicatur, contradicere.

⁶⁰ Mire Taciti verbis Germ. 28. abutuntur, qui summum rerum scriptorem Caesarem ab eo appellatum esse aiunt. Is enim cum dicit: 'Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctor divus Iulius tradit', non loquitur nisi de summa Caesaris in rebus Gallorum auctoritate.

est in commentariis, antiquitus comprobatum est. Notum est Ciceronis iudicium Brut. 75, 262, qui eos dicit 'nudos, rectos et venustos, omni ornatu orationis tanquam veste detracta.' Quando plus et ingenii et eruditionis et exercitationis inde a pueritia cultae ad scribendum attulit, tanto felicius in novô, ad quod accessit, genere versatus est, bene sciens, quae et rem et tempus et suam personam deceret oratio. Sermo est hominis in luce reipublicae versantis, viri principis, in summa, quam agit, causa de re potius quam verbis laborantis, hominis ingeniosi, cui sponte ex ipsis rebus nascitur oratio, hominis urbani, elegantis, doctrina politi, qui vulgaris, obsoleta, insolentia non minus fugit quam fucata, affectata, contorta: hinc regnans per omnia liberalis quidam cultus, orationis elegantia et mundities, sed nec morosa nec studio quaesita, summa simplicitas, sed temperata magis quam ieiuna, moderatione potius sobria quam exilitate humilis, facilitas expedita verborum structura et proprietate, dilucida rerum descriptione et clarissimo candore decora, vigor et alacritas narrationis, qua plena ac praesens rerum exprimitur imago. Pressus est in narrando et brevis, saepe etiam brevior quam cupiunt qui legunt, sed verborum non parvus, immo ut perspicuitati serviat, in singulis copiosus et abundans; plana et perspicua est oratio, sed ut haud pauca tamen obscura et ambigua sint, elegans et recta, sed ut negligentiam etiam sicut in cotidiano et familiari sermone offendamus. Non summae illae, quibus splendet historia et animos erigit, virtutes sunt, sed quae nitore placeant et suavitate retineant; non artis opus sunt hi commentarii, sed naturalis ingenii felicitatis, vereque dictum est, non summum esse historiae genus, sed summum esse Caesarem in genere non summo.

Supplementa commentariorum qui scripserint, dubitatur. Missis omnibus, quae olim de hac re disputata sunt, exponam, quo nunc, Nipperdeii maxime diligentia, deducta sit illa quaestio, quae nunc certa videantur, quaeque adhuc ambigua manserint; de nonnullis enim iterum dubitatio illata est.⁶¹ Omnis fere quaestio nittitur iis, quae auctor epistolae ad Balbum octavo de bello Gallico libro praemissae dicit: 'Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae non conhaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis contexui novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum video, sed vitae Caesaris', et Suetonius Caes. 56: 'Reliquit et rerum suarum commentarios Gallici civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini Africique et Hispaniensis incertus auctor est. Alii Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum suppleverit.'⁶² Hi loci diverso modo intellecti diversis sententiis favere visi sunt. Ac primum quidem plerique nunc consentiunt, octavum belli Gallici librum et de b. Alexandrino commentarium ab eodem auctore scriptum esse, quisquis ille fuit, de qua re deinde dicetur. Probabiliter id conici potest ex epistola ad Balbum scripta et ex dicendi genere in utroque libro simillimo, quamquam in ipsa compositionis ratione discrimen intercedere negari non potest (v. Nipperd. p. 13—15), qua re quomodo usi sint viri docti, infra videbimus. Belli Africani et Hispaniensis commentarii ab illis tam diversi

⁶¹ V. Weissenbornius in censura edit. Nipperdeianae inserta Iahnii Annal. T. 56 p. 377 sqq. Forchhammerus l. l. p. 48 sqq.

⁶² Apparet Suetonium, cum dicit 'novissimum imperfectumque', verba epistolae supra posita negligenter inspexisse et transcripisse, cum ibi novissimus liber bellum civile, non octavus de b. Gallico commentarius dicatur.

omnibus rebus sunt, ut nunc quidem nemo inveniatur, qui hos quod eiusdem scriptoris esse putet. At vero auctor ep. ad Balbum de his etiam bellis scripsisse videtur, cum se usque ad exitum vitae Caesaris omnia perscripsisse dicat. Hinc Forchhammerus duos illos libros interiisse et in eorum locum quos nunc habemus substitutos esse censet; Nipperdeius contra p. 32 existimat, duos tantum priores libros epistolae auctorem confecisse, quominus reliquos, quos volebat, adderet, morte interceptum⁶³; epistolam autem illam prius quam ipsos libros scripsisse in eaque de omnibus libris tamquam de perfectis dixisse, cum speraret, omnes confectum iri, praesertim cum nisi una cum ipsis libris ne praefationem quidem editurus esset. Mirum sane videri potest, eum tanto ante praefationem scripsisse neque exspectasse, dum totum opus perfectum esset. Sed commoda rei ratio cogitari potest. Per se enim patet, auctorem libros non singulari et a Caesaris commentarii separato volumine edere (inepte enim octavum de b. Gallico librum exceperisset b. Alexandrinum), sed, ut ipse dicit, mediis scriptis Caesaris sua interponere voluisse. Bellum Gallicum autem cum dudum vulgatum esset, credibile est, eius supplementum primum editum esse cum Caesaris libris, ut priore rerum eius parte, coniungendum, atque in ipsa epistola ut singularis totius corporis pars manifeste a posterioribus supplementis disiungitur; huic autem praemissa est illa praefatio, in qua reliqui etiam libri, quos mox pro-

dituros sperabat, tamquam confecti indicantur. Verisimilius autem esse non omnes scriptos esse, quam partem eorum casu interiisse, satis demonstravit Nipperdeius p. 31.

Duos illos libros Aulum Hirtium scripsisse vulgo creditum, nuper negatum est. Quod in codicibus quibusdam, Bongarsiano I, Scaligerano, Parisino II, octavo libro A. Hirtii nomen subscriptum est, non videtur magni faciendum esse, quod codicum in ea re fides admodum parva est, praesertim cum suspicari liceat, Suetonii memores id nomen posuisse librarios. Sed quod auctor epistolae dicit, se Alexandrino et Africano bello non interfuisse, revera Hirtius ab illis bellis afuit (contra Pharnacem proficiscentem Caesarem comitatum eum esse probavit Nipperdeius); in Hispaniam Caesarem secutus est: ex Hispania Anticatoem, ut supra vidimus, Ciceroni misit. Haec igitur optime conveniunt cum iis, quae in ep. ad Balbum dicta sunt. Hanc ipsam ubi verba Hirtii laudat Suet. 56, ubi verba eius memorans dicit: '*de iisdem commentariis Hirtius ita praedicat.*' Sed ne hoc quidem testimonium satis grave visum est; de qua re ut recte iudicemus, redeundum est ad antecedentia Suetonii verba: '*alii enim Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum — librum suppleverit.*' Hic iam Baumgarten-Crusius vidit, cum esset, qui *supplevit* scribi vellet, coniunctivo non significari, etiam octavi libri de b. Gallico incertum auctorem visum esse Suetonio, sed indicari, esse haec ex sententia eorum dicta, qui reliquorum librorum Hirtium esse auctorem dicebant, ut, quia octavum librum supplevisset, reliquos etiam eum scripsisse putarent. Neque enim audiendus est Forchhammerus, qui Suetonium tum dicere debuisset '*ut qui — suppleverit*' existimat. Idem vir doctus cum sequatur: '*de iisdem commentariis Hirtius ita praedicat,*

63 Quod dicit Forchh. p. 49: 'At sane mire accidit, ut opportunissimo loco, confectis omnibus in oriente bellis quam Caesar in Italiam venisset, subsistere ei liceret. Omnia adducunt ratione non casu illo ipso loco finem esse factum, quod non impedit, quominus alio loco res deinceps gestas enarraverit auctor', hoc quidem nimis subtile videtur. Nam quod mire accidit, si vero mirum id dici potest, non est cur non accidisse putemus.

Iulius Caesar.

quibus verbis non dubitasse de auctore octavi libri Suetonium manifestum est, concedit quidem, si in superioribus dubitationem significaret, cum hic quoque adscribi debuisset, sed indiligenter eum, ut saepe, locutum esse opinatur. Sed quis credat, quantumvis multa sint in eo scriptore negligentiae documenta, tantam eius oscitantiam fuisse, ut, quem modo incertum auctorem dixisset, eum eodem vestigio pro certo poneret. In antecedentibus dicit, trium illorum librorum auctorem incertum esse, nihil de octavo libro; huius igitur auctor certus et notus illo tempore fuit; propterea qui Hirtium Alexandrinum et reliqua bella scripsisse putabant, hoc argumento uti poterant, quod etiam octavum de b. Gallico librum scripsisset. Hoc ipsum autem mihi pro testimonio est, octavum librum antea editum esse⁶⁴, ipsiusque Hirtii nomen inscriptum habuisse. Liber de b. Alexandrino una, opinor, cum Caesaris de b. civili commentariis et reliqui duo incertorum auctorum libri post eius mortem, cum omne opus perficere non potuisset, editi sunt. Ita cum de octavo libro non dubitaretur, reliquos autem non ipse edidisset, de his, quamvis in epistola ad Balbum se reliqua etiam bella enarrasse diserte dixisset Hirtius, poterat et propter librorum diversitatem, quae neminem, qui paulo accuratius eos cognovisset, fugit, debebat dubitatio oriri, nec solum Hirtiusne an Oppius auctor esset dubitatum videtur. Recte enim Schneiderus:⁶⁵ 'Sed si res ita comparata fuit, ut aut Hirtii commentarios, quos edidisse ipse professus esset, interis, aut tres illos ab eo scriptos esse statuendum vi-

deretur, fieri potuit, ut alii illud amplecterentur et tres superstites ad alium auctorem referrent, alii differentiam non tanti existimantes Hirtio eos assignarent. Non fuisse etiam qui unum alterumve Hirtii, reliquos alius aliorumve esse arbitrarentur, quae sententia propter diversitatem eorum facile probari posset, vix credibile videtur, ac fortasse Suetonius brevitatis studio nullam eorum mentionem fecit.' Sed quomodocumque de ea re statuimus, hoc illo testimonio constare videtur, Hirtii esse octavum librum aut certe illo tempore putatum esse, nec de bello Alexandrino ob eas, quae supra dictae sunt, causas dubitabimus. At, inquit, temporis ratio obstat. Ac primum quidem Forchhammerus p. 55 'qui assiduis Balbi vocibus', inquit, 'denique hos commentarios scribendos suscepit, non statim interfecto Caesare opus aggressus est.' Nimirum hoc factum esse, si Hirtius auctor fuit, necesse putat, cum iam anno post interfectum Caesarem ad Mutinam obierit. At, si epistolae verba premenda sunt, cur non etiam brevissimo temporis spatio *assiduæ* Balbi voces fuerint, quibus *cotidiana* recusatione restitit scriptor, cum non possit cotidie recusare nisi qui rogatur cotidie? Quidni autem hoc statim post Caesaris caedem factum putemus, cum recens esset eius memoria amicique cuperent omnes res ab eo gestas illustrari primo quoque tempore? Gravius est alterum, quod opponitur. Nipperdeius enim contendit p. 32, Hirtium non ante annum 43, quo consulatum cum Pansa gessit, hos libros scribere aggressum esse, cum in ep. ad Balbum se Caesaris commentarios perduxisse dicat *usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videat, sed vitae Caesaris*. 'Nam de civili dissensione', inquit Nipp., 'hoc modo dici tum demum poterat, postquam Octavianus in Galliam discesserat, quae facta sunt Octobri mense

⁶⁴ Infuria Bernhardy Hist. Litt. Rom. p. 535 etiam hunc librum imperfectum ab Hirtio relictum esse dicit; nam paucissima illa, quae extremo libro desunt, in codicibus exciderunt.

⁶⁵ De indagando belli Hispaniensis scriptore disput. p. 4.

a. 44 (Cic. Phil. III. 8, 20). Hirtius autem cum ex adversa valetudine, qua extremo anno 44 fuerat correptus, nondum plane convalesceret, initio anni 43 paludatus ad Mutinam profectus est (Cic. Phil. VIII. 4, 12), ibique mense Aprili cum Antonio congressus victor in acie perii. Iam Nipperd. ex eo, quod tantum temporis commentariis impendere potuerit, quantum ab occupationibus consulatus et belli relinqueretur, probat, duos tantum commentarios eum conficere potuisse, Forchhammerus autem, praesertim cum sibi persuaserit, auctorem ep. ad Balbum omnes commentarios supplevisse, et Weissenbornius negant, Hirtium, hominem in scribendo non admodum exercitatum, illo tempore tantis negotiis impeditum omnibus rebus colligendis, cum non omnibus bellis interfuisset, et accurate perscribendis vacasse. Verum hoc puto, neque tamen propterea cogimur, ut Hirtium abiciamus. Interfecto enim Caesare, exacerbatis et in diversissima distractis animis partiumque studiis excitatis, ea profecto fuit reipublicae conditio, ut Hirtius maius dissidium auguratus dicere potuerit, se *civilis dissensionis* finem nullum videre, etiam cum nondum ad arma res venisset. Post Caesaris caedem, mense Aprili Puteolis versabatur Hirtius (Cic. ad Att. XIV. 12, 22), deinde Baiis (Cic. ad Fam. XVI. 24); mense Iunio Romae fuit et in Tusculano suo (ad Att. XV. 6, 8); postea morbo correptus est. Illo igitur tempore, quo negotiis vacabat, nihil impedit, quominus duos illos commentarios scripsisse Hirtium putemus; reliquos morbo, consulatu, bello, denique morte impeditus conficere non potuit. Ita illis epistolae verbis neque in tempus ad scribendum non aptum reicimur, neque ut omnino Hirtium eos libros scripsisse negemus adducimur. Fuit autem semper in fidelissimis Caesaris amicis, a quo magnis ornatus erat beneficiis (Cic.

Phil. XIII. 11, 24). In libris ipsis cernitur benevolentissimus in eum animus, ut eum benignissimum et clementissimum (b. G. VIII. 3. 38. 44. 49. b. Alex. 24. 70), durum et crudelem non nisi re ipsa et necessitate (VIII. 39. 44) vel militum ira cogente (38) fuisse demonstret, eiusque prudentiam in bello administrando (VIII. 3. 4. b. Alex. 27) efferat. Praeterea etiam in co vestigia Caesaris sequitur, ut magna moderatione utatur, ubi de adversariorum consiliis et machinationibus loquitur, ut VIII. 52—55. Genus dicendi, quod diligentissime explanavit Nipperdeus p. 13 sqq., tale est, quale eruditorum hominum illo tempore esse solebat, neque Caesar, nisi artem eius probasset, ei demandasset, ut Ciceronis Catoni libellum opponeret. Elegantius, facilius alacriusque quam Gallici belli supplementum commentarius de b. Alexandrino⁶⁶ scriptus est, ipsisque Caesaris libris non multum cedit⁶⁷, ac fuerunt etiam, qui priorem certe libri partem, quae est de rebus Alexandriae gestis, ab ipso Caesare profectam

⁶⁶ Recte Forchh. animadvertit, cum priore tantum libri parte (c. 1—38) res Alexandriae gestae exponantur, altera autem parte res a Domitio contra Pharnacem gestae (34—41), tum bellum Illyricum (42—47) turbaeque Hispanienses (48—64), denique bellum a Caesare contra Pharnacem gestum, non convenire nomen 'de bello Alexandrino' commentarii, sed esse 'belli civilis' commentarium non minus quam Caesaris libros, neque ab ipso auctore ita inscriptos esse.

⁶⁷ Tanto magis offensioni esse debent loci, in quibus sui dissimilis videtur scriptor. Unum c. 7 init. aperuit Forchhammerus; alius hoc scriptore prorsus indignus eodem capite legitur: 'Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod se fidelem palam nostris esse simulabat et deservisse a suis videbantur: ut mihi (vulg. ut si mihi) defendendi essent Alexandriani neque fallaces esse (vulg. quod — essent) neque temerarii multaque (vulg. multa) oratio frustra absumeretur; cum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo potest. Haec et re ac sententia absurda et tota orationis forma inepta sunt, ut aut graviter corrupta, aut ab rhetore aliquo vel declamatore margini ascripta putem.

esse existimarent.⁶⁸ Sed propter hanc ipsam differentiam, quae intercedit inter octavum librum et b. Alexandrinum non dicendi genere, quod simillimum est, sed compositionis arte manifestam, et Hirtium et omnino unum utriusque libri esse auctorem negatum est. Forchhammerus enim p. 55 eam ait esse sermonis diversitatem, ut aliquid certe temporis intercessisse necesse sit; at nihil fere temporis fuisse Hirtio; Weissenbornius autem ad explicandas differentiae causas non sufficere dicit ea, quae Nipperd. p. 15 protulit, Hirtio, quo longius progressus esset, eo melius cessasse scribendi negotium ipsamque alterius belli materiam bellorum magnitudine et rerum locorumque varietate animum scribentis magis permovisse, et in priore libri parte etiam Caesaris narrationi nonnihil tribuendum videri, quae Hirtius in ep. ad Balb. bellum Alexandrinum sibi notum esse diceret. Hoc etiam mirum Weissenbornio visum est, scriptorem quae ipse vidisset minus alacriter scripsisse, quam quae aliorum narratione cognovisset. Mihi vero ea diversitas non talis videtur, quae non possit in uno eodemque scriptore cogitari, nec tempore, quod intercedit, ars crescit, sed exercitatione, cumque in singulorum verborum usu loquendique formulis negari non possit mire consentire libros, ea autem, quibus praestat alter commentarius, ita sint comparata, ut aut studio quacita aut exercitatione parta aut ex re ipsa nata videri queant, denique cum nesciamus, quibus subsidiis usus sit in conficiendo libro,

⁶⁸ Ex his commemoro Blumium: *Einführung in Roms Geschichte* p. 140, qui eam partem ex his, quae Caesar conscripisset compositam censuit, quam opinionem mira conjectura stabilire conatus est, cum in ep. ad Balb. scribendum diceret: 'Caesaris nostri commentarios — contexui, novissimumque imperfectum de [codd. ab] rebus gestis Alexandriae confeci.' Quod Sueton. c. 56 illa verba perperam, ut supra p. xxxix diximus, intellexit, ex eo concludit, iam illo tempore ea corrupta fuisse.

differentia illa me non movet, ut de Hirtio, ad quem reliqua nos revocant omnia, dubitem.

*Belli Africani*⁶⁹ et *Hispaniensis* libri si iidem, quos nunc habemus Suetonii aetate cum Caesaris Hirtiique commentariis coniuncti edebantur, mirandum sane est, in tanta tamque manifesta diversitate eiusdem eos auctoris Hirtiique putari potuisse. Nimirum fraudem fecit praefatio octavi libri et haud raro in eiusmodi rebus parum accurata antiquorum fuerunt iudicia, quamquam neminem puto tam ineptum et insulsum fuisse, quam grammaticum illum iam ante Suetonii tempora, quem Forchhammerus p. 50 finxit adeo adamasse singularem horum commentariorum sermonem, ut reiectis genuinis de illis bellis libris hos eorum loco collocaret. Nam quamquam nihil tam ineptum est, quod non etiam laudatorem aliquem inveniat, quemadmodum recentium etiam virorum doctorum fuerunt, quibus placerent illorum librorum sordes,⁷⁰ quis credat, tantum valuisse illam iudicii perversitatem, ut excussis ex hominum manibus melioribus libris deteriores sub-

⁶⁹ Nipperdeius codicum Parisini, Scaligerani, Leldensis l. auctoritate 'bellum Africanum' hunc librum appellavit, quem, cum codicum in titulis horum librorum admodum infirma fides sit, sequi dubitavi. Retinui igitur vulgatum titulum 'bellum Africanum', quamquam rectius fortasse cum Suetonio c. 56 'bellum Africanum' scribitur, quod legitur etiam b. civ. II. 32.

⁷⁰ Lipsio, qui identidem commentarios de b. Gallico et civili Caesaris nomine dignos esse negat (Epistol. quacst. II. ep. 2. Elect. II. 7) culque inficeto fastidio 'frigida aut hians et supina tota scriptio videtur' (Pollorc. I. dial. 9. p. 53), mirifice placet bellum Africanum Elect. II. 22: 'Inter libellos, qui ad iuncti Commentarii Iuliani, unus est de bello Africano, qui me iudice non inter illos tantum eminet, sed inter pioresque Romana scripta. Ita tersa in eo et ad comicum morem pura dictio, simplex, cohaerens et candida narratio, nihil quacscit coloris aut fuci, omnia denique ipso Caesare digniora (non tenebo veram vocem) quam Commentarii illi qui feruntur.' Nitidum libellum Davisius dicit ad c. 61. Jos. Scaliger (Proleg. ad Manil. p. 3 ed. Argent.) de b. Hispaniensi dicit: 'barbarum eum vocant, cum tamen eo scripto nihili Latinius concipi possit.'

stituerentur et illis perditis servarentur. Ac ne illud quidem credi potest, quod fieri potuisse idem Forchhammer suspicatur, cum iam ante Suetonii tempora duo commentarii, qui b. Alexandrino adiuncti essent, periissent, hos adiectos esse. Nam ut taceam, quam non verisimile sit, ex commentariorum corpore duos extremos libros tam brevi postquam scripti sunt tempore evanuisse, nemo facile credet, si exstissent ab elegantiore homine scripti libri, hos perituros, peiores mansuros fuisse, qui, ut vere Nipperdeius ait, cum eorum forma deterreret potius a legendo, quam alliceret, aetatem non tulissent, nisi claro Caesaris nomine ab interitu essent vindicati. Hoc autem cogitari nullo pacto potest, inferiori tempore, quo credi possit periisse genuinos commentarios, supplementi causa scriptos esse hos libros. Nemo enim nisi qui rebus ipsis interfuit ita eas potuit enarrare, quemadmodum in illis factum est, praesertim in b. Hispaniensi, qui liber manifestam ephemeridis in ipsis rebus scriptae speciem praebet, ita omnia, vel minutissima, quo facta sunt ordine exponuntur et tempora, dies noctesque putida diligentia notantur; quare quin in Caesaris castris fuerit auctor dubitari non potest.⁷¹ Nec minus omni libri ratione et narrationis indole ostenditur, b. Africanumtribuendum esse alicui, qui res ipse praesens viderit. Hoc igitur certo constat, non esse inferiori tempore scriptos hos commentarios neque qui Suetonii tempore in hominum manibus erant, diversos fuisse ab his, qui hodie supersunt. Auctores qui fuerint quaerere, cum inveniri nulla coniectura possit, inutile est ac temere a quibusdam nomina posita sunt.

⁷¹ Hoc ipsius etiam auctoris testimonio certum est. V. c. 29: 'Itaque nostri ad dimittendum procedunt, id quod adversarios existimabamus esse facturos', et c. 11. 15. 19. 21. 22. 29. 33, ubi cum nos, in conspectu nostro et sim. dicat, in militum numero se fuisse ostendit.

Bellum Africanum Suetonii haud dubie loco moti Oppium quidam putaverunt scripsisse, b. Hispaniense Balbum; utrumque satis refutavit Nipperdeius p. 12. 33 sq. (v. Schneider. l. l. p. 9). Horridum et incultum dicendi genus narrationisque color auctores inferioris conditionis homines, certe non in iis fuisse monstrat, quorum consuetudine utebatur Caesar quique muneris ratione vel aliqua necessitudine imperatorem attingebant.⁷² Non credo, ab his Hirtium ad minuendum laborem commentarios sibi faciendos curasse, unde ipse res gestas in suis commentariis componendis peteret, quae Nipperdeii opinio est, quamquam iis, quae Forchh. p. 50 opponit, refutari eam non puto, sed eos, id quod plures in bellis illis maxime memorabilibus fecisse credibile est, res, quibus intererant, suum in usum perscripsisse opinor, ac b. Hispaniense certe ad diurni commentarii formam proxime accedit. Hi libri

⁷² Belli Hispaniensis auctor magis etiam, quam alterius libri scriptor, in scribendo rudis, in maxima humilitate, qua res exponit, eruditionem quandam satis ridicule ostendit, veluti ubi Ennium citat c. 23 et 31, et c. 25, ubi Pompeii Nigri et Antistii Turpionis pugna cum Achillis et Memnonis congressu comparatur. In puerilem superatorem et infectum tumorem incidit, si quando orationem attollere conatur, ut c. 42 extr., ubi dicentem facit Caesarem: 'An me deleto non animadvertetis, habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obistere, sed etiam caelum diruere possunt', et c. 5 in descriptione praelii: 'Hic alternis non solum morti mortem exaggerabant, sed etiam tumultus tumultus exaequabant.' Ceterum plane singularis libri forma et oratio diversissimas de origine peperit opiniones, quarum nonnullas certe hic commemoramus. Cuius in codice suo ascripsit, ex Graeca lingua eum translatum esse; Dodwellus Hirtium esse auctorem putat, sed Iulium Celsum, de quo statim dicitur, multa adulterina admiscuisse, atque ita genuina cum suppositis permixta esse. Similiter Daehnius sibi persuasit, Hispanum quandam sive Afrum indole suae linguae imbutum et puri latini sermonis lignarum res enarrasse et satis inepte librum genuinum ex arbitrio mutasse praeter orationes puriore sermone redditas; Morus autem aut perillase Hirtii librum et alius hominis ephemerides servatas esse, aut ab aliquo in brevem summam contractum mutilatumque esse opinatur.

aut Hirtio, cum commentarios scribere aggressus esset, traditi sunt; quodvis enim subsidium, etiam in iis, quae ipse viderat, gratum et acceptum esse debebat; atque ita factum est, ut, cum ad finem nondum perducto opere mortuus esset Hirtius, cum ipsius libris ederentur, aut postea cum deessent duo extrema bella, reliquis commentariis ad totum corpus completum adiecti cum his vulgati sunt, quae re accidere potuit, ut ab iis, qui differentiam, quae inter hos et priores libros intercedit, non animadvertissent, eiusdem Hirtii vel quencunque illorum auctorem putabant, esse existimarentur, aliis autem, qui melius libros examinassent, de auctoribus dubitatio nasceretur. Nos autem ei casui, qui hos libros servavit, praeter accuratam rerum notitiam etiam vulgaris sermonis et plebeiae Latinitatis aliunde non cognitae memorabilia exempla debemus.

Miro errore medio, quod dicitur, aevo accidit, ut etiam ipsius Caesaris nomen commentariis, quos scripsit, detraheretur alique librorum, qui supersunt, auctores perhiberentur. *Caesaris commentarios* enim alii ita interpretati sunt, ut res ab eo gestas iis contineri, sed ab aliis scriptas esse, alii quae scripsisset ipse Caesar ab alio digesta et edita esse putarent, quae opinio Petrarchae fuit.⁷³ Orosius, qui saeculo quinto vixit, et hist. adv. pag. l. VI. 7—12 nonnulla ad verbum ex octo b. Gallici libris excerptis, eius belli historiam *Suetonium* plenissime explicuisse ait, et Apollinaris Sidonius, Orosii aequalis, Ep. IX. 14. 'opera Suetonii' b. Gallici commentarios dicit. Decepti illi sunt codicum suorum subscriptione, quae mansit etiam in nonnullis eorum, quos nos

habemus.⁷⁴ Credi potest, quoniam vitam Caesaris scripsit, etiam commentarios rerum gestarum scripsisse putatum esse Suetonium, quamquam mirum est, qui Suetonium novissent, ignorasse, quae is ipse de commentariorum auctoribus dicit. Latius diffusus medio aevo is error est, ut Iulius Celsus, qui quis fuerit et quo tempore vixeris nescitur, commentarios de bello Gallico confecisse videretur, eamque opinionem cum alii illius temporis homines eruditi secuti sunt, tum Petrarcha, qui secundum eam, quae supra posita est, de horum librorum origine opinionem, quamvis et Ciceronis Brutum et Suetonii Caesarem nosset, quibus omnis de auctore dubitatio eximitur, tamen alii eos, quos habebat, commentarios tribuere potuit. Dubitari autem non potest, quin hic quoque error ex codicum subscriptionibus ortus sit. In antiquissimis enim codicibus Iulii Celsi nomen subscriptum est, et in Parisino I. quidem omnibus libris 'Iulius Celsus Constantinus v. c. legi,' in eodem et Vratislaviensi I. ad calcem octavi libri 'Iulius Celsus Constantinus v. c. legi tantum' (v. Nipp. p. 38), in altero horum initio b. Gallici positum est: 'Incipiunt libri Gaii Caesaris belli Gallici Iulii Celsi de narratione temporum', in omnibus autem primi generis libris et in Scaligerano ad calcem libri secundi post v. 'Iulius Celsus Const. legi' additur: 'Flavius Licinius Firminus Lupicinus legi', quem probabilis suspicio est sub initium sexti saeculi vixisse (v. Nipp. l. l.). Hoc si verum est, id certe docemur hac subscriptione, non inferiore tempore quam illum vixisse Celsum.

⁷³ Hist. Iul. Caes. p. 317 ed. Schneid.: 'Neque tantum militari aut oratoria eloquentia — enituit, sed et libros scripsit ante alios rerum suarum, qui ab aliis, qui rebus ipsis interfuerunt, digesti sunt et in lucem editi; unde horum, quae de rebus Caesaris scripsimus, maxima pars decerpta est.

⁷⁴ Bongarsianus I. initio libri primi adscriptum habet: Incipit liber Suetonii. In cod. Hamburgensi autem initio libr. VIII. haec subscripta leguntur: 'Gaii Iulii Caesaris belli gallici a se confecti liber septimus explicit. Suetonii Tranquilli, viri clarissimi, liber octavus incipit, belli eiusdem; et b. Hisp.: Incipit Suetonii liber sextus de bellis civilibus et bello hispanico.' Illic igitur et bellum civile et omnia supplementa Suetonio tribuuntur.

Alii enim septimo, alii, qui eidem vitam Caesaris, quam Schneiderus Petrarchae vindicavit, tribuerunt, quinto decimo saeculo vixisse eum opinati sunt. Hic autem cum commentarios recensuisset et emendasset (quod in multis codicibus scriptum esse tradit Vossius de Hist. Lat. I. 13. et legitur in Gothano II.), idque nomine subscripto indicasset, fieri potuit, ut falso pro auctore haberetur. Viam, qua ad eam opinionem perducti sunt homines, monstrat Vratislaviensis codicis, quam supra posuimus, inscriptio: 'libri C. Caesaris belli Gallici Iulii Celsi', et cod. Oxo-niensis (v. Voss. I. 1.): 'C. Iulii Caesaris per Iulium Celsum commen-tarii'. Nimirum autem huic errori tribuit Schneiderus, qui propterea non innoxium eum fuisse putavit, quod, cum non Caesaris ipsius, sed obscuro alicuius et vix nomine noti auctoris commentarios esse opinarentur, aliquanto minorem diligentiam describendis iis adhibuissent librarii eoque magis corrupti et vitiosi exstiterent codices. Ita enim si de obscuro scriptore sensissent, deterriti potius a describendo essent, quam, cum describere operae pretium duxissent, ut indiligenter negotio fungerentur permoti.

Admodum autem magnus numerus codicum est, quibus commentarii nobis traditi sunt; verum illa multitudo non effectum est, ut eorum, qui olim iis usi sunt, opera emendatiora et correctiora ad nos pervenirent. Ea est enim multitudo codicum indoles, ut qui non caute iis utatur neque aut singulos aut genera ac familias recte aestimet momentoque suo ponderet, non possit non decipi et ab iis, quae scripta esse a Caesare credibile est, aberrare. Hoc accidit etiam Oudeendorpio — superiores enim editores consulto praeterco —, qui amplo apparatu instructus quod maxime codicum genus sequendum esset, parum accurate quaesivit. Nam etsi vidit et hic illic adnotavit, duo esse codicum genera ex

diversis exemplaribus descripta (v. ad b. G. II. 13, 2. et VII. 5, 6), non tamen certam legem sibi scripsit, quam in recipiendis codicum scripturis sequeretur et maiore interpolatis quam optimis libris fide habita mixtum quoddam genus servavit, quo genuina commentariorum forma saepissime obscurata est; ac mansit tralatitica illa ratio, donec nostris temporibus certior norma inventa est, qua multa, quae per secula locum in omnibus editionibus obtinuerunt, extirpata sunt. Primus accuratius de codicum auctoritate quaestionem instituit Elberlingius⁷⁵, qui duas codd. familias esse et optimos tantum sequendos, ceteros autem numero plures non curandos esse dixit. Post eum Apitzius⁷⁶ tres fere periodos expertos esse commentarios et tres codd. familias esse demonstrare conatus est. Qui etsi non recte de omnibus libris statuisset nec in singulis libris singulis familiis attribuendis veram rationem secuti videntur, de iis tamen, qui nunc omnium consensu optimi putantur, non dubitantes, rectam viam ingressi sunt. Schneiderus, qui rara ac singulari industria quidquid ex codicibus subsidii parari videretur concessit, duo genera natura et origine diversa non solum ex lectionibus, sed etiam inde apparere demonstrat, quod in parte eorum libri VIII capita 51, 52 et 53 vel tota vel paene tota omissa vel alio loco posita sunt, quae in ceteris suo loco integra exstant. Hanc rationem secutus ex eodem fonte derivatos primique generis libros esse existimat Bongars. I, Parisin. I, Dresd. I, Vindobon. II, Vratislav. II, Bonnens., Vossianos I. II. III, Gottorp. (Havn. II), Leidens. III, Vratislav. I, Egmond., Lovaniens., Hamburg., Gualther., Bongars. II, Dresd. II, Vindobon. V. Hoc unum

⁷⁵ In edit. comment. de b. Gallico, Havn. 1827. et in Observatt. critt. ad comment. de b. civil. Havn. 1828. p. 7 sqq.

⁷⁶ Schedae critt. in comment. de b. Gall. Lips. 1835.

autem genus in quinque distribuit familias, quarum prima optimos Bongars. I et Parisin. I complectitur, quibus ex particulis, quae collatae sunt, simillimus videtur Vaticanus (num. 3864); ad alterum genus codicum, quos interpolatos dicit, ceteros omnes, qui quidem satis noti sunt, refert et horum quoque quinque classes constituit. Quamquam qui optimi essent non dubitavit eosque praeter ceteros sequendos esse vidit et hac ratione multis locis veram Caesaris manum restituit, saepe tamen vulgatam, id est interpolatorum codd. scripturam, si probabilis videretur, etiamsi ex coniectura illatam esse concedendum esset, iis, quae optimi praebent, praetulit, et quidquid codicis alicuius auctoritate nititur, vel speciosissima coniectura potius putavit, a quo genere omnino singularis quaedam iudicii severitas et religio eum retinuit, quo magis mirum est, quod paucae illae, quas ipse ausus est, aut non necessariae aut improbabiles sunt. Procedente autem opere, cum interea Nipperdeii editio prodiiasset, quam primum commemorat ad libr. V. 43, 7, magis etiam nec sine obstinatione quadam in sua ratione perseverandum putavit, adeo ut in Praef. Vol. II propius ad Ouden-dorpianam recensionem se accessisse professus sit, ne malum primi generis codicum admiratione a recentioribus editoribus Caesari illatum serperet. Nipperdeium enim constat, tria codicum genera statuere, quorum primum eos comprehendit, qui tantum bellum Gallicum exhibent et Celsi ac Lupicini nomina libro II subscripta habent, Bongars. I (A), Parisin. I (B), Vossian. I (C), Egmondanum (D), Vratislav. I (E); hos 'integros' dicit. Alterum genus, quod omnes commentarios servat, interpolatorum est, Paris. II (a), Leidens. I (b), Scalig. (c), Cuicacian. (d), Havniens. I (e), Vindobon. I (f); reliqui omnes, qui deteriores dicuntur, tertium genus faciunt. Ut Whittius

omnes codd. ex uno eodemque exemplari, extremo libr. VIII truncato nec sexto seculo antiquiore neque octavo inferiore (Bongarsianus enim sec. IX scriptus est), originem duxisse putat. Ex hoc archetypo autem unum descriptum esse, qui solum b. Gallicum, et alterum qui omnes commentarios continuerit, ex illo descendisse integros, ex hoc interpolatos et interpolationes quidem horum codd. exemplari, unde haec familia originem duxerit, a grammatico aliquo non indocto ascriptas esse. Nullus horum librorum sec. XIV excedit. Tertiae familiae una pars b. Gallici libros (Bongars. II, Havn. II, Leid. III, Voss. III, Vratisl. II, Bonn.), altera omnes commentarios continet, illa ex integrorum familia, sed a librariis depravata, haec in libris de b. G. ex integro codice, in reliquis ex interpolato ducta est, quare in illis cum integris, in his cum interpolatis consentit. Hos igitur tum demum audiendos putat, cum consensu omnium aut fere omnium quid in codice eorum principe scriptum fuerit ostendatur. Ex illo de eodd. familiis iudicio certam recensendis commentariis ratio sponte nata est. Quod enim primum curandum est, ut codicis archetypi scriptura inveniat, id efficitur aut ex omnium codicum consensu, aut in utriusque familiae dissensu ex integris, aut denique ex consensu alterius integrorum partis cum interpolatis. Sequendi igitur optimi codd. ubicunque fieri potest et scripturae ratio concedit, atque ipsa eorum menda ad eruendam veram scripturam certius praebent fundamentum, quam interpolatorum correctiones, reliqui tum demum audiendi sunt, ubi fraudis suspicio nulla est; quae si adest, coniectura ex optimorum vestigiis ducta interpolatorum blanditiis praefenda est, aut corruptus potius relinquendus locus, quam illae recipiendae. Atque hoc quidem est, quo Nipperdeii ratio a via, quam Schneiderus secutus est, ma-

xime differt, quare, quamquam de optimorum codicum indole nulla fere est dissensio, permultis tamen in locis alter ab altero discedit. Mediam quandam viam ingressus est Hellerus (Philol. XIII. p. 368 sqq.). Is omnes codd., lacunarum, quae l. VII. 22. VIII. 11 et 52—54 inveniuntur, ratione habita in octo classes distribuit, aliquot libris, quos deteriores vocat Nipperd., cum primo genere, ex quo ducti sunt, coniunctis; nonnullos igitur, quos interpolatis adnumerat Schneid., quoniam correcti ex iis sunt, mixtos dicit, nonnullos autem eorum, quos mixtos appellat Nipperd. (i. e. eos, qui praeter interpolatos omnes commentarios continent), in iis collocat, qui ad optimorum familiam pertinent. Primi autem generis libros, cum multis locis vel plura vel singula verba, syllabas et litteras omittant, 'lacunosos' dicit; propterea haud paucis locis interpolatis, ubi 'lacunorum' expleant lacunas, obsequendum, et cum his, si quid omissum sit, illis, si quid additum, fides haberi non possit, id maxime quaerendum esse ait, ut quid in illis iniuria omissum, in his iniuria additum sit, appareat, de qua quidem re ipse concedit fieri non posse quin pro singulari uniuscuiusque iudicio ab aliis aliter existimetur. Atque hoc quidem tale est, ut, hanc si sequimur viam, de multis locis semper dubitatum iri certum sit. Quantopere enim alii necessarium putent codicum additamentum, quo optimorum auctoritate facile carent alii, cotidie videmus, atque etiam in iis, quae Hell. protulit, haud pauca sunt, in quibus adducumquam potero, ut optt. librorum scripturam interpolationibus postponendam putem⁷⁷. Non assentior

Nipperdeio affirmanti, ea integritate nobis servatos esse primi generis codicibus libros de b. Gallico, qua paucis veterum libris ut nobis traderentur contigerit, quod, si archetypus 'truncatus et omnino satis mendosus fuit', credi non potest, sed tamen ita comparatos puto, ut plerisque locis, ubi alia praebent interpolati, utrum genus sequamur dubitandum non videatur, atque optimos si iure appellamus, sequendi sunt, ubi salva sententia in iis acquiescere possumus; ac sicuti vel optimi codicis scripturis, ubi res cogit, praeferre solemus hominum doctorum coniecturas, ita etiam alterius codd. generis emendationes sequi nonnumquam re ipsa iubemur. Itaque quamquam multis locis, ac pluribus etiam quam olim, a Nipperdeio mihi discedendum fuit, in univsum tamen in via, quam hic monstravit, perseverandum putavi, non metuens, quod Schneiderus sibi persuasit futurum esse, 'ut corruptius in dies opus pulcherrimum discipulis traderetur'. Quid optimorum codd. auctoritate recte ad emendandum scriptorem adhibita effectum sit, docet comparatio miserrimae condicionis reliquorum commentariorum, qui solis interpolatis libris nobis traditi sunt. Qui igitur libri in b. Gallico adulteratum testimonium afferre videntur, iis in his commentariis nitendum et ex optimis eorum, Parisino II, Leidensi I,

casu vel negligentia omissa vox aliqua est, sed alia est dicendi ratio, quae cum non recte intellecta esset (v. ed. Weidm. ad h. l. et l. 19 et b. clv. l. 26), quod requiri videbatur suppletum est. Idem in simili loco accidit b. Alex. 58: *ne contra Caesarem facerent orare*, ut est in a b c, quo falso intellecto, id quod accidit etiam Forchhammero p. 35, probata est reliquorum scriptura *ne — facere cogerentur orare*. Talia qui negat grammaticorum emendationi deberi, nihil non probare et recipere debet: is etiam Demostheni reddet, quae codicis E, lacunosae scilicet, auctoritate expulsa sunt, pleraque per se satis commoda nec de interpolatione suspecta. Ceterum quam scripturam se professus est l. l. Hellerus de codicibus Caesaris commentationem, eam non vidi nec edita videtur.

⁷⁷ Unam locum hic commemoro VII. 8, ubi in optt. legitur: *obsacrant, ut suis fortunis consulat, neve ab hostibus diripiantur*, in interpolatis: *non se ab h. diripi patiuntur*. Hoc, ut Schneid., praefert Hell.; mihi vero haec cum reliquis, quae memorat, lacunis comparari non posse certum est; neque enim

Scaligerano et Havniensi I,⁷⁸ quid in archetypo scriptum fuerit, eruendum est. In qua quidem re scite elaboravit Forchhammerus in Quaestionibus criticis supra laudatis. Hunc in multis locis secutus sum, in aliis eius sententiam probare non potui. Omnino tam multi ad emendandum Caesarem recentissimis temporibus operam contulerunt, vix ut ullus antiquorum scriptorum similem hominum doctorum industriam expertus sit. Omnibus ego, quorum quidem notitiam habebam et quae nancisci potui, diligenter usus sum. Atque gratum me facturum esse putabam illis, qui hac editione usuri essent, si in adnotatione critica colligerem, quae nuper aut in editionibus aut ephemeridibus philologorum aut peculiaribus libellis nova prolata sunt. In ea adnotatione eos tantum locos commemorare institui, in quibus haec editio ab Nipperdeii exemplo differt; in multis tamen locis, praesertim in difficilioribus, corruptis et perpetuae dubitationi obnoxiiis, in quibus a recepta scriptura discedunt alii, eorum opiniones rettuli, ut uno conspectu comprehensis virorum doctorum emendandi conatibus aut probatae scripturae veritas appareret aut comparatis diversis et contrariis sententiis verum facilius inveniri posset, ac denique

ne parum diligens spreto et neglectis, quae alii contulerunt, in praedudicata opinione perstitisse viderer. Nonnulla quia vulgata sunt, cum commentarii iam typis essent descripti, veluti quae Goelerus, Dinterus, Hugius, Kochius, Kindscherus, Vielhaberus, alii nuperrime scripserunt, non poteram iis nisi in hac adnotatione uti; quae prorsus inutilia visa sunt, nimis religiosa industria propagare nolui. Non licuit, ne modum excederet hic variarum lectionum conspectus, de singulis locis et emendationibus sententiam dicere; nonnullos alio loco accuratius pertractabo. In nominibus propriis emendandis plerumque secutus sum Glückium (*Die bei Caesar vorkommenden keltischen Namen. Monach. 1857*); quae de eadem re scripturum se esse promisit Hellerus, non vidi. In aliquot locis, qui nondum sanati sunt, consultius putavi, asteriscis positis corruptionem notare, quam dubia scriptura recepta in errorem inducere legentes. Saepissime id factum est in misere truncato et corruptissimo libro de bello Hispaniensi, cuius locos desperatissimos, quibus emendandis me non magis parem esse, quam alii fuerunt, ingenue profiteor, satius puto, servata optimorum codicum scriptura non intellegi a paucis illis, qui ad legendum hunc scriptorem descendunt, quam ex pessimis codicibus recipi, quae intellegi quidem possunt, sed ita, ut inepta esse nemo non intellegat, id quod saepissime etiam in Schneideri specimine accidit.

⁷⁸ Elberlingius, qui in *Observv. critt.* ad *comm. de b. civili* singulis locis varias lectiones huius codicis commemoravit, nunc omnes enotatas publicavit: *Variae lectiones commentariorum de b. civili ex cod. Haeniensi enotatae a Car. Guil. Elberling. Roskildiae. 1858.*

VITA CAESARIS.

Anni		
u. c.	a. Chr.	
654?	100?*	Gaius Iulius Caesar natus est a. d. IIII id. Quintil., patre C. Iulio Caesare, matre Aurelia, filia, ut videtur, M. Aurelii Cottae et Rutiliae, ingeniosa muliere. <i>Plut. Caes.</i> 9. <i>Tac. Dial.</i> 28. De puerili institutione v. Praef. p. VI.
667	87	A. C. Mario, qui Iuliam amitam Caesaris uxorem habebat, flamen Dialis creatur. <i>Vell.</i> II. 43. <i>Suet.</i> 1.
670	84	Patre orbatur.
671	83	Dimissa Cossutia, divite muliere, quae ei desponsata fuerat, Cinnae anno ante defuncti filiam uxorem ducit.
672	82	A Sulla uxorem dimittere iubetur. Cum non obediisset, flaminio et uxoris dote et patrimonio privatus fugiens Sullae ministros in montibus Sabinis latens vix ab inquisitoribus vitam redemit. Invitus vitam ei concessit Sulla. <i>Suet.</i> 1. 45. <i>Plut. Caes.</i> 1.
673	81	In Asia prima stipendia facit in castris M. Minucii Thermi propraetoris, a quo in oppugnatione Mytilenarum corona civica donatur. Ad Nicomedem, Bithyniae regem, mittitur. <i>Suet.</i> 2. 49. 54. <i>Dio</i> XLIII. 20.
676	78	In classe P. Servilii versatur; audita Sullae morte Romam redit. M. Lepidi societate, qui novas dissensiones movebat, abstinuit 'cum Lepidi ingenio diffusus, tum occasione, quam minorem opinione offenderat'. <i>Suet.</i> 3. 4. <i>App. b. c.</i> 1. 107.
677	77	Dolabellam et
678	76	Antonium accusat. v. Praef. p. VIII. Rhodum abijt Moloni rhetori operam daturus. In itinere a piratis captus illustria documenta edidit 'tanti mox evasuri viri'. <i>Vell.</i> II. 42. <i>Suet.</i> 4. 74. <i>Plut. Caes.</i> 1.
679	75	Rhodi mansisse videtur.
680	74	Vastante Mithridate proximas regiones Rhodo in Asiam transit auxiliisque contractis praefectum regis provincia pellit. <i>Suet.</i> 4. Absens pontifex creatus Romam redit, <i>Vell.</i> II. 43. Populi favorem comitate et liberalitate quaerit. <i>Plut.</i> 4. Tribunus militum a populo creatur, neque

*) Consentiant de anno supra posito *Plut.* 69. *Suet.* 69. *App.* II. 149, qui Caesarem a. 44, quo occisus est, annum LVI. egisse tradunt. Item *Suet.* l. i. sexto decimo aetatis anno patrem eum amississe narrat, qui obiit a. 84. *Vell.* II. 41 Caesarem eo tempore, quo rerum potius est Sulla (l. e. a. 82) habuisse fere XVIII annos tradit. Primus dubitavit *Beckers* (*Antiq. Rom.* II. 2, p. 24). Cum enim Caesar a. 65 aedilis, a. 62 praetor, a. 59 consul fuerit, aedilitatem autem ex lege Villia non licerit petere ante annum aetatis 37, praeturam ante a. 40, consulatum ante a. 43, duobus annis ante legitimum tempus magistratus carules adeptus esse putari debet, quod nisi legibus solutus fuit, credibile non est. *Mommsen* (*Il. Rom.* III. p. 15), cum a nullo scriptore extraordinarius honor Caesaris commemoretur, eum non a. 100, sed a. 102 natum esse, et non annos 56, sed annos 57 et octo menses natum interfectum esse putat.

Anni
u. c. a. Chr.

- tamen flagrantibus tum Spartaci, Mithridatis, Sertorii bellis uni eorum interfuisse videtur. Auctores restituendae tribuniciae potestatis adiuvat. *Suet.* 5.
- 684 70 Eam rem illo tempore cupide agitatam perficiunt Pompeius ex Hispania redux et Crassus Coss., adiutore Caesare. L. Aurelio Cottae legem iudiciariam ferenti, qua iudicia, quae lege Cornelia penes senatores fuerant, communicabantur cum equitibus et tribunis aerariis, suffragatur. L. Cinnae, uxoris fratri, qui Lepidum secutus post eius caedem ad Sertorium fugerat, reditum confecit oratione, qua Plautiam rogationem suasit. V. p. VIII.
- 686 68 Quaestor creatur. Iuliam amitam et defunctam Corneliam uxorem publice laudat. In illius funere Marii imagines praeferrere iubet. Quaestori provincia obvenit Hispania. Gadibus visa Alexandri imagine, ut narrant, pudore ante actae vitae percussus e vestigio Romam redit (*Vell.* II. 43. *Suet.* 7). Gallos Transpadanos civitatem petentes adit eorumque spem confirmat.
- 687 67 Reversus in urbem totum se tradit Pompeio. Pompeiam in matrimonium ducit. Legem Gabiniam de Pompeio adversus piratas mittendo adiuvat.
- 688 66 Legi Maniliae patrociniatur. Magnam pecuniam in viam Appiam, cuius cura ei demandata est, consumit. Primum coniurant Catilina et Autronius et Piso, cuius coniurationis conscius eum fuisse nec affirmari nec negari potest.
- 689 65 Aedilis creatur cum M. Calpurnio Bibulo: inaudita magnificentia et splendore omnes superiores aediles superat. *Suet.* 10. *Plut.* 5. 6. *Dio* XXXVII. 8. Marii statuem et tropaea restituit.
- 690 64 Iudex quaestionis de sicariis quaestionem exercet eorumque numero etiam eos habet, qui temporibus Sullanis ob relata civium capita pecunias ex aerario acceperant.
- 691 63 Caesare auctore P. Servilius Rullus legem agrariam promulgat, C. Rabirius per Labienum tr. pl. ob interfectum, ut ferebatur, a. 100 Saturninum perduellionis reus agitur et condemnatur, sed Metelli Celeris auguris et praetoris intercessionem liberatur. Restituta per Labienum Domitia lege de sacerdotiis a Sulla abrogata, pontifex maximus a populo creatur. Ab eo tempore relicta Sabura in sacra via publica domo habitavit. Praetor creatus inter Catilinae socios numeratur, orationem de poena condemnatorum habet eosque per municipia in vinculis habendos censet (*Sall. Cat.* 51). Nonis Decembr. egrediens ex aede Concordiae equitum telis vix a comitibus eripitur; reliquis anni diebus domi se tenet.
- 692 62 Praetor urbanus cum M. Bibulo. Rogationem frustra promulgavit, qua refectio et dedicatio templi Capitolini a. 83 incendio absumpti a Q. Catulo ad Pompeium transferretur. Metellum, tr. pl. ad populum ferentem, ut Pompeius cum exercitu revocaretur, ne cives praeter fas interficerentur, adiuvat. Summovetur cum Metello ab administratione rei publicae, sed mox in integrum restituitur. Pompeiae uxori adulterii cum Clodio convictae nuntium remittit.

Anni		
a. c.	a. Chr.	
693	61	Ex praetura ulteriorem Hispaniam sortitus magnam laudem provinciae administratae consequitur. <i>Plut.</i> 12. <i>Auctor b. Hisp.</i> 42.
694	60	Devictis Lusitanis et Gallaecis imperator appellatur. Ad urbem redit consulatum petiturus. Negata venia, ut absens peteret, dimisso triumphi, qui concessus erat, honore consulatum petit. Reconciliatis Crasso et Pompeio societas triumvirorum inita est, qua sanxerunt inter se, 'ne quid ageretur in republica, quod displicuisset uni ex tribus'. <i>Suet.</i> 19. <i>Plut. Caes.</i> 13. <i>Vell.</i> II. 44. Cum Bibulo consuli creatur.
695	59	Caesar et Bibulus cons. Inito consulatu instituit, ut acta senatus et populi publicarentur. <i>Suet.</i> 20. <i>Gell.</i> V. 18. Ex multis, quas tulit, legibus primariae sunt l. agraria, qua agrum publicum et reliqui quantum possessores pretio secundum aestimationem in censu factam vendere vellent, per viginti viros civibus egenis dividi iussit; l. de publicanis, qua his tertia mercedum pars remittebatur; l. de pecuniis repetundis, ut iustissima et optima laudata a Cic. or. in Pis. 16, pro Sest. 64, pro Rabir. 4; l. de liberis legationibus; l. iudiciaria de sortiendis iudiciis, de actis Pompei. Vatinius tr. pl. rogatione Gallia citerior cum Illyrico et tribus legionibus in quinquennium ei decernitur, quo facto senatus etiam ulteriorem Galliam cum alia legione addidit. Eiusdem anni initio Iuliam filiam Pompeio in matrimonium dedit, ipse Calpurniam duxit, filiam L. Pisonis, successuri sibi in consulatu.
696	58	C. Memmius et L. Domitius praetores de Caesaris actis referunt, Caesar cognitionem senatui defert et triduo per irritas altercationes absumpto in provinciam abiturus urbem relinquit. Expulso Cicerone et remoto ex urbe Catone, allato nuntio de instante Helvetiorum motu, initio mensis April. in Galliam proficiscitur et octo dierum itinere confecto (<i>Plut. Caes.</i> 17) ad Genavam pervenit. Vincit Helvetios et Ariovistum. <i>B. Gall.</i> I.
697	57	Bellum cum Belgis gerit, Suessiones, Bellovacos, Ambianos, Nervios, Aduatucos subicit. In Italiam proficiscitur. <i>B. G.</i> II.
698	56	Mense Aprili cum Pompeio et Crasso Lucae paciscitur, ut ambo consulatum petant, ipsi autem imperium in quinquennium prorogetur. Bellum cum Venetis gerit. <i>B. G.</i> III.
699	55	Pompeius et Crassus consules creantur. Eorundem lege Caesari imperium in quinquennium ab a. 54 usque ad a. 49 prorogatur; pecunia ex aerario, decem legati decernuntur. Caesar Usipetes et Tencteros caedit, in Britanniam et Germaniam transit. Moriini vincuntur, Menapiorum fines vastantur. <i>B. Gall.</i> IIII. Initio eius anni de analogia libri duo scripti videntur. (<i>Praef.</i> p. XI.)
700	54	Caes. ab hibernis in Italiam discedit; in Illyricum proficiscitur; iterum in Britanniam traicit. Eburones Sabini et Cottae cohortes caedunt. Nervii cum Aduatucis et Eburonibus Ciceronis castra oppugnantes a Caesare profligantur. <i>B. Gall.</i> V. Mense Septembri Iulia filia moritur.

	Anni	
	u. c.	a. Chr.
701	53	Legionem a Pompeio accipit. Iterum Rhenum transit; mox reversus Eburones vastat, Ciceronem obsidione liberat. In Italiam proficiscitur. <i>B. Gall. VI.</i>
702	52	Gravissima totius Galliae duce Vercingetorige orta rebellio opprimitur ad Alesiam: fere omnis Gallia subacta. <i>B. Gall. VII.</i> Romae Pompeius consul tertium sine collega creatus a Caesaris amicitia se avertere coepit. Latae ab eo Caesaris incommodum spectantes leges de vi et de ambitu et ea, qua cautum est, ne quis consularis aut praetorius intra quinquennium post gestum magistratum provinciam sortiretur. Omnium tribunorum consensu concessum est Caesari, ut absens alterum consulatum peteret; mox legem tulit Pompeius, ne absentium ratio haberetur, Caesaris nomine non excepto, de qua iniuria cum questus esset Caesar, privilegium restituitur. <i>Suet. 28. Liv. Epit. 108.</i> Haec fuerunt initia dissensionis mox in bellum erupturae.
703	51	Novae Gallorum coniurationi occurrit Caes. Bituriges se dedunt, Uxellodunum expugnatur. In Aquitaniam profectus civitates in deditionem accipit. Nemetocennae in Belgio hiemat. <i>B. Gall. VIII. 1—46.</i> Ea hieme belli Gallici commentarios confecisse videtur. Romae M. Claudius Marcellus cons., acerrimus Caesaris adversarius (alter consul Ser. Sulpicius Rufus moderatior illo pacis auctor collegae adversabatur), hoc egit in senatu, ut Caesar quam primum decedere cogeretur et absentis eius ratio in consualatus petitione ne haberetur. Quamquam ante Kal. Maias decreverat senatus, ut de successione referretur, tamen res inertia optimatum et Pompeii cunctatione primum in Kal. Ian., deinde in Kal. Septembr., denique in Kal. Martias a. 50 reiecta est.
704	50	Caesar in Gallia humanitate civitates in amicitia continere studet. Hibernis peractis in Italiam profectus a municipiis et coloniis summo honore accipitur. In Galliam reversus in finibus Treverorum exercitum lustrat. Kal. Martiis C. Claudius C. F. Marcellus consul cum L. Aemilio Paulo, qui Caesari favebat, de eripiendo Caesari imperio agit, et postulat, ut Caesar Idib. Novembr. decedat (<i>Cic. ad Fam. VIII. 11, 3</i>); eius consilia irrita reddit Curio tr. pl. <i>B. Gall. VIII. 52. Plut. Caes. 30. App. b. c. II. 27. Cic. Fam. VIII. 13, 2.</i> Duae legiones Caesari eripiuntur (<i>b. Gall. VIII. 54</i>). Marcellus cum iterum ad senatum rettulisset, Curionis artificio effectum est, ut maxima pars senatorum censeret, ut et Pompeius et Caesar imperium deponeret (<i>b. G. VIII. 52. Plut. Pomp. 58. App. II. 30</i>). Marcellus et coss. designati Pompeiun, qui ad urbem erat, iusserunt arma capere. Curio deposito d. X. mens. Dec. tribunatu Ravennam ad Caesarem se contulit. Die 29. cum litteris Caesaris ad senatum datis, quibus senatum deprecatus est, ne sibi beneficium populi, absens ut consulatum peteret, adimeretur, aut ut ceteri quoque imperatores ab exercitiibus discederent (<i>Suet. 29. b. civ. I. 9</i>), Romam festinavit.
705	49	Kal. Ian. C. Claudius M. F. Marcellus, L. Lentulus Crus coss. a tribunis coacti recitant Caesaris litteras, referre ex

Anni
a. c. a. Chr.

- iiis nolunt. Ex Scipionis sententia decernitur, ut ante certam diem Caes. exercitum dimittat, et die VII. SC fit, dent operam consules, ne quid res publica detrimenti capiat (b. c. I. 5). Antonius et Cassius, tr. pl., qui intercesserant, noctu cum Curione ad Caesarem se conferunt. Is die XII. m. Jan. Rubiconem transit cum legione XIII et Ariminum proficiscitur. 'Volans' et 'ambulando' (Cic. ad Att. X. 9, 1. VIII. 15, 4) incruenta victoria Italiam recipit, humanitate et clementia animos capit (b. c. I. 7—23). Capto a Caes. Corfinio d. XX. Febr. omissa Italia Brundisium proficiscitur Pomp.; eodem venit Caes. d. IX. m. Mart. Dyrrhachium transgresso Pompeio d. XVII. m. Mart. urbem intrat, Romam Kal. April. proficiscitur. Cum frustra aliquot dies in senatu de pace egisset, M. Aemilio Lepido urbi praefecto medio m. Aprili in Galliam ulteriorem abit. Massilienses portas ei claudunt. Relictis ad urbem oppugnandam C. Trebonio et D. Bruto in Hispaniam contendit. Afranium et Petreium, legatos Pompei, bello per XL dies gesto d. II. m. Aug. ad deditionem cogit (b. c. I. 37—87). Etiam M. Terentio Varrone in deditionem accepto omnis Hispania subiecta. Massiliam expugnat. Absens a M. Lepido praetore dictator dicitur. Ad Placentiam nonae legionis seditionem comprimit (Suet. 69. Dio XLI. 26. 35.). Romam profectus consul II cum P. Servilio Vatia Isaurico creatur. Lex de pecuniis creditis lata (b. c. II. 1. Dio XLI. 37. Suet. 42); exules in integrum restituti (Praef. p. XXXI). Anno exeunte Brundisium pervenit in Graeciam traiecturus.
- 706 48 Pridie Non. Ian. cum sex legionibus naves solvit et postridie in Illyria appellit. Orico et Apollonia potitur; ad Apsum castra ponit, altera ripa a Pompeio occupata. Morante altera exercitus parte, quam Antonius Brundisio traicere iussus erat, ipse eo navigaturus desistere conatu tempestate cogitur (Plut. 38. App. II. 57). Mox Antonii et Caesaris exercitus iunguntur. Ad Dyrrhachium gravi clade affectus in Thessaliam proficiscitur. Ad Pharsalum Pompeium vincit d. IX. mens. Aug. In Aegypto Pompeius d. 28. m. Septbr. interficitur. Ineunte Oct. Caesar Alexandriam venit. Romae absens Dictator II in annum dicitur (M. Antonius mag. equ.). Tribuniciam potestatem perpetuam accipit, statuis, coronis honoratur et decernitur, ut usque ad eius reditum nihil ex legibus eius mutaretur (Dio XLII. 19. 29). Controversias regum (Ptolemaeus sororem eandemque uxorem Cleopatrae Pothino auctore regno pepulerat) compositurus et pecuniam, quam Ptolemaeus pater solvendam susceperat exacturus, ibi restitit et bello coorto ab Oct. mens. usque ad m. Iul. a. 47 retentus est.
- 707 47 Mense Mart. victo ad Nilum Ptolemaeo et flumine merso Alexandrini se Caesari dedunt; Cleopatrae et Ptolemaeo fratri minori regnum Aegypti traditur, Arsinoë in Italiam abducitur. Mens. Iul. in Asiam contra Pharnacem, Mithridatis filium, Bospori regem, qui Armeniam minorem Deiotari et Cappadociam Ariobarzani regnum occupaverat et missum a Caesare Cn. Domitium Calvinum ad Nicopolin

Anni
u. c. a. Chr.

- vicerat, profectus est, et celerrime quinque diebus bellum confecit victo ad Zelam, Ponti oppidum, Pharnace d. 2. m. Aug. Celerius omnium expectatione m. Septbr. in Italiam pervenit. Legionum, quas Pharsalo in Campaniam duxerat Antonius, seditionem, cum Romam venisset, auctoritate et prudentia compescuit. (*Suet.* 70. *Frontin.* l. 9, 4.) Dictator III in annum dicitur, M. Lepidus mag. equit. Simul consul III creatur in annum 46 cum eodem Lepido. Amici honoribus et provinciis ornantur, Pompei filiorum patrimonium et aliorum optimatum, qui in armis manserant, bona proscribuntur. Extremo anno in Africam abiit, cum Pompei filiis, Scipione, Catone, Iuba bellaturus. D. XIX. m. Sept. Lilybaeum venit, d. XXVII. inde naves solvit, quarto post die ad Adrumetum appellit.
- 708 46 Kal. Ian. ad Ruspina castra ponit; d. IIII. Labienum et Petreium vincit. Cum aliquoties varia fortuna pugnatum esset, proelio ad Thapsum d. VI. m. April. omnem hostium vim fregit dominationemque suam splendida victoria firmavit. Post pugnam statim Uticam, quam Cato tenebat, proficiscitur. Cato voluntaria morte decessit; urbs Caesari se dedit. Iuba, Petreius, Afranius, Faustus Sulla, Scipio percunt, Labienus, Attius Varus et Sex. Pompeius in Hispaniam perfugiant. Numidia provincia Romana facta Sallustio administranda traditur; socii, amici, milites praemiis ornantur, civitates Africae, quae cum Scipione fecerant, mutantur. Die XIII. m. Iun. Utica naves solvit, exeunte m. Iul. Romam pervenit. XL dierum supplicatio a senatu decreta. Dictator IIII dicitur in decem, praefectus moribus in tres annos et alii summi honores servili adulatione decernuntur. *Suet.* 76. *Dio* XLIII. 14. 21. Mens. Aug. quattuor triumphos agit, quibus victoriae de barbaris gentibus, de Gallia, Aegypto, Ponto, Africa, non de civibus, reportatae celebrantur. Milites praemia accipiunt, populo pecunia et frumentum distribuitur. Forum Caesaris et templum Veneris Genetricis dicatur; omnis generis ludi eduntur. Iudicia senatoribus et equitibus solis commissa, tribunis aerariis adempta (*Suet.* 41. *Dio* XLIII. 25); numerus eorum, qui frumentum e publico accipiebant, minuitur (*Suet.* 41); leges sumptuariae (*Cic. Att.* XIII. 7. IX. 26. XII. 35), de vi et de maiestate (*Cic. Phil.* l. 9), de provinciis (*Cic. ibid.* 8, 10. 2, 41) latae; fasti correcti, praeter veterem mensem intercalarium, Marcedonium, duobus inter Novembrem et Decembrem interiectis, ut ille annus quindccim mensium esset (*Suet.* 40). De astris librum eo tempore scripsisse videtur (*Praef.* p. XII). Eodem anno Cleopatra Romam venit et insolentia sua hominum animos exacerbavit et Caesaris existimationi offecit. Mense Septembri Roma profectus adversus Pompei filios post dies 27 in Hispaniam pervenit; iter carmine descripsit.
- 709 45 Die XVIII. m. Febr. Ategua Caesari deditur; imperator a legionibus appellatur. Die XVII. m. Mart. ad Mundam hostes acerrimo proelio, cum iam de victoria desperasset et fortiter pugnans capitis periculum adiisset, devicit. Cn.

Anni
a. c. a. Chr.

- Pompeius in fuga interficitur. Cordubam Caesar expugnat, Hispalim, Astam recipit, Mundam, Ursonem Fabius Maximus expugnat. Sub tempus Mundensis proelii Anticatores scripsit (Praef. p. XIII). Romae supplicatio I dierum et triumphus et novi honores decernuntur (*Suet.* 76). Mens. Sept. redux ex Hispania ineunte Octobri quintum triumphum egit. Consul IIII sine collega, dictator V (mag. equitum ut antea, M. Lepidus). Concessum, ut vestem triumphalem in omnibus sollemnibus, coronam lauream semper gestaret, fasces laureatos, imperatoris titulo perpetuo uteretur, sua imagine nummos ornaret. Consul creatus in decem annos, dictator et praefectus moribus perpetuus, pater patriae appellatus. Exeunte anno in Campaniam profectus a Cicerone in Puteolano hospitio excipitur.
- 710 44 Colonias Pharum, Narbonem, Arelate, Corinthum mittit, Carthaginem restituere constituit. Varronem bibliothecam condere iubet (Praef. p. VI). Bellum Parthicum parat. Magistratus et provincias ipsius auctoritate distribuuntur. Hirtius et Pansa in annum 43 consules creantur. Sullae et Pompei statuas post pugnam Pharsalicam a populo deiectas restituit. (*Suet.* 75. *Plut.* 57.) Diadema et regium nomen iam antea renitente populo quaesitum die XV. mens. Febr. Lupercalibus Antonius ei offert; improbante populo ipse repudiat. Ad interficiendum Caesarem coniurant complures, quorum notissimi sunt M. et D. Bruti, C. Cassius Longinus, P. Servilius Casca, L. Tillius Cimber, Cassius Parmensis. Idibus Martiis, quas ut caveret frustra monitus erat, in curia Pompei et ad eius statuum interfectus est.

ADNOTATIO CRITICA.

Codices huiusmodi quibus Nipperdeus litteris notavi (v. Praef. p. XL). Littera S Schnederi, N Nipperdeii, Hn. Hoffmanni, W. Weidmannianam meam editionem (belli Gallici tertiam, b. civilis secundam) significavi. Hellerum (Hell.) ubi citavi, ea, quae Philol. XIII. 2 de novissimis commentariorum interpretibus scripsit, ubi Goelerum, eius de bello Gallico et civilis libros, ubi Glückium, librum de nominibus Celticiis intelligi volo. [] includuntur, quae elidenda, * quae corrupta videbantur.

De bello Gallico comm. I. 2. qua ex parte N. ex optt. vulg. *qua de causa*. Hn. *qua pro re!* || 3. post *poliri* A m. sec. add. *imperio*, quod probat Vielhaberus Ephem. schol. Austr. XII. p. 46. || 5. Rauracis. Glück.: *Rauricis*. Ibid. Latovicis A. — *Latobrigis*. Ibid. finitimis. A add. *suis*, quod probat Vielh. || 7. Genavam Mommsen. W. Glück. — *Genuam*. || 8. qui in Rh. infuit codd.; Hotom. Hn.: *qua — in fl.* || 9. cum — non possent. Optt. *poterant*. Vielh.: *quoniam — non poterant*. || 10. Haeduorum. Glück. *Aeduorum* praefert. Ibid. Segusiavos N. p. 792. W. Glück. — *Segusianos*. || 13. Scr. illum uno die *pro uno illum die*. || 17. necessariam rem A. Vielh. aut hoc tenendum, aut *coacto* delendum dicit. vulg. *necessario rem*, al. *necessaria re*. v. *Ob-serv. meas* p. 12. || 24. [ita uti supra] aut interpolata sunt (comp. c. 21: *summum iugum montis ascendere iubet*), aut corrupta. Graevius: *ita uti supra se*. W.: *atque supra se*. Hn. *supra sedere!* Deinde *collocavit ac — complevit. interea* cett. W. (*Obs.* p. 14.) *pro collocari ac — compleri et interea — iussit. Ac — compleri* suspecta visa sunt; pro *interea* Whittius et Gölerus *inter ea*. || 26. Diutius cum sustinere — se contulerunt Hugius (*Mus. Rh.* XV. p. 480.) interpolata putat. Ibid. *mataras*. Glück p. 134 *mataras*. Ibid. [die quarto] uncus ego posui. W. *Obs.* p. 23. Hugius *die orto*. Etiam *triduum morati ex sequ. triduo intermisso* illatum videtur. || 30. diem concilio constitue-

runt. A *concilium*. Hug. propter c. 31 init.: *eo concilio dimisso* lacunam suspicatus *diem const. et concilium habuerunt* vel sim. scribendum putat. || 31. *Magetobriam*. Momms. H. R. III. p. 232 *Admagetobrigam* genuinum putat. || 37. Suebi Momms. W. Gl. — *Suevi*. || 41. *quingaginta*. Göler: *nonaginta*. || 44. quid sibi vellet? cur *veniret?* — *quid sibi vellet cur veniret?* || 47. e suis [legatis] uncus ego posui; v. W. Vielh. infra *legatum [e suis] sese* cett. Ibid. pridie eius diei Hugius ut repugnantia antecedit. *biduo* post delendum dicit. || 52. de supero — *desuper*. Lachm. *Lucr.* p. 375. || 53. circiter quinque Codd. Göler. vulg. *quingaginta* ex Oros. VI. 7. Ibid. repererunt codd. — *pepererunt* cum Heinsio N. || Ibid. *Voccionis* Glück. — *Vocionis*. Ibid. utraque in ea fuga perierunt. duae filiae harum, altera cett. Hugius: *utraque in ea fuga periit. Fuerunt duae filiae: harum altera* cett.

II. 3. Scribe *Andecumborium*. Glück. — *Andocumborium*. || 4. totius belli DE. *Observ.* p. 7 — *totiusque* b. Ibid. latissimos feracissimosque agros. S. Hell. *finis latissimos* ex interpol. Ibid. *Veliocasses* ut VII. 75, VIII. 7 — *Velocasses* et *Velliocasses*. Ibid. et c. 16 *Viromanduos* Glück. — *Veromanduos*. || 6. [portas] succedunt uncus ego posui; *succedunt* duo dett. et Flodoardus. Vulg. *portas succedunt* defendunt Gölerus, Kochius (*Mus. Rh.* XI. p. 636), Vielh. || 12. [confecto] del. N., de-

fendunt S. Hn. Terpstra Mnemos. 1854 p. 182 (qui non sensit diversa esse *magnis itineribus confectis* — *venit et magno it. confecto contendit*) et probabiliori interpretatione Vielh. § 15. [ad luxuriam pertinentium] cum optt., [eorum] contra codd. del. N.; de priore dubitari potest, alterum ferri nequit. Eberz. *virorum* coniecit. Ibid. dedidissent. Optt. *dedissent* defendit Vielh. § 17. [inflexis crebris] om. AB. *Observ.* p. 22; *crebris* tuctur Dinterus, utrumque apta explicatione defendit Vielh. § 19. ita ut — *ut* BC § 21. quam partem fors obtulit — *quam in partem f. obt.* § 24. castra compleri nostra, legiones cett. Codd. aut c. *compl. nostra*, aut c. *nostra compl. aut nostras legiones*; in nullo deest pronomen, utrumque S., neutrum N. posuit. § 25. ab novissimis uni. Vielh. *uni* deleri vult. § 27. *pugnarent*, quo. W. *Observ.* p. 13. Optt. *pugnant*, quo, quod tenent Hn. Hell. N. delet. *Vulg. pugnae*. Vielh. *pugnant.* § 29. *despectusque*. Vielh. *deiectusque*. § 30. *moturos se confiderent* — *in muro (in muros) sese collocare conf.* v. W. *Observ.* p. 5. 26. Vielh. *sub muros esse conlaturos*. § 34. *Venellos* — *Esubios* Glück. — *Unellos* — *Esubios* § 35. *dies quindecim*. Schneidewin. cum *Wesenbergio dierum quindecim*.

III. 1. cum hic — *flumine* (ABD *flumen*) divideretur. Vielh. *cum hunc* — *flumen divideret*. Ibid. [adhiemandum] aut delendum aut post cohortes ponendum (Ciaccon. Hotom.). Ibid. scr. ab his rel. pro *ab illis*. § 2. [absentibus] om. optt., tenent S. Hn. Hell. § 12. quod bis (hoc deleri vult N.) accidit s. horarum XXIII spatio. Cf. Plin. H. N. II. 97, 99. Codd. *horarum XII spatio*, quod nova ratione def. Heller. Phil. XV. p. 354; dum refutata repetit Hn. § 13. *copulis*. Vielh. *corvis*. § 20. ex tertia parte Gallia est aest. *Vulg. ex tertia p. Galliae*. v. W. § 21. *aerariae* *secturaeque* corrupte codd. plerique; *vulg. secturae S. structuraeque*; ego W. *aerariae structurae*. N. *ferrariaeque*. § 24. infirmiore animo. Vielh.: *ini-*

quiore loco. Ibid. opinione timoris Stephanus, N.; codd. *timidiores*, quod diversa ratione defendere student S. Hn. Vielh.

III. 1. cum (N. quom) — *faciant*. Codd. *quod* — *faciant* S. Hell. § 3. ut est captus Germ., et paulo [quam] sunt eiusdem generis [et] ceteris humaniores N. S.: *et paulo, quam sunt eiusdem generis, sunt ceteris humaniores*. Bentl. Elberling., Madvig.: *ut est captus Germ. paulo, quam sunt eiusdem generis ceteri, humaniores*; Hn. servata codd. scriptura parum apte et ceteris putat esse — *etiam ceteris rebus*. Vielh.: *et paulo, quam sunt eiusdem generis ceteri, humaniores, vel et paulo sunt quam* —. Idem quod in codd. ante *Gallicis* positum tuctur. § 7. ab his codd. — *ab iis*. Ibid. consuetudo sit A. S.; *vulg. c.* — *haec sit*. § 13. oblatos gavisus illos ret. iuss. Optt. *gravius*. Vielh. *gravius incusatos ret.* i. § 17. Scr. traducendum, non *transducendum*. § 22. *contractisque*, quod Ruhnken. glossema putavit (Mnemos. 1853 p. 251.), Vielh. ante *quod praeterea nav. long. habebat* collocat. § 25. ex proximis primis navibus. *primis* del. N. cum Hotom. § 27. *facturos sese A. sese facturos* quinque interpol. *facturos esse* BC DE N. Ibid. *et in petenda pace. et* om. ABCD, Vielh., commate ante *tum*, et puncto post *remiserunt* posito. § 29. quibus Caesar exerc. transportandum curav. delet Vielh., ac deinde scr.: *quas Caesar in ar. subd.*

V. 1. ad onera ac mult. S. — *ad onera, ad mult.* N.; *vulg. et ad mult.* § 3. [Indutiomarus] in aliis codd. alio loco positum suspectum est. § 8. *rem frumentariam* prov. D. *re frumentaria ABC*, corr. a e: *rei frumentariae*. Vielh. *de re frum.* § 9. praesidio navibus — *praef.* — *navibus* que N., probat Dinterus, non necessarium putat Hell. § 11. litterisque del. vult Vielh. § 12. *Transierant B* *vulg. S. Hell.* — *transierunt* N. Ibid. bello illato. N. *sedato* scribendum putat. v. W. Ibid. taleis ferreis.

Vir doctus Philol. XIII. p. 433: *talis ferreis* = *Eisenwürfel*, ut iam Vossius coniecit. Vielh. *aut aere ut aut nummo aereo aut delendum* putat. Omnem hunc de Britannia locum subditicium iudicat Wexius Tac. Agr. p. 246. || 13. *obiectae* S. — *subiectae*, Hn. *superiectae*. || 16. equestris autem proelii — inferebat Tittlerus (Ann. phil. et paed. 81. p. 506) glossema esse putat. || 17. sic uti — non absisterent Vielh.: *sic uti — abstinerent*. || 21. Cenimagni codd. Glück. *Iceni, Cangi* Lipsius, N. || 25. quacstoreque Ciaccon. N.; codd. quacstoribusque. Vielh. *legatis quacstoribusque* delet. || 28. quantasvis copias etiam Germanorum S. Vulg. *quantasvis, magnas etiam, cop.* G. Ibid. sustineri posse docebant. rem esse test. — *sustineri p. docebant rem e. i.* N. || 31. extr. Ambiorige del. Tittler. || 34. erant — pugnando pares nostri; tametsi. Codd. plerique *pugnandi*. Goelerus et alii: *pugnando pares; nostri tametsi*. *Pugnandi* corruptum putat Dinterus (Ann. phil. et paed. 82. p. 463); Vielh. *virtute et studio pugnandi pares nostri; nam etsi*. || 37. elapsi ex interpolatis S. — *lapsi* optt. N. || 39. Ceutrones. Glück. *Centrones*. Ibid. Geidumnos S. Glück. *Geidunnos* N. *Geidunos* vulg. || 42. et quos — habebant captivos, ab his doc. Whittius, Dübnerus; *et quosdam — hab. captivos, ab his doc. N. et quosdam — nacti captivos ex interpol. S.* || 43. succensa — *succisa* coni. N. || 44. expectas Havn. I N. rell. *spectas* S. Oehl. Hn. Confusa in libris haec verba II. 20. b. c. III. 43. 75. 78. 85. Ibid. extra munitiones. Optt. *ex castris munitionesque* (*munitiones* B, *munitionemque* D), ut de scriptura dubitari possit. Ibid. quaque parte h. conf. est vis, ea irrupit. Dübnerus. A *qua parte*, B et al. *quaque parti*. Oudend. et N. *quaque pars — est visa* inr. S. *quaque pars — est visa*, inr. Vielh. *procedit ex castris, munitionisque qua parte acies h. conf. est visa, irr.* || 45. in iaculo illigatas; an forte in sagulo? Aremoricae Glück. — *Armoricae*. V. Auson. Ep. IX. 35.

VI. 2. [ac] Menapios. Copula, quam om. b c e, Caesaris usus non patitur. v. W. p. 389. || 4. arbitratu ABCD S. Hell. — *arbitrabatur*, quod sane Caesaris consuetudine commendari videtur; v. Hugius Ann. phil. et paed. 81 p. 879. || 11. partibusque del. Davis. N., idemque in ante *singulis*. || 12. imperfecta re optt. codd. S. — *infecta re* N. || Natio est omnis Gallorum. Optt. S. Hell. n. e. *omnium Gall.*, quod recte dici nego. || 17. cum superaverunt Clark. N. codd. S. *quae superaverint*, Hn. *qui superaverint*. || 20. imperitos. Optt. *impeditos*, quod defendere conatur Vielh. Ibid. de re publica — *de republica*. || 23. sanctos habent Optt. Vulg. *sanctosque hab.* S. Hell. Asyndeton h. l. aptissimum esse patet. || 24. nunc, quod (codd. plerique) in eadem in. eg. *patientiaque* Ald.; codd. *patientia, qua* Germ. permanent — paulatim assuef. — comparant, ut ab his v. apodosis incipiat. Ita etiam Madv. Whitt.; *nunc quidem in eadem — patientiaque* N.; *nunc quoque in eadem — patientia, qua* G. perm. S. v. W. p. 340. || 25. Danuvius — *Danubius*. || 29. milibusque ampl. quingentis. Gölerus rem postulare ait *amplius centum et quinquaginta*. || 31. hi insulis — *his insulis*. Ibid. belli aut fugae optt. S. — *aut b. aut fug.* N. || 33. extr. possint codd. plerique; *possent* S. Hn. qui etiam praecedens *possint* mutavit. || 34. in omnis partibus A. — *omnis in partibus* N. || 39. nemo est tam fortis, quin — perturbetur glossam putat Vielh. || 43. a tanta mult. interpolati — *tanta mult.* N. || 4. Agedinci S. Glück — *Agedici*.

VII. 1. init. senatusque consulto codd. Vulg. *de senatusque cons.*, quod ipse olim receperam, def. S. Müller. Ann. phil. et paed. 81. p. 425. || 3. Gutruato, ut VIII. 38, Glück p. 110. codd. *Cotuato*. Idem p. 64 Conconnetodumno. N. *Conetodumno*, vulg. *Conetoduno*. Ibid. Cenabum (*Κενάβον* Strab. Ptolem.) Glück. — *Genabum*. || 7. Scribe *Veliocassis*. || 8. Cevenna. Glück *Cebenna*. Ibid. neve ab hostibus diri-

piantur. Manifestam interpolationem neu se ab h. diripi patiat prob. S. Hell. || 10 videret — *videretur*. || 11. ut quam primum iter faceret, prof. falso intellecta coniecturis temptata sunt. V. Rüstow *Heerwesen u. Kriegsführung Caesars* p. 171. Vahlen. (Eph. schol. Austr. XII. p. 1.) interpunctione mutata: *Ea qui — relinquit, ipse ut — iter faceret*. *Genabum Carn. prof.* Ibid. continebat. Vulg. *contingebat* S. Hell. || 14 [a Boia] spurium iudicant Scaliger, N., parum feliciter defendit S., infelicius corrigit Hn.: *ab imo omnia*. Ibid. aestimare. glossam *aestimare debere* probant S. Hell. || 19. ac saltus eius paludis corrupta sunt. Hn. *omnia vada eius pal. ac saltus*, Hell. Philol. XIII. p. 398 *omnia vada ac salicta*, quae probare non potui. || 20. se ipse ut munitione. vulg. *se ipsum mun.* Hn. *se ipsius mun.*, quo non corrigitur vulgatae vitium; v. N. p. 90. Ibid. ex fuga; cum interpolatis *ex hac fuga* S. Hell. || 21. quod paene in eo N., *quod penes eos* optt. S. Hell., quod a loci sententia alienum est; falso Hn. *ex eo — constare*. || 24. latum pedes CCCXXX corruptum videtur. V. Göler. p. 60. Rüstow l. l. p. 143: *longum?* quod improbat Müller. l. l. p. 432. || 25. exanimato alteri. S. *ex. altero* ex codd. sec. generis, fortasse recte. Ibid. omni ex parte N. codd. plerique *omni ea parte*, dett. *omni parte* S. Item 28 scripsi *omni ex numero*; dett. *omni eo numero*, rell. *omni numero*, editt. *ex omni num.* || 30. consternati. N. *confirmati*; v. W. Müller l. l. || 35. cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu — castra ponebant, dispositis expl., necubi — traducerent. erat in magnis Caesaris difficultatibus res sec. optt. scripsi. N.: *Cum uterque utrimque — ponebant. Dispositis exploratoribus — erat cett.* S. secundum interpolatos: *Cum uterque utrique esset exerc. in conspectu fereque — poneret, dispositis expl., necubi — traduceret, erat in m. Caesari diff. res.* v. W. p. 390. || 35. captis quibusdam coh. Non sanatur corruptus locus *captis in carptis*

vel *detractis vel lazatis* (Kindscher. in Müttzell. Eph. XIV. p. 426) mutato; etiam *quibusdam suspectum* est. Ad sententiam recte N.: *maniplis singulis demptis cohortibus*. || 36. desperavit, de obsessione S. deleri vult, retinet in monte contra codd. Ibid. periclitaretur. Teneri debebat *perspiceret* N.; optt. *perspiceretur*. Ibid. non nimis firmo v. W. Göler.: *ab iis nimirum f.* Idem ibid. *noctis* recte delere videtur. || 38. equites Haeduorum Whitt. N.; codd. plerique *multos equites*, al. ex corr. *omnes equites* S.; mire Hn. *equites et multos Haeduorum*. Caesar non videtur nisi *multos* scripsisse, cui *equites* adiectum est. || 45. mittit — turmas eodem media nocte: imperat. sic, sed *iis (his)* ad imperat adiecto b de; rell. *turmas eisdem med. n. imperat.* N.: *turmas; eis de m. n. imp.* Vulg. (S. Göler) *turmas eo de media nocte; iis imp.* Dinter.: *de media nocte cum vagarentur coniungendum* putat. Ibid. eodem iugo. v. W. Gölerus: *eodem illo*. Ibid. omnes illo munitionum copiae. Secundum interpolatos S.: *illo ad munitionem*, quod probat Müllerus. Suspectum videtur *munitionum*. Göler. *illico ad mun.* || 47. legionisque — *legionique*. Ibid. quacum erat, contionatus s. constituit N. *quacum erat contionatus, signa constiterunt* (ex interpol.) S. Müll.; *continuo* (pro *contionatus*) Gölerus, *cohortatus* Vielh. Vitium sane latere videtur. Deinde ac. S. at. || 56. ne comm. cons. — converteret, ut nemo non — N. (ut codd.) — *conv.*, ut non nemo — S. || 58. profecti a palude S. Müller. Eberz. Optt. *prospecta*, N. *protecta pal.* || 64. diemque huic rei constituit. omnes equ. N. — *denique ei res const. diem. Huc omnes* Vulg. S.; *dedendique const. d.* Hn. Ibid. post *prohibere* semicolon pone. || 66. concilium. Aliquot codd., Hotom. Dübner. Müller. l. l. p. 433 *consilium*. Ibid. Id quo codd. — *et quo* N. || 67. una a primo vulg. S. Hell. — *una primo* N. Ibid. intra legiones N.; codd. *inter*, quod teneri poterat. || 72. interiorem. Gölerus *inferiorem*. || 74.

eius discessu corruptum aut interpolatum est; neque accessu, neque equitatus (equitum) disc., neque discessu munitionum (Hn.), neque Schneideri interpretatio probari potest. || 75. cuique ex civitate optt. N. cuique civitati a b d c S. Ibid. in indice Gallorum vulgatam scripturam vitiosam reliqui, quamquam Nipperdeii emendandi rationem probo. Eleuteris, Cadurcis Glück. Eleutheris Cadurcis N. Hic delet totidem Lemovicibus, et Senonibus post Helvetis (Hn. Sena Andibus), post Veliocassis (Velliocassis, Bello-cassis S.) addit totidem, pro Lexoviis Aulercis Eburonibus (S.) scr. Lemo-vicibus et Aul. Eburovicibus, post Boiis ponit bina, pro *Lemovices* scr. Lexovii deleto Veneti. (Venelli Glück. vulg. Unelli). || 81. ac sequi — sequi. || 85. iniquum — fastigium optt. Dübner. N. Gölerus. exiguum e f And. Ox. vulg. S. Müller. || 88. nostri proel. comm. Jurinius, N. hostes codd. S. Hn. Hell. Müller. || 90. his litteris aut corruptum aut interpolatum. Vulg. S. his rebus litteris cogn. Hn. his ex litteris.

VIII. Ep. ad Balb. non cohaerentibus (scr. conhaer.) S. Codd. comparentibus et comparantibus, vulg. comparandos. Bernh. Hist. L. Rom. p. 524 continentibus. || 5. compegit Hn., codd. contegit, Morus, N. coniecit. || 9. loriculam per aggerationem eius altitudini inaedificari. N. p. 113. Vulg. l. pro hac ratione e. altitudinis mire def. Hn. || 20. [cognita calamitate] aut corrupta aut interpolata. Hotom. ante omnibus adversis collocat, quae Hn. gloss. putat. || 26. Lemonum Glück. — Limonem. || 43. in murisque disp., ut b. c. 1. 21. in om. codd. || 52. at reliqui tamen omnes eo discesserunt ego ausus sum, ut certe sententia, quam res postulabat, restitueretur. Codd. atque ita rem moderando discesserunt. Jurinius, N. discusserunt. Hoffmannus Budissinus moderante eo discesserunt (i. e. discessionem fecerunt).

De bello civili comm. I. 1. [a Fabio C.] del. Scaliger. Hn., ut olim putabatur, initio nonnulla excidisse

ratus, scr. Litteris ab eo [Caesare] cons. redd. Ibid. ad [Caesaris] gratiam. Uncos Mommsenii suasu posui. Defendit vulg. Endlerus (Quaest. Caes. spec. Norimbergae. p. 4); respectum pro receptum Hell. (Phil. XI. p. 783. XIII. p. 379), quod probare non potui. || 2. Pompeiusque aberat Hofmannus (de origin. b. civ. Caes. p. 113) — aderat. || 3. urbs et [ius] comitum tribunis, cent. evocatis. Codd. tr. pl. centurio evocat. (haec correxit Oudend.). N.: urbs militibus, comitum tribunis cett. Hugius (Philol. XI. p. 671); urbs et ipsum com. Kindscherus (Emendatt. Caes. p. 15): Compl. uberius comitum; tribuni plebis in curia violantur. || 5. toto denique emenso spatio suarum actionum Mommsen. v. W. Codd. octo denique menses variarum act. Ald. vulg. octavo denique mense suarum act. Hn. ultimo denique mense. Kindscher.: toto denique emenso sp. s. act. in trepida re adlinere censuerant. Ibid. in desperatione omnium illata sceleratorum audacia Kochius (Mus. Rh. XI. p. 638). Codd. in desp. omnium salutis latorum aud. N. paucorum aud. Kindscher. soluta malorum aud. || 6. Paullus et Marcellus. Vulg. Philippus et Cotta (pro Cotta editt. ante Aldum Marcellus). Idem coni. Terpstra (Misc. phil. p. 38). N. consules. Oehlerus: Phil. et consules. Hug. prioris anni consules. Kindsch. Philippus et Marcellinus. Ibid. in rel. prov. — mittuntur uncas a N. positos sustuli. Ibid. quod — acciderat uncas remove debebam (Momms. die Rechtsfr. p. 30) ut sustuli in v. quod — numquam. post numquam Kindsch. add. clam, qui sequi. mutat: relicta remanent in urbe et capite Italiae. || 7. [dona] N. dona — habuerint secludit. || 11. si peracto consilio [Caesaris] non prof. e., quod verum esse nunc dubito. Caesaris interpolatum esse certum puto. Codd. peracto cons. vulg. inepte consulatu. Hn. peracto postulatu Caesar profectus esset (non om. a d), Kindsch. pacto convulso non pr. e. Hoffmannus Budissinus peractis comitiis. || 13. dum potestas sit Iuri-

nus, vulg. inepte *posteritatis*, nec melius Hn. *in posterum*. || 16. recepto Firmo codd., recepto *Asculo* Ald. N. v. W. p. 292. Hn. recepto *F. ex itinere*. || 21. in iis operibus. b. g. VIII. 43. — *iis op.* N. (Forchh. Quaeest. p. 74.). || 22. in ea re expulsos. Kochius (Mützell. Eph. XIII. p. 349) iniuria, Kindsch. *nefarie*. || 23. quinque ordinis senatorii Davis. N., codd. *quingaginta ordines*. Hn. *Erant quingaginta; ordinis sen.* L. Dom. cett. Ibid. L. *Vibullius* a Scaligero falso illatus est, v. W., codd. L. *Caecilii Spinther*. Kindsch. L. *Caecilii Denter*. || 30. cum leg. II Hn., codd. III. Davis. IIII. Ibid. omnibus rebus imparatissimis. Scribendum videtur *imparatissimus*. || 34. in Hispaniam Aldus (v. c. 38 init.) deleuit N. || 35. discernere codd. Gronov. N. *decernere*. || 37. [hiemandi causa] uncas ego posui. v. W. || 39. leg. in Hispaniam praem. VI. auxilia peditum V milia N. *legiones sex in Hisp. praemisera*. *Ad-duxit auxilia* Kindsch.; idem deinde *quae omnibus — habuerat* (ut Cuiac.) et *quem imperaverat*, pro *quam* (*quem* vulg.) *pacaverat* (vulg. *paraverat*); fortasse: *parem ex G. numerum nuper paraverat*. Tum huc scripsi pro *hinc* et *adiecerat* ascripsi (Hn. *addiderat*); plura autem deinde excidisse opinor; v. W. || 40. congressae codd. Jurinius N. *egressae*. — *priores legiones*. — a proprio *relegiones*, rell., vulg. *praes. proprio leg.* N. *proptiore ponte*, Hn. *prope priores leg.* Nondum sanatus est locus. Hoffm. Budiss. *congressis pabulatoribus*. || 44. reliquisque barbaris barbaro genere quodam pugnae assuef.; *barbaro* ego adieci. Hellerus cum *Lusit. reliquisque barbaro quodam genere*, quod probare non potui (v. W.). Ibid. consueverant N. (codd. *censueverant*), quod quamvis nuper derisum etiam nunc proba; v. W. || 46. *summa in iugum virtute* Forchh. p. 63; Par. et Havn. *summum iugum* v. vulg. *in summum iug. virt.* || 48. *neutrum horum — necessarioque*. Kindsch. *dum neutrum hor.* — *necessario*. Ibid. * *in hibernis* corruptum, reliqua sana

puto. v. W. Hn. *ex hibernis*. Kochius *in herbis*, quod iam olim coniectum est (v. Oudend.). Kindsch. *quom quae fr. in Hiberis erant, aequae multum — aberant*. || Idem c. 52 *protulabatur* scr. *levabat*. || 53. multa rumor affingebat. a et b *multarum rumore orat fingeant* (b *fingebat*). N. m. *rumore adfingebantur*. Hn. *fingebantur*, vulg. m. *rumor fingeat*. || 58. *impet. eorum non excipiebant. non ego addidi. N. decipiebant*. Terpstra, Kindsch. *effugiebant*. Hn. *exciebant*. || 61. locis excedere codd. N. *his*, vulg. *iis*; pronomine non opus est. Ibid. *castraque. castra a b N.* || 62. *reducerat*. Kindsch. *deduxerat* (vulg.); idem: *pedites vero qui tantum — extarent, cum*. || 64. *sustineri — interrumpi*. codd. *sustinere*, N. *inrumpi*. Ciacconius *distineri*, Terpstra *subsistere*, Forchh. *sustinere — atque iter interrumpi*. Ibid. *necessario longius*. (b. G. VII. 16.) 3 dett. N. *non necessario*, Kindsch. *ea re long.* Ibid. [ad vadum] in codd. post addito, in solo c post magnaue positum, del. Forchh. Kindsch. pro *ad iter addito* scr. *admodum*. || 67. *consuevit*. codd. *plerique consuevit*, N. *consueverit*. Ibid. Kindsch. pro *in civili dissensione — consulere* scr. *in communi desperatione — conceilere*, in sequ. *pudore et officio militis — praesentia adferre et etsi ali-quod accipiat detrimentum*. || 72. in montibus — *montibus*. || 76. *neu se neu [Pompeium] imp. suum*. Uncas ego posui; ad *Pomp.* in plerisque codd. additur *absentem*, quod del. N. v. W. Terpstra l. l. p. 47. || 80. *relictis impedimentis subs.*, *praesidio p. c. rel.* Vulg. *rel. legionibus s.*, *praesidio impedimentis p. c. r.* Faer-nus *eductis leg.* Oehlerus *cunctis*, Forchh. Hn., ut dudum Beckerus, *refectis*, N. *expeditis*, Hell. *reliquis*. Vulg. defendunt Terpstra l. l. p. 49. Endler. l. l. p. 9. || 82. *impediendae reliquae munitionis causa* Forchh. p. 97. Codd. aut *impediendae rei, quae m. fiebat causa*, aut *quae m. c. fiebat*. N. del. *quae munitionis fiebat*. || 85. tottantasque classes corruptum est. N. *tot tantaque auxilia*. Illud defendit

Terpstra Mnemos. l. l. p. 188. Ibid. probati ex antec. per paucos probati huc illatum censet Hell., qui fracti scr.; pro quod N. quom. || 87. restituitur. Kindsch. restituantur.

II. 2. integebantur, atque hac agger inter manus prof. Kindsch. integebatur. Ab hac aggeris terminus pr. || 3. navem ex navalibus eor. deducit c, a b e om. navem. Vulg. ex navalibus eorum unam ded. N. crucem apposit. || 5. quae in opp. excubiis custodiisque rem. Codd. plerique ex publicis custodiis quae, Par. et Havn. publ. custodiisque, sed omnes h. v. post uzoribus habent. N. custodiis post oppido posuit et scr. aut supplicis ex muro. Hn. quae publ. custodiis in opp. rem. Weissenbornius speculis vel tale quid latere putat. Kindsch. omnesque senioris aetatis — uzoribus publicis viis locisque aut in foro —. || 6. et artificio gub. et mobil. nav. Hn.; prius et del. N. || 9. ubi, quantum — patiebatur, tantum elevarant, intra cett. Vulg. ubi — tantum elevabant. Intra —, quae sensu carent. v. W. || 10. LX ped. long. corr. Lipsius IX. N. XL, Gölerus et Hn. XX. Ibid. ita fastigate atque ordinatim structo tecto, codd. fastigato atque or. structo. v. W.; tecto addidit Oudend. || 11. [non datur libera muri def. facultas] N. seclussit. Kindsch. hoc d. libera muri conscendendi fac. Idem c. 12 nullam ezorare pro exoriri. || 16. aut telis militibus Forchh. codd. vestigia secutus, qui aut eis, aut ab eis habent, vulg. aut vi. Ibid. circummuri codd., N. circummuniri. v. I. 18 opp. vallo circumvenire. || 17. Non debebam v. quod esset officium — obtineret post file collocare, sed ita locum exhibere: teneri obstr. fide, necessitudinem quidem — intercedere; neque se ignorare, quod esset off. — obtineret, neque quae vires suae. v. W. p. 296. || 19. cum DC. equitibus — DC. equitibus a b, N. || 23. Anquilaria a e f Hn. —. || 25. traduxisset a b c, al. (e vela duzisset), Stephanus, vulg. vela direxisset; v. W. || 26. legiones suspectum putat N., post ordine et Kindsch. addit imperio. || 29. magnus

omnium incescit timor animis; is — augetur Vossius. Codd. magnus omnium incescit timor, nam is —. N. omn. inc. timor. [nam] Is —. Forchh. omn. animis inc. tim. v. W. Ibid. ... civile bellum — fingeantur. (pro accipiebatur scribe accipiebantur.) Misere laceratum locum corrigere non ausus sum. Kindsch. (aliorum pericula v. W. p. 297): Terrebant civile b. — fuerant (nactae enim Caesaris beneficia animum mutaverant), consuetudo dona offerentium, municipia — coniuncta (namque alienatio ex M. P. que iminebat ut qui — deficere coepissent). Talia querebantur in c. comites militesque. Nonnulli gr. proferentium s. multa cum cura a Curione accipiebantur, nonnulli — fingi ei videbantur. || 32. oneratas codd. — onerarias. || 34. sibi conf. sibi om. a N. || 35. aliquid velle. velle aliquid a N. Ibid. multis vuln. Hn. vulg. mille, N. ... vuln. equique. N. equitesque codd. vulg. Hug. || 39. ne haec qu. res — morabatur Forchh. haec — morabantur N.

III. 2. XV milia corr. LX cohortes N. || 6. Germiniorum. Havn. Germaniorum. vulg. Cerauniorum, Kiepertus Chimaeriorum. Kindsch. terram attigit. Inter Chimaeriorum saza. Idem arbitrabatur pro arbitrabantur a b N. || 7. init. erat. b N. erant. || 8. ne quod subsidium exsp. Caesari in conspectum v. p. N. Codd. neque (ne quod Oud.) subs. exspectans, si in C. complexum v. p. Terpstra Misc. p. 56: subsidiumque exspectans Caesaris, si in consp. veniret. Nondum sanatus est locus; ad sententiam aptissime Ciaccon. ne, quod subs. exspectabat Caesar, inconspicuum v. p. || 9. [maximi] maxime, in quod quisvis facile incidat (Oud. Forchh. Hn.), h. l. scripsisse Caesarem non credo. Ibid. hic fuit — exitus recte inepto loco posita putat Forchh. || 10. Antoni militumque. Vulg. detrim. Afr. exercitus tanto militumque. tanto misere adhaeret, que male haec prioribus adiungit, et Antonii nomine aegre caremus. Ibid. ad Cu-

rictam Mommsen. v. Flor. II. 13 (Iahn.). — *Corcyram*. Ibid. terrestres urbiumque copias ineptum est. N. *navium*. Omnia haec, ut scripta sunt, perversa esse ostendit Hug. l. I. p. 665 (v. W.). *omnes suas utrumque copias dimissurum* Kindsch., qui debebat ineptum, si hoc modo scribitur, *Pompeio* delere, quo remoto omnino commodior evadit sententia; senatui enim populoque, non Pompeio probari vult, se fore contentos eorum iudicio. Ceterum a *dimissuros* (e *dimissurus*); fortasse igitur omnes suas — *copias dimissuros*; de utroque si haec dicuntur, etiam *terrestres naviumque* c. probari potest. 11. quam de mandatis agi pro inepto *quam de m. agi inciperet*, N. *inciperetur*. v. W. || 12. comportare in arcem. *in arce* a b N. || 13. quae sunt gestae. *gesta* a b N. || 16. summam suam esse. *suam esse* Lips. Forchh. Vulg. *Pompei summam esse* — *vol.*, quod absurdum esse iam Elberlingius demonstravit. v. W. || 17. quibus rebus — satis causae putamus Hugius l. I. p. 666 iniuria spuria iudicavit. || Idem et Kindsch. de 18 extr. dubitationes moverunt: hic scr. *existimabor bello perfecto*. *Ab iis haec acta cognovit*, qui b. interfuerant, qua emendatione effectum putat, ut stare possint *conatus tamen* — *de pace agere*, quae spuria dixit Hugius; sed scribendum dicit *aliis oratoribus per colloquia*. Ego nihil horum probo. || 19. unum [tantum] uncus ego posui. Kindsch. *latum*. Idem pro *interim* scr. *in terram*, pro et crebro magna voce: et ipse pro magna contione, et pro de pace [duos] leg.: *alios leg.* Endlerus suos, ut iam Gruterus. mihi de pace etiam falsum videtur propter sequ. *praesertim cum* — *decertarent*, quibus idem dicitur. Ibid. atque eundem visurum, quemadmodum Elberl. N., quod verum esse non affirmaverim, magis tamen placet quam *atque navi esse vecturum*, quo admodum Hn. et *Itaque una insularum quam ad mediam tuto l. v.* Kindsch. Ibid. sed missa oratione de pace loqui atque

altercari — Terpstra. Hell. Vulg. *summissa oratione loqui de pace atque a. Kindsch.*: *sed permissa oratione conqueri (!) de pace atque alt.* || 21. et fam. Neapoli, visa proditionem opp. apparare, scripsi libr. vestigia secutus, qui habent: *visaque proditione opp. apparere*. N. *vis atque proditio opp. appareret*, ubi asyndeton displicet. Kochius et familia N. *visa esset proditionem opp. apparare*. || 22. perit codd. Forchh. — *perit*. || 24. is virtute Forchh. qui v. N. || 25. cupidiusque cotidie; codd. *duriusque cot.*; pro *expectabat* N. non (Koch. *vix*) *spectabat*. Vulg. defendit Hell. l. I. p. 381. Ibid. quod — audebant. N. *quom* — *auderent* (hoc codd. praeter f). Similiter 1.30 quod intellegebat in libr. praeter a et 3 dett. abiit in *intellegeret*. || 32. apparitorum Forchh. Codd. *imperiorum*; ita deinde *praeceptis* dudum corr.: *praefectis*. || 36 simul adesse — *abisse* Hauptius N. v. W. || 38. [reliquos] omnes [earum turmarum] uncus ego posui. Hn. etiam *exceperunt* delet. Kochius post *praef. equ.* excidisse putat: *qui fuga salutem sibi reperit* vel sim., reliqua sana putat. || 40. mole naturaliter obiecta N. codd. *molem tenuit naturalem obiectam*. Hn. *molem tentavit natura obiectam*. Ibid. *insulam* — *efficiebat* Ciaccon. — *effecerat*. Ibid. subiectis scutulis vulg., *suculis* N. Ibid. in interioriorem portum. Codd. *partem*. v. c. 39. Ibid. prohibebat — *prohibeat* N. || 41 [in Macedoniam] Forchh. *seclussit* (in om. codd.). v. W. || 44. perp. munitiones videbant corruptum. cod. Hotom. *habebant*. Hn. *reddebant*, Hell. *nitebantur* vel *nitebantur habere*, Endler. *volebant*. Kochius *perpetua munitione providebant*, ne adorirentur, deletis v. *perductas* — *castella*. Ibid. quare Terpstra, codd. *quae*. || 46. his reb. comparatis Hn. — *completis*. Ibid. *crates disiectae* — *directae*. || 48. qui fuerant Valeribus codd. Vulg. *cum Valerio*; N. *in vallibus*. Terpstra: *cum pabulatoribus*. Hn. *versati in olivibus*! Endl. *qui studebant olivibus*! Hell. *valetudinarii ex vulneribus*.

Koch. *vacui ab operibus*. Kindsch. *in operibus*; nihil horum placet. || 51. castris praefectus Forchh. — *relictus*. || 53. milibus CC. . . Elberling. p. 127 *pro contione laudavit* vel sim. excidisse putat. Ibid. pecuniariis mil. don. Kochius. Hell. *pecuariis*. Oehler. *frumento atque cibariis*. van Gent. *fr. veste et variis mil. don.* || 54. [alteram] noctem. uncus ego posui. Ibid. *fossis* cum Ciacconio supplavi. v. Forchh. p. 77. N. *obstr. omnibus rebus c. p.* || cap. 55 aptius post c. 56 poni vidit N. || 59 cum equitum numero. a b c *equit. num.*, f in *equ. n. v. W.* || 61. custodiarum varia dil. animadversa N. a b c d in *cust.* Forchh. in *custodiarum v. dil. animadversis*. || 63. II cohortes Forchh. — *nostrae c.* Ibid. [navibus expositi] ego seclusi. || 64. . . cohortes, numerum excidisse putat Forchh. || 65. egressum secundum mare — castra iuxta P. m. i. Forchh. Hell. Codd. *castra secundum mare post egressum* ponunt, N. ante *iuxta*. || 67. renuntiavunt codd. *rem nuntiavunt* N. Ibid. *minora* post *castraque* deleri vult Hugius. || 69. dimissis equis eundem cursum confugerent corrupte codd., *conficerent* vulgo; apta emendatio nondum reperta est. N. [dimissis equis] eundem c. *coniungerent*. Oehler. *dimissis signis*. Hauptius: *nihil sequius e. curs. conficerent*. Hellerus: *alii, emensi equis e. cursum, confugerent*. Ego temptabam *deplis ei signis* *continenti cursu fugerent*, Weissenb. *cursum continuarent*, et participium ante *signis* (pro *equis*) sequente *dimitterent* oblitteratum putat. || 72. ducis vitio et culpa trib. codd. Forchh. Hn. — *culpa duc. et trib. vitio* N. || 73. detrimentum in bonum verteret — offerret. a b e *ut detr.* — *verteret*. Hinc Vossius, Forchh. Hn. *fore ut*; mihi interpolata particula videtur, quod ostendit etiam Vindob.: *quod si esset factum, uti ad Gerg. accidisset, ut, quod post factum addito fore falso edidit* Hn. || 74. exercitui quidem omni. v. W. ad 2. 29. Forchh. p. 4. || 75. [eadem spectans] fortasse inter-

polata sunt, certe si — *posset recte etiam illis omissis dicitur*. N. *id spectans*, Weissenb. *id modo sp. Terpstra caedem sp.* Hn. *ea demum spectans!* || 76. veteribus suis in castris codd. Forchh. p. 23. in *vet. s. castr.* N. Ibid. *intra vallum* [castrorum] dele uncus; ita Havn. et dett. plerique; *castrorum om.* Urs. Palat. Vind., *vallum a, munitionem* supplerunt b c, quod rec. N. || 79. obiectum [oppositumque] Hn. *oppidum oppositum* N. || 81. magnis exercitibus corruptum putat N. v. W. Terpstra Mnem. l. l. p. 189. Ibid. *plenis frumentorum* Kergelius. Hn. *quia* (pro *quae*, ut iam Kreyssigius) *pr. iam mat. frumenta erant*. || 101. [propter eundem timorem] recte interpolata putat Hn., et [circiter XL] Forchh. p. 91. N. post *navibus* collocat. || Ibid. *depressao* Hn. ut f, a *depreuse*, a b *depresente*, N. *depressae* ex marg. Vascos. || 105. Ante *Item* lacunae signum posui. V. Otto Eph. ant. stud. 1850 p. 312. W. Ibid. [in tecto] del. C. Fr. Hermannus, N. *intacta* Hn. || 108. [incitatum] suis et reg. inflatum —. Forchh. p. 95 del. *inflatum*. || 112. praemunit in hoc tractu oppidi Faernus antiquitus scriptum fuisse dicit. Forchh. p. 64. a *praemuniti nec*, b *praemuniti nec*. Lovan. *praemunitum nec*. Vulg. *praemunit. nec tractu*, N. *praemunit. Haec tr.* Ego in hoc tr. oppidi glossam puto ad v. loca maxime necessaria. Hn. *nec tractus opp. p. er. regia exigua* et post *domui* delet quod. Ibid. *nutricius pueri* — in parte Caesaris ex c. 108 init. inepte ascripta puto. Extrema v. *haec initia* — fuerunt interpolata censet Forchh. p. 44.

Bellum Alexandrinum. 1. temptantur N. codd. *aptantur*. Weissenborn. *impugnantur*, Hn. *appetuntur*. Ibid. in d. partes esset urbis (sic b f Lovan. Palat.) *divisa acies*, uno — Hn. *urbs divisa, acies uno* N. || 7. morari Caesarem dicerent, qui non n. c. iuberet. codd. *quin*, quod Latinum esse iure negat Forchh. p. 56, qui scribit *qui nav. conscendere non iuberet*. Quominus scribas: *quin*

nares consendere iuberet? impedit orationis forma. Ibid. ut mihi defendendi essent — nemo potest. Haec omnia ex margine illata puto, v. Praef. p. XXXV. § 8. adversos et ex munitionibus Havn. N. *adversos munitionibus* (a b). Vulg. *ex mun.* Hn. *impetus adversos ex mun. sustineri* (codd., ut *impetus adversi* dicantur!). § 9. paulo *supra* Al. Havn. et dett., a b c om. N. *supplevit ultra.* § 15. ubi cessari animum advertit; vulg. *ubi Caesaris animum advertit*, quod recte dictum esse vere negat Forchh., qui *dubitationem Caesaris vel dubitare Caesarem an. adv.* § 16. *Post nostris enim* codd. *pulsis*, quod reclusit N., Forchh. del. *victis*. Ibid. quoniam si ipsi — cessissent. Codd. *quorum si qui — cessisset* inepte, quia una alterove cedente non reliquis etiam cadendum erat. § Ibid. electi ad virtutem Davisius Hn. *flecti* N.; a b *flecti.* § 20. sine ratione iniuria del. Forchh. p. 95. § 23. omnem multitudinem; a b N. om. *omnem.* Ibid. *fiduciaria dominatione*. Vulg. Hn. *fiduciario regno, dom. crud. G.*, ut haec inter se opponantur. Non fuit Arsinoës regnum *fiduciarium*, sed usurpatum (b. c. III. 112). Ganym. autem *fiduciarium imperium* (c. 4. 34.) in dominationem vertit, hinc acerbè *fiduciaria dominatio crudel.* § 25 extr. perit. a 2 dett. N. *perit.* § 26. cum copiis — *adducit* non credo auctorem dixisse. Davis. *advenit.* § 33. confirmarentur regibus imp., a b *regi*, vulg. *regis*, Stephanus N. *regum*. Badenius (Schneidewin.) non apte *regionis.* § 35. *vidit* addidit Forchh. p. 83. § 36. sive ut in hostium f. ven. Forchh. (Hell.) *delevit inimicus post sive.* § 39. si condicio- nis — rursus appeteret aut *si recusatis cederet.* Codd. inepte: *aut sine causa discederet.* § 46. fortuitae dimicationi rem comm. noluit. dett.: *fortuitae dimicationis* (duo *dimicationis*) *fortunae*, a b c N. *fortunae*; hoc potius quam illud ascriptum puto. Vera verborum vi non perspecta Hn. *fortuitae tamen dim. r. comm. maluit.* § 57. M. Thorium — *T. Thorium.* v. Forchh. p. 39, qui etiam

p. 68. *Marcellum quaestorem* ex codd., qui *Marcellumque* praebent. Ibid. Siciliense. N. Kiepertus (*Atlas der alt. Welt*) *Singiliense.* § 58. Sed id qua mente, comm. erat coniectura codd. ut puto, corrupte. Vulg. *qua m. commotus fecerit, coniectura sciri non potest.* Ibid. ne facerent orare a b c. manifestam interpolationem *ne facere cogerentur* prob. Forchh. Hell. § 66. *Post terreret* N. excidisse putat: *Ariobarzanen, partem Armeniae minoris concessit eumque.* Hn. *terreret Ariobarzanen, attribuit, qui — essent.* § 67. *excitus imperiis*, ut *mox parere praesentibus imperiis.* Vulg. *exercitibus imperiisque*, quod intelligi non potest. Marklandus *excitus que imp.* § 71. ac *praecurrentem corruptum.* Vulg. *properantem.* N. *praefestinantem ac currentem.* Hn. *ac in provinciam recurrentem.* Forsitan satis fuerit scribere *ac percurrentem* (absolute), cum quam regionem percurrere voluerit, per se intelligatur. § 73. [Caesaris castrorum] interpolata puto. § 77. quodque (codd.) subiti periculi recordatione (codd.) laetior victoria facilis ex diff. r. acciderat Hn. N. *quoque sub. per. recordatio est* (ed. Mediol.) *laetior, quod* (codd.) *victoria — acciderat.* § 78. parvulum secum. a Steph. N. *secum parvulum.* Ibid. retinuerat e f Lov. Pet. Voss. (a *retenuerat*). *tenuerat* N. Ibid. *quod — fuerat corruptum.* (qui ad id?). Oehl. Hn. *quoad.* Sed nec partem tantum Bospori obtinuerat Pharnaces, nec recte ita *quoad* dicitur. Bellum Africanum. N. *Bel-lum Africae*; v. Praef. p. XXXVI. § 2. Lacunam post *Lilybaeo* notavit N. Vulg. *ipse parum* (?) *commoratus* revocavit Hn. § 3. [onerariae] ego seclusi. Vulg. *onerariae reliquae.* N. *onerariae reliquaeque.* Ibid. *Adrumetum — apparuit* dici posse nego, quamquam, quod non vidit Hn., aliud est *Adrumetum app.*, aliud *lo-cum apparere.* Ibid. ad [se] defendendum Forchh. p. 113, Hell. § 6. XXX Galli. Numerus corruptus. N. CC sive CCC. § 7. Ut. versus *petere* dubium videtur. § 8. Lacunam post

mittit vere notavit N.; de pluribus sermonem fuisse, et orationis forma ostendit, et mox *haec ita imperabat unicuique*. Ibid. uti fieri possent neque —. a b c d Vulg. *posset necne*. N. *uti fieri non posse*. Hn. *uti f. possent, ne nec* —. || 13. mirabilem in longitudinem. Forchh. Vulg. *mirabili longitudine*. a b c *longitudine* om. adiectivo. Havn. Voss. *mirabilem longitudine*. || 14. ex condensis turmis. Göler (*Treffen bei Ruspina* p. 17): *cum extensis turmis*, non videns tum ineptum esse *cum equitibus*. || 15. *equites Iuliani* del. Forchh. p. 96 qui ex b c e et 5 dett. *qui pauci — cedere*. Certo non scripsit auctor: *Caesaris paucitatem — non miratur, qui pauci — defessi ced.* || 19. Labienum dixisse. Codd. *Iubam*, quod probat Forchh., quem de toto loco errare puto. Deinde *in illorum . . sibi confideret lacunae signum* posui. N. *in illa re vel in illorum perniciē*. Forchh. *sine illorum ope*. Hn. *in illo rumore* (!). Ibid. milites retentos consuetudine fid. sibi iam fec. Vulg. *consuetudine retentos*. Ibid. uti frenato (a b c) condocuērat (vulg.); *condidicerat* a b c d. N. *uti frenatos constituerat*. Hn. *qui uti frenato condidicerant*. Ibid. equitesque — *equitatusque*. Ibid. atque audacia: codd. *plerique atque ea aud.*, quod poterat teneri. || 26. Lacunam post *accitis* notavit N., post *gerere* Hn. || 31 init. processerant pabul. aut lignandi aut etiam muniendi gratia, quique vall. pet. Forchh. *pabulandi aut lignandi causa aut etiam mun. gratia* v. pet. Ibid. *missum telum*. a N. *telum missum*. || 33. parato Davis. *paratos* vulg. || 34. *dimissos*. N. *divisos*. || 35. *Caesaris castra*. a N. *castra Caesaris*. || in oppido Thisdrae, in hoc scriptore ferendum puto. N. *Thisdra*. || 36. in quo. Scribe in quod. || 37. *turres* (non *turresque*) *castellaeque* — efficit (effecit) corrupte vulgo. N. *in unumquemque collem turremque castella facere*, quod non magis placet, quam quod Hn. scripsit: *in unumqu. collem inspecturus turres castellaeque iter facere coepit, idque*

adeo (pro *atque ea*); quomodo emendandus sit locus nescio. || 40. *partim eius* — auctoritatem. Exspectatur *Labieni*; aut negligenter locutus est scriptor, aut, cum excidisset nomen, male pronomen supplementum est. Ibid. in fide servanda N. (a *perventa*), codd. et editt. *partiēda*, quod ab Oudend., quem sequitur Forchh. p. 61, non puto apte defensum esse; rectissime habet *conservati — parem grat.* in fide servanda pr. vol. || 41. accessit leniter solus a, N., rell. *leniter acc.*, quod non mutandum videtur. || 45. XXXVI annis corr., aptissime N. *tricies armis dep.*, quamquam numerum, ut par est, non praestat. || 47. oppido perquam pauci. ineptum puto. b *quam*, quod probō. v. Liv. XXXVI. 25, 3. XXXIX. 47, 2. || 50. *abdit* N. codd. *abusi*; videtur aliud quid latere. || 54. *navem ex com meatu*. Forchh. p. 75. Vulg. *nav. com meatu*. || 56. proxime [locum] Uzittae codd., del. locum editt. Weissenborn. Forchh. N. *proximo loco*. Morus etiam *Uzittae* deleri vult. || 57. cum nihilo minus . . . eius sermonem ad Scipionem referret. Vulg. inepte *cum n. m. eius serm. nuntius ad se ref.* Lacunam ego notavi, se, quod ne in tali quidem scriptore ferendum, ex compendio nominis ortum est; etiam *cum nihilo minus nunt. sermonem referret* falsum est; nam referre responsum utique debebat nuntius. Hoc fere dixit auctor: *cum n. m. Aquinus colloqui cum S. pergeret et nuntius — referret*. Violenter, sed recte intellecta sententia Bentleius: *cum nihilominus etiam nuntio ad Sc. reverte- lente restaret, ut* —. || 58. ante eas se Forchh. p. 81. ante se vulg. || 61. sed proprium gaudium bellantibus fort. tr. non decrevit. Vulg. *quod proprium gaud.*, quod falsum esse viderunt Scaliger et N.; hic *bellantibus* delet. Sed communis est sententia. || 64. ob periurium perfidiamque vulg. Forchh. p. 25. — ob periurii perfidiam N. || 66. [ibi com]moratus N. vulg. non recte def. Forchh. p. 59. Ibid. III vet. leg. N.; VIII vet. leg.

vulgo. § 69. iter inceptum melioribus codd. iubentibus Forchh. N. *coepum*. § 70. extremo agmine rem.; an forte *ab extr. agm. rem.*? Ibid. [ac] defessis — omnibus cum Forchh. ac seclusi. § 71. ab his. a N. *ab iis*. § 72. largiter erat consecutus. Schneidewin. probat Badenii coni. *largiter tria erat consec.*; numero addito *largiter* aptum non est. V. b. G. 1. 18 *largiter posse*. § 74. administraturos. an *subministraturos*? § 75. supersedis pugnae. Davisius pugnae. Ibid. atque ad oppidum — ire contendit a b 2 dett. N.; *atque iter — ire cont.* vulg., quod revocat Hn. § 77. quod essent codd. N. *cum — essent*. v. Forchh. p. 35. Hell. p. 376. § 80. ibique III. . lacunam notavi. N. *legionum* supplet, quod nimium videtur, b *cohortibus* (Oud. *cohortium*), quod parum; fortasse numerus corruptus vel satis est praesidio relicto. Hn. *tertia parte*. § 82. in circum-eundo exercitum codd., quod in hoc scriptore nolim mutare; *exercitu* N. § 83. cum elephantis erant, praesidio deserti. *cum om. a* et unus det. N., qui *elephantis erant praesidio, deserti* —. Mihi ineptum videtur, Mauros, si elephantis praesidio erant, fugientibus iis, quos tuebantur, *desertos* dici; immo his elephantis praesidio fuerant. § 84. extollit. armatus (ita a), qui in eiusm. periculo constanter — videret. Forchh. p. 39. N. *extollit armatum. Qui in eiusmodi per. cum* (om. a b) *const. — videret*. § 86. elephantosque LX. Vulg. LXIV; non plures LX fuisse, N. demonstravit, sed cum nesciamus, num omnes capti sint, de numero dubitari potest. Ibid. [cum turribus et ornamentis capit] ego seclusi, N. *tantum capit*, quod solum nemo adscripsisset; nimirum omnia adiecta a magistro sunt, qui *ornatos armatosque* explicare vellet; absurdum enim est, si *ornati capti sunt*, addi, eos *cum ornamentis captos esse*. § 88. ut aliquid — auxili pararet ex codd. vestigiis Forchh. *aliquid sibi — auxili ratus* ex Petav. Oud. N. § 90. miliens optt. vulg. *bis milies*, quod revocavit Hn.

In re incerta optimos libros sequendos putavi, praesertim cum *bis* ex *his* alio loco posito factum videatur. Bellum Hispaniense. 1. Initium misere laceratum. v. N. p. 227 — 229. Lacunae signum non post recepto, ut N., sed post *profugissent* posui. Scriptum fuisse videtur: *Pharn. superato, Afr. recepta qui — profugissent, in Hispaniam se contulerant; cum adolescens. Cu. Pompeius eodem fugisset et — potitus esset, dum Caesar — detinetur* — deinde plura exciderunt. Ibid. paucis (b f *paucis*) commoda (a b c f) hoste hortato. Vulg. *paucis commodis h. h. inepte*. An forte *haud paucis commodo oblato*? hoste corruptum est, nec *ab hoste* scribi potest. § 2. multis iterante — conficiendum. Vulg. *multis itineribus ante confectis*, Schn. *multis item ante confectis, cum celeri festinatione bellum conficiendi* (Vulg. *ad b. conficiendum*). § 3. post meritam esse lacunam notavi; sciens vulg. suppletur. Non placet Nipperdeii parenthesis (*eam — esse*). Fortasse recte Schn.: *mitteret Caesar: eam civitatem — meritam esse*. Ibid. L. Vibium Pac. Forchh. p. 114. *Plut. Crass. 4. Vulg. Iunium*. Ibid. binos equos N. Vulg. equites. Fort. *binos equum milites*. § Ibid. [prope] uncus ego posui. An bene? ut c. 4. Ibid. itaque facit et Weissenborn. a b c *facit ut*. N. om. Vulg. *ita Cn. Pompeius*. § 5. [ad castra] ego seclusi; traiekturus nondum habebat castra Caesar. Ibid. tendebat (i. e. castra habebat, cum traieciasset). N. *tenebat*, vulg. *tenebant*. [trabes] seclusi, ascriptum ad *insuper ponte facto*. N. *castra*. § 6. qua die — lanistas. Intactum reliqui locum corruptissimum. N. proponit: *nactus per convallem et angustias c. compl. mulos onustos retr.* Hn. *qua die fac. et angustias . . . carra c. mulosque canistris onustos retr.* § 7. munitionibus ceteris (N.; vulg. *in munitionibus ceterisque*), quae ad oppugnandum (codd. *ad oppidum vulg. ad oppidum oppugnandum*) op. fuerunt . . . excidisse videtur *perfectis*. Ibid. [auxiliares] seclusi. N.

p. 230. || 8. In verbis 'nam fere totius — aquationem' plura dubia sunt. N. et non minus copiosam aquationem post secunditatem collocat et longam pro inopem scribit. An forte — oppugnationem et non minus ob copiosam aquationem? Mihi haec omnia cum antecedentibus, in quibus de locis editis sermo est, non recte cohaerere videntur. || 9. quod (a b c, vulg. om.) Pompeius — ista (vulg. ita a b) fretus —, ut ab his apodosis incipiat. Ibid. ut laborantibus succurreret nostris (vulg. nostri) recte post profectus coll. N. vulg. post coepit. || 11. Lacunam post ignis not. N. vulg. genus quibus. Hn. telorum quibus; idem sic ut — milli spuria iudicat. || 12. [qui] reclusit Scaliger, [tamen] ego; qui scripsit qui etsi repetiit etiam tamen. || 14. eius diei praeterito. tempore, ut c. 15: eius diei insequenti tempore. eius praeteriti temporis a b c. Vulg. eo praeterito tempore. (N. p. 28.) Ibid. excepti Glandorpheus pro recepti. Ibid. *ut consensisset*. An ut constitissent? || 15. [dimisso equo] inclusit N. Weissenborn. admissio equo, quod non placet. || 17. noct. diurnisque operibus. N. temporibus; non necessarium puto. Ibid. relictus N. codd. victi. an reiecti (i. e. contempti)? || 18. post venissent pone comma. Post Tullius lacunam notavi (supple: prior intravit); pro C. Antonius Catonis nomen ponendum; post apprehendit exciderunt quaedam, quibus auxilium venisse Catoni significabatur, quo spectat: quod — animadvertit. Ibid. ei se vulg. b eis, a b N. om. se. Ibid. *fune crure de ligno* vulg. facturus de ligno. Schn. fune crure deligato. || 19. hoc praeterea tempore. N. hoc praeterito tempore. || 22. cum ad opp. ven. Codd. qui. Vulg. qui cum. Ibid. neque extra vallum N., codd. ne cui, vulg. nec cui, quod in hoc scriptore teneri potuit. || 23. cum nostros (Glandorpheus) — cedere; codd. a nostris, N. nostris — accidere. Ibid. cum eius compar. Vulg. his, a b 2 dett. eis. N. cum eius compar impar. Ibid. ingressus. Lipsius

regressus, fortasse recte. Ibid. in huius — insignia N. Mihi displicet in centurionis insignia factus concursus; codd. temporis aquari fortis insignia. || 25. mutata interpunctione Schneiderum sequor: ut consueti (i. e. quasi consueviscent) insequi; existimare posses paratissimas esse ad dimicandum. Nostri cett. Reliquos corruptos eius cap. locos tangere non ausus sum, nisi quod congressum pro concessum scripsi. || 28. tuto se facere N., quod recte habere dubito; a b c tolos, vulg. totum se. Ibid. interim nullam (a c, in illa b, nulla vulg.) planicie dividit (a b c, al. dividi). N. intervallo planicie dividi (?) S. intervallum planitie dividi. Quocunque modo scribitur, non potest sequi id quod — tempore: aliquid excidisse videtur; vulgo suppletur: sed ratione nulla placuit taceri id. || 29. quod Caes., codd. id quod, N. Itaque. Ibid. ut locus illa pl. equitatum evocaret (codd. ornaret; vid. infr. aequitas loci adversarias efflagitabat) et diei solisque serenitate (a b serenitate, vulg. serenitas), ut — tributum esset. N. aequitatem ornaret diei solisque serenitate, quae probare non potui. Ibid. neque sibi pr. murum cum adv. proeliandum const. Codd. in quo s. p. m. adversarius const. (proeliandum 2 dett., vulg.). || 33. ex proelio mun. circ. Glandorp.; vulg. ex pr. Munda m. c. quod revocat Hn. non videns, eodem modo c. 34 dici: ex proelio quos circummunitos dem. || 34. *descendere*. N. discordare; latet aliud vitium, cum leg. XIII, quae urbem Caesari tradere vult, non possit dici urbem defendere. Ibid. repugnarent; N. depugnarent, vere, nisi forte scriptoris negligentia concedit, ut fugitivos et servos subiectum putemus. || 36. Lacunam recte notavit N., qui supplet det. illi, urbe potiuntur, sed aut alia supplenda aut deinde oppido recuperato delendum. || 37. Gadibus cum Kreyssigio, codd. Gadis, S. Gadi, N. Gadis ante nuntius collocat; reliqua probabilius N. quam Hn. restituit. || 38. *nam idcirco —

telis* optt. S. haec ita exhibet: *Namidcirco, quod proptersuum praesidium fuisse conspectus, celeriter munitum locum natura ceperat sibi Pomp., quem viz magna mult. deducti homines ex sup. loc. def. possunt. Subeunt in adventu nostri, depelluntur telis. N. praesidio — celeriter ut ex superioribus repetita delet, et pro deducti scr. perpauci. || 40. Lacunam N. notavit. Verissime extrema explevit: ut a nullo conspici possent, reliqui in conspectu cett. *subsidiu[m] repeterent*. Hn. inutiliter Glondorpii coni. subs. repellerent repetiit; alia hic scripta fuisse apparet. Ibid. 'magnam cum virtute interficitur' num credibile est hominem scripsisse? an magna c. v. pugnans interf.? Ibid. ea pugna; au ex pugna? || 41. init.*

*Mundam [praesidium] oppugnandam; praes. ego seclusi, illatum ex c. 32: qui opp. Mundam sibi constit. praesidium; codd. ad M. praesidium oppugnandum. Ibid. post praetermittunt lacunam notavi; non cohaerent enim et reliquos (?) vivos capiunt. Ibid. sed etiam natura *aditus (a b, vulg. editus) ad opp. h. — appeteret*. Latere videtur: sed etiam naturali situ (Liv. V. 6, 9) ab oppugnando hostem abstergeret vel averteret. Sequentia lacunosa esse vidit N.; post turris codd. agi, quod interpolatum est, b c et, quod recepi, supple vineas facere. Deinde nam Pomp. N.; codd. ac. Ibid. deducebantur vulg., a b N diducebantur. || Pag. 393 v. 14 scribe in Hispaniam, p. 396 v. 31 esse pro ipse, p. 397. v. 25 impudenter pro imprudenter.*

C. IULII CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

I. *Descriptio Galliae* c. 1. II. *Bellum Helveticum*. Motus Helvetiorum excitatus ab Orgetorige; eius clandestina consilia, mors c. 2—4. iter Helvetii per provinciam, sed Caesaris munitionibus interclusi per Sequanos temptant. Gallorum de Helvetiorum iniuriis querelae c. 5—11. clades Tigurinorum c. 12. Helvetii per legatos cum Caesare agunt c. 13—14. equitatus Caesaris ab Helvetiis pulsus; utriusque exercitus iter c. 15. Caesaris cum Haeduorum principibus, Lisco et Divitiaco, de civitatis condicione et Dumnorigis perfidia colloquium c. 16—20. Caesaris consilium P. Considii errore perversum c. 21—22. Helvetiorum clades, fuga, reditus in fines suos c. 23—29. III. *Bellum Ariovisti*. totius fero Galliae legati a Caesare concilii habendi veniam impetrant; querelae de Ariovisto, Germanorum rege c. 30—32. colloquium a Caesare postulatum, denegatum a rege; legati a Caesare missi, Ariovisti responsum c. 33—36. Haeduorum questibus motus Caesar ad Ariovistum contendit, Vesontionem occupat c. 37—38. magna in castris Romanis trepidatio, Caesaris oratio, iter ad Ariovistum c. 39—41. Caesaris cum Ariovisto colloquium Germanorum impetu directum c. 42—46. Galli legati ad Ariovistum missi in viacula coniciuntur c. 47. equestre proelium c. 48. castra minora Caesaris oppugnat, proelio decertare non audet Ariovistus c. 49—50. tandem in proelium descendere coacti Germani vincuntur et gravissima clade accepta ad Rhenum profugiunt; liberantur ex catenis legati Galli; Suebi, qui ad Rhenum venerant, nuntiata Ariovisti clade domum revertuntur; in hiberna deducitur exercitus; Caesar ad conventus agendos in citeriorem Galliam proficiscitur c. 51—54.

Gesta haec a. u. c. 696., a. Chr. n. 58.

Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit.

Julius Caesar.

horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septentrionem et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et ad eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones.

- ² Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. is M. Messala et M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. his rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. pro multitudo autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se finis habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.
- ³ his rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam maximum nume-

rum coëmere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem lege confirmant. ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. is sibi legationem ad civitates suscepit. in eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique filiam suam in matrimonium dat. perfacile factu esse illis probat conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. hac oratione adducti inter se fidem et iusiurandum dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant. ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. moribus 4 suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coëgerunt; damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. cum civitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conaretur multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod con- 5 stituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia

pericula subeunda essent, trium mensum molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. persuadent Rauracis et Tulingis et Latovicis finitimis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnant, 6 receptos ad se socios sibi adsciscunt. erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit isque nonnullis locis vado transitur. extremum oppidum Allobrogum est proximunque Helvetiorum finibus Genava. ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. omnibus rebus ad profectionem comparatis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisoni, A. Gabinio consulibus.

- 7 Caesar cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit. provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una), pontem, qui erat ad Genavam, iubet rescindi. ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo data facul-

tate per provinciam itineris faciundi temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit diem se ad deliberandum sumpturum: si quid vellent, ad Idus Apr. reverterentur. in-⁸ terea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum in altitudinem pedum sedecim fossamque perducit. eo opere perfecto praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat, se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare et, si vim facere conentur, prohibitorium ostendit. Helvetii ea spe deiecti navibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati operis munitione et militum concursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.

+ relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis in-⁹ vitis propter angustias ire non poterant. his cum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Haeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas volebat. itaque rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helveti, ut sine maleficio et iniuria transeant. Caesar¹⁰ re-
nuntiatur, Helvetiis esse in animo, per agrum Sequanorum et Haeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in provincia. id si fieret, intellegebat magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumenta-

- riis finitimos haberet. ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. ibi Centrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus occupatis itinere exercitum prohibere conantur. compluribus his proeliis pulsus ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.
- 11 Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias traduxerant et in Haeduum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Haedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. eodem tempore Haedui Ambarri, necessarii et consanguinei Haeduum, Caesarem certiores faciunt sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim hostium prohibere. item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. quibus rebus adductus Caesar non expectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.
- 12 Flumen est Arar, quod per fines Haeduum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres iam copiarum partes Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. eos impeditos et inopinantes aggressus magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt atque in proximas silvas

abdiderunt. is pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis civitas Helvetia in quattuor pagos divisa est. hic pagus unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat. ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu commoti cum id, quod ipsi diebus viginti aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intellegent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. is ita cum Caesare egit: si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. quod improvise unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos despiceret. se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo contenderent aut insidiis niterentur. quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et intereptione exercitus nomen caperet aut memoriam prodideret. his Caesar ita respondit: eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim

temptassent, quod Haeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? quod sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doceant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. cum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat, et si Haeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: eius rei populum Romanum esse testem. hoc responso dato discessit.

15 postero die castra ex eo loco movent. idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Haeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. qui cupidius novissimum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. quo proelio sublatis Helvetiis, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere nonnumquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinque aut sex milibus passuum interesset.

16 Interim cotidie Caesar Haeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere volebat. diem ex die ducere Haedui: conferri, comportari, adesse dicere. ubi se

diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem vergobretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat, quod, cum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus ab iis non sublevetur; praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum suscepit, multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur. tum demum Liscus ¹⁷ oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint, quam ipsi magistratus. hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant, quod praestare debeant: si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia praeferre, neque dubitare [debeant], quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Haeduis libertatem sint crepturi. ab eisdem nostra consilia quaecumque in castris gerantur hostibus enuntiari: hos a se coerceri non posse: quin etiam, quod necessariam rem coactus Caesari enuntiavit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, ¹⁸ designari sentiebat, sed, quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet. quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. dicit liberius atque audacius. eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera: ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum. compluris annos portoria reliquaque omnia Haeduorum vectigalia parvo pretio redempta habere, propterea, quod illo licente contra liceri audeat nemo. his rebus et suam rem familiarem auxisse et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus

homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem, odisse etiam suo nomine Cacsarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam equitatus, quem auxilio Caesari Haedui miserant, Dumnorix praeerat): eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

19 quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Haeduum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere iuberet. his omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. itaque prius, quam quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et cotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuatur, vel civitatem statuere

20 iubeat. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter

adulescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed pacis ad perniciem suam uteretur. sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri. quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit, quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub ²¹ monte consedissee milia passuum ab ipsius castris octo, qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. renuntiaturum est, facilem esse. de tertia vigilia Titum Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur. prima luce, cum summus mons a T. Labieno teneretur, ²² ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Considius equo admisso ad eum accurrit, dicit montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proclium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret,

monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat. multo denique die per exploratores Caesar cognovit et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasse. eo die quo consuerat intervallo hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

- 23 Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Haeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso nostros a novissimo agmine insequi ac lacescere coeperunt.
- 24 postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum [ita uti supra]; sed in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocavit ac totum montem hominibus complexit; interea sarcinas in unum locum conferri et cum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi confertissima acie reiecto nostro equitatu phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.
- 25 Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. milites e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem perfrigerunt. ea disiecta gladiis dstrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi

ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. tandem vulneribus defessi et pedem referre et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. capto monte et succedentibus nostris Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes exciperet. ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. 26 diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela coniciebant et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant. diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus est. ex eo proelio circiter milia hominum CXXX superfuerunt eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso in fines Lingonum [die quarto] pervenerunt, cum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri [triduum morati] eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. ipse triduo intermisso cum omnibus copiis eos sequi coepit. Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de dediti- 27 one ad eum miserunt. qui cum in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset, paruerunt. eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa circiter hominum milia VI eius

pagi, qui Verhigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum
28 finesque Germanorum contenderunt. quod ubi Caesar rescit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero habuit; reliquos omnes obsidibus, armis, perfugis traditis in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latovicos in fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et quod omnibus fructibus amissis domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppidavicosque, quos incenderant, restituere iussit. id ea maxime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Haeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt, quosque postea in
29 parem iuris libertatisque condicionem, atque ipsi erant, receperunt. in castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes mulieresque. quarum omnium rerum summa erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latovicorum XIII, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his, qui arma ferre possent, ad milia XCII. summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

30 Bello Helvetiorum confecto totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum iniuriis populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea quod eo consilio florentissimis

rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicare idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. ea re permissa diem concilio constituerunt et iurciurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt. eo concilio dimisso idem principes civitatum, 31 qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque, uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. ea re impetrata sese omnes fientes Caesari ad pedes proiecerunt: non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Haeduus: Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Haeduos, alterius Arvernos. hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernibus Sequanisque Germani mercede arcesserentur. horum primo circiter milia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX milium numerum. cum his Haeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. quibus procliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et iureiurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros neque auxilium a populo Romano imploratos neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. unum se esse ex omni civitate Haeduorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret. ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad senatum venisse auxilium postu-

latum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. sed peius victoribus Sequanis quam Haecduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum **XXIII** ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad **Magetobriam**, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit. hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustineri. nisi si quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accadat, experiantur. haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

- 32 hac oratione ab Divitiaco habita omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. animadvertit Caesar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, (sed tristes capite demisso terram intueri.) eius rei causa quae esset, miratus ex ipsis quaesiit. nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. cum ab his saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Haecduus respondit: hoc esse miseriorem gravio-remque fortunam Sequanorum praec reliquorum, quod soli

ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

His rebus cognitis Caesar Gallorum animos verbis confirmavit pollicitusque est sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. hac oratione habita concilium dimisit. et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, imprimis quod Haeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et reipublicae esse arbitrabatur. paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire et in Galliam magnam eorum multitudinem venire populo Romano periculosum videbat, neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent, praesertim cum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturime occurrendum putabat. ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur. quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio diceret: velle sese de republica et summis utriusque rebus cum eo agere. ei legationi Ariovistus respondit: si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno comitatu atque molimento in unum locum contrahere posse. sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino populo Romano negotii esset. his responsis ad Caesarem relatis iterum ad eum Caesar

- legatos cum his mandatis mittit: quoniam tanto suo populi-
que Romani beneficio affectus, cum in consulatu suo
rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi
populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium ve-
nire invitatus gravaretur neque de communi re dicendum
sibi et cognoscendum putaret, haec esse, quae ab eo
postularet: primum ne quam hominum multitudinem am-
plius trans Rhenum in Galliam traderet; deinde obsides,
quos haberet ab Haeduis, redderet Sequanisque permit-
teret, ut, quos illi haberent, voluntate eius reddere illis
liceret; neve Haeduos iniuria laceret, neve his sociisve
eorum bellum inferret. si id ita fecisset, sibi populoque
Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futu-
ram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala, M.
Pisone consulibus senatus censuisset, uti, quicumque Gal-
liam provinciam obtineret, quod commodum reipublicae
facere posset, Haeduos ceterosque amicos populi Romani
defenderet, sese Haeduorum iniurias non neglecturum.
- 36 ad haec Ariovistus respondit: ius esse belli, ut, qui
vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, im-
perarent: item populum Romanum victis non ad alterius
praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse.
si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum
suo iure uteretur, non oportere sese a populo Romano in
suo iure impediri. Haeduos sibi, quoniam belli fortunam
temptassent et armis congressi ac superati essent, stipen-
diarios esse factos. magnam Caesarem iniuriam facere,
qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Haeduis
se obsides redditurum non esse, neque iis neque eorum
sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod
convenissent, stipendiumque quotannis penderent; si id
non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani
afuturum. quod sibi Caesar denuntiaret se Haeduorum
iniurias non neglecturum, neminem secum sine sua perni-
cie contendisse. cum vellet, congregaretur: intellecturum,
quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter
annos quatuordecim tectum non subissent, virtute possent.
- 37 Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur et
legati ab Haeduis et a Treveris veniebant: Haedui que-
stum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati

essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisset; Treveri autem, pagos centum Sueborum ad ripas Rheni condisse, qui Rhenum transire conarentur; his pracesse Nasuam et Cimberium fratres. quibus rebus Caesar vehementer commotus maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. itaque re frumentaria quam celerrime potuit comparata magnis itineribus ad Ariovistum contendit. cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus profecisse. id ne accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existimabat. namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas, idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis ut circino circumductum paene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit. huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant (saepenumero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum in re militari usum habebant: quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut

timoris suspicionem vitarent, remanebant. hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. volgo totis castris testamenta obsignabantur. horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque quique equitatu praecerant, perturbabantur. qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. nonnulli etiam Caesari renuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque
40 propter timorem signa laturos. haec cum animadvertisset, convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus vehementer eos incusavit: primum, quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidissime populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? sibi quidem persuaderi cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsus non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritis videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis acceperant, sublevarent. ex quo iudicari posse, quantum haberet in se boni constantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. si quos adversum proclium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaerent, reperire posse

diuturnitate belli defetigatis Gallis Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum magis ratione et consilio quam virtute vicisse. cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare aut praescribere viderentur. hacc sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos. quod non fore dicto audientes milites neque signa latu dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam. suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesentaturum et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. quod si praeterca nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibi que eam praetoriam cohortem futuram. huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime. hac oratione habita mirum in modum conver- 41
sae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. deinde reliquae legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse, existimavisse. eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. septimo die, cum iter non intermitteret,

ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et viginti abesse.

- 42 Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimare. non respuit condicionem Caesar iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis cognitis suis postulatis fore, uti pertinacia desisteret. dies colloquio dictus est ex eo die quintus. interim saepe ultro citroque cum legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit omnibus equis Gallis equitibus detractis eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum ad
- 43 equum rescribere. planicies erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. hic locus aequo fere spatio ab castris Ariovisti et Caesaris aberat. eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in cum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa; quam rem et paucis hominum contigisse et pro magnis officiis consuesse tribui docebat; illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. docebat etiam, quam veteres quamque

iustae causae necessitudinis ipsis cum Haeduis intercederent, quae senatusconsulta quotiens quamque honorifica in eos facta essent, ut omni tempore totius Galliae principatum Haedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset? postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Haeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint. non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas esse. si iterum experiri velint, se iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerit. amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere, idque se ea spe petisse. si per populum Romanum stipendium remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. quod multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere; eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum. numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum. quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item

nos esse iniquos, qui in suo iure se interpellaremus. quod fratres a senatu Haeduos appellatos diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret neque bello Allobrogum proximo Haeduos Romanis auxilium tulisse neque ipsos in his contentionibus, quas Haedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. debere se suspicari simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed hoste habiturum. quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. quod si decessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneratum et quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore
45 et periculo confecturum. multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios descreret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani. bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium imposuisset. quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam,
46 quam bello victam suis legibus uti voluisset. dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumultum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reicerent. nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proclium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsus hostibus dici posset eos ab se per fidem in colloquio circumventos. posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius

equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: 47
velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret, aut, si id minus vellet, ex suis [legatis] aliquem ad se mitteret. colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conicerent. legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. commodissimum visum est, Gaium Valerium Procillum, C. Valeri Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M. Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. his mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: quid ad se venirent? an speculandi causa? conantis dicere prohibuit et in catenas coniecit.

Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a 48
Caesaris castris sub monte consedit. postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Haeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. ex eo die dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. equitum milia erant sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant: cum his in proeliis versabantur. ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui graviore vulnere accepto

equo deciderat, circumsistebant; si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati cursum adaequarent.

- 49 Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab iis, castris idoneum locum delegit acieque triplici instructa ad eum locum venit. primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. eo circiter hominum numero sedecim milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent. nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. munitis castris duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum, quattuor reliquas in castra maiora
- 50 reduxit. proximo die instituto suo Caesar e castris utriusque copias suas eduxit paulumque a maioribus castris progressus aciem instruxit, hostibus pugnandi potestatem fecit. ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. solis occasu suas copias Ariovistus multis et inlatis et acceptis vulneribus in castra reduxit. cum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, necne: eas ita dicere: non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contentissent.
- 51 Postridie eius diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnis alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad castra hostium accessit. tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt

generatimque constituerunt paribus intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, omnemque aciem suam redis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis manibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent. Caesar singulis legionibus singulos le- 52
gatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, proelium commisit. ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniciendi non daretur. reiectis pilis, comminus gladiis pugnatum est. at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta impetus gladio-
rum exceperunt. reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et de supero vulnerarent. cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. id cum animadvertisset Publius Crassus adulescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit. ita proelium restitutum est, atque omnes 53
hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinque pervenerunt. ibi perpauci aut viribus confisi transire contenderunt aut lintribus inventis sibi salutem repperunt. in his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam domo secum duxerat, altera Norica, regis Voccionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. Gaius Valerius Proculus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem hostis equitatu persequentem incidit. quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et

DE BELLO GALLICO

item, creptum e manibus hostium sibi restitutum videtur. neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat. is se praesente de sortibus consultum dicebat, utrum igni statim neceretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio esse incolumem. item M. Metius repertus et ad eum ductus est. hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos infecti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar una cum duobus maximis bellis confectis maturius paulo, in tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit, hibernis Labienum praeposuit; ipse in ulteriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SECUNDUS.

omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant, ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant. his nuntiis litterisque commotus Caesar duas legiones in 2 citeriore Gallia novas conscripsit et inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Quintum Pedium legatum misit. ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiores faciant. hi constanter omnes nuntiaverunt manus cogi, exercitum in unum locum conduci. tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos profisceretur. re frumentaria comparata castra movet diebusque circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit. eo cum de improviso celeriusque omni opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Andecumborium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent se suaque omnia in fidem atque in potestatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse neque contra populum Romanum coniurasse, paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare; reliquos omnes Belgas in armis esse, Germanosque, qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne SueSSIONES quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et eisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, detertere potuerint, quin cum his consentirent.

Cum ab his quaereret, quae civitates, quantaque in 4 armis essent et quid in bello possent, sic reperiebat: pterosque Belgas esse ortos ab Germanis Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertilitatem ibi consedis-

DE BELLO GALLICO

psque, qui ea loca incolerent, expulisse, solosque esse, patrum nostrorum memoria omni Gallia vexata Teutis Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint; ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. numero eorum omnia se habere explorata Remi dicebat, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque con- iuncti, quantam quisque multitudinem in communi Bel- lo concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. unum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et numero valere: hos posse conficere armata centum: pollicitos ex eo numero electa LX, totius imperium sibi postulare. Suessiones suos esse fini- tes; latissimos feracissimosque agros possidere. apud hunc regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui cum magnae partis harum re- rum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc regem Galbam: ad hunc propter iustitiam pruden- tiaeque totius belli summam omnium voluntate deferri: illa habere numero XII, polliceri milia armata quin-

quod est in extremis Remorum finibus, exercitum traducere maturavit atque ibi castra posuit. quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat et post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat et, commectus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari possent, efficiebat. in eo flumine pons erat. ibi praesidium ponit et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum sex cohortibus relinquit; castra in altitudinem pedum duodecim vallo fossaque duodeviginti pedum munire iubet.

Ab his castris oppidum Remorum nomine Bibrax 6 aberat milia passuum octo. id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec. ubi circumpiecta multitudo hominum totis moenibus undique in murum lapides iaci coepti sunt murusque defensoribus nudatus est, testudine facta [portas] succedunt murumque subruunt. quod tum facile fiebat. nam cum tanta multitudo lapides ac tela conicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuntium ad eum mittit, nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non posse. eo de media nocte Caesar isdem ducibus usus, 7 qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Balcares subsidio oppidanis mittit; quorum adventu et Remis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. itaque paulisper apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati omnibus vicis aedificisque, quos adire potuerant, incensis ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt et ab milibus passuum minus duobus castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius milibus passuum octo in latitudinem patebant. Caesar primo et propter multitudinem 8 hostium et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis virtute posset et quid nostri auderent, periclitabatur. ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco

DE BELLO GALLICO

castris ad aciem instruendam natura opportuno atque
loco, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum
planicie editus tantum adversus in latitudinem patebat,
tantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex
aque parte lateris deiectus habebat et frontem leniter
digatus paulatim ad planiciem redibat, ab utroque latere
collis transversam fossam obduxit circiter passuum
centum, et ad extremas fossas castella constituit ibique tor-
menta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes,
qui tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes
suos circumvenire possent. hoc facto duabus legio-
nibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut,
quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex
legiones pro castris in acie constituit. hostes item suas
legiones ex castris eductas instruxerant. palus erat non
longe inter nostrum atque hostium exercitum. hanc si
transirent, hostes expectabant; nostri autem, si ab
initium transeundi fieret, ut impeditos adgrederentur,
parati in armis erant. interim proelio equestri inter duas
legiones contende-batur. ubi neutri transeundi initium fa-

concilio convocato constituerunt optimum esse, domum suam quemque reverti et, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent, ut potius in suis quam in alienis finibus decertarent et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. ad eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Haeduos finibus Bellovacorum adpropinquare cognoverant. his persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat. ea re constituta secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae perfectio videretur. hac re statim Caesar per speculatores cognita insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. prima luce confirmata re ab exploratoribus omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. his Quintum Pedium et Lucium Aurunculeium Cottam legatos praefecit. Titum Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. hi novissimos adorti et multa milia passuum prosecuti magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent, priores, quod abesse a periculo viderentur neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore perturbatis ordinibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis destiterunt seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere [confecto] ad oppidum Noviodunum contendit. id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem paucis defendentibus expugnare non potuit. castris munitis vineas agere quaeque ad oppugnandum usui erant comparare coepit. interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in

DE BELLO GALLICO

idum proxima nocte convenit. celeriter vineis ad op-
um actis, aggere iacto turribusque constitutis magni-
ne operum, quae neque viderant ante Galli neque
ierant, et celeritate Romanorum permoti legatos ad
esarem de deditione mittunt et petentibus Remis, ut
servarentur, impetrant. Caesar obsidibus acceptis pri-
civitatis atque ipsius Galbae regis duobus filiis armis-
omnibus ex oppido traditis in deditionem Suessiones
epit exercitumque in Bellovacos ducit. qui cum se
que omnia in oppidum Bratuspantium contulissent,
ne ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia
uum quinque abesset, omnes maiores natu ex oppido
essi manus ad Caesarem tendere et voce significare
perunt, sese in eius fidem ac potestatem venire neque
tra populum Romanum armis contendere. item cum
oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mu-
esque ex muro passis manibus suo more pacem ab
manis petierunt. pro his Divitiacus (nam post disces-
Belgarum dimissis Haeduorum copiis ad eum re-
terat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide
ne amicitia civitatis Haeduae fuisse: impulsos ab suis

rumque rerum [ad luxuriam pertinentium] inferri, quod iis rebus relanguescere animos [eorum] et remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent; confirmare sese neque legatos missuros neque ullam condicionem pacis accepturos. cum per eorum fines triduum 16 iter fecisset, inveniebat ex captivis Sabim flumen ab castris suis non amplius milia passuum decem abesse: trans id flumen omnes Nervios consedissee adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatibus et Viromanduis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur); exspectari etiam ab his Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset. his rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, 17 qui locum idoneum castris deligant. cum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta nocte ad Nervios pervenerunt atque his demonstrarunt inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quicquam negotii, cum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri; qua pulsa impedimentisque direptis futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. adiuwabatur etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus valent copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque [inflexis crebris] in latitudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent, quo non modo non intrari, sed ne perspicere quidem posset. his rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt. loci natura erat haec, quem 18 locum nostri castris delegerant. collis ab summo aequa-

DE BELLO GALLICO

er declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, urgebat. ab eo flumine pari adclivitate collis nascebatur versus huic et contrarius, passus circiter ducentos inus apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile rorsus perspici posset. intra eas silvas hostes in occulto sese continebant; in aperto loco secundum flumen quae stationes equitum videbantur. fluminis erat altitudo circiter pedum trium. Caesar equitatu praemisso obsequabatur omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis inter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. nam quod ad hostis adpropinquabat, consuetudine sua Caesar ex legiones expeditas ducebat; post eas totius exercitus impedimenta collocarat; inde duae legiones, quae proxime inscriptae erant, totum agmen claudebant praesidioque impedimentis erant. equites nostri cum funditoribus saticariisque flumen transgressi cum hostium equitatu proelium commiserunt. cum se illi identidem in silvas aditus recipere ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem peracta loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent, decem legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso castra munire coeperunt. ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis absconditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi proelii convenerat, ita intra silvas agmina colligens constituerunt atque in se con-

ribus proeliis exercitati quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris vetuerat. hi propter propinquitatem et celeritatem hostium nihil iam Caesaris imperium exspectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant. Caesar necessariis rebus imperatis, 21 ad cohortandos milites, quam [in] partem fors obtulit, decucurrit et ad legionem decimam devenit. milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent neu perturbarentur animo hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adici posset, proelii committendi signum dedit. atque in alteram partem item cohortandi causa profectus pugnantibus occurrit. temporis tanta fuit exiguitas hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas scutisque tegimenta detrudenda tempus defuerit. quam quisque ab opere in partem casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus 22 dimitteret. instructo exercitu, magis ut loci natura deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis legionibus aliae alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis prospectus impediretur, neque certa subsidia collocari neque, quid in quaque parte opus esset, provideri neque ab uno omnia imperia administrari poterant. itaque in tanta rerum iniquitate fortunae quoque eventus varii sequebantur. legionis no- 23 nae et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. ipsi transire flumen non dubitaverunt et in locum iniquum progressi rursus resistentes hostes redintegrato proelio in fugam coniecerunt. item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Viromanduis, quibuscum erant con-

DE BELLO GALLICO

ssi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proelia-
ntur. at totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis
tristis, cum in dextro cornu legio duodecima et non magno
ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii con-
tissimo agmine duce Boduognato qui summam imperii
cebat, ad eum locum contenderunt; quorum pars aperto
ere legiones circumvenire, pars summum castrorum lo-
um petere coepit. eodem tempore equites nostri levisque
naturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo
stium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reci-
rent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in-
tem fugam petebant, et calones, qui ab decumana porta
summo iugo collis nostros victores flumen transisse
aspexerant, praedandi causa egressi, cum respexissent
hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites
sese mandabant. simul eorum, qui cum impedi-
entis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, alii que-
um in partem perterriti ferebantur. quibus omnibus
us permoti equites Treveri, quorum inter Gallos vir-
is opinio est singularis, qui auxilii causa ab civitate

novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit centurionibusque nominatim appellatis reliquos cohortatus milites signa inferre et manipulos laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. cuius adventu spe illata militibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est. Caesar, cum septimam legionem, quae iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paulatim sese legiones coniungerent et conversa signa in hostes inferrent. quo facto cum alius alii subsidium ferret, neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato cursu incitato in summo colle ab hostibus conspiciebantur, et T. Labienus, castris hostium potitus et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus decimam legionem subsidio nostris misit. qui cum ex equitum et calorum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt. horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent, tum calones perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis occurrerent, equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnarent, quo se legionariis militibus praeferrent. at hostes etiam in extrema spe salutis tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent; his deiectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumultu tela in nostros conicerent et pila intercepta remitterent: ut non neququam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat. hoc proelio facto et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria

DE BELLO GALLICO

saludes coniectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum moribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda tantis calamitate ex DC ad tres senatores, ex hominibus milibus LX vix ad quingentos, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. quos Caesar, ut ineros ac supplices usus misericordia videretur, diligenter conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit. nitimur imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque liberent.

Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum omnibus suis auxilio Nervii venirent, hac pugna nuntiata exire domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque fortis sua omnia in unum oppidum egregie natura munimentum contulerunt. quod cum ex omnibus in circuitu parvis altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte inter acclivis aditus in latitudinem non amplius ducentum pedum relinquebatur; quem locum duplici altissimo munierant: tum magni ponderis saxa et praeacutas res in muro collocabant. ipsi erant ex Cimbris Teu-

et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: non existimare Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere possent, se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. unum petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere traditis armis non possent. sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent. ad haec Caesar respondit: se magis 32 consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si prius, quam aries murum attigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse condicionem nisi armis traditis. se id, quod in Nervii fecisset, facturum finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis populi Romani iniuriam inferrent. re nuntiata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent, et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta portis patefactis eo die pace sunt usi. sub vesperum Caesar portas 33 claudi militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus iniuriam acciperent. illi ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repentino ex oppido eruptionem fecerunt. celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter est, ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari

DE BELLO GALLICO

at, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. his ad hominum milibus quattuor reliqui in oppidum abi sunt. postridie eius diei refractis portis, cum iamaderet nemo, atque intromissis militibus nostris, se-rem eius oppidi universam Caesar vendidit. ab iis,emerant, capitum numerus ad eum relatus est mi-
quingenta trium.

Eodem tempore a Publio Crasso, quem cum legione unaerat ad Venetos, Venellos, Osismos, Curiosolitas, Esu-
Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitatesnumque attingunt, certior factus est omnes eas civi-
in dicionem potestatemque populi Romani esse red-

his rebus gestis omni Gallia pacata tanta huius belli
barbaros opinio perlata est, uti ab iis nationibus, quae
Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem,
se obsides daturas, imperata facturas pollicerentur.
legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque pro-
bat, inita proxima aestate ad se reverti iussit. ipse
arnutes, Andes Turonesque, quae civitates propin-
his locis erant, ubi bellum transierat, legionibus in-

Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam ¹ cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuatis, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri volebat. huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba secundis aliquot proeliis factis castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle non magna adiecta planicie altissimis montibus undique continetur. cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis [ad hiemandum] concessit, alteram vacuum ab illis relictam cohortibus attribuit. eum locum vallo fossaque munivit. cum dies hibernorum complures transissent frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem neque eam plenissimam detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, [absentibus] propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant et Romanos non solum iterum causa, sed etiam perpetuae possessionis culmina Alpium occupare conari et ea loca finitimae provinciae adiungere sibi persuasum habebant. his nuntiis acceptis Galba, cum neque opus ² hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod deditione facta obsidibusque acceptis nihil de bello

DE BELLO GALLICO

lum existimaverat, consilio celeriter convocato sen-
s exquirere coepit. quo in consilio, cum tantum re-
i periculi praeter opinionem accidisset, ac iam omnia
superiora loca multitudine armatorum completa con-
entur, neque subsidio veniri neque commeatus sup-
i interclusis itineribus possent, prope iam desperata
nonnullae huiusmodi sententiae dicebantur, ut im-
entis relictis eruptione facta isdem itineribus, qui-
o pervenissent, ad salutem contenderent. maiori
parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio
rei eventum experiri et castra defendere. brevi
interiecto, vix ut his rebus, quas constituissent, col-
lis atque administrandis tempus daretur, hostes ex
us partibus signo dato decurrere, lapides gaesaque
lum conicere. nostri primo integris viribus fortiter
pare neque ullum frustra telum ex loco superiore
e, ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus
videbatur, eo occurrere et auxilium ferre, sed hoc
ari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio
ebant, alii integris viribus succedebant; quarum re-

facultatem relinquunt. ita commutata fortuna eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta reliquos perterritos in fugam coniciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. sic omnibus hostium copiis fuis armisque exutis se in castra munitionesque suas recipiunt. quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisset rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius vici aedificiis incensis in provinciam reverti contendit, ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem legionem in Nantuatis, inde in Allobroges perduxit ibique hie-mavit.

His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar paca- 7
tam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. eius belli haec fuit causa. Publius Crassus adulescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemaratus, is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates frumenti commeatusque petendi causa dimisit; quo in numero erat Titus Terrasidius, missus in Esubios, Marcus Trebius Gallus in Curiosolitas, Quintus Velanius cum Tito Silio in Venetos. huius est civitatis 8
longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt et in magno impetu maris atque aperto paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter

DE BELLO GALLICO

legatis per suos principes inter se coniurant, nihil
omnium consilio acturos, eundemque omnis fortunae
esse laturos, reliquasque civitates sollicitant, ut in
certate, quam a maioribus acceperant, permanere
Romanorum servitutem perferre mallent. omni ora
ma celeriter ad suam sententiam perducta communem
onem ad Publium Crassum mittunt, si velit suos re-
obsides sibi remittat. quibus de rebus Caesar ab
certior factus, quod ipse aberat longius, naves in-
longas aedificari in flumine Ligere, quod influit in
aum, remiges ex provincia institui, nautas gubernae-
que comparari iubet. his rebus celeriter administratis
eum primum per anni tempus potuit, ad exercitum
adit. Veneti reliquaeque item civitates cognito Cae-
adventu, simul quod, quantum in se facinus admi-
t, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes na-
sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab
in vincula coniectos, pro magnitudine periculi bel-
parare et maxime ea, quae ad usum navium perti-
providere instituunt, hoc maiore spe, quod multum
laci confidebant. pedestria esse itinera concisa

dati obsidibus, tot civitatum coniuratio, imprimis, ne hac parte neglecta reliquae nationes sibi idem licere arbitrantur. itaque cum intellexeret omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem servitutis odisse, priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit. itaque Titum Labienum legatum in Treveros, 11 qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. Publium Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nationes coniungantur. Quintum Titurium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Venellos, Curiosolites Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. Decimum Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et, cum primum posset, in Venetos proficisci iubet. ipse eo pedestribus copiis 12 contendit. erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis promunturiisque neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XXIII spatio, neque navibus, quod rursus minuente aestu naves in vadis afflicterentur. ita utraque re oppidorum oppugnatio impediabatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his oppidi moenibus adaequatis, suis fortune desperare coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus isdem opportunitatibus loci defendebant. haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi. namque ipsorum 13 naves ad hunc modum factae armataeque erant: carinae aliquanto planiores quam nostrarum navium, quo facilius

DE BELLO GALLICO

ac decessum aestus excipere possent; prorae admo-
erectae atque item puppes ad magnitudinem flu-
tempestatumque accommodatae; naves totae factae
bore ad quamvis vim et contumeliam perferendam;
tra pedalibus in altitudinem trabibus confixa clavis
s digiti pollicis crassitudine; ancorae pro funibus
s catenis revinctae; pelles pro velis alutaeque tenuiter
rtae, hae sive propter lini inopiam atque eius usus
ntiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod tan-
mpestates Oceani tantosque impetus ventorum susti-
ne tanta onera navium regi velis non satis commode
arbitrabantur. cum his navibus nostrae classi eius-
congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum
aret, reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum
essent aptiora et accommodatiora. neque enim his
ne rostro nocere poterant (tanta in iis erat firmitudo),
e propter altitudinem facile telum adiciebatur et ea-
de causa minus commode copulis continebantur.
ebat, ut, cum saevire ventus coepisset et se vento
sent, et tempestatem ferrent facilius et in vadis con-
ent tutius et ab aestu relictas nihil saxa et cautes

erant, navigio remis incitato prae rumpebantur. quibus abscisis antennae necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus navium uno tempore eriperetur. reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paulo fortius factum latere posset; omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur. disiectis, ut diximus, antennis, 15 cum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. ac iam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco commovere non possent. quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consecrati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero noctis interventu ad terram pervenerint, cum ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur. quo proelio 16 bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est. nam cum omnis iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant, tum navium quod ubique fuerat in unum locum coëgerant; quibus amissis reliqui neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. itaque se suaque omnia Caesari dediderunt. in quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur. itaque omni senatu necato reliquos sub corona vendidit.

Dum haec in Venetis geruntur, Quintus Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Venellorum pervenit. his praeerat Viridovix ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defece- rant, ex quibus exorcitum magnasque copias coëgerat; atque his paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant,

DE BELLO GALLICO

es clauscrunt seque cum Viridovice coniunxerunt; naque praeterea multitudo undique ex Gallia perditio- hominum latronumque convenerat, quos spes prae- i studiumque bellandi ab agricultura et cotidiano re revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco is sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum mi- spatio consedisset cotidieque productis copiis pu- di potestatem faceret, ut iam non solum hostibus in- emptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum mi- n vocibus nonnihil carperetur; tantamque opinionem ris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes acce- auderent. id ea de causa faciebat, quod cum tanta tudine hostium, praesertim eo absente, qui summam rii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua legato dimicandum non existimabat. hac confirmata one timoris idoneum quendam hominem et callidum git, Gallum, ex iis, quos auxilii causa secum habebat. magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti hostes transeat et, qui fieri velit, edocet. qui ubi pro ga ad eos venit, timorem Romanorum proponit, qui- angustis in se Caesar a Venetis prematur, docet, ne-

propter ea, quae ferebant, onera subito duabus portis eruptionem fieri iubet. factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consecrati paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus est, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitania pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Gallia est aestimanda, cum intellegeret in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconius legatus exercitu pulso interfectus esset, atque unde L. Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae his regionibus, nominatim evocatis in Sontiatum fines exercitum introduxit. cuius adventu cognito Sontiates magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt, deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. hi nostros disiectos adorti proelium renovarunt. pugnatum est diu²¹ atque acriter, cum Sontiates superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus adulescentulo duce efficere possent, perspicere cuperent: tandem confecti vulneribus hostes terga verterunt. quorum magno numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. quibus fortiter re-

DE BELLO GALLICO

entibus vineas turresque egit. illi alias eruptione tem-
a, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius
sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis
* apud eos aerariae secturaeque* sunt, ubi diligentia
rorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, lega-
ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat,
ant. qua re impetrata arma tradere iussi faciunt. atque
ea re omnium nostrorum intentis animis alia ex parte
Adiatunnus, qui summam imperii tenebat, cum
centis devotis, quos illi soldurios appellant, quorum
est condicio, uti omnibus in vita commodis una cum
fruantur, quorum se amicitiae dediderint, si quid iis
vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi
tem consciscant; neque adhuc hominum memoria re-
us est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae
ovisset, mortem recusaret: cum his Adiatunnus eru-
nem facere conatus clamore ab ea parte munitionis
ato, cum ad arma milites concurrissent vehementer-
ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen, uti
em deditionis condicione uteretur, ab Crasso impe-

ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit. prima luce productis omnibus copiis duplici 24 acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis, quid hostes consilii caperent, expectabat. illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicatuuros existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur obsessis viis commeatu intercluso sine ullo vulnere victoria potiri et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis infirmiore animo adoriri cogitabant. hoc consilio probato ab ducibus productis Romanorum copiis sese castris tenebant. hac re perspecta Crassus, cum sua cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus ad hostium castra contendit. ibi cum alii fossas complerent, alii mul- 25 tis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent, cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis praec- 26 miis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. illi, ut erat imperatum, eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictas intritas ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in hostium castris constituerunt, quam plane ab his videri aut, quid rei gereretur, cognosci posset. tum vero clamore ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. hostes undique circumventi desperatis omnibus rebus se per munitiones deicere et fuga salutem petere intenderunt. quos

DE BELLO GALLICO

tatus apertissimis campis consecratus ex milium L
ero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse con-
at, vix quarta parte relictâ multa nocte se in castra
pit. hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese
esso dedit obsidesque ultro misit; quo in numero fue-
Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates,
sates, Gates, Ausci, Garumini, Sibuzates, Cocosates:
cae ultimae nationes anni tempore confisae, quod
as suberat, hoc facere neglexerunt.

Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam
as erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Me-
ique supererant, qui in armis essent neque ad eum
quam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum
riter confici posse, eo exercitum adduxit; qui longe
ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt.
quod intellegebant maximas nationes, quae proelio
endissent, pulsas superatasque esse, continentisque
as ac paludes habebant, eo se suaque omnia contule-
ad quarum initium silvarum cum Caesar pervenis-
castraque munire instituisset, neque hostis interim visus
dispersis in opere nostris subito ex omnibus parti-

C. IULII CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS QUARTUS.

ARGUMENTUM.

I. *Usipetes et Tencteri Germani* a Suebis vexati in Galliam trans-eunt, Menapios opprimunt c. 1—4. bellum contra Germanos a Caesare susceptum. eorum legatio c. 5—9. Mosae et Rheni descriptio c. 10. gravi clade afficiuntur et trans Rhenum ad Sugambros se recipiunt Germani c. 11—15. II. *Caesaris in Germaniam transitus* c. 16—19. III. *Bellum Britannicum.* litoribus Britanniae a C. Voluseno exploratis coacta classe e Morinis in insulam traicit Caesar. fuga Britannorum; deditio c. 20—27. classe Romana tempestate afflicta coniurant Britanni; quibus victis obsidibus imperatis in Galliam redit Caesar c. 28—36. IV. *Bellum in Morinis et Menapiis* c. 37—38. haec gesta sunt a. u. c. 699, a. Chr. 55.

Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Gneo Pom-
peio, Marco Crasso consulibus, Usipetes Germani et item
Tencteri magna cum multitudine hominum flumen Rhe-
num transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit.
causa transeundi fuit, quod ab Suebis complures annos
exagitati bello premebantur et agricultura prohibebantur.
Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Ger-
manorum omnium. hi centum pagos habere dicuntur, ex
quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa
ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserunt, se at-
que illos alunt. hi rursus in vicem anno post in armis
sunt, illi domi remanent. sic neque agricultura nec ratio
atque usus belli intermittitur. sed privati ac separati agri
apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in
loco incolendi causa licet. neque multum frumento, sed
maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque
sunt in venationibus; quae res et cibi genere et cotidiana
exercitatione et libertate vitae, cum a pueris nullo officio
aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem
faciant, et vires alit et immani corporum magnitudine ho-

DE BELLO GALLICO

efficit. atque in eam se consuetudinem adduxerunt ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pellis essent quicquam, quarum propter exiguitatem magna corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus. mercedis est aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quidam vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se impellerent. quin etiam iumentis, quibus maxime delectatur quaeque impenso parant pretio, Germani utatis non utuntur, sed quae sunt apud eos nata, parva deformia, haec cotidiana exercitatione summi ut laboris efficiunt. equestribus proeliis saepe ex equis saltant ac pedibus proeliantur, equosque eodem remanentis vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter, cum est, recipiunt; neque eorum moribus turpius quicquam aut incertius habetur, quam ephippiis uti. itaque ad paucis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci audent. vinum ad se omnino importari non sinunt, ea re ad laborem ferendum remollescere homines effeminari arbitrantur. publice maximam putant laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: significari magnam numerum civitatum suam vim

prohibebant. illi omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. his interfectis navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quiescit in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem 5 Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. est enim hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos consistere cogant et, quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronuntiare cogant. his rebus atque auditionibus permoti de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio poenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant. qua con- 6 suetudine cognita Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuevit, ad exercitum proficiscitur. eo cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germanos invitatosque eos, uti ab Rheno discederent, omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. qua spe adducti Germani latius vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant. principibus Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis gerere constituit. re frumentaria comparata equitibusque 7 delectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. a quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit

DE BELLO GALLICO

Germanos neque priores populo Romano bellum
neque tamen recusare, si lacescantur, quin armis
adant, quod Germanorum consuetudo sit a maiori-
tradita, quicumque bellum inferant, resistere neque
vari. haec tamen dicere, venisse invitos, eiectos
si suam gratiam Romani velint, posse iis utiles
amicos; vel sibi agros attribuant vel patiantur eos
, quos armis possederint: sese unis Suebis conce-
quibus ne dii quidem immortales pares esse pos-
reliquum quidem in terris esse neminem, quem non
are possint. ad haec Caesar quae visum est respon-
ed exitus fuit orationis: sibi nullam cum his amici-
esse posse, si in Gallia remanerent; neque verum
qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare;
ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae prae-
multitudini sine iniuria possint; sed licere, si ve-
in Ubiorum finibus considerare, quorum sint legati
se et de Sueborum iniuriis querantur et a se auxi-
petant: hoc se Ubiis imperaturum. legati haec se
os relaturos dixerunt et re deliberata post diem ter-

qui in itinere congressi magnopere, ne longius progredere-
tur, orabant. cum id non impetrassent, petebant, uti ad
eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret eos-
que pugna prohiberet, sibi uti potestatem faceret in
Ubios legatos mittendi; quorum si principes ac senatus
sibi iureiurando fidem fecisset, ea condicione, quae a Cae-
sare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficien-
das sibi tridui spatium daret. haec omnia Caesar eodem
illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita equi-
tes eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non
longius milibus passuum quattuor auationis causa pro-
cessurum eo die dixit: huc postero die quam frequentis-
simi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret.
interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesser-
ant, mittit qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent
et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exer-
citu propius accessisset. at hostes ubi primum nostros 12
equites conspexerunt, quorum erat quinque milium nume-
rus, cum ipsi non amplius octingentos equites haberent,
quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, non-
dum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eo-
rum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies in-
dutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter nostros
perturbaverunt; rursus resistentibus consuetudine sua
ad pedes desiluerunt, subfossis equis compluribusque no-
stris deiectis reliquos in fugam coniecerunt atque ita per-
territos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in
conspectum agminis nostri venissent. in eo proelio ex 13
equitibus nostris interficiuntur quattuor et septuaginta, in
his vir fortissimus, Piso Aquitanus, amplissimo genere
natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat ami-
cus ab senatu nostro appellatus. hic cum fratri inter-
cluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit:
ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime re-
stitit: cum circumventus multis vulneribus acceptis ceci-
disset, atque id frater, qui iam proelio excesserat, procul
animadvertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque
interfectus est. hoc facto proelio Caesar neque iam sibi
legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbitra-
batur ab iis, qui per dolum atque insidias petita pace ultro

DE BELLO GALLICO

non intulissent: expectare vero, dum hostium copiae
revertentur equitatusque reverteretur, summae dementiae
iudicabat, et cognita Gallorum infirmitate, quantum
apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent con-
fisi, sentiebat; quibus ad consilia capienda nihil spatii
existimabat. his constitutis rebus et consilio
legatis et quaestore communicato, ne quem diem
praeatermitteret, opportunissima res accidit, quod
pridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione
Germani frequentes omnibus principibus maioribus-
que adhibitis ad eum in castra venerunt, simul, ut
purgandi causa, quod contra, atque esset
et ipsi petissent, proelium pridie commisissent,
ut, si quid possent, de indutiis fallendo impetrarent.
sibi Caesar oblatus gavisus illos retineri iussit; ipse
copias castris eduxit equitatumque, quod recenti
perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.
triplici instituta et celeriter octo millium itinere con-
prius ad hostium castra pervenit, quam, quid age-
Germani sentire possent. qui omnibus rebus subito

receperunt. Caesar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. his Caesar libertatem concessit.

Germanico bello confecto multis de causis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima, quod, cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intellegerent et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam transisse neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: populi Romani imperium Rhenum finire: si se invito Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum. tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possint. navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non transducendum exercitum existimabat. rationem pontis hanc instituit. tigna bina sesquipedalia, paulum ab imo praecuta dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum

DE BELLO GALLICO

rum inter se iungebat. haec cum machinationibus missa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sicut modo directe ad perpendicularum, sed prone ac oblique, ut secundum naturam fluminis procumberent, item contraria duo ad eundem modum iuncta inter se pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim et impetum fluminis conversa statuebat. haec utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum iungendorum iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab eadem parte distinebantur; quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis tanta erat operis firmitudo, ut ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incidisset, hoc artius illigata tenerentur. haec directa machinationes iniecta contexebantur et longuriis cratibusque continebantur; ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae pro ariete sublevarerent et cum omni opere coniunctae vim fluminis exciperent, et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si eorum trunci sive naves deiciendi operis essent a barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minuere-nt, neu ponti nocerent. diebus decem, quibus materia

medium fere regionum earum, quas Suebi obtinerent: hic Romanorum adventum exspectare atque ibi decertare constituisse. quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa traducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino decem et octo trans Rhenum consumtis satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus se in Galliam recepit pontemque rescidit.

Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in his locis, 20 quod omnis Gallia ad septentriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset et genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant incognita. neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quicquam, praeter oram maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. itaque evocatis ad se undique mercatoribus neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat. ad haec cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus Gaium Volusenum cum navi longa praemittit. huic mandat, ut exploratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur. ipse cum omnibus copiis in Morinos profiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. huc naves undique ex finitimis regionibus et quam superiore aestate ad Veneticum bellum effecerat classem iubet convenire. interim consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos a compluribus eius insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare. quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem

DE BELLO GALLICO

consilium probabat et quem sibi fidelem arbitrabatur, seque auctoritas in his regionibus magni habebatur, t. huic imperat, quas possit, adeat civitates hortetur, ut populi Romani fidem sequantur, seque celeriter reverturum nuntiet. Volusenus perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi de barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur quaeque ibi perspexisset, renuntiat. in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, se de superioris temporis consilio excusarent, quod fines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum solo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facere pollicerentur. hoc sibi satis opportune Caesar accipere arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter anni tempus solatium habebat neque has tantularum rerum occupaciones sibi Britanniae anteponendas iudicabat, magnum subsidum numerum imperat. quibus adductis eos in Caesarem recepit. navibus circiter LXXX onerariis coactis transire, quot satis esse ad duas transportandas le-

ad egrediendum nequaquam idoneum locum arbitratus, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris exspectavit. interim legatis tribunisque militum convocatis et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritumae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. his dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum dato signo et sublatis ancoris circiter milia passuum septem ab eo loco progressus aperto ac plano litore naves constituit. at barbari consilio 24 Romanorum cognito praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti nostros navibus egredi prohibebant. erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus autem ignotis locis, impeditis manibus magno et gravi armorum onere oppressis simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum, cum illi aut ex arido aut paulum in aquam progressi omnibus membris expeditis, notissimis locis audacter tela conicerent et equos insuefactos incitarent. quibus rebus nostri perterriti atque huius omnino generis pugnae imperiti non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consuerant, nitebantur. quod ubi Caesar ani- 25 madvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitator et motus ad usum expeditior, paulum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis hostes propelli ac submoveri iussit; quae res magno usui nostris fuit. nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt ac paulum modo pedem retulerunt. atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: ‘desilite,’ inquit, ‘milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praestitero.’ hoc cum magna voce dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes aquilam ferre coepit. tum nostri cohortati inter se, ne

DE BELLO GALLICO

ntum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt; hos item ex proximis primis navibus cum conspexerant, subsecuti hostibus appropinquare. pugnatum ab utrisque acriter. nostri tamen, quod neque ordines servare neque firmiter insistere neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis currebat, se aggregabat, magnopere perturbabantur; hostes vero notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos regulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis peditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii latere aperto in universos tela coniciebant. quod cum advertisset Caesar, scaphas longarum navium, item oculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos latrantes conspexerat, his subsidia submittebat. nostri, nihil in arido constiterunt, suis omnibus consecutis in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum facere atque insulam capere non potuerant. hoc unum pristinam fortunam Caesari defuit. hostes proelio operati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt, obsides daturus quac-

portu leni vento solverunt. quae cum appropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo deicerentur; quae tamen ancoris iactis cum fluctibus compleverantur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt. eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit, nostrisque id erat incognitum. ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat quasque in aridum subdlexerat, aestus compleverat, et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat, neque ulla nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur. compluribus navibus fractis reliquae cum essent funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est. neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas naves erant usui, et, quod omnibus constabat hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

Quibus rebus cognitis principes Britanniae, qui post proelium ad Caesarem convenerant, inter se collocti, cum equites et naves et frumentum Romanis decesse intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimenti Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt rebellionem facta frumento compectuque nostros prohibere et rem in hiemem producere, quod his superatis aut reditu interclusis neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant. itaque rursus coniuratione facta paulatim ex castris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt. at Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. itaque ad omnes casus subsidia comparabat. nam et frumentum ex agris cotidie in castra conferebat et quae gravissime afflictae erant

DE BELLO GALLICO

es, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas
batur et quae ad eas res erant usui ex continenti com-
ari iubebat. itaque, cum summo studio a militibus
ministraretur, duodecim navibus amissis, reliquis ut
gari commodè posset, effecit. dum ea geruntur, le-
e ex consuetudine una frumentatum missa, quae ap-
abatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspi-
e interposita, cum pars hominum in agris remaneret,
etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castro-
in statione erant, Caesari nuntiaverunt pulverem ma-
m, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam
partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspi-
s, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes,
e in stationibus erant, secum in eam partem proficisci,
reliquis duas in stationem succedere, reliquas armari
onfestim sese subsequi iussit. cum paulo longius a-
ris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre
inere et conferta legione ex omnibus partibus tela
ei animadvertit. nam quod omni ex reliquis partibus
esso frumento pars una erat reliqua, suspicati hostes
nostros esse venturos noctu in silvis delituerant: tum

laccessendum et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus suo se loco continuit et brevi tempore intermisso in castra legiones reduxit. dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis qui erant in agris reliqui discesserunt. secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. interim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. his rebus celeriter magna multitudo peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter XXX, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. commisso proelio diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt. quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt, deinde omnibus longa lateque aedificiis incensis se in castra receperunt. eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. his Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod propinqua die acuinocitii infirmis navibus hiemi navigationem subiciendam non existimabat. ipse idoneam tempestatem nactus paulo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex iis onerariae duae eosdem, quos reliqui, portus capere non potuerunt et paulo infra delatae sunt.

Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter trecenti atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae adducti primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. cum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia sex convenerunt. qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque

DE BELLO GALLICO

plius horis quattuor fortissime pugnauerunt et paucis
neribus acceptis complures ex his occiderunt. postea
o quam equitatus noster in conspectum venit, hostes
ectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus
occisus. Caesar postero die T. Labienum legatum
n iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Mori-
, qui rebellionem fecerant, misit. qui cum propter
ritates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo
eriere anno perfugio fuerant usi, omnes fere in po-
tatem Labieni venerunt. at Q. Titurius et L. Cotta
ati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omni-
eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis in-
sis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas ab-
erant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis
nium legionum hiberna constituit. eo duae omnino
tates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexe-
t. his rebus gestis ex litteris Caesaris dierum viginti
plicatio a senatu decreta est.

L. Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens ab hi-
bernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consue-
rat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti quam
plurimas possent hieme naves aedificandas veteresque re-
ficiendas curarent. earum modum formamque demonstrat.
ad celeritatem onerandi subductionesque paulo facit hu-
miliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus,
atque id eo magis, quod propter crebras commutationes
aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad
onera ac multitudinem iumentorum transportandam paulo
latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. has
omnes actuaras imperat fieri, quam ad rem humilitas
multum adiuvat. ea, quae sunt usui ad armandas naves,
ex Hispania apportari iubet. ipse conventibus Galliae
citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis
finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat.
eo cum venisset, civitatibus milites imperat certumque in
locum convenire iubet. qua re nuntiata Pirustae legatos
ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico
factum consilio, seseque paratos esse demonstrant omni-
bus rationibus de iniuriis satisfacere. percepta oratione
eorum Caesar obsides imperat eosque ad certam diem
adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello civitatem perse-
cuturum demonstrat. iis ad diem adductis, ut imperave-
rat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poe-
namque constituent.

His confectis rebus conventibusque peractis in cite-
riorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum pro-
ficiscitur. eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis
singulari militum studio in summa omnium rerum inopia
circiter sexcentas eius generis, cuius supra demonstravi-
mus, naves, et longas XXVIII invenit instructas neque
multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possint.
collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant,
quid fieri velit, ostendit atque omnis ad portum Itium con-
venire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam
traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX
[transmissum] a continenti: huic rei quod satis esse visum
est militum reliquit. ipse cum legionibus expeditis IIII
et equitibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod

DE BELLO GALLICO

neque ad concilia veniebant neque imperio parebant
manosque Transrhenanos sollicitare dicebantur. haec
as longe plurimum totius Galliae equitatu valet ma-
que habet copias peditum, Rhenumque, ut supra de-
stravimus, tangit. in ea civitate duo de principatu
se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix; ex
us alter, simulatque de Caesaris legionumque adventu
itum est, ad eum venit, se suosque omnes in officio
ros neque ab amicitia populi Romani defecturos con-
avit quaeque in Treveris gererentur ostendit. at In-
omarus equitatum peditatumque cogere iisque, qui per
em in armis esse non poterant, in silvam Arduennam
is, quae ingenti magnitudine per medios fines Treve-
n a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bel-
parare instituit; sed posteaquam nonnulli principes ex
vitate et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu
i exercitus perterriti ad Caesarem venerunt et de suis
tim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati
ulere non possent, veritus, ne ab omnibus deserere-
[Indutiomarus] legatos ad Caesarem mittit: sese il-

dolore exarsit. his rebus constitutis Caesar ad portum Itium 5 cum legionibus pervenit. ibi cognoscit LX naves, quae in Meldis factae erant, tempestate reiectas cursum tenere non potuisse atque eodem, unde erant profectae, revertisse; reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit. eodem totius Galliae equitatus convenit numero milium quattuor principesque omnibus ex civitatibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur. erat una cum ceteris Dumnorix Haeduus, de 6 quo ante ab nobis dictum est. hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis cognoverat. accedebat huc, quod iam in concilio Haeduum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum civitatis deferri; quod dictum Haedui graviter ferebant neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur, partim, quod insuetus navigandi mare timeret, partim, quod religionibus impediri sese diceret. posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur, id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam traductos necaret; fidem reliquis interponere, iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. haec a compluribus ad Caesarem deferebantur. qua re cognita Caes- 7 ar, quod tantum civitati Haeduae dignitatis tribuebat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac reipublicae nocere posset. itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus ventus navigationem impediabat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret,

DE BELLO GALLICO

lo tamen secius omnia eius consilia cognosceret: tan-
doneam nactus tempestatem milites equitesque con-
edere in naves iubet. at omnium impeditis animis
norix cum equitibus Haeduorum a castris insciente
sare domum discedere coepit. qua re nuntiata Caesar
missa profectione atque omnibus rebus postpositis
nam partem equitatus ad eum insequendum mittit re-
que imperat; si vim faciat neque pareat, interfici iubet,
hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui
sentis imperium neglexisset. ille enim revocatus re-
ere ac se manu defendere suorumque fidem implorare
pit, saepe clamitans liberum se liberaeque esse civi-
illi, ut erat imperatum, circumstant hominem at-
interficiunt; at equites Haedui ad Caesarem omnes
ertuntur. his rebus gestis Labieno in continente cum
is legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut por-
tueretur et rem frumentariam provideret quaeque in
lia gererentur cognosceret consiliumque pro tempore
ro re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari nu-
o equitum, quem in continenti reliquerat, ad solis oc-
um naves adit et Iovi Aegiae circumstantibus mediis circum-

in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat, et praesidio navibus Quintum Atrium praefecit. ipse noctu progressus milia passuum circiter XII hostium copias conspicatus est. illi equitatu atque essedis ad flumen progressi ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere coeperunt. repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt locum nancti egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, causa iam ante praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant praeclusi. ipsi ex silvis rari propugnabant nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. at milites legionis septimae testudine facta et aggere ad munitiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt paucis vulneribus acceptis. sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod magna parte diei consumpta munitioni castrorum tempus relinqui volebat. postridie eius diei mane tripertito 10 milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. his aliquantum itineris progressis, cum iam extremi essent in prospectu, equites a Quinto Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent superiore nocte maxima coorta tempestate prope omnes naves afflictas atque in litore eiectas esse, quod neque ancorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum. his rebus cognitis Caesar 11 legiones equitatumque revocari atque in itinere resistere iubet; ipse ad naves revertitur; eadem fere, quae ex nuntiis literisque cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL navibus reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. itaque ex legionibus fabros deligit et ex continenti alios arcessi iubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat. ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit omnes naves subduci et cum castris una munitione coniungi. in his rebus circiter dies X consumit ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. subductis navibus castrisque egregie munitis easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit, ipse eodem, unde redierat, pro-

DE BELLO GALLICO

scitur. eo cum venisset, maiores iam undique in eum
um copiae Britannorum convenerant, summa imperii
lique administrandi communi consilio permissa Cas-
ellauno, cuius fines a maritimis civitatibus flumen di-
git, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia
uum LXXX. huic superiore tempore cum reliquis
tatibus continentia bella intercesserant; sed nostro ad-
tu permoti Britanni hunc toti bello imperioque prae-
erant.

Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in
ula ipsi memoria proditum dicunt, maritima pars ab
qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transie-
t (qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur,
bus orti ex civitatibus eo pervenerunt) et bello illato
permanserunt atque agros colere coeperunt. hominum
infinita multitudo creberrimaque aedificia fere Gallicis
similia, pecorum magnus numerus. utuntur aut aere
t nummo aereo] aut taleis ferreis ad certum pondus
minatis pro nummo. nascitur ibi plumbum album in
litrancis regionibus, in maritimis ferrum, sed eius

tertium est contra septentriones, cui parti nulla est obiecta terra, sed eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. hoc milia passuum octingenta in longitudinem esse existimatur. ita omnis insula est in circuitu vicies centum milium passuum. ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiore sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso atque omni parte corporis rasa praeter caput et labrum superius. uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

Equites hostium essedariiue acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas collesque compulerint; sed compluribus interfectis cupidius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. at illi intermisso spatio imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum subito se ex silvis eiecerunt impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare atque his primis legionum duarum, cum haec perexiguo intermisso [loci] spatio inter se constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris per medios audacissime perruperunt seque inde incolumes receperunt. eo die Quintus Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. illi pluribus submissis cohortibus repelluntur. toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem, equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paulum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio contenderent. equestris autem proclii ratio et cedentibus et

DE BELLO GALLICO

quentibus par atque idem periculum inferebat. accesserat huc, ut numquam conferti, sed rari magnisque in-
allis proeliarentur stationesque dispositas haberent,
et alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes
stigatis succederent. postero die procul a castris hostes
collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius, quam
die, nostros equites proelio lacessere coeperunt. sed
die, cum Caesar pabulandi causa tres legiones atque
equitatum cum Gaio Trebonio legato misisset, re-
te ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt,
ut ab signis legionibusque non absisterent. nostri
er in eos impetu facto repulerunt neque finem sequendi
runt, quoad subsidio confisi equites, cum post se le-
ces viderent, praecipites hostes egerunt magnoque eo-
numero interfecto neque sui colligendi neque consi-
lii aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. ex
fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia dis-
erunt, neque post id tempus umquam summis nobiscum
is hostes contenderunt. Caesar cognito consilio eorum
umen Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit;
flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre.

atque hoc metu latius vagari prohibebat. relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant. interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubracius adulescens Caesaris fidem secutus ad eum in continentem Galliam venerat, cuius pater in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque, sese ei dedituros atque imperata facturos; petunt, ut Mandubracium ab iniuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. his Caesar imperat obsides quadraginta frumentumque exercitui Mandubraciumque ad eos mittit. illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentumque miserunt. Trinobantibus defensis atque ab omni militum iniuria prohibitis Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Caesari dedunt. ab his cognoscit non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consueverunt. eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. hostes paulisper morati militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti. dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios mittit atque his imperat, uti coactis omnibus copiis castra navalia de improviso adoriantur atque oppugnent. ii cum ad castra venissent, nostri eruptione facta multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civi-

DE BELLO GALLICO

in, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad
sarem mittit. Caesar, cum constituisset hiemare in
linenti propter repentinos Galliae motus, neque mul-
tastatis superesset, atque id facile extrahi posse in-
geret, obsides imperat et, quid in annos singulos
igalis populo Romano Britannia penderet, constituit;
rdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubracio
Trinobantibus noceat. obsidibus acceptis exercitum
cit ad mare, naves invenit refectas. his deductis,
l et captivorum magnum numerum habebat, et non-
ne tempestate deperierant naves, duobus commeatibus
citum reportare instituit. ac sic accidit, uti ex tanto
um numero tot navigationibus neque hoc neque su-
ore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, de-
raretur; at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum
tterentur et prioris commeatus expositis militibus et
s postea Labienus faciendas curaverat numero LX,
baucæ locum caperent, reliquæ fere omnes reicerentur.
s cum aliquamdiu Caesar frustra expectasset, ne anni
pore a navigatione excluderetur, quod æquinoctium
erat, necessario angustius milites collocavit ac summa

hunc modum distributis legionibus facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. atque harum tamen omnium legionum hiberna praeter eam, quam Lucio Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat, milibus passuum centum continebantur. ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit. erat in Carnutibus 25 summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant. huic Caesar pro eius virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. tertium iam hunc annum regnantem inimicis multis palam ex civitate et iis auctoribus cum interfecerunt. desertur ea res ad Caesarem. ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, Lucium Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare, quorumque opera cognoverat Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. interim ab omnibus legatis quaestoreque, quibus legiones tradiderat, certior factus est in hiberna perventum locumque hibernis 26 esse munitum. diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; qui cum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsu suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus magna manu castra oppugnatum venerunt. cum celeriter nostri arma cepissent vallumque adscendissent atque una ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio superiores fuissent, desperata re hostes ab oppugnatione suos reduxerunt. tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent. mittitur ad eos colloquendi causa Gaius 27 Arpineius, eques Romanus, familiaris Quinti Titurii, et Quintus Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Amborigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitimis

DE BELLO GALLICO

pendere consuesset, quodque ei et filius et fratris
ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci obsidum
vero missos apud se in servitute et catenis tenuissent;
ne id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut
ratio aut voluntate sua fecisse, sed conatu civitatis, sua-
esse eiusmodi imperia, ut non minus haberet iuris in
multitudo, quam ipse in multitudinem. civitati porro
fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum con-
tioni resistere non potuerit. id se facile ex humilitate
probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut
copiis populum Romanum se superare posse con-
fideret. sed esse Galliae commune consilium: omnibus hi-
is Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne
legio alterae legioni subsidio venire posset. non fa-
Gallios Gallis negare potuisse, praesertim cum de re-
eranda communi libertate consilium initum videretur.
us quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se
onem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare
arium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat.
nam manum Germanorum conductam Rhenum trans-
t hanc addere biduo. insperatum esse consilium, velintae

testimonio, quod primum hostium impetum multis ultro vulneribus illatis fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi; interea et ex proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia: postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium? contra ea Titurius sero facturos clamitabat, cum 29 maiores hostium manus adiunctis Germanis convenissent, aut cum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. brevem consulendi esse occasionem. Caesarem arbitrari profectum in Italiam; neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta contemptione nostri ad castra venturos esse. non hostem auctorem, sed rem spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias; ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. postremo quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad eiusmodi consilium descendisse? suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil esset durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiret, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem habere exitum? in quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda. hac in utramque partem disputa- 30 tione habita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur 'vincite,' inquit, 'si ita vultis,' Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: 'neque is sum,' inquit, 'qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient; si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti communem cum reliquis belli casum sustineant, nec reiecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.' consurgitur ex consilio; com- 31 prehendant utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu mancant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. res disputatione ad mediam noctem

DE BELLO GALLICO

ducitur. tandem dat Cotta permotus manus: superat sentina Sabini. pronuntiatur prima luce ituros. consumitur illis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumferret, quid secum portare posset, quid ex instrumento armorum relinquere cogeretur. omnia excogitantur, ne nec sine periculo maneat, et languore militum et illis periculum augeatur. prima luce sic ex castris prodeunt, ut quibus esset persuasum non ab hoste, sed homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque impedimentis. at hostes, iteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione iam senserunt, collocatis insidiis bipertito in silvis optimo atque occulto loco a milibus passuum circiter ab eis Romanorum adventum expectabant, et cum senior pars agminis in magnam convallem demisisset, utraque parte eius vallis subito se ostenderunt novissosque premere et primos prohibere ascensu atque iniussissimo nostris loco proelium committere coeperunt. tum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare et cursare cohortesque disponere, haec tamen ipsa timide

praedam atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. erant et virtute et numero pugnando pares nostri; tametsi ab duce et a fortuna descrebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant, et quotiens quaeque cohors procurrerat, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. qua re animadversa Ambiorix pronuntiari iubet, ut procul tela coniciant neu propius accedant et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant (levitate armorum et cotidiana exercitatione nihil iis noceri posse), rursus se ad signa recipientes insequantur. quo praecepto ab iis diligenti- 35
gentissime observato, cum quacpiam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. interim eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi. rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis resistebant et magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. tum Tito Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula traicitur; Quintus Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur; Lucius Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans in adversum os funda vulneratur. his rebus permotus Quintus Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Gneum Pompeium ad eum mittit rogatum, ut sibi militibusque parcat. ille appellatus respondit: si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una colloquantur: sperare ab eo de sua ac militum salute impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo perseverat. Sabinus quos in praesentia 37

DE BELLO GALLICO

nos militum circum se habebat et primorum ordi-
centuriones se sequi iubet et, cum propius Ambiori-
accessisset, iussus arma abicere, imperatum facit
que, ut idem faciant, imperat. interim, dum de con-
enibus inter se agunt longiorque consulto ab Ambio-
instituitur sermo, paulatim circumventus interficitur.
vero suo more victoriam conclamant atque ululatum
nt impetuque in nostros facto ordines perturbant.
Lucius Cotta pugnans interficitur cum maxima parte
um, reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi.
quibus Lucius Petrosidius aquilifer, cum magna mul-
line hostium premeretur, aquilam intra vallum pro-
pe, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. illi
e ad noctem oppugnationem sustinent; noctu ad unum
es desperata salute se ipsi interficiunt. pauci ex proelio
si incertis itineribus per silvas ad Titum Labienum le-
m in hiberna perveniunt atque cum de rebus gestis
orem faciunt.

Hac victoria sublatu Ambiorix statim cum equitatu
duatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur;
e noctem neque diem intermittit peditatumque se

dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore victores confidebant. mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone litterae magnis propositis praemiis, si pertulissent. obsessis omnibus viis missi intercipiuntur. noctu ex materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate; quae deesse operi videbantur, perficiuntur. hostes postero die multo maioribus coactis copiis castra oppugnant, fossam complent. eadem ratione, qua pridie, ab nostris resistitur. hoc idem deinceps reliquis fit diebus. nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur; non aegris, non vulneratis facultas quietis datur. quaecumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur; multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur. ipse Cicero, cum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur. tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. facta potestate eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: omnem esse in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. addunt etiam de Sabini morte: Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa. errare eos dicunt, si quicquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere et, quascumque in partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad haec unum modo respondit: non esse consuetudinem populi Romani, accipere ab hoste armato condicionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant; sperare pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos. ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum IX et fossa pedum XV hiberna cingunt. haec et superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant, et quos de exercitu habebant captivos,

DE BELLO GALLICO

is docebantur; sed nulla ferramentorum copia, quae ad hunc usum idonea, gladiis cespites circumcimanibus sagulisque terram exhaurire nitebantur. quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: minus horis tribus milium passuum XV in circuitu tionem perfecerunt, reliquisque diebus turres ad alinam valli, falces testudinesque, quas idem captivi erant, parare ac facere coeperunt. septimo oppugnass die maximo coorto vento ferventes fusili ex argilla les fundis et fervefacta iacula in casas, quae more co stramentis erant tectae, iacere coeperunt. hae iter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in em castrorum locum distulerunt. hostes maximo clasiuti parta iam atque explorata victoria turres testuque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. at militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, undique flamma torrerentur maximaque telorum muline premerentur suaque omnia impedimenta atque es fortunas conflagrare intellegerent, non modo deandi causa de vallo decederet nemo, sed paene neceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime for-

extra munitiones, quaque parte hostium confertissima est vis, ea irrumpit. ne Voreus quidem tum vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. mediocri spatio relicto Pulio pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine procurrentem traicit; quo percusso et exanimato hunc scutis protegunt, in hostem tela universi coniciunt neque dant regrediendi facultatem. transfigitur scutum Pulioni et verutum in balteo defigitur. avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. succurrit inimicus illi Voreus et laboranti subvenit. ad hunc se confestim a Pulione omnis multitudo convertit: illum veruto arbitrantur occisum. gladio comminus rem gerit Voreus atque uno interfecto reliquos paulum propellit; dum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. huic rursus circumvento fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute antefendus videretur.

Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, 45 et maxime quod magna parte militum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur; quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabantur. erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. has ille in iaculo illigatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspitione versatus ad Caesarem pervenit. ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur. Caesar acceptis litteris hora circiter undecima diei 46 statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV. iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. exit cum nuntio Crassus. alterum ad Gaium Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. scribit Labieno,

DE BELLO GALLICO

ipublicae commodo facere posset, cum legione ad Nerviorum veniat. reliquam partem exercitus, quod o aberat longius, non putat exspectandam; equites ter quadringentos ex proximis hibernis cogit. hora ter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior is, eo die milia passuum XX progreditur. Crassum Marobriuae praeficit legionemque ei attribuit, quod ibi edimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas mentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa exerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non multum moratus in itinere cum legione occurrit. Laus interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum es ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, si hibernis fugae similem profectionem fecisset, ut hon impetum sustinere posset, praesertim quos recenti oria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum culo legionem ex hibernis educturus esset, rem gestam baronibus perscribit, docet, omnes equitatus peditaque copias Treverorum tria milia passuum longe ab castris consedissee. Caesar consilio eius probato, etsi ione trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen

copiis contendunt. hae erant armata circiter milia LX. Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. quibus litteris circiter media nocte Caesar allatis suos facit certiores eosque ad dimicandum animo confirmat. postero die luce prima movet castra et circiter milia passuum quattuor progressus trans vallem et rivum multitudinem hostium conspicatur. erat magni periculi res, tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Cicero nem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate existimabat: conedit et, quam aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium septem praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemptiorem hostibus veniat. interim speculatoribus in omnes partes dimissis explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit. eo die 50 parvulis equestribus proeliis ad aquam factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut exploratis itineribus minore cum periculo vallem rivumque transiret. prima luce hostium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet, simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione timoris agi iubet. quibus omnibus rebus hostes invitati copias 51 traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniciunt praeconibusque circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic nostros contempserunt, ut obstructis in speciem portis

DE BELLO GALLICO

alio ordinibus cespitem, quod ea non posse introrum-
videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas com-
inciperent. tum Caesar omnibus portis eruptione
equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic
omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque
es numerum occidit atque omnes armis exiit.

longius prosequi veritus, quod silvae paludesque in-
delebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum
qui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem
ad Ciceronem pervenit. institutas turres, testudines
ationesque hostium admiratur; legione producta co-
rit non decimum quemque esse reliquum militem sine
ere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum peri-
et quanta cum virtute res sint administratae. Cicero-
pro eius merito legionemque collaudat; centuriones
llatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam
e virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. de casu
ni et Cottae certius ex captivis cognoscit. postero
oncione habita rem gestam proponit, milites conso-
et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate
i sit accentum. hoc acquiescere animo ferendum docet.

explorabant nocturnaue in locis desertis concilia habebant. neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. in his ab Lucio Roscio [quaestore], quem legioni tertiaedecimae praefecerat, certior factus est, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Aremoricae appellantur, oppugnandi sui causa conuenisse neque longius milia passuum octo ab hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur. at Caesar principibus cuiusque civitatis ad se evocatis alias territando, cum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae in officio tenuit. tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt, et missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. tantum apud homines barbaros valuit, esse aliquos repertos principes belli inferendi tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. idque adeo haud scio mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod ei, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum se his expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam temptaturos. hac spe lapsus

DE BELLO GALLICO

Comarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finibus equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. ac tantam sibi iam auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam petere privatimque peterent. ubi intellexit ultro ad se venire, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia belli instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum ad se venire parare, neque sibi voluntariorum copias defore, in concilio finibus suis progredi coepisset, armatum concilium convocavit. hoc more Gallorum est initium belli: quo legebatur omnes puberes armati convenire consueverunt; ex his novissimus venit, in conspectu multitudinis omnium cruciatibus affectus necatur. in eo concilio Cingetorix, alterius principem factionis, generum suum, quem demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non habuisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. his rebus cognitis in concilio pronuntiat accessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc venturum per fines Remorum eorumque agros populum.

accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicat, proterritis hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes peterent Indutiomarus, neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, praemia: summittit cohortes equitibus subsidio. comprobatur hominis consilium fortuna, et cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado prehensus Indutiomarus interficitur, caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consecantur atque occidunt. hac re cognita, omnes Eburorum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEXTUS.

ARGUMENTUM.

I. Galliae motus. copias auget Caesar c. 1. Nervios, Senones, Carnutes, Menapios subigit Caesar c. 2—6, Treveros Labienus c. 7—8. *II. Altera Caesaris in Germaniam expeditio.* Suebi in ultimos fines suos se recipiunt c. 9—10. mores Gallorum c. 11—20, Germanorum c. 21—24, Hercynia silva, ferarum, quae in ea nascuntur, quaedam genera describuntur c. 25—28. *III. Bellum contra Ambiorigem et Eburones.* Caesar ex Germania redux in Eburorum fines exercitum ducit, omnes Gallos ad illos diripiendos evocat c. 29—34. Sugambri eius rei fama moti Rhenum transeunt, sed mutato consilio Ciceronis castra adoriuntur; adventu Caesaris desperata castrorum expugnatione domum revertantur c. 35—42. Eburorum fines vastantur; concilio indicto de Senonum et Carnutum coniuratione quaestionem instituit Caesar, de Accone supplicium sumit; in Italiam proficiscitur c. 43—44.

Haec gesta anno a. u. c. 701, a. Chr. 53.

DE BELLO GALLICO

Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum ex-
stans, per Marcum Silanum, Gaium Antistium Regi-
um, Titum Sextium legatos delectum habere instituit;
sed ab Gneo Pompeio proconsule petit, quoniam ipse
urbem cum imperio reipublicae causa remaneret, quos
Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad
ea convenire et ad se proficisci iuberet, magni interesse
enim in reliquum tempus ad opinionem Galliae existi-
s tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in
detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore
reciri, sed etiam maioribus augeri copiis posset. quod
Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, cele-
riter confecto per suos delectu tribus ante exactam hie-
rem et constitutis et adductis legionibus duplicatoque
in cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat,
celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disci-
plinae atque opes possent.

Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propin-
quos a Treveris imperium defertur. illi finitimos Germa-
nos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt. cum
proximis innectere non possent, ultiores temptant.

concilium Lutetiam Parisiorum transfert. confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant, sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. hac re pro suggestu pronuntiata eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit. cognito 4 eius adventu Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire. conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur. necessario sententia desistunt legatosque deprecandi causa ad Caesarem mittunt: adeunt per Haeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. libenter Caesar petentibus Haeduis dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitratur. obsidibus imperatis centum hos Haeduis custodiendos tradit. eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. peragit concilium Caesar equitesque imperat civitatibus. hac parte Galliae pacata totus et mente et 5 animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis motus exsistat. his rebus constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat. erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. cum his esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Treveros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne desperata salute aut se in Menapios abderet aut cum Transrhenanis congredi cogeretur. hoc inito consilio totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit duasque legiones ad eum proficisci iubet; ipse cum legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur. illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas paludesque confugiunt suaeque eodem conferunt. Caesar partitis co- 6 piis cum Gaio Fabio legato et Marco Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur.

DE BELLO GALLICO

ous rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis petenda causa mittunt. ille obsidibus acceptis hostium se harum numero confirmat, si aut Ambiorigem aut eius filios finibus suis recepissent. his confirmatis rebus omnium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treveros proficiscitur.

Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis coactis equitatus equitatusque copiis Labienum cum una legione, qui in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant, iamque eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. positis castris a milibus passuum XV auxilia Germanorum expectare conantur. Labienus hostium cognito consilio sperans, incertitudine eorum fore aliquam dimicandi facultatem praetermissis quinque cohortium impedimentis relicto cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur. mille passuum intermisso spatio castra communit. erat ibi Labienum atque hostem difficili transitu flumen rivulusque praeruptis. hoc neque ipse transire habebat in animo neque hostes transituros existimabat. augebatur illorum cotidie spes. loquitur in concilio palam, quon-

omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. tum praemissis paulum impedimentis atque in tumultu quodam collocatis, 'habetis,' inquit, 'milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis, atque illum adesse et haec coram cernere existimate.' simul signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet et paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis reliquos equites ad latera disponit. celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. illi, ubi praeter spem quos fugere credebant infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt ac primo concursu in fugam coniecti proximas silvas petiverunt. quos Labienus equitatu consecutus magno numero interfecto, compluribus captis paucis post diebus civitatem recepit; nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Treverorum fuga sese domum contulerunt. cum his propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit; quarum una erat, quod auxilia contra se Treveris miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet. his constitutis rebus paulum supra eum locum, quo ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit. nota atque instituta ratione magno militum studio paucis diebus opus efficitur. firmo in Treveris ad pontem praesidio relicto, ne quis ab his subito motus oreretur, reliquas copias equitatumque traducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditio-nem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant neque auxilia ex sua civitate in Treveros missa, neque ab se fidem laesam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas pendant; si amplius obsidum velit, dare pollicentur. cognita Caesar causa reperit ab Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accipit, aditus viasque in Suebos perquirat. interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior Suebos omnes in unum locum copias

DE BELLO GALLICO

ere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, auxiliare, ut auxilia peditatus equitatusque mittant. his militis rebus rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant, quae omnia ex agris in oppida conferant, sperans barbaros atque imperitos homines inopia cibariorum adductos nunquam pugnandi condicionem posse deduci; mandat, ut viros exploratores in Suebos mittant quaeque apud eos gerantur cognoscant. illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt; Suebos omnes, posteaquam maiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnes suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad ultimos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis; hanc longe introrsus finire et pro nativo muro obiectam Cheruscos ab Suebis, Suebosque ab Cheruscis iniuriis incursionibusque proferre: ad eius initium silvae Suebos adventum Romanos expectare constituisse.

Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum videtur de Galliae Germaniaeque moribus et quod gerant haec nationes inter sese proponere. in Gallia

ab Haeduis ad se traducerent obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice iurare cogerent nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus imperfecta re redierat. adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Haeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore condicione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificata Sequani principatum dimiserant. in eorum locum Remi successerant: quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Haeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. hos illi diligenter tuebantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Haedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent. in omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt ¹³ numero atque honore, genera sunt duo; nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nullo adhibetur consilio. plerique, cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum. illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad eos magnus adulescentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque hi sunt apud eos honore. nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt, et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. haec poena apud eos est gravissima. quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius

DE BELLO GALLICO

ditur neque honos ullus communicatur. his autem om-
nibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet
auctoritatem. hoc mortuo aut, si qui ex reliquis excellit
auctoritate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio drai-
dum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt.
certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio
Galliae media habetur, considunt in loco consecrato.
et omnes undique, qui controversias habent, conveniunt
eisque decreta iudiciisque parent. disciplina in Bri-
tania reperta atque inde in Galliam translata esse existi-
tur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere vo-
lunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur. druides
belli abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis
solvent, militiae vacationem omniumque rerum habent
munerum. tantis excitati praemiis et sua sponte multi
disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque
trahuntur. magnum ibi numerum versuum ediscere di-
citur: itaque annos nonnulli vixenos in disciplina per-
sistent. neque fas esse existimant ea litteris mandare,
sed in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus
litteris utuntur. id mihi de his de causis insti-

periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolatu-
ros vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent: quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines. supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitrantur; sed, cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt. deum ¹⁷ maxime Mercurium colunt: huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Minervam; de his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere. huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. cum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspici licet; neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque ¹⁸ ab druidibus proditum dicunt. ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. in reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris adsistere turpe ducunt. viri, quantas ¹⁹ pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta cum dotibus communicant. huius omnis pecuniae coniunctim ratio habetur fructusque

DE BELLO GALLICO

vantur: uter eorum vita superavit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. viri uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem; et cum paterfamiliae illustriore loco natus decessit, propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. funera sunt pro cultu Gallorum magna et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi esse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, aculo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis electos esse constabat, iustis funeribus confectis una cremabantur. quae civitates commodius suam rempublicam ministrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis id de re publica a finitimis rumore aut fama acceperit, ad magistratum deferat neve cum quo alio commutet, quod saepe homines temerarios atque imperitos his rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis consilium capere cognitum est. magistratus quae sunt occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt, libere edicunt.

quo loco visum est agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt. eius rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat. civitati- 23 bus maxima laus est quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae incursionis timore sublato. cum bellum civitas aut illatum defendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. in pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidia minuéndae causa fieri praedicant. atque ubi quis ex principibus in concilio dixit, se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur omniumque his rerum postea fides derogatur. hospites violare, fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur. ac fuit 24 antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Gracis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. nunc, quod in eadem inopia, egestate patientiaque Germani permanent,

dem victu et cultu corporis utuntur, Gallis autem provinciarum propinquitas et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque usus largitur, paulatim assuefaci perari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum his virtute comparant.

Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter iri potest, neque mensuras itinerum noverunt. oritur Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus, recta fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum Anartium: hinc se flectit sinistrorsus diversis ab fluminibus multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit: multaeque in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis insularis visa non sint; ex quibus quae maxime differant a ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt. est cervi figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu existit excelsius magisque directum his, quae nobis nota sunt: cornibus ab eius summo sicut palmae ram

hoc se labore durant homines adulescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. sed assuescere ad homines et mansuefieri ne parvuli quidem excepti possunt. amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit 29 Suebos sese in silvas recepissee, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi longius; sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleretur, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit, atque in extremo ponte turrim tabulatorum quattuor constituit praesidiumque cohortium duodecim pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. ei loco praesidioque Gaium Volcatium Tullum adulescentem praefecit, ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet milibusque amplius quingentis in longitudinem patet, Lucium Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua eius adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit. Basilus, ut imperatum est, facit. celeriter 30 contraque omnium opinionem confecto itinere multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Amborigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. multum cum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam imparatum incideret, priusque eius adventus ab omnibus videretur, quam fama ac nuntiis afferretur, sic magnae fuit fortunae omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, redisquisque comprehensis ipsum effugere mortem. sed hoc

quoque factum est, quod aedificio circumdato silva, ut
ant fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa
erumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates,
mites familiaresque eius angusto in loco paulisper equi-
m nostrorum vim sustinuerunt. his pugnantibus illum
equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae tесе-
nt. sic et ad subeundum periculum et ad vitandum
ultum fortuna valuit. Ambiorix copias suas iudicione
on conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit,
tempore exclusus et repentino equitum adventu prohi-
tus, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium
t; sed certe dimissis per agros nuntiis sibi quemque
insulere iussit. quorum pars in Arduennam silvam, pars
continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum
erunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere
nsuerunt: multi ex suis finibus egressi se suaque omnia
tenissimis crediderunt. Catuvolcus, rex dimidiaē partis
buronum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, ae-
te iam confectus, cum laborem belli aut fugae ferre non
esset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius

equites attribuit. partito exercitu Titum Labienum cum 33
 legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae
 Menapios attingunt, proficisci iubet; Gaium Trebonium
 cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Adua-
 tucis adiacet, depopulandam mittit; ipse cum reliquis tri-
 bus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extre-
 masque Arduennae partis ire constituit, quo cum paucis
 equitibus profectum Ambiorigem audiebat. discedens post
 diem septimum sese reversurum confirmat: quam ad diem
 ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum de-
 beri sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si rei-
 publicae commodo facere possint, ad eum diem revertan-
 tur, ut rursus communicato consilio exploratisque hostium
 rationibus aliud belli initium capere possint. erat, ut su- 34
 pra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum,
 non praesidium, quod se armis defenderet, sed in omnes
 partis dispersa multitudo. ubi cuique aut valles abdita
 aut locus silvestris aut palus impedita spem praesidii aut
 salutis aliquam offerebat, consederat. haec loca vicini-
 tibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat,
 non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat uni-
 versis ab perterritis ac dispersis periculum accidere), sed
 in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte
 res ad salutem exercitus pertinebat. nam et praedae cu-
 piditas multos longius evocabat, et silvae incertis occul-
 tisque itineribus confertos adire prohibebant. si negotium
 confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet,
 dimittendae plures manus diducendique erant milites; si
 continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et
 consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat
 praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et disper-
 sos circumveniendi singulis deerat audacia. at in eius-
 modi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat,
 providebatur, ut potius in nocendo aliquid praetermitte-
 retur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam
 cum aliquo militum detrimento noceretur. dimittit ad
 finitimas civitates nuntios Caesar: omnes ad se evocat
 spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis
 Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul
 ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps

nomen civitatis tollatur. magnus undique numerus ce-
teriter convenit.

Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, dies
e appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impe-
menta legionemque reverti constituerat. hic quantum
bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci
tuit. dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravi-
us, manus erat nulla, quae parvam modo causam timo-
s afferret. trans Rhenum ad Germanos pervenit fama,
ripi Eburones atque ultro omnes ad praedam evocari.
gunt equitum duo milia Sugambri, qui sunt proximi
heno, a quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usi-
tes supra docuimus. transeunt Rhenum navibus rati-
asque triginta milibus passuum infra eum locum, ubi
ns erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum:
imos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos
cipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi
barbari, potiuntur. invitati praeda longius procedunt.
on hos palus in bello latrociniiisque natos, non silvae
orantur. quibus in locis sit Caesar, ex captivis quae-
nt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum

hostibus in milibus passuum tribus offendi posset, quinque cohortes frumentatum in proximas segetes mittit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. complures erant in castris ex legionibus aegri relictī; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC, sub vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo calorum, magna vis iumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate sequitur. hoc ipso tempore et casu Germani equites interueniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra irrumpere conantur, nec prius sunt visi obiectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut qui sub vallo tenderent mercatores recipiendi sui facultatem non haberent. inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohortis in statione sustinet. circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. alius iam castra capta pronuntiat, alius deleto exercitu atque imperatore victores barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. tali timore omnibus perterritis confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. perrumpere nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant. erat aeger in praesidio relictus Publius Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo caruerat. hic diffusus suae atque omnium salutis inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque in summo rem esse discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. consequuntur hunc centuriones eius cohortis, quae in statione erat: paulisper una proelium sustinent. relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneribus: aegre per manus tractus servatur. hoc spatio interposito reliqui sese confirmant tantum, ut in munitio- nibus consistere audeant speciemque defensorum praebant.

terim confecta frumentatione milites nostri clamorem audiunt: praecurrunt equites; quanto sit res in periculo, agnoscunt. hic vero nulla munitio est, quae perterritos accipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti ad bonum militum centurionesque ora convertunt: quid ab eis praecipiat, expectant. nemo est tam fortis, quin a novitate perturbetur. barbari signa procul conspicati pugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, eas longius discessisse ex captivis cognoverant; postea spectata paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt. legiones in proximum tumultum procurrunt: hinc celeriter iecti se in signa manipulosque coniciunt: eo magis timores perterrent milites. alii, cuneo facto ut celeriter perimpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra, et pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari esse confidunt; alii, ut in iugo consistent atque eundem onus ferant casum. hoc veteres non probant milites, hos sub vexillo una profectos docuimus. itaque inter se hortati, duce Gaio Trebonio, equite Romano, qui eis ut praepositus, per medios hostes perrumpunt incolubresque ad unum omnes in castra perveniunt. hos sub-

Caesarem exercitu. sic omnino animos timor praeoccu-
paverat, ut paene alienata mente deletis omnibus copiis
equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent neque
incolumi exercitu Germanos castra oppugnatu-
ros fuisse contenderent. quem timorem Caesaris adventus sustulit.
reversus ille eventus belli non ignorans unum, quod coh- 42
tes ex statione et praesidio essent emissae, questus — ne
minimo quidem casu locum relinqui debuisset — multum
fortunam in repentino hostium adventu potuisse iudicavit,
multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque
castrorum barbaros avertisset. quarum omnium rerum
maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo
consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopu-
larentur, ad castra Romanorum delati optatissimum
Ambiorigi beneficium obtulerunt.

Caesar rursus ad vexandos hostes profectus magno 43
coacto numero ex finitimis civitatibus in omnes partes
dimittit. omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque
conspexerat, incendebantur; praeda ex omnibus locis age-
batur; frumenta non solum a tanta multitudine iumentorum
atque hominum consumebantur, sed etiam anni tem-
pore atque imbris procubuerant, ut, si qui etiam in
praesentia se occultassent, tamen his deducto exercitu
rerum omnium inopia pereundum videretur. ac saepe in
eum locum ventum est tanto in omnis partis diviso equi-
tatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga circum-
spicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu
contenderent, ut spe consequendi illata atque infinito la-
bore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros
putarent, paene naturam studio vincerent, semperque pau-
lum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille
latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias
regiones partesque peteret non maiore equitum praesidio
quam quattuor, quibus solis vitam suam committere au-
debat. tali modo vastatis regionibus exercitum Caesar 44
duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit
concilioque in eum locum Galliae indicto de coniuratione
Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit et de
Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia
pronuntiata more maiorum supplicium sumpsit. nonnulli

iudicium veriti profugerunt. quibus cum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Treverorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedinci in hibernis collocavit frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS
DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

Bellum Vercingetorigis. Caesar cum urbano motu in Italia retineri diceretur, nova de bello consilia ineunt Galli; primi Carnutes, deinde Arverni, auctore Vercingetorige, bellum suscipiunt c. 1—5. ex Italia reversus Arvernos opprimit, Gorgobinae, Boiorum urbi a Vercingetorige oppugnatae, auxilio proficiscitur; in itinere Vellaunodunum, Cenabum, Noviodunum capit; ad Avaricum proficiscitur c. 6—13. Biturigum oppida praeter Avaricum a Gallis incensa; Avaricum aliquamdiu defensum, expugnatur a Caesare c. 14—28. bellum a Vercingetorige continuatum. Caesar Haeduum turbis ab hoste ac bello discedere cogitur c. 29—33. Labienum cum quattuor legionibus in Senones et Parisios mittit, sex ipse ad Gergoviam oppidum ducit c. 34—36. novae apud Haeduos turbae; deficiunt auxilia Caesari missa, quibus obviam proficiscitur Caesar; aegre interim castra contra Gallos defenduntur c. 37—41. deficiunt Haedui c. 42—43. Romanorum ad Gergoviam clades; soluta obsidio c. 44—56. a Labieno res prospere in Parisiis gestae c. 57—62. deficiunt omnes fere Galli; summum ducem constituunt Vercingetorigem; vincuntur a Caesare equestri proelio c. 63—67. Vercingetorix Alesiam se confert, omnem Galliam ad bellum evocat c. 68—71. obsidione cincta urbs capitur c. 72—89. Haedui et Arverni in deditionem accipiuntur. hiberna c. 90.

Gesta haec sunt a. u. c. 702, a. Chr. 52.

-
- 1 Quia Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. ibi cognoscit de Clodii caede senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores Italiae coniurarent, delectum tota provincia habere instituit. cae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem

neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. hac impulsu occasione, qui iam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. in primis rationem esse habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. id esse facile, quod neque legiones audeant absente imperatore ex hibernis egredi, neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit; postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint recuperare. his rebus agitatis profitentur Carnutes² se nullum periculum communis salutis causa recusare principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiurando ac fide sanciat, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissima caerimonia continetur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur. tum collaudatis Carnutibus dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto ab concilio disceditur. ubi ea dies venit, Carnutes Gutruato³ et Conconnetodumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum dato signo concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his Gaium Fufium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum diripiunt. celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur. nam ubicumque maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proxumis tradunt, ut tum accidit. nam quae Cenabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium circiter CLX. simili ratione ibi Vercin-⁴getorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat

et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus facile incendit. cognito eius consilio ad arma concurritur. prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc temptandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia; non destitit tamen atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit ex civitate. rex ab suis appellatur. dimittit quoqueversus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit; omnium consensu ad eum defertur imperium. qua oblata potestate omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat, constituit: in primis equitatu studet. summae diligentiae summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit. nam maiore commisso delicto igni atque omnibus tormentis necat, levio de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios. his suppliciis celeriter coacto exercitu Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. eius adventu Bituriges ad Haeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Haedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Haeduis dividit, paucos dies ibi morati neque flumen transire ausi domum revertuntur legatisque nostris renuntiant se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. id cane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint,

quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse proponendum. Bituriges eorum discessu statim cum Arvernīs iunguntur.

His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille 6 urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem in statum pervenisse intellexeret, in Transalpinam Galliam profectus est. eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. nam si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem eo tempore, qui quieti viderentur, suam salutem recte committi videbat. interim Lucterius Ca- 7 ducus in Rutenos missus eam civitatem Arvernīs conciliat. progressus in Nitiobriges et Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna coacta manu in provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. qua re nuntiata Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. eo cum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arelomicis, Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit, partem copiarum ex provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet. his 8 rebus comparatis, represso iam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni altissima nive iter impediēbat, tamen discussa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna ut muro munitos existimabant, ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut quam latissime possint vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant. celeriter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neve ab hostibus diripiantur, praesertim cum videat omne ad se bellum translatum. quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus. at Caesar biduum in 9

locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per causam supplementi equis etisque cogendi ab exercitu discedit, Brutum adulescentem in his copiis praeficit; hunc monet, ut in omnes partes vias quam latissime pervagentur: daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. his constitutis rebus in itinere inopinantibus quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso per fines Haeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid inopia de sua salute ab Haeduis iniretur consilii, celeritate succurreret. eo cum pervenisset, ad reliquas legiones praestitit priusque omnes in unum locum cogit, quam de eius adventu Arvernensium nuntiari posset. hac re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit atque inde profectus Gorgobinam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Haeduisque attribuerat, oppugnare instituit. magnam haec res Caesaris difficultatem ad consilium capiendum afferebat, si quam partem hiemis uno loco legiones contineret, ne

oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Cenabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. huc biduo pervenit. castris ante oppidum positis diei tempore exclusus in posterum oppugnationem differt quaeque ad eam rem usui sint militibus imperat et, quod oppidum Cenabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet. Cenabenses paulo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi flumen transire coeperunt. qua re per exploratores nuntiata Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis intromittit atque oppido potitur perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudinis fugam intercluserant. oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerem traducit atque in Biturigum fines pervenit. Vercingetorix, ubi de Caesaris 12 adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. ille oppidum Biturigum, positum in via, Noviodunum oppugnare instituerat. quo ex oppido cum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma conferri, equos produci, obsides dari iubet. parte iam obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma iumentaue conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. quem simulatque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis destrectis portas occupaverunt suosque omnes incolumes receperunt. Caesar 13 ex castris equitatum educi iubet proeliumque equestre committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter CCCC submittit, quos ab initio secum habere instituerat. eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti multis amissis se ad agmen receperunt. quibus profligatis rursus oppidani perterriti comprehensos cos, quorum opera plebem concitatam

DE BELLO GALLICO

stimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dederunt. quibus rebus confectis Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est, ubi eo oppido recepto civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

Vercingetorix tot continuis incommodis Vellaunoduni, Cenabii, Novioduni acceptis suos ad concilium convocat. et longe alia ratione esse bellum gerendum, atque alia sit gestum. omnibus modis huic rei studendum, ut ne pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. id quod non est facile, quod equitatu ipsi abundant et quod anni tempore subleventur. pabulum secari non posse; necesse est dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes concipere ab equitibus deleri posse. praeterea salutis causa ut familiaris commoda negligenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatium [a Boia] quoqueversus, quo pabulandi causa adire posse videantur. harum ipsis rerum inopiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, utrum opibus subleventur: Romanos aut inopiam non latere, sed eos aut magno cum periculo longius ab castris proces-

facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata unum habeat et perangustum aditum. datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. defensores oppido idonei deliguntur. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe milia passuum XVI. ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, imperabat. omnis nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur. castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae intermissa a flumine et a palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. de re frumentaria Boios atque Haeduos adhortari non destitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Haeduum, incendiis aedificiorum, usque eo ut complures dies milites frumento caruerint et pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. quin etiam Caesar cum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nusquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Cenabi perfidia Gallorum interissent, parentarent. haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur. cum iam muro turres 18

DE BELLO GALLICO

propinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingegem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter hostes proeliari consueissent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitrabatur. quibus rebus cognitis media nocte silentio profectus ad hostium castra mane pervenit. illi celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito carros impedimentorumque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnis in agro edito atque aperto instruxerunt. qua re nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit. collis erat pariter ab infimo acclivis. hunc ex omnibus fere partibus locus difficilis atque impedita cingebat non latior pedibus triginta. hoc se colle interruptis pontibus Gallia loca continebant generatimque distributi in civitates omnia vada ac *saltus eius paludis* obtinebant sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore, ut, qui pro iniquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad vincendum existimaret, qui iniquitatem condicionis perceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. in-

opportunitate, qui se ipse ut munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi molliem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint, qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. imperium se ab Caesare per prodicionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. ‘haec ut intellegatis,’ inquit, ‘a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites.’ producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciataverat. hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse: itaque statuisset imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum deducere. ‘haec,’ inquit, ‘a me,’ Vercingetorix, ‘beneficia habetis, quem prodicionis insimulatis, cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame consumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.’ conclamat omnis multitudo et suo more armis con- 21
crepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum, nec maiore ratione bellum administrari posse. statuunt, ut decem milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum mittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censerent, quod paene in eo, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant. singulari militum nostrorum 22
virtuti consilia cuiusquemodi Gallorum occurrebant, ut est

DE BELLO GALLICO

mae genus solertiae atque ad omnia imitanda et effi-
cacia, quae ab quoque traduntur, aptissimum. nam et
cuneis falces avertebant, quas cum destinaverant, tor-
entis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtra-
hebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferra-
mentorum atque omne genus cuniculorum notum atque usitatam
totum autem murum ex omni parte turribus conta-
ctaverant atque has coriis intexerant. tum crebris diur-
nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant
et milites occupatos in opere adoriebantur et nostrarum
munitionum altitudinem, quantum has cotidianus agger ex-
cresceret, commissis suarum turrium malis adaequabant,
superius cuniculos praecusta et praecuta materia et pice
refacta et maximi ponderis saxis morabantur moeni-
busque appropinquare prohibebant. muri autem omnes
eiusdem lici hac fere forma sunt. trabes directae perpetuae in
longitudinem paribus intervallis distantes inter se binos pe-
des in solo collocantur. haec revinciuntur introrsus et multo
superius ere yestiuntur: ea autem, quae diximus, intervalla gran-
dibus in fronte saxis effarciuntur. his collocatis et coagmen-
tatis alius insuper ordo additur, ut idem illud intervallum

tempore toto muro clamore sublato duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat: alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo primum occurreretur aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. tamen, quod instituto Caesaris semper duae legiones pro castris excubabant pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret. cum in omnibus locis con-
sumpta iam reliqua parte noctis pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertabant, semperque ipsi recentes defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoria visum praetereundum non existimavimus. quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis traditas glebas in ignem e regione turris proiciebat: scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. hunc ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo munereungebatur; eadem ratione ictu scorpionis exanimato alteri successit tertius et tertio quartus, nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere atque omni ex parte summotis hostibus finis est pugnandi factus. omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero
die consilium ceperunt ex oppido profugere hortante et iubente Vercingetorige. id silentio noctis conati non magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. iamque hoc facere noctu apparabant, cum matresfamiliae repente in publicum procurrerunt flentesque proiectae ad pedes suorum omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam

DE BELLO GALLICO

recipit, conclamare et significare de fuga Romanis
perunt. quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu
nanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.
tero die Caesar promota turri directisque operibus,
e facere instituerat, magno coorto imbre non inutilem
e ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est,
d paulo incautius custodias in muro dispositas videbat,
sque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet,
endit. legionibusque intra vineas in occulto expeditis
ortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum vi-
riae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent,
emia proposuit militibusque signum dedit. illi subito
omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter com-
verunt. hostes re nova perterriti muro turribusque de-
i in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt,
animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur,
e instructa depugnarent. ubi neminem in aequum
um sese demittere, sed toto undique muro circumfundi
erunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis
his ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt,
sque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi preme-

quam placuisse, Avaricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur. id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum. nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. interea aequum esse, ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinerent. fuit haec oratio non ingrata 30 Gallis, et maxime, quod ipse animo non defecerat tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo accepto in dies augebatur. simul in spem veniebant eius affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent. nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix 31 animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque eas donis pollicitationibusque alliciebat. huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capere posset. qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat; simul ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem et quam ante diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti iubet. his rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit. Caesar Avarici 32 complures dies commoratus summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus exercitum ex labore

que inopia refecit. iam prope hieme confecta cum ipso
ai tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem
ficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque
ere sive obsidione premere posset, legati ad eum prin-
es Haeduorum veniunt oratum, ut maxime necessario
ppore civitati subveniat: summo esse in periculo rem,
od, cum singuli magistratus antiquitus creari atque re-
m potestatem annum obtinere consuessent, duo magi-
atum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse
at. horum esse alterum Convictolitavem, florentem et
strem adulescentem, alterum Cotum, antiquissima fa-
ia natum atque ipsum hominem summae potentiae et
gnae cognationis, cuius frater Valetiacus proximo anno
idem magistratum gesserit. civitatem omnem esse in
is; divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque
um clientelas. quod si diutius alatur controversia, fore,
pars cum parte civitatis confligat. id ne accidat, po-
am in eius diligentia atque auctoritate. Caesar, etsi a
lo atque hoste discedere detrimentosum esse existi-
bat, tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus in-
moda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta

omissis rebus huic bello servirent eaque, quae mernissent, praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent, equitatumque omnem et peditum milia decem sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa diserneret, exercitum in duas partes divisit: quattuor legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; sex ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. qua re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius fluminis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit. cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu fere-
 35 que e regione castris castra ponebant, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias traducerent. erat in magnis Caesaris difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positus e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis* quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. his quam longissime possent progredi iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam ceperat in castra perventum, isdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. celeriter effecto opere legionibusque traductis et loco castris idoneo delecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit. Caesar ex eo loco quintis castris
 36 Gergoviam pervenit equestrique proelio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnis aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. at Vercingetorix castris prope oppidum [in monte] positus mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatum copias collocaverat, atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce cotidie ad se convenire iubebat, seu quid communicandum,

DE BELLO GALLICO

quid administrandum videretur, neque ullum fere diem
ermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis,
ad in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitat
ur. erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus
antis, egregie munitus atque ex omni parte circumci
e; quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pa
lacione libera prohibitori hostes videbantur. sed is locus
aesidio ab his non nimis firmo tenebatur. tamen si
tio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam sub
io ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus
eo duas ibi legiones collocavit fossamque duplicem duo
num pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut
o ab repentino hostium incursu etiam singuli commear
essent.

Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitavi
veduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demon
stravimus, sollicitatus ab Arvernīs pecunia cum quibus
n adolescentibus colloquitur; quorum erat princeps
tavius atque eius fratres, amplissima familia nati adu
centes, cum his praemium communicat hortaturque
se liberos et imperio natos meminerint. unam esse

Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditiōnis ab Romanis indicta causa interfecti sunt. haec ab ipsis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare.' producuntur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: equites Haeduum interfectos, quod collocuti cum Arvernīs dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede profugisse. conclamant Haedui et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. 'quasi vero,' inquit ille, 'consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernīs nosmet coniungere. an dubitamus, quin nefario facinore admissō Romani iam ad nos interficiendos concurrant? proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt atque hos latrones interficiamus.' ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una erant: magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuntios tota civitate Haeduum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet; hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur. Eporedorix Haeduus, summo loco natus ³⁹ adulescens et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant nominatim ab eo evocati. his erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitavi, alter pro Coto summis opibus pugnaverant. ex his Eporedorix cognito Litavici consilio media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere; quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare posset. magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, ⁴⁰ quod semper Haeduum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas quattuor equitatumque omnem ex castris educit, nec fuit spatium

DE BELLO GALLICO

tempore ad contrahenda castra, quod res posita in
ritate videbatur; Gaium Fabium legatum cum legio-
as duabus castris praesidio relinquit. fratres Litavici
comprehendi iussisset, paulo ante reperit ad hostes
isse. adhortatus milites, ne necessario tempore itineris
ere permoveantur, cupidissimis omnibus progressus
a passuum XXV, agmen Haeduorum conspicatus im-
so equitatu iter eorum moratur atque impedit interdi-
que omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem
Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter-
lites versari suosque appellare iubet. his cognitis et
avici fraude perspecta Haedui manus tendere, deditio-
significare et proiectis armis mortem deprecari inci-
nt. Litavicus cum suis clientibus, quibus more Gallo-
nefas est etiam in extrema fortuna deserere patronos,
groviam profugit. Caesar nuntiis ad civitatem Hae-
rum missis, qui suo beneficio conservatos docerent,
s iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis
restitui ad quietem datis castra ad Gergoviam movit.
llo fere itinere equites ab Fabio missi, quanto res in
culo fuerit, exponunt. summis copiis castra obpugnata

ad legionem facientem fide data. ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. hos continuo in itinere adorti omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis maiorem multitudinem armatorum concitant. interim nuntio allato, omnes eorum 43 milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium, nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt, Litavici fratrumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. haec faciunt recuperandorum suorum causa: sed contaminati facinore et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. quae tametsi Caesar intellegebat, tamen quam mitissime potest legatos appellat: nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare neque de sua in Haeduos benevolentia deminuere. ipse, maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsumeretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata ab timore defectionis similis fugae videretur.

Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae 44 rei. nam cum in minora castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum cotidie numerus confluebat. constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed hunc silvestrem et angustum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi: vehementer huic loco illos timere nec iam aliter sentire uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc munendum omnes a Vercingetorige evocatos. hac re cognita 45 Caesar mittit complures equitum turmas eodem media nocte: imperat, ut paulo tumultuosius omnibus in locis vagarentur. prima luce magnum numerum impedimen-

DE BELLO GALLICO

in ex castris mulorumque produci deque his stramenta
ahi mulionesque cum cassidibus equitum specie ac
ulatione collibus circumveli iubet. his paucos addit
ites, qui latius ostentationis causa vagarentur. longo
uitu easdem omnes iubet petere regiones. haec procul
oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in
ra, neque tanto spatio, certi quid esset, explorari po-
t. legionem unam eodem iugo mittit et paulum pro-
sam inferiore constituit loco silvisque occultat. auge-
(Gallis suspicio atque omnes illo munitionum copiae
ucuntur. vacua castra hostium Caesar conspicatus
is insignibus suorum occultatisque signis militaribus
s milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maio-
s castris in minora traducit legatisque, quos singulis
onibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: imprimis
et, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe
edae longius progrediantur; quid iniquitas loci habeat
immodi, proponit: hoc una celeritate posse mutari:
asionis esse rem, non proelii. his rebus expositis,
um dat et ab dextra parte alio ascensu eodem tem-
Haedues mittit. oppidi murus ab planicie atque initio

elati spe celeris victoriae et hostium fuga superiorumque temporum secundis proeliis nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent, neque finem prius sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent. tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore qui longius aberant repentino tumultu perterriti, cum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. matresfamiliae de muro vestem argentumque iactabant et pectore nudo prominentes passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent: nonnullae de muris per manus demissae sese militibus tradebant. Lucius Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat excitari se Avaricenis praemiis neque commissurum, ut prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit: hos ipse rursus singulos exceptans in murum extulit. interim ii, qui ad 48 alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum ab Romanis teneri, praemissis equitibus magno concursu eo contenderunt. eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. quorum cum magna multitudo convenisset, matresfamiliae, quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. erat Romanis nec loco nec numero aequa contentio: simul et cursu et spatio pugnae defatigati non facile recentes atque integros sustinebant. Caesar, cum iniquo loco pugnari hostiumque au- 49 geri copias videret, praemetuens suis ad Titum Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret, ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat. cum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et nu- 50 mero, nostri virtute confiderent, subito sunt Haedui visi

•

latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio
censu manus distinendae causa miserat. hi similitudine
morum vehementer nostros perterruerunt, ac tametsi
extris humeris exsertis animadvertebantur, quod insigne
periculum esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa
milites ab hostibus factum existimabant. eodem tempore
Cn. Fabius centurio quique una murum ascenderant
conuenienti atque interfecti muro praecipitantur. Marcus
Petronius, eiusdem legionis centurio, cum portas excidere
conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans
multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui
cum secuti erant, 'quoniam,' inquit, 'me una vobiscum
seruare non possum, vestrae quidem certe vitae prospici-
am, quos cupiditate gloriae adductus in periculum de-
cexi. vos data facultate vobis consulite.' simul in medios
hostis irrupit duobusque interfectis reliquos a porta pau-
lum summovit. conantibus auxiliari suis, 'frustra,' inquit,
haec vitae subvenire conamini, quem iam sanguis vires-
cere deficiunt: proinde abite, dum est facultas, vosque
legionem recipite.' ita pugnans post paulum con-
tulit ac suis salui fuit. nostri, cum undique premeren-

munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque exitu rerum sentire existimarent; nec minus se in milite modestiam et continentiam quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare. hac habita contione et ad extremam orationem confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent, eadem de protectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. cum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio atque eo secundo in castra exercitum reduxit. cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans in Haeduos movit castra. ne tum quidem insecutis hostibus tertio die ad flumen Elaver pontes refecit atque exercitum traducit. ibi a Viridomaro atque Eporedorige Haeduis appellatus discit cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Haeduos profectum: opus esse ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. etsi multis iam rebus perfidiam Haeduorum perspectam habebat atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non constituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare timoris aliquam suspicionem. discedentibus his breviter sua in Haeduos merita exponit: quos et quam humiles accepisset, compulso in oppida, multatos agris omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. his datis mandatis, eos ab se dimisit. Noviodunum erat oppidum Haeduorum ad ripas Ligeris opportuno loco positum. huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat; huc magnum numerum equorum huius belli causa in Italia atque Hispania coemptum miserat. eo cum Eporedorix Viridomarusque venissent et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracti ab

laeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavim magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetoridem de pace et amicitia concilianda publice missos, non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. itaque interfectis Novioduni custodibus quique eo negotiandi causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruerunt; ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis iniciendi periculis causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Romanos excludere aut adductos inopia in provinciam expellere possent. quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur. quibus rebus cognitis Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periculum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae.

est in insula fluminis Sequanae. cuius adventu ab hostibus cognito magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. summa imperii traditur Camulogeno Aulercō, qui prope confectus aetate tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. is cum animadvertisset perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. postquam id difficile confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. id est oppidum Senonum in insula Sequanae positum, ut paulo ante de Lutetia diximus. deprehensis navibus circiter quinquaginta celeriterque coniunctis atque eo militibus iniectis et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum traducit et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. hostes re cognita ab iis, qui a Meloduno fugerant, Lutetiam incendi pontesque eius oppidi rescindi iubent; ipsi profecti a palude ad ripas Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni castra considunt. iam Caesar a Gergovia discessisse audebatur, iam de Haeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis interclusum itinere et Ligeri Caesarem inopia frumenti coactum in provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem defectione Haeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. tum Labienus tanta rerum commutatione longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat neque iam, ut aliquid acquireret proelioque hostes laceraret, sed ut incolumem exercitum Agedincum reduceret, cogitabat. namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant, alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium peten-

n videbat. itaque sub vesperum consilio convocato
 portatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque
 ministrarent, naves, quas Meloduno deduxerat, singu-
 equitibus Romanis attribuit et prima confecta vigilia
 attuor milia passuum secundo flumine silentio progredi
 que se exspectari iubet. quinque cohortes, quas minime
 nas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio
 inquit; quinque eiusdem legionis reliquas de media
 te cum omnibus impedimentis adverso flumine magno
 ultu proficisci imperat. conquirunt etiam lintres: has,
 gno sonitu remorum incitatas in eandem partem mittit.
 e post paulo silentio egressus cum tribus legionibus
 in locum petit, quo naves appellii iusserat. eo cum esset
 otum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant
 positi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tem-
 ptas, ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque equi-
 us Romanis administrantibus, quos ei negotio praefece-
 , celeriter transmittitur. uno fere tempore sub lucem
 tibus nuntiatur in castris Romanorum praeter consue-
 linem tumultuari et magnum ire agmen adverso flumine,
 itumque remorum in eadem parte exaudiri et paulo infra
 lites navibus transportari. quibus rebus auditis, quod
 stimabant tribus locis transire legiones atque omnes per-
 batos defectione Haeduorum fugam parare, suas quo-
 copias in tres partes distribuerunt. nam praesidio e-
 sione castrorum relicto et parva manu Melodunum ver-
 missa, quae tantum progrediatur, quantum naves pro-
 iscent, reliquas equis contra Labianum duxerunt

etiam nunc exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis casset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. eandem fortunam tulit Camulogenus. at ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relict, cum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. sic cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. hoc negotio confecto Labienus revertitur Agedincum, ubi impedimenta totius exercitus relict, erant: inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

Defectione Haeduum cognita bellum augetur. legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur; nanci obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. petunt a Vercingetorige Haedui, ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur, et re in controversiam deducta totius Galliae concilium Bibracte indicitur. eodem conveniunt undique frequentes. multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. ab hoc concilio Remi, Lingones, Treveri afuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treveri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur: quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. magno dolore Haedui ferunt se deiectionis principatu, queruntur fortunae commutationem et Caesaris in se indulgentiam requirunt; neque tamen suscepto bello suum consilium ab reliquis separare audent. inviti summae spei adulescentes Eporedorix et Viridomarus Vercingetorigi parent. ipse imperat reliquis civitatibus obsides diemque huic rei constituit. omnes equites, XV milia numero, celeriter convenire iubet: peditatu, quem ante habuerat, se fore contentum dicit, neque fortunam temptaturum aut in acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumentationibus pabulationibusque Romanos

prohibere, aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. hi institutis rebus Haeduis Segusiavisque, qui sunt finitimae provinciae, decem milia peditum imperat: huc addit equites CCC. his praeficit fratrem Eporedorigis bellumque inire Allobrogibus iubet. altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Carcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedissee sperabat. horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur. ad hoc omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa provincia ab Lucio Caesare legati in omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur et Gaio Valerio Donno viro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis intra oppida murosque compelluntur. Allobroges crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes equi-

reversuros neque finem bellandi facturos. proinde agmine im-
 peditos adorirentur. si pedites suis auxilium ferant
 atque in eo morentur, iter facere non posse; si, id quod
 magis futurum confidat, relictis impedimentis suae salutis
 consulant, et usu rerum necessariorum et dignitate spo-
 liatum iri. nam de equitibus hostium, quin nemo eorum
 progredi modo extra agmen audeat, et ipsos quidem non
 debere dubitare. id quo maiore faciant animo, copias se
 omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum.
 conclamant equites, sanctissimo iureiurando confirmari
 oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes,
 ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen ho-
 stium perequasset. probata re atque omnibus iureiurando
 adactis postero die in tres partes distributo equi-
 tatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a
 primo agmine iter impedire coepit. qua re nuntiata Cae-
 sar suum quoque equitatum tripartito divisum contra
 hostem ire iubet. pugnatur una omnibus in partibus. con-
 sistit agmen; impedimenta intra legiones recipiuntur. si
 qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur,
 eo signa inferri Caesar aciemque constitui iubebat; quae
 res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe au-
 xilii confirmabat. tandem Germani ab dextro latere sum-
 mum iugum nacti hostes loco depellunt; fugientes usque
 ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis con-
 sederat, persequuntur compluresque interficiunt. qua re
 animadversa reliqui, ne circumvenirentur, veriti se fugae
 mandant. omnibus locis fit caedes. tres nobilissimi Hae-
 dui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus
 equitum, qui controversiam cum Convictolitavi proximis
 comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post defectionem Li-
 tavici pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo
 duce ante adventum Caesaris Haedui cum Sequanis bello
 contenderant.

Fugato omni equitatu Vercingetorix copias suas, ut
 pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam,
 quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit cele-
 riterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit.
 Caesar impedimentis in proximum collem deductis duabus
 legionibus praesidio relictis secutus, quantum diei tempus

DE BELLO GALLICO

passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo
mine interfectis altero die ad Alesiam castra fecit. per
eto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu,
maxime parte exercitus confidebant, erant pulsī, ad
tatus ad laborem milites Alesiam circumvallare instituit.
um erat oppidum in colle summo admodum edito loco,
nisi obsidione expugnari non posse videretur; cuius
is radices duo duabus ex partibus flumina sublucebant.
e id oppidum planicies circiter milia passuum tria in
gitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus col
mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio op
um cingebant. sub nuro, quae pars collis ad orientem
em spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum
mpleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem
um praeduxerant. eius munitionis, quae ab Romanis
tuebatur, circuitus XI milium passuum tenebat. castra
ortunis locis erant posita ibique castella XXIII facta;
bus in castellis interdium stationes ponebantur, ne qua
bito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac
is praesidiis tenebantur. opere instituto fit equestre
elium in ea planicie, quam intermissam collibus tria

qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant; sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant neu se de communi libertate optime meritum hostibus in cruciatum dedant. quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una secum interitura demonstrat. ratione inita se exigue dierum XXX habere frumentum, sed paulo etiam longius tolerari posse parcendo. his datis mandatis, qua opus erat intermissum, secunda vigilia silentio equitatum mittit. frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cuius magna erat copia ab Mandubiis compulsa, viritim distribuit; frumentum parce et paulatim metiri instituit; copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. his rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum administrare parat.

Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis Caesar 72 haec genera munitionis instituit. fossam pedum XX directis lateribus duxit, ut eius fossae solum tantundem pateret, quantum summa labra distarent; reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes CCCC reduxit, id hoc consilio, quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur, ne de improvviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conicere possent. hoc intermisso spatio duas fossas XV pedes latas eadem altitudine perduxit: quarum anteriorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata complevit. post eas aggerem ac vallum XII pedum exstruxit; huic loricam pinnaeque adiecit grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent, et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent. erat eodem tem- 73 pore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur; ac nonnumquam opera nostra Galli tentare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. itaque truncis arborum admodum

firmis ramis abscisis atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos pedes altae ducebantur. huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. quini erant ordines, coniuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis inducebant. hos cippos appellabant. ante quos obliquis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur paulatim angustiore ad infimum fastigio. huc teretes stipites feminis crassitudine ab summo praeacuti et praeusti demittebantur, ita ut non amplius digitis quattuor ex terra emerent; simul confirmandi et stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur, reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. huius generis octoni ordines ducti ternos inter se pedes distabant. id ex similitudine floris liliū appellabant. ante haec taleae pedem longae ferreis hamis infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis disserebantur; quos stimulos

74 nominabant. his rebus perfectis regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura quattuordecim milia passuum complexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, *eius discessu* munitionum praesidia circumfundi possent, ac ne cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabu-

75 lum frumentumque habere omnes convectum iubet. dum haec ad Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique ex civitate imperandum; ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem habere possent. imperant Haeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambluaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernīs, adiunctis Eleuteris, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictōnibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; *Senonibus*,

Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis, Nitiobrigibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IIII; Vellocassis, Lexoviis et Aulercis Eburonicibus terna; Rauracis et Boiis ..; XXX universis civitatibus, quae Oceanum attingunt, quaeque eorum consuetudine Aremoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, *Lemovices*, Veneti, Venelli. ex his Bellovaci suum numerum non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cuiusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio pro eius hospitio duo milia una miscrunt. huius opera Commii, ita ut antea 76 demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat. tamen tanta universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficii neque amicitiae memoria moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent. coactis equitum VIII milibus et peditum circiter CCXL, haec in Haeduorum finibus recensabantur, numerusque inibatur, praefecti constituebantur: Commio Atrebatum, Viridomaro et Eporedorigi Haeduis, Vercassivellauno Arverno, consobрино Vercingetorigis, summa imperii traditur. his delecti ex civitatibus attribuantur, quorum consilio bellum administraretur. omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam profiscuntur, neque erat omnium quisquam, qui aspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim accipi proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur. at ii, 77 qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua auxilia suorum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid in Haeduis gereretur, concilio coacto de exitu fortunarum suarum consultabant. ac variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur propter eius singularem ac nefariam crudelitatem. hic summo in Arvernibus ortus loco et magnae habitus auctoritatis, 'nihil,' inquit, 'de eorum sententia dicturus sum, qui tur-

DE BELLO GALLICO

amam servitutem deditionis nomine appellant, neque habendos civium loco neque ad consilium adhibendos scio. cum his mihi res sit, qui eruptionem probant: eorum in consilio omnium vestrum consensu pristinae glorie virtutis memoria videtur. animi est ista mollitia, ut virtus, inopiam paulisper ferre non posse. qui se ultro periculi offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. atque ego hanc sententiam probarem (tanta enim apud me dignitas potest), si nullam praeterquam vitae iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendum Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium vocavit. quid hominum milibus LXXX uno loco peractis, propinquis consanguineisque nostris animi fore stimulis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertarentur? nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia temeritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam prostrernere et perpetuae servituti subicere. an, quod diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? quid ergo? Romanos in illis ulterioribus municipiis animine causa cotidie exerceri putatis? si illo-

respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta perpetua premitur servitute.' sententiis dictis constituunt, ut ii, 78 qui valetudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam condicionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. hi, cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in servitute receptos cibo iuvarent. at Caesar dispositis in vallo custodiis recipi prohibebat. interea Commius et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et colle exteriori occupato non longius mille passibus ab nostris munitionibus considunt. postero die equitatu ex castris educto omnem eam planiciem, quam in longitudinem tria milia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. erat ex oppido Alesia despectus in campum. concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. itaque productis copiis ante oppidum considunt et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant. Caesar omni exercitu ad 80 utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi iubet. erat ex omnibus castris, quae summum undique iugum tenebant, despectus, atque omnes milites intenti pugnae proventum expectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent. ab his complures de improvviso vulnerati proelio excedebant. cum suos pugna superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et hi, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. quod in conspectu omnium res

gerebatur neque recte ac turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. cum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt eosque propulerunt, quibus in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique sunt. item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. at ii, qui ab Alesia processerant, maesti prope victoria
81 desperata se in oppidum receperunt. uno die intermisso Galli atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi ad campestris munitiones accedunt. subito clamore sublato, qua significatione qui in oppido obsidebantur de suo adventu cognoscere possent, crates proicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, parant administrare. eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. nostros ut superioribus diebus, ut cuique locus erat attributus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos proterrent. prospectu tenebris adempto multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela coniciuntur. at Marcus Antonius et Gaius Trebonius legati, quibus eae partes ad defendendum obveniant, qua ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex ulterioribus castellis deductos
82 summittebant. dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam propius successerunt, aut se stimulis inopinantes induebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut ex vallo ac turribus traieci pilis muralibus interibant. multis undique vulneribus acceptis nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. at interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent, diutius in his rebus administrandis morati prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. ita re
83 infecta in oppidum reverterunt. bis magno cum detrimento

repulsi Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ex his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. erat a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri: necessario paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerunt. haec Gaius Antistius Reginus et Gaius Caninius Rebilus legati cum duabus legionibus obtinebant. cognitis per exploratores regionibus duces hostium LXX milia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. his copiis Vercassivellaunum Arvernum, unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. ille ex castris prima vigilia egressus prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. cum iam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestris munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex 84 oppido egreditur; cratis, longurios, musculos, falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. pugnatur uno tempore omnibus locis acriter atque omnia temptantur: quae minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit. multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident salute constare: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque 85 in parte geratur, cognoscit, laborantibus summittit. utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendendi conveniat: Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vercassivellaunum missum demonstravimus. iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. alii tela coniciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri

cedunt. agger ab universis in munitionem coniectus
ascensum dat Gallis, et ea, quae in terra occultave-
runt Romani, contegit; nec iam arma nostris, nec vires
desunt. his rebus cognitis Caesar Labienum cum
cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si
continere non posset, deductis cohortibus eruptione pugna-
re; id nisi necessario ne faciat. ipse adit reliquos, cohortes
animat, ne labori succumbant; omnium superiorum dimica-
tionum fructum in eo die atque hora docet consistere.
Superiores desperatis campestribus locis propter magnitudi-
nem munitionum loca praerupta ex ascensu temptant: huc
cohortes, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex
cohortibus propugnantes deturbant, aggere et crateribus fossas
aedificant, [aditus expediunt]; falcibus vallum ac lorica-
m excindunt. mittit primo Brutum adolescentem cum cohorte
praefectis Caesar, post cum aliis Gaium Fabium legatum;
extremo ipse, cum vehementius pugnarent, integros sub-
sidio adducit. restituto proelio ac repulsis hostibus eo-
rum Labienum miserat, contendit; cohortes quattuor ex
proximo castello deducit, equitum partem se sequi, partem
summare exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri.

munitionibus reducunt. fit protinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. de media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt. postero die Vercingetorix concilio convocato id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere seu vivum tradere velint. mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. iubet arma tradi, principes produci. ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma prociuntur. reservatis Haeduis atque Arvernīs, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitui capita singula praedae nomine distribuit.

His rebus confectis in Haeduos proficiscitur; civitatem recipit. eo legati ab Arvernīs missi, quae imperaret se facturos pollicentur. imperat magnum numerum obsidum. legiones in hiberna mittit. captivorum circiter viginti milia Haeduis Arvernisque reddit. Titum Labienum duabus cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet: huic Marcum Sempronium Rutilum attribuit: Gaium Fabium et Lucium Minucium Basilum cum duabus legionibus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. Gaium Antistium Reginum in Ambilaretos, Titum Sextium in Bituriges, Gaium Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Quintum Tullium Ciceronem et Publium Sulpicium Cabilloni et Matiscone in Haeduis ad Ararim rei frumentariae causa collocat. ipse Bibracte hiemare constituit. his *litteris* cognitis Romae dierum viginti supplicatio redditur.

A. HIRTII
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

Hirtii ad Balbum epistola. I. *Res octavo belli anno gestae.* rebe-
tes Gallorum civitates adortus Caesar Bituriges in deditionem
cepit, Carnutes et Bellovacos debellat; Commius Atrebas insidiis
tutus c. 1—23. exercitu Romano in plures partes diviso Caesar
quo Eburonum fines vexat, Labienum in Treveros mittit. Duna-
us, Andium dux, Lemonum oppugnans, vincitur; C. Caninius
Lepetum et Lucterium, provinciam invadere conatos, perse-
cutur. Carnutes et Aremoricae civitates a Fabio in fidem reci-
piuntur. Uxellodunum, quo Drappes et Lucterius confugerant,
occupatur a Caninio, operibus includitur; Drappes capitur
c. 24—37. de Gutruato supplicium sumit Caesar c. 38. Caesaris
Uxellodunum adventus; oppidani ab aqua prohibiti opera
periciunt; eorum deditio et poena c. 39—44. Treveri a Labieno
occupati, Aquitania a Caesare in fidem recepta; hiberna; Commius
Antonio quaestori se dedit c. 45—48. II. *Res nono belli anno
gestae.* Hirtii praefatio. Caesaris in Gallos clementia et indul-
gentia, ne nova bella moverentur c. 49. in Italiam profectus
Caesar ab omnibus municipiis et coloniis splendidissime excipitur.
alteriorem Galliam reversus exercitum ex omnibus hibernis
castris lustrat, Labienum Galliae togatae praeficit. duae
legiones per causam Parthici belli Caesari detractae a Pompeio
Italia retinentur. initia belli civilis c. 50—55.

arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. constat enim inter omnes nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur. qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium iudicio, ut praecepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. cuius tamen rei maior nostra quam reliquorum est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecere, sci- mus. erat autem in Caesare cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consilio- rum explicandorum. mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interesssem; quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota, tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admi- ratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipsum crimen arro- gantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. vale.

Omni Gallia devicta Caesar cum a superiore aestate 1 nullum bellandi tempus intermisisset militesque hiberno- rum quiete reficere a tantis laboribus vellet, complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntia- bantur coniurationesque facere. cuius rei verisimilis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset neque ulla multitudo in unum locum coacta resisti posse Romanis, nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda; non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem. quae 2 ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar Marcum Anto- nium quaestorem suis praefecit hibernis; ipse equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte profi- ciscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Hae- duorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima fuerat. binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis reliquum exercitum in copio-

simos agros Biturigum inducit, qui, cum latos fines et
multa oppida haberent, unius legionis hibernis non
tuerint contineri, quin bellum pararent coniurationesque
erent. repentino adventu Caesaris accidit, quod im-
peditis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore
in rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam
effugere in oppida possent. namque etiam illud vulgare
hostionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum
ellegi consuevit, Caesaris erat interdicto sublatum, ne
et copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet,
liceretur, aut hostes incendiis terrentur. multis homi-
nibus milibus captis perterriti Bituriges, qui primum ad-
ventum potuerant effugere Romanorum, in finitimas civi-
tates aut privatis hospitibus confisi aut societate consiliorum
effugerant. frustra: nam Caesar magnis itineribus om-
nibus locis occurrit nec dat ulli civitati spatium de aliena
re quam de domestica salute cogitandi; qua celeritate
fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad con-
ditiones pacis adducebat. tali condicione proposita Bitu-
riges, cum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere
suis audaciam finitimasque civitates sine ulla poena

Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Cenabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedificata, milites compegit. equites tamen et auxiliosos pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes; nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur, quantumque in ratione esset, exploratum haberet sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari, Gaium Trebonium cum duabus legionibus, quas secum habebat, in hibernis Cenabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem, pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere, legionem ex hibernis evocat rursus undecimam, litteras autem ad Gaium Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab Labieno arcessit. ita, quantum hibernorum opportunitas bellicae ratio postulabat, perpetuo suo labore in vicem legionibus expeditionum onus iniungebat. his copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur castrisque in eorum finibus positis equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. equites officio functi remanent paucos in aedificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent (namque esse undique diligenter demigratum), sed qui speculandi causa essent remissi. a quibus cum quaereret Caesar, quo loco

multitudo esset Bellovacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat: Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocassis, Atrebatas; locum castris excelsum in silva circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in ultiores silvas contulisse. complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent. paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita. constituisse autem Bellovacos omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miscriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur; si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo com meatu

8 ex insidiis prohibere Romanos. quae Caesar consentientibus pluribus cum cognosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis contempta sua paucitate prodiret in aciem. singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII, VIII habebat, summae spei delectaeque iuventutis XI, quae octavo iam stipendio tamen in collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. itaque concilio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis animos multitudinis confirmat. si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio septima, octava, nona ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. hac

9 ratione paene quadrato agmine instructo in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit. cum repente instructas velut in acie certo gradu legiones

accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiducia consilia perlata, sive certaminis periculo sive subito adventu sive expectatione nostri consilii copias instruunt pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa quam late patente castra castris hostium confert. haec imperat vallo pedum XII muniri, loriculam per aggerationem eius altitudini inaedificari; fossam duplicem pedum denum quinum lateribus deprimi directis; turris excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea lorica munirentur: ut ab hostibus duplici fossa, duplici propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permetteret tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. portis fores altioresque tures imposuit. huius munitionis 10 duplex erat consilium. namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum, et cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. interim crebro paucis utrimque procurentibus inter bina castra palude interiecta contendebatur; quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes insequabantur, aut vicissim hostes eadem transgressi nostros longius summovebant. accidebat autem cotidianis pabulationibus (id quod accidere erat necesse, cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur), ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum, atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari nitebantur. Caesar, cum animadverteret hostem complures dies castris 11 palude et loci natura munitis se tenere neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciose nec locum muni-

DE BELLO GALLICO

nibus claudi nisi a maiore exercitu posse, litteras ad
ebonium mittit, ut quam celerrime posset legionem
III, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiema-
t, arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis
eribus ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum
Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum
nerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui
bitas hostium incursiones sustinerent. quod cum coti-
e fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod
rumque accidit diuturnitate, Bellovaci delecta manu
litum cognitis stationibus cotidianis equitum nostro-
n silvestribus locis insidias disponunt eodemque equites
stero die mittunt, qui primum elicerent nostros, deinde
cumventos aggredierentur. cuius mali sors incidit Re-
s, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. namque
cum repente hostium equites animadvertissent ac nu-
ro superiores paucitatem contempsissent, cupidius in-
uti peditibus undique sunt circumlati. quo facto per-
bati celerius, quam consuetudo fert equestris proelii,
receperunt amisso Vertisco, principe civitatis, prae-

vix iudicari posset, utrum secundis minimisque rebus insolentiores, an adverso mediocri casu timidiores essent. compluribus diebus iisdem in castris consumptis, cum 14 propius accessisse legiones et Gaium Trebonium legatum cognoscent, duces Bellovacorum veriti similem obsessio-nem Alesiae noctu dimittunt eos, quos aut actate aut viribus inferiores aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit), oppressi luce copias armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimen-torum suorum processisset. at Caesar neque resistentes aggrediundos tanto collis ascensu iudicabat, neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari militibus instantibus non possent. ita, cum palude impedita a castris castra dividi videret, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset, atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret, pontibus palude constrata legiones traducit celeriterque in summam planiciem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus munic-batur. ibi legionibus instructis ad ultimum iugum per-venit aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conici possent. barbari confisi 15 loci natura, cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatim copias distributas di-mittere non possent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. quorum pertinacia cognita Caesar XX cohortibus instructis castrisque eo loco metatis muniri iubet castra. absolutis operibus pro vallo legiones instructas col-locat, equites frenatis equis in statione disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent neque pernoscere aut diutius permanere sine periculo eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi ceperunt. fascēs, ut consueverant [namque in acie sedere Gallos consuesse superioribus commentariis Caesaris declaratum est], per manus stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, inter se traditos ante aciem collocarunt

extremoque tempore diei signo pronuntiato uno tempore ceciderunt. ita continens flamma copias omnes repente conspectu texit Romanorum. quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat incendiis oppositis, tamen id consilium cum fugae causa initum suspicaretur, agiones promovet, turmas mittit ad insequendum; ipse peritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis que elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius accedit. equites cum intrare summum iugum et flammam densissimam timerent ac, si qui cupidius intraverant, vix eorum ipsi priores partes animadverterent equorum, insidias veriti liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis cederunt. ita fuga timoris simul calliditatisque plena sine ullo detrimento milia non amplius decem progressi hostes loco munitissimo castra posuerunt. inde cum saepe insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant. quod cum vehementius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar perreum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia sex ablitum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos

tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur. cum dis- 19
positis turnis in vicem rari proeliarentur neque ab lateri-
bus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri Correo
proeliante ex silvis. fit magna contentione diversum proe-
lium. quod cum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex
silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros
coëgit cedere equites. quibus celeriter subveniunt levis
armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, tur-
misque nostrorum interpositi constanter proeliantur. pu-
gnatur aliquamdiu pari contentione; deinde, ut ratio postu-
labat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum,
hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus
imprudentes acceperant detrimentum. accedunt propius
interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et
hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis
adesse. qua re cognita praesidio cohortium confisi nostri
acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victo-
riae gloriae communicasse cum legionibus viderentur;
hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam
quaerunt. nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum
Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. victi
tamen percussique maiore parte amissa consternati pro-
fugiant partim silvis petitis, partim flumine (qui tamen in
fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur), cum
interim nulla calamitate victus Correo excedere proelio
silvasque petere aut invitantibus nostris ad deditionem
potuit adduci, quin fortissime proeliando compluresque
vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se tela
conicere. tali modo re gesta recentibus proelii vestigiis 20
ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate existimaret
hostes nuntio accepto locum castrorum relicturos, quae
non longius ab ea caede abesse plus minus octo milibus
dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat,
tamen exercitu traducto progreditur. at Bellovaci reli-
quaeque civitates repente ex fuga paucis atque his vul-
neratis receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant,
omnibus adversis, *cognita calamitate*, interfecto Correo,
amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare
Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum
convocato conclamant, legati obsidesque ad Caesarem

mittantur. hoc omnibus probato consilio Commius Atrinas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset illaturus. afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse; electorum peditum multa milia interisse, vix refugisse multos caedis. tamen magnum ut in tanta calamitate Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Torreus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interceptus. numquam enim senatum tantum in civitate illo vivo quantum imperitam plebem potuisse. haec orantibus legatis commemorat Caesar: eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse reductos. scire atque intellegere se causam peccati fallime mortuis delegari. neminem vero tantum pollere, et invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis augmentibus infirma manu plebis bellum concitare et

cussit. cum utrimque gladii destrecti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod insidiis cognitis plura, quam videbant, extimescebant. quo facto statuisset Commius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret 24 nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat, satis firmas duas legiones habere existimabat. Titum Labienum ad se evocat; legionem autem XV, quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu illorum erant oppressi. ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitate. cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones 25 aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit; quorum civitas propter Germaniae vicinitatem cotidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat. interim Gaius Caninius legatus, cum magnam 26 multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Durati cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius

fecisset, ad oppidum Lemonum contendit. quo cum ventaret atque ex captivis certius cognosceret multis milium milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium ausum Lemoni oppugnari neque infirmas legiones hostis committere auderet, castra posuit loco munito. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognosset, copiis omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppugnare instituit. cum complures dies in oppugnatione consumpsisset et magno suorum detrimento nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit. eodem tempore C. Fabius legatus comitres civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litteris. Gai Canini Rebili fit certior, quae in Pictonibus geruntur. quibus rebus cognitis proficiscitur ad auxilium ferendum. at Dumnacus adventu Fabii cognito desperata salute, si tempore eodem coactus esset et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit nec se eis tutum fore arbitratur, nisi flumine Ligeri, quod erat ante propter magnitudinem transeundum, copias traducisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hosti-

fit proelium acri certamine. namque nostri contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi proelii fortissime contra pedites proeliantur, hostesque nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur. cum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem praesidio: cum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. quibus visis perculsae barbarorum turmae ac perterritae acies hostium perturbato impedimentorum agmine magno clamore discursuque passim fugae se mandant. at nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati magno undique clamore sublato cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. itaque amplius milibus XII aut armatorum aut eorum, qui eo timore arma proiecerant, interfectis omnis multitudo capitur impedimentorum. qua ex fuga cum constaret Drappetem Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum ascitis, receptis latronibus impedimenta et commeatus Romanorum interceperat, non amplius hominum milibus ex fuga quinque collectis provinciam petere unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore commentario prima defectione Galliae facere in provinciam voluisse impetum cognitum est, Caninius legatus cum legionibus duabus ad eos persequendos contendit, ne detrimento aut timore provinciae magna infamia perditorum hominum latrociniis caperetur. Gaius Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat. non enim dubitabat, quin recenti calamitate summissiores essent futurae, dato vero spatio ac tempore eodem instigante Dumnaco possent concitari. qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus veniunt in deditionem, cete-

que civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano
iunctae, quae Aremoricae appellantur, auctoritate ad-
iectae Carnutum adventu Fabii legionumque imperata
e mora faciunt. Dumnaeus suis finibus expulsus errans
itansque solus extremas Galliae regiones petere est
actus. at Drappes unaque Lucretius, cum legiones
miniumque adesse cognoscerent nec se sine certa per-
se persequente exercitu putarent provinciae fines intrare
esse nec iam libere vagandi latrociniorumque faciendo-
m facultatem haberent, in finibus consistunt Cadureo-
m. ibi cum Lucretius apud suos cives quondam integris
ous multum potuisset, semperque auctor novorum con-
orum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, op-
um Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, egregie
tura loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis op-
lanosque sibi coniungit. quo cum confestim Gaius Ca-
ius venisset animadverteretque omnes oppidi partes
eruptissimis saxis esse munitas, quo defendente nullo
ben armatis ascendere esset difficile, magna autem im-
plimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga
trahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed

magna copia frumenti comparata considunt Drappes et³⁵ Luciterius non longius ab oppido X milibus, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent. ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Luciterius agmen iumentorum ad oppidum ducit. dispositis ibi praesidiis hora noctis circiter decima silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. ii repentino malo perterriti diffugiunt ad sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. profugit inde cum paucis Luciterius nec se recipit in castra. re bene gesta Caninius ex captivis com-³⁶ perit partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus longe non amplius XII. qua re ex compluribus cognita, cum intellexeret fugato duce altero perterritos reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. sed in experiundo cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. cum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit castra eorum, ut barbarorum fere consuetudo est, relictis locis superioribus ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos equitesque imprudentibus omnibus de improvise advolasse proeliumque commisisse. qua re cognita legionem armatam instructamque adducit. ita repente omnibus ex partibus signo dato loca superiora capiuntur. quod ubi accidit, Germani equitesque signis legionis visis vehementissime proeliantur. confestim cohortes undique impetum faciunt omnibusque aut interfectis aut captis magna praeda potiuntur. capitur ipse eo proelio Drappes. Caninius felicissime re gesta sine ullo paene³⁷ militis vulnere ad obsidendos oppidanos revertitur exter- noque hoste deleta, cuius timore antea dividere praesidia

et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. venit eodem cum suis copiis postero die Gaius Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38 Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis relinquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. cum in Carnutes venisset, quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertibat, quo celerius civitatem timore liberaret, principem sceleris illius et concitatore belli, Gutruatum, ad supplicium depoposcit. qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter omnium cura quaesitus in castra perducitur. cogitur in eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu maximo militum, qui omnia pericula et detrimenta belli Gutruato accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

39 Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates locorum opportunitate fretae se vindicarent in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. itaque Q. Calenum legatum cum legionibus reliquit, qui iustis itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu quam

40 potest celerrime ad Caninium contendit. cum contra expectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret neque ab oppugnatione recedi videret ulla condicione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset, aqua prohibere hostem temptare coepit. flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeceptum undique oppidum Uxello-

dunum. hoc avertere loci natura prohibebat: in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen neque arduo se recipere possent ascensu. qua difficultate eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis aqua fluminis prohibebat oppidanos. quorum 41 omnis postea multitudo aquatorum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione eius vineas agere adversus montem et aggerem instruere coepit magno cum labore et continua dimicatione. oppidani enim loco superiore decurrunt et eminus sine periculo procliantur multosque pertinaciter succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites nostri vineas proferre et labore atque operibus locorum vincere difficultates. eodem tempore cuniculos tectos ab vineis agunt ad caput fontis; quod genus operis sine ullo periculo, sine suspitione hostium facere licebat. exstruitur agger in altitudinem pedum sexaginta, collocatur in eo turris decem tabulatorum, non quidem quae moenibus aequaret (id enim nullis operibus effici poterat), sed quae superare fontis fastigium posset. ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis aditum, nec sine periculo possent aquari oppidani, non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hostium multitudo siti consumebatur. quo malo perterriti 42 oppidani cupas sevo, pice, scandulis complent; eas arden-tes in opera provolvunt eodemque tempore acerrime procliantur, ut ab incendio restinguendo dimicationis periculo deterreant Romanos. magna repente in ipsis operibus flamma exstitit. quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa comprehendebant id ipsum, quod morabatur. milites contra nostri, quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo sustinebant animo. res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus

DE BELLO GALLICO

i, magnusque utrimque clamor oriebatur. ita quisque, rat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus eius, telis hostium flammaeque se offerebat. Caesar complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidibus cohortes montem ascendere et simulatione moerore occupandorum clamorem undique iubet tollere. quo perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis rebus, essent suspensi, revocant ab impugnandis operibus, et in murisque disponunt. ita nostri fine proelii celeriter opera flamma comprehensa partim restitunt, partim interseindunt. cum pertinaciter resisterent oppidani, magna etiam parte amissa siti suorum in senectute permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis accessae sunt atque aversae. quo facto repente perennis effluit fons tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate fieri putarent. itaque se necessitate coacti tradiderunt. Caesar, cum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, et vereretur, ne quid crudelitatis naturae videretur assensisse, neque exitum consiliorum suorum animadvertet, si tali ratione diversis in locis plures consilia

nobilitatem habebat solusque ex Haeduis ad id tempus permanserat in armis. ea re cognita Caesar, cum in omnibus 46 partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque superioribus aestivis Galliam devictam subactamque esse, Aquitaniam numquam adisset, per Publium Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. quam rem sicuti cetera celeriter feliciterque confecit. namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem miserunt obsidesque ei dederunt. quibus rebus gestis ipse equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: quattuor legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio legatis, duas legiones in Haeduos deduxit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat, duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem illam regionem coniunctam Oceano continerent, duas reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernīs, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. paucos dies ipse in provincia moratus, cum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognosset, bene meritis praemia tribuisset (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque fuisset animo in totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxilii provinciae illius), his confectis rebus ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae. ibi 47 cognoscit Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. nam cum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio esset, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate cum suis equitibus latrocinii se suosque alebat infestisque itineribus commectus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat. erat 48 attributus Antonio praefectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hibernaret. hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae singularis erat in eo, magnum odium Commii adiungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur.

que dispositis insidiis saepius equites eius aggressus
unda proelia faciebat. novissime, cum vehementius
ntenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii
biditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille
tem fuga vehementi Volusenum produxisset longius,
micus homini suorum invocat fidem atque auxilium, ne
a vulnera per fidem imposita paterentur impunita, con-
soque equo se a ceteris incautius permittit in praefe-
um. faciunt hoc idem omnes eius equites paucosque
stros convertunt atque insequuntur. Commius incensum
earibus equum coniungit equo Quadrati lanceaque in-
ta magnis viribus medium femur traicit Voluseni. prae-
to vulnerato non dubitant nostri resistere et conversis
uis hostem pellere. quod ubi accidit, complures hostium
igno nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim
fuga proteruntur, partim intercipiuntur; quod malum
ex equi velocitate evitavit: ac sic proelio secundo graviter
eo vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus
eretur, refertur in castra. Commius autem sive expiato
o dolore sive magna parte amissa suorum legatos ad
tonium mittit seque et ibi futurum, ubi praescripserit,
ea facturum, quae imperarit, obsidibus firmat; unum
ad orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum

quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaverat sacerdotii petitionem. contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo ante praemiseraat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antoni repulsa Caesaris decedentis gratiam convellere cupiebant. hunc etai augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent, simulque se et honorem suum sequentis anni commendaret, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et consuetudine legationis esset. exceptus 51 est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari poterat. cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores. cum omnes regiones Galliae togatae Caesar 52 percurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocenam rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae togatae praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. ibi quamquam crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari certiorque fiebat id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci. iudicabat enim liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. nam C. Curio, tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor

- armorum Caesaris laederet, quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret: fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam per se discessionem facere coepit; quod ne fieret, consules amicique Pompei iusserunt, at
- 53 *reliqui tamen omnes eo* discesserunt. magnum hoc testimonium senatus erat universi conveniensque superiori facto. nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompei et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitates, quibus cogi posset senatus id probare,
- 54 quod ipsi constituissent. fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitteretur; neque obscure duae legiones uni detrahuntur. nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex delectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate minime dubium esset adversariorum suorum, Pompeio legionem remisit et suo nomine quintamdecimam, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto iubet tradi. in eius locum tertiamdecimam legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis quintadecima deducebatur. ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quattuor in Belgio collocat, C. Fabium cum totidem in Haeduos deducit. sic enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, Haedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. ipse in Ita-
- 55 liam profectus est. quo cum venisset, cognoscit per C. Marcellum consulem legiones duas ab se remissas, quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse. hoc facto quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur iure potius disceptandi quam belli gerundi. contendit...

C. IULII CAESARIS
DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

I. *Origo belli civilis.* senatus contra Caesarem machinationes. de litteris eius pacis sustentandae causa missis ad senatum non refertur. omnia raptim et turbate aguntur: Caesar exercitum dimittere iubetur, fit extremum et ultimum contra Caesarem senatusconsultum. provinciae Pompeianis decernuntur, tota Italia delectus habentur c. 1—6. II. *Caesar totam Italiam occupat.* Ravennae apud milites concionatus cognita eorum voluntate Ariminum proficiscitur; repudiatis iniquis pacis condicionibus a Pompeio propositis Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam, Iguvium occupat, toto Piceno delectum habet, Auximo potitur c. 7—13. Romae trepidatur, profugiunt ex urbe consules et plerique magistratus, Pompeius ad legiones proficiscitur. Caesar agrum Picenum percurrit, Firmum et Asculum recipit, Corfinii Domitium obsidet, frustra a Pompeio auxilium exspectantem. Sulmonenses Caesari portas aperiunt. Domitius fugam moliens a militibus custoditur, traditur oppidum. Caesar Pompeianos duces, senatores, equites dimittit, milites sacramentum apud se dicere iubet, in Apuliam transit c. 14—23. III. *Pompeius Brundisium fugit,* copias contrahit, servos pastoresque armat; recusato quod postulaverat Caesar de compositione colloquio obsidetur, Dyrrhachium traicit. Brundisini Caesarem recipiunt, qui Pompei sequendi ratione omissa in Hispaniam proficisci constituit. ex Sardinia Cottam Valerius, ex Sicilia Catonem Curio eicit, Tuberoni in Africa resistit Varus c. 24—31. IV. *Caesar in Galliam ulteriorem contendit,* infectis iis, quae Romae agere destinauerat. Domitii suasu Massilienses portas claudunt; Domitio summam belli administrandi permittunt. Caesar obsidionem urbis C. Trebonio legato et D. Bruto, classis praefecto, committit, ipse in Hispaniam proficiscitur c. 32—36. V. *Bellum in Hispania cum Afranio et Petreio, Pompei legatis, gestum* c. 37—87. Pyrenaeis saltibus per Fabium occupatis in Hispaniam contendit Caesar c. 37—38. Pompei et Caesaris copiae enumerantur c. 39. ad Sicorim flumen prope Ilerdam pluribus proeliis certatur c. 40—47. repente incommodo Caesariani comaeu prohibiti magna inopia rerum necessariarum conflictantur, Afranianis omnibus rebus abundantibus et iam bellum confectum opinantibus c. 48—53;

sed fortiter resistit Caesar c. 54—55. interea ad Massiliam a Bruto re prospere gesta c. 56—58, eiusque rei nuntio Caesari allato celementer fortuna mutatur: Hispaniae aliquot populi ab Afranio deficiunt, Caesar Sicoris parte aversa et vado in eo flumine effecto legatos terret et in Celtiberiam bellum translaturus itinere intercludit c. 59—70. occasione rei bene gerendae postulantibus proelium militibus non utitur Caesar, sine pugna rem confectum iri sperans. absentibus ducibus de pace agunt milites Pompeiani, colloquia interrumpit Petreius et Caesarianos per indutias receptos interfici iubet, Pompeianos salvos dimittit Caesar c. 71—78. inopia coacti Pompeiani castra movent, sed in itinere impediuntur: omnibus rebus obsessi colloquium petunt; incolumes et duces et milites abeunt c. 79—87.

Haec gesta sunt a. u. c. 705, a. Chr. n. 49.

Litteris [a Fabio C.] Caesaris consulibus redditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. referunt consules de republica [in civitate]. L. Lentulus consul senatui reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint; sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad [Caesaris] gratiam atque amicitiam receptum. in eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum. hacc Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aberat, ex ipsius ore Pompei mitti videbatur. dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent, quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Caesarem creptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur. hi omnes convicio L. Lentuli consulis

corrupti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis a sua sententia discessit. sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompei plerique compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri. intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. refertur confestim de intercessione tribunorum. dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur. misso ad 3 vesperum senatu omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio evocantur. laudat Pompeius atque in posterum confirmat, segriores castigat atque incitat. multi undique ex veteribus Pompei exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur, multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Caesare, arcessuntur: completur urbs et [ius] comitium tribunis, centurionibus, evocatis. omnes amici consulum, necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. dicuntur etiam ab nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant. omnibus his re- 4 sistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus acris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum largitionibus movetur seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partitum cum Pompeio arbitratur, simul iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pollebant. ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus et quod neminem dignitate secum exaequari volebat totum se ab eius amicitia averterat et cum communibus inimicis

in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore iniunxerat Caesari; simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat. his de causis aguntur omnia raptim atque turbate. nec docendi Caesaris propinquis eius spatium datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque etiam extremi iuris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis toto denique emenso spatio suarum actionum respicere ac timere consueverant. occurritur ad illud extremum atque ultimum senatusconsultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium illata sceleratorum audacia numquam ante descensum est: dent operam consules, praetores, tribuni plebis quique pro consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. haec senatusconsulto perscribuntur a. d. VII Id. Ian. itaque V primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniiit

obvenit Syria, L. Domitio Gallia: Paullus et Marcellus privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. in reliquas provincias praetores mittuntur. neque expectant, [quod superioribus annis acciderat,] ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis nuncupatis exeunt. consules, quod ante id tempus accidit numquam, ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla. tota Italia delectus habentur, arma imperantur; pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur: omnia divina humanaque iura permiscuntur.

Quibus rebus cognitis Caesar apud milites contionatur. 7
omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtreptione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur [quae superioribus annis armis esset restituta]. Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui amissa restituisset videatur, [dona] etiam, quae ante habuerint, ademisse. quotiescumque sit decretum, darent operam magistratus, ne quid republica detrimenti caperet (qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad arma sit vocatus), factum in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessionem populi templis locisque editioribus occupatis; atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta]. hortatur, cuius imperatoris ductu VIII annis rempublicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. conclamant legionis XIII, quae aderat, milites (hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum venerant): sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere. cognita mi- 8
litum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit;

reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. eo L. Caesar adulescens venit, cuius pater Cacsaris erat legatus. is reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat. semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis, ut, cum illis nocere se speret, reipublicae noceat. pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta. eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibi Pompeium commemorasse demonstrat.

9 quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint. sibi semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaeque potioem. doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset. tamen hanc iacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse: cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. tota Italia delectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae, civitatem esse in armis. quoniam haec omnia nisi ad suam perniciem pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati reipublicae causa. proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera comitia atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. haec quo facilius certisque conditionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse propius accedat aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes

10 controversiae componantur. acceptis mandatis Roscius a

Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompeiumque invenit: postulata Caesaris renuntiat. illi deliberata respondent scriptaque ad eum mandata remittunt; quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. interea, quoad fides esset data Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus. erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere; exercitum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polliceri se in provinciam iturum neque, ante quem diem iturus sit, definire, ut, si peracto consilio [Caesaris] non profectus easet, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur: tempus vero colloquio non dare neque accessurum polliceri magnam pacis desperationem afferebat. itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus subsistit ibique delectum habere instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat. interea certior factus Iguvium Thermum praetorem cohortibus V tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. cuius adventu cognito diffusus municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe reducit et profugit. milites itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio summa omnium voluntate Iguvium recipit. quibus rebus cognitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat delectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat. adventu Caesaris cognito decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent sui iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipales pati posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica meritum, tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem, dum potestas sit, periculi sui. quorum oratione permotus Varus praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere coegerunt.

commisso proelio deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompei antea duxerat. at Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

- 14 Quibus rebus Romam nuntiatis tantus repente terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare iam iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur. hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. delectus circa urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt delectumque colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus spe libertatis confirmat atque his equos attribuit et se sequi iussit; quos postea monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familias conventus Campaniae custodiae causa distribuit.
- 15 Auximo Caesar progressus omnem agrum Picenum percurrit. cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius omnibus rebus iuvant. etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suaeque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt quaeque imperaverit se cupidissime facturos pollicentur. milites imperat: mittunt. interea legio XII Caesarem consequitur. cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus magna parte militum deseritur. relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pompeio in agrum Picenum confirmandorum hominum causa. a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit,

ipsum dimittit. item ex finitimis regionibus quas potest contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit; quibus coactis XIII efficit. cum his ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis, finitimis ab regionibus coëgerat. recepto Firmo expulsoque Lentulo Caesar con- 16
quiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae causa moratus Corfinium contendit. eo cum venisset, cohortes V praemissae a Domitio ex oppido pontem fluminis interrompebant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Caesar legionibus traductis ad oppidum constitit iuxtaque mu-
rum castra posuit. re cognita Domitius ad Pompeium in 17
Apuliam peritos regionum magno proposito praemio cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi. quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse venturum. interim suos cohortatus tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in contione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parte centurionibus evocatisque. interim Caesari nuntiatur Sul- 18
monenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. mittit eo M. Antonium cum legionis XIII cohortibus V. Sulmonenses, simulatque signa nostra viderunt, portas aperuerunt, universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit

Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus castra magnis operibus munire et ex finitimis municipiis frumentum comportare reliquasque copias expectare instituit. eo triduo legio VIII ad eum venit cohortesque ex novis Galliae delectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit: his castris Curionem praefecit. reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. cuius operis maxima parte effecta eodem fere tempore missi a
19 Pompeio revertuntur. litteris perlectis Domitius dissimulans in concilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio venturum hortaturque eos, ne animo deficiant quaeque usui ad defendendum oppidum sint parent. ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae capere constituit. cum vultus Domiti cum oratione non consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat: sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum omnibus copiis veniret. id ne fieri posset, obsi-
20 dione atque oppidi circummunitione fiebat. divulgato Domitii consilio milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquantur: obsideri se a Caesare, opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proiectis omnibus fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. ab his primo Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos dissensio existit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur; post paulo tamen internuntiis ultro citroque missis quae ignorabant, de L. Domiti fuga, cognoscunt. itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumstant et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese paratos esse portas aperire

neque imperaverit facere et L. Domitium vivum eius potestati tradere. quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni ²¹ interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent, tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit, portas murosque asservari iubet. ipse in iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant; tribunos militum et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. tanta erat summae rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent. quarta vigilia circiter ²² Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. facta potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. cum eo de salute sua agit, orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat sublevatus. cuius orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis in ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut se et populum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret. cuius oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius

- 23 consilere cogantur. facta potestate discedit. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. erant quinque ordinis senatorii, L. Domitius, P. Lentulus Spinther, *L. Vibullius Rufus,* Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domiti alique complures adulescentes et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat Domitius atque in publico deposuerat, allatum ad se ab Iivir Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium. milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo die castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium commoratus et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatum in Apuliam pervenit.
- 24 Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque iis equos attribuit: ex his circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Terracina cum tribus; quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Vibius Curius, relicto praetore signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. reducit ad eum deprensus ex itinere N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei. quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, cum per alios condiciones ferantur, ac si coram de omnibus condicionibus disceptetur.
- 25 his datis mandatis Brundisium cum legionibus VI pervenit,

veteranis III et reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. reperit consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti; neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in potestate haberet atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit. quorum operum haec erat ratio. qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices quoque-versus pedum XXX e regione molis collocabat. has quaternis ancoris ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. his perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat. has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impidiretur; a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabulaliorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet. contra haec Pompeius navis magnas 26 onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis tormentis et omni genere telorum completas ad opera Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera disturbareret. sic cotidie utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. atque haec Caesar ita administrabat, ut condiciones pacis dimittendas non existimaret; ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti, atque ea res saepe tentata etsi impetus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scriboni Libonis, mittit ad eum colloquii causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; imprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese

fidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore,
 aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei
 magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem
 venturam, si illo auctore atque agente ab armis sit
 cessum. Libo a colloquio Canini digressus ad Pompeium
 conficiscitur. paulo post renuntiat, quod consules absint,
 et illis non posse agi de compositione. ita saepius rem-
 stra temptatam Caesar aliquando dimittendam sibi indicat
 de bello agendum. prope dimidia parte operis a Cae-
 sare effecta diebusque in ea re consumptis VIII naves a
 Dyrrhachio remissae, quae priorem partem ex-
 itus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pom-
 peius sive operibus Caesaris permotus sive etiam quod ab-
 io Italia excedere constituerat adventu navium pro-
 fectioem parare incipit et, quo facilius impetum Caesaris
 claret, ne sub ipsa profectioe milites oppidum irum-
 ent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas
 transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque prae-
 positos defigit. haec levibus cratibus terraque inaequat;
 tus autem atque itinera duo, quae extra murum ad
 tum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis prae-
 positis praeseptis. his paratis rebus milites silentio naves
 descendere iubet, expeditos autem ex evocatis, sagittariis
 ditoribusque raros in muro turribusque disponit. hoc
 signo revocare constituit, cum omnes milites naves
 descendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia
 inquit. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis at-
 ius Pompeii contumeliis permoti Caesaris rebus

accipiunt. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime 29
 probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi,
 priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen
 eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod
 omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem
 insequendi sui ademerat. relinquebatur, ut ex longinquo-
 ribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent
 exspectandae. id propter anni tempus longum atque im-
 peditum videbatur. interea veterem exercitum, duas Hispanias
 confirmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pom-
 pei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque
 temptari se absente nolebat. itaque in praesentia Pompei 30
 sequendi rationem omittit, in Hispaniam proficisci consti-
 tuit: duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves
 conquirant Brundisiumque deducendas curent. mittit in
 Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam
 Curionem pro praetore cum legionibus II; eundem, cum
 Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere exer-
 citum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M.
 Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani,
 simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex
 Italia sua sponte Cottam ex oppido ciciunt. ille perter-
 ritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex
 Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas
 veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. haec magno
 studio agebat. in Lucanis Brutiisque per legatos suos
 civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque
 certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. quibus
 rebus pacne perfectis adventu Curionis cognito queritur
 in contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio,
 qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum
 suscepisset et ab se reliquisque in senatu interrogatus
 omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset.
 haec in contione questus ex provincia fugit. nacti vacuum 31
 ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam cum exer-
 citibus eo perveniunt. Tubero, cum in Africam venisset,
 invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad
 Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus
 protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam cum
 sponte vacuum occupaverat delectuque habito duas legiones.

fecerat hominum et locorum notitia et usu eius provinciae
actus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex
actura eam provinciam obtinuerat. hic venientem Uticam
vibus Tuberonem portu atque oppido prohibet neque
fectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed
blatis ancoris excedere eo loco cogit.

His rebus confectis Caesar, ut reliquum tempus a la-
ore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit
se ad urbem proficiscitur. coacto senatu iniurias inimi-
corum commemorat. docet se nullum extraordinarium ho-
rem appetisse, sed expectato legitimo tempore consu-
tus eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret.
tum ab X. tribunis plebis contradicentibus inimicis, Ca-
ne vero acerrime repugnante et pristina consuetudine
endi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis habe-
tur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri
ssus esset? si probasset, cur se uti populi beneficio pro-
buisset? patientiam proponit suam, cum de exercitibus
mittendis ultro postulavisset; in quo iacturam dignitatis
que honoris ipse facturus esset. acerbiter inimicorum
cet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent

disputationibus excusationibusque extrahitur. subicitur etiam L. Metellus, tribunus plebis, ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediatur. cuius cognito consilio Caesar frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus amittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit. quo cum venisset, ³⁴ cognoscit missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis septem, quas Igili et in Cosano a privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. quibus mandatis acceptis Massilienses portas Caesari clausurunt; Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverunt; frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerunt; armorum officinas in urbe instituerunt; muros, portas, classem reficiebant. evocat ad se ³⁵ Caesar Massilia XV primos. cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare. reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. cuius orationem legati domum referunt atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: intellegere se divisum esse populum Romanum in duas partes. neque sui iudicii neque suarum esse virium decernere, utra pars iustiore habeat causam. principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attribuerit vectigaliaque auxerit. quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut portibus recipere. haec dum inter eos ³⁶ aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi praeficitur: summa ei belli administrandi

permittitur. eius imperio classem quoqueversus dimittunt; onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt, parum clavis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est in publicum conferunt; reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accadat, reservant. quibus iniuriis permotus Caesar legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII facere instituit. quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam his D. Brutum praeficit, C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

- 37 Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III, quas Narbone circumque ea loca [hiemandi causa] disposuerat, in Hispaniam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.
- 38 adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro, legati Pompeii, quorum unus Hispaniam citeriorem tribus legionibus, alter ulteriorem a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. his rebus constitutis equites auxiliaque totius Lusitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. quibus coactis celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit, constituuntque communi consilio bellum ad Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem gerere.
- 39 erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III, Petreii duae, praeterea scutatae [citerioris provinciae] et cetratae [ulterioris Hispaniae] cohortes circiter LXXX equitumque [utriusque provinciae] circiter V milia. Caesar

legiones in Hispaniam praemisera VI. auxilia peditum V milia, equitum III milia omnibus superioribus bellis habuerat et parem ex Gallia numerum, quam ipse pacaverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato, huc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt, *adiecerat*. audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere confestimque esse venturum. simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit; has exercitui distribuit. quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit et largitione militum voluntates redemit. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nuntiisque tentabat. in Sicore flumine pontes effecerat duos distantes inter se milia passuum IIII. his pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. hoc idem fere atque eadem de causa Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. huc cum cotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio priores legiones Fabianae duae flumen transissent, impedimentaue et omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones III equitatumque omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. cuius adventu nuntiato L. Plancus, qui legionibus praecerat, necessaria re coactus locum capit superiorem diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. ita congressus impari numero magnos impetus legionum equitatusque sustinet. commisso ab equitibus proelio signa legionum duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. quarum adventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra. eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. pons,

qui fuerat tempestate interruptus, paene erat reffectus: hunc nocte perfici iussit. ipse cognita locorum natura ponti castrisque praesidio sex cohortis reliquit atque omnia impedimenta et postero die omnibus copiis triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. potestate facta Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra facere constituit et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem pedum XV fossam fieri iussit. prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post hos opus in occulto a III acie fiebat. sic omne prius est perfectum, quam intellexeretur ab Afranio castra muniri. sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis

42 proxima nocte conquiescit. postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi copias suas ad infimas montis radices producunt et proelio lacescunt, neque idcirco Caesar opus intermittit confusus praesidio legionum trium et munitione fossae. illi non diu commorati nec longius ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. tertio die Caesar vallo castra communit; reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat,

43 impedimentaue ad se traduci iubet. erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planicies circiter passuum CCC, atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occupavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et comiteatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. hoc sperans legiones III ex castris educit acieque in locis idoneis instructa unius

egionis antesignanos procurrere atque eum tumultum occupare iubet. qua re cognita celeriter quae in statione pro castris erant Afranii cohortes breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. contenditur proelio, et quod prius in tumultum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque aliis summissis subsidiis terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur. genus erat 44 pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent cum Lusitanis reliquisque barbaris barbaro genere quodam pugnae assuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. haec tum ratio nostros perturbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti consuevant oportere. itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit. Caesar paene omni acie 45 perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. sed nonae legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. praeruptus locus erat, utraque ex parte directus ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque subsidia ab lateribus summitti neque equites laborantibus usui esse possent. ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CCCC. hac nostris erat receptus, quod eo incitati studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo et quod sub ipsis radicibus

montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur. tamen virtute et patientia nitebantur atque omnia vulnera sustinebant. augebatur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum crebro summittebantur, ut integri defessis succederent. hoc idem Caesar facere cogebatur, ut summissis in eundem locum cohortibus defessos reciperet. hoc cum esset modo pugnatum continenter horis quinque, nostrique gravius a multitudine premerentur, consumptis omnibus telis gladiis dextra impetum adversus montem in cohortis faciunt paucisque deiectis reliquos sese convertere cogunt. summotis sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsi facili est nostris receptus datus. equitatus autem nostri ab utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summa in iugum virtute conititur atque inter duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. ita vario certamine pugnatum est. nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIII, qui propter proximam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenisse videtur: adducuntur amplius DC. ex Afranius inter

difficultates exercitui Caesaris attulit. castra enim, ut supra
 demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim
 et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum transiri
 poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur.
 neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant,
 frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum longius
 progressi erant, interclusi fluminibus reverti, neque maximi
 commeatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra
 pervenire poterant. tempus erat autem difficillimum, quo
 neque frumenta *in hibernis* erant neque multum a ma-
 turitate aberant, ac civitates exinanitae, quod Afranius
 paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam
 convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus die-
 bus consumpserat: pecora, quod secundum poterat esse
 inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates lon-
 gius removerant. qui erant pabulandi aut frumentandi
 causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique
 earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consecabantur;
 quibus erat proclive tranare flumen, quod consuetudo
 eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.
 at exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. mul- 49
 tum erat frumentum provisum et convectum superioribus
 temporibus, multum ex omni provincia comportabatur;
 magna copia pabuli suppetebat. harum omnium rerum
 facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca
 trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.
 haec permanserunt aquae dies complures. conatus est Cae- 50
 sar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permitte-
 bat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum
 perfici patiebantur; quod illis prohibere erat facile cum
 ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod
 ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iacie-
 bantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flu-
 mine opera perficere et tela vitare. nuntiatur Afranio 51
 magnos commeatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad
 flumen constitisse. venerant eo sagittarii ex Rutenis, equi-
 tes ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis,
 ut fert Gallica consuetudo. erant praeterea cuiusque ge-
 neris hominum milia circiter VI cum servis liberisque; sed
 nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque

- consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent usi superiorum temporum atque itinerum licentia. erant complures honesti adulescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris. hos omnes flumina continebant. ad hos opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. celeriter sese tamen Galli equites expediunt procliumque committunt. ii, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis sese in proximos montes conferunt. hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calones atque impedimentorum non magnus numerus. his tamen omnibus annona crevit; quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. iamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies augebantur; [et] tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquoiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam quibus poterat subsidiis tutabatur.
- 52 haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. multa rumor affungebat, ut paene bellum confectum videretur. quibus litteris nuntiisque Romam perlatis magni domum concursus ad Afranium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii, ne eventum belli expectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.
- 54 cum in his angustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae

locuerat. carinae ac prima statumina levi materia fiebant; reliquum corpus navium viminibus contextum coriis intergebatur. has perfectas carris iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improvise occupat. hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiat, communit. huc legionem postea traicit atque ex utraque parte pontem instituit, biduo perficit. ita commeatus et qui frumenti causa processerant tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit. eodem die equitum magnam 55 partem flumen traicit. qui inopinantis pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt, alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resistent atque eos propellant, unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrebat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. 56 Domitii consilio navis longas expediti numero XVII, quarum erant XI tectae. multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. certas sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. sic omnibus rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. hac ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant. erat multo inferior numero navium Brutus; 57 sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris deposcerant. hi manus ferreas atque harpagones paraverant magnoque numero pilorum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant. ita cognito hostium adventu suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus configunt. pugnatum est utrimque fortissime atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis; atque hi modo

- digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant, pastoresque indomiti spe libertatis excitati sub oculis domini suam probare operam studebant.
- 58 ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque eorum *non* excipiebant et, quoad licebat latiore uti spatio, producta longius acie circumvenire nostros aut pluribus navibus adoriri singulas aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendeabant; cum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. nostri cum minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium impediabantur: factae enim subito ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant. itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus obiciebant atque iniecta manu ferrea et retenta utraque nave diversi pugnabant atque in hostium naves transcendebant et magno numero Albicorum et pastorum interfecto partem navium depriment, nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. eo die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt VIII.
- 59 Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul perfectio ponte celeriter fortuna mutatur. illi perterriti virtute equitum minus libere, minus audacter vagabantur, alias non longo a castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento aut procul equitatu viso ex medio itinere projectis sarcinis fugiebant. postremo et plures intermittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu constituerant
- 60 pabulari. interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. hos Tarraconenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur. petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent. pollicentur atque omnibus undique conquisitis iumentis in castra deportant. transit

etiam cohors Illurgavonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa ex statione transfert. magna celeriter commutatio rerum. perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquo-
 rates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur. quibus rebus perterritis animis adversariorum Caesar, ne 61
 semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. his paene effectis magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat. itaque constituunt ipsi locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus quae superiore bello cum Sertorio steterant civitates victae nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae in amicitia manserant magnis affectae beneficiis eum diligebant; Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. hic magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. hoc inito consilio toto flumine Hiberonaves conquirere et Octogesam adduci iubent. id erat oppidum positum ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat XX. ad eum locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castraque muniunt vallo pedum XII. qua re per 62
 exploratores cognita summo labore militum Caesar continuo diem noctemque opere in flumine avertendo huc iam reducerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire, pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare et cum altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. sed tamen eodem fere tempore pons in Hiberon prope effectus nuntiabatur, et in Sicorivadam reperiebatur. iam vero eo magis illi maturandum 63
 iter existimabant. itaque duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt

cum duabus legionibus, quas superioribus diebus tra-
 xerant, castra iungunt. relinquebatur Caesari nihil, nisi
 equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet.
 is enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo bre-
 vius itinere illi ad Hiberum pervenire possent. equites
 eo missi flumen transeunt et, cum de tertia vigilia Pe-
 trus atque Afranius castra movissent, repente sese ad
 missimum agmen ostendunt et magna multitudine cir-
 confusa morari atque iter impedire incipiunt. prima luce
 superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniunctae,
 nebatur equitatus nostri proelio novissimos illorum praerapi-
 menter ac nonnumquam sustineri extremum agmen at-
 que interrumpi, alias inferri signa et universarum cohortium
 impetu nostros propelli, dein rursus conversos in se-
 mutuo totis vero castris milites circulari et dolere hostem
 manibus dimitti, bellum necessario longius duci; cen-
 turiones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per
 Caesarem certior fieret, ne labori suo neu periculo par-
 set: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen,
 et traductus esset equitatus. quorum studio et vocibus
 itatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis
 exercitum obicere, conandum tamen atque experiendum
 putabat. itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis
 legi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur susti-
 nere non posse. hos cum legione una praesidio castris
 relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque nu-
 mero iumentorum in flumine supra atque infra constituto
 locat exercitum. pauci ex his militibus abirent, si flu-

difficilia atque angusta excipiebant. hos montes intrare cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiisque in angustiis collocatis exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias traducerent. quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit. media circiter nocte iis, qui adaquandi 66 causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio copias castris educere. quo cognito signum dari iubet et vasa militari more conclamari. illi exaudito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere configere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris continent. postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. hoc idem fit ex castris Caesaris. mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. uterque idem suis renuntiat: V milia passuum proxima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii. disputatur in consilio 67 ab Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentiretur. alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant loco non posse clam exiri. circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaue proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis quam religioni consulere consuerit. at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coerceri milites et in officio contineri soleant. quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum, quem petant, capi posse. haec vincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci. Caesar exploratis regionibus albente 68 caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. nam quae itinera ad Hiberum

atque Octogesam pertinebant castris hostium oppositis tenebantur. ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae, saxa multis locis praerupta iter impediabant, ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hiberorum intercludere et frumento prohibere potuissent. ac primo Afraniani milites visendi causa lacti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequerentur: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti. erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. duces vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuwabatur, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. conclamatur ad arma, atque omnes copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

70 erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortisque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. confecit prior iter Caesar atque ex magnis rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quandam nactus ibi constitit. ex eo loco IIII cetratorum cohortis in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et mutato itinere iugis Octogesam perveniret. hunc cum

Oblquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus **Cae-**
saris in cohortis impetum fecit; nec minimam partem tem-
poris equitum vim cetrati sustinere potuerunt omnesque
ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus inter-
ficiuntur. erat occasio bene gerendae rei. neque vero ⁷¹
id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento
perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim cir-
cumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque
aperto configeretur; idque ex omnibus partibus ab eo
flagitabatur. concurrebant legati, centuriones tribunique
militum: ne dubitaret proelium committere: omnium esse
militum paratissimos animos; Afranianos contra multis
rebus sui timoris signa misisse: quod suis non subvenis-
sent, quod de colle non decederent, quod vix equitum in-
cursum sustinerent collatisque in unum locum signis con-
ferti neque ordines neque signa servarent. quod si iniqui-
tatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi
facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec
sine aqua permanere posset. Caesar in eam spem venerat, ⁷²
se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse,
quod re frumentaria adversarios interclusisset. cur etiam
secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari
pateretur optime de se meritos milites? cur denique for-
tunam periclitaretur? praesertim cum non minus esset im-
peratoris consilio superare quam gladio. movebatur etiam
misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus
salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. hoc con-
silium Caesaris plerisque non probabatur; milites vero pa-
lam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae
dimitteretur, etiam cum vellet Caesar, sese non esse pugna-
turos. ille in sua sententia perseverat et paulum ex eo
loco degreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius
atque Afranius oblata facultate in castra sese referunt.
Caesar praesidiis in montibus dispositis omni ad Hiberum
intercluso itinere quam proxime potest hostium castris
castra communit. postero die duces adversariorum per- ⁷³
turbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi
spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. erat unum
iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem
peterent. haec consiliantibus eis nuntiantur aquatores ab

DE BELLO CIVILI

atu premi nostro. qua re cognita crebras stationes
nunt equitum et cohortium alariarum legionariasque
iciunt cohortis vallumque ex castris ad aquam ducere
iunt, ut intra munitionem et sine timore et sine sta-
bus aquari possent. id opus inter se Petreius atque
nius partiuntur ipsique perficiendi operis causa lon-
progređiuntur. quorum discessu liberam nacti milites
quiorum facultatem vulgo procedant, et quem quisque
stris notum aut municipem habebat conquirat atque
at. primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi
critis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere.
le imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint
missuri, et, quod non ab initio fecerint armaque cum
inibus necessariis et consanguineis contulerint, que-
ur. his provocati sermonibus fidem ab imperatore de-
cii atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus
episse neu suos prodidisse videantur. quibus confir-
s rebus se statim signa translaturus confirmant lega-
te de pace priorum ordinum centuriones ad Caesa-
mittunt. interim alii suos in castra invitandi causa
eunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam

interrumpit, nostros repellit a castris, quos deprendit interficit. reliqui coeunt inter se et repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur. quibus rebus confectis flets Pctreius manipulos circumit 76 militesque appellat neu se neu [Pompeium] imperatorem suum adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. fit celeriter concursus in praetorium. postulat, ut iurent omnes se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium: subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat: productos palam in praetorio interficiunt. sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuque per vallum emittunt. sic terrore oblato a ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iurandi spem praesentis deditionis sustulit mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit. Caesar qui milites adversariorum in castra per tempus 77 colloqui venerant summa diligentia conquiri et remitti iubet. sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt. quos ille postea magno in honore habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem. premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre. frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum 78 XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta ad onera portanda. itaque magnus eorum cotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. in his erat angustia res. sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant. ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. hoc probato consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impe-

DE BELLO CIVILI

et, ipse cum legionibus subsequitur. nullum interce-
bat tempus, quin extremi cum equitibus proliarentur.
aus erat hoc pugnae. expeditae cohortes novissimum
nen clauderant pluresque in locis campestribus subsi-
bant. si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura
iculum repellebat, quod ex locis superioribus qui ante-
serant suos ascendentes protegebant: cum vallis aut
us declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, moran-
us opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore
aversos tela coniciebant, tum magno erat in periculo
relinquebatur, ut, cum eiusmodi locis esset appro-
quatum, legionum signa consistere iuberent magnoque
betu equitatum repellerent, eo summoto repente incitati
su sese in vallis universi demitterent atque ita trans-
ssi rursus in locis superioribus consisterent. nam tan-
n ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum
ebant magnum, ut eos superioribus perterritos proeliis
medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur, quo-
n nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu
esaris exciperetur. tali dum pugnatur modo, lente atque
latum proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, sub-

demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem consumunt. sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur nemo. his eos supplices malis habere Caesar et necessariam subire deditionem quam proelio decertare malebat. conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. illi et inopia pabuli adducti et quo essent ad id expeditiores omnia sarcinaria iumenta interfici iubent. in his operibus consiliisque bi-⁸² duum consumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris processerat. illi impediendae reliquae munitionis causa hora circiter VIII signo dato legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse magnum detrimentum afferebat. sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur, atque hoc etiam magis, quod spatii brevis etiam in fugam coniectis adversariis non multum ad summam victoriae iuvare poterat. non enim amplius pedum milibus duobus ab castris castra distabant: hinc duas partes acies occupabant duae; tertia vacabat ad incursum atque impetum militum relicta. si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. hac de causa constituerat signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere. acies erat Afraniana⁸³ duplex legionum V; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant: Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes ex V legionibus tenebant, has subsidariae ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media contine-

antur acie, equitatus latera cingebat. tali instructa acie
nere uterque propositum videbatur: Caesar, ne nisi co-
ctus proelium committeret; ille, ut opera Caesaris impe-
ret. producit tum res, aciesque ad solis occasum con-
euntur: inde utrique in castra discedunt. postero die
initiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum flu-
inis Sicoris temptare, si transire possent. qua re animad-
versa Caesar Germanos levis armaturae equitumque par-
m flumen traicit crebrasque in ripis custodias disponit.
ndem omnibus rebus obsessi, quartum iam diem sine
bulo retentis iumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia
lloquium petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus
co. ubi id a Caesare negatum et, palam si colloqui
ellent, concessum est, datur obsidis loco Caesari filius
franii. venit in eum locum, quem Caesar delegit.
adiente utroque exercitu loquitur Afranius: non esse aut
sis aut militibus succensendum, quod fidem erga impe-
torem suum Cn. Pompeium conservare voluerint. sed
tis iam fecisse officio satisque supplicii tulisse. per-
ssos omnium rerum inopiam; nunc vero pacem ut feras

soleat, uti eo recurrant et id cupidissime petant, quod paulo ante contempserint. neque nunc se illorum humilitate neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos iam annos aluerint, velle dimitti. neque enim sex legiones alia de causa missas in Hispaniam septimamque ibi conscriptam neque *tot tantasque classis* paratas neque submissos duces rei militaris peritos. nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit. omnia haec iam pridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur; in se etiam aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis *probati* ad obtinendos exercitus evocentur; in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant. quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini. hanc unam atque extremam esse pacis condicionem. id vero militibus fuit pergratum et iucundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis ferrent. nam cum de loco et tempore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen 87

Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserant, restituatur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam pro his rebus dissolvit. quascumque postea controversias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius cum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitarentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum legatum praeficit. hoc eius praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

C. IULII CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. *Massiliae oppugnatio.* Trebonius legatus duabus ex partibus munitionibus urbem cingere instituit; incolis Nasidius cum classe adveniens animum addit c. 1—4, sed navali proelio superati et machinas Trebonii diruere frustra adorti indutias petunt, impetratas eruptione facta violant, Trebonii opera disiciunt c. 5—14, quibus cito reparatis territi ad eandem deditionis condiciones recurrunt c. 15—16. II. *M. Varro* in ulteriore Hispania cognitis rebus a Caesare in Italia feliciter gestis diffidens rebus Pompeianis ad Caesarem inclinaturus videtur, sed ubi eum ad Massiliam detineri audivit, bellum parat; verum ab omnibus desertus et interclusus itinere Caesari legionem tradit, qui omni Hispania recepta Massiliam pervenit ibique se Romae dictatorem dictum esse cognoscit. Massiliensibus in deditionem acceptis Romam profisciscitur c. 17—22. III. *Curio in Africam exercitum traicit:* primum feliciter ad Uticam rem contra Varum gerit, sed mox proelio ad Bagradam temere commisso a Varo et Saburra, Iuba praefecto, victus interficitur. exercitus reliquiae partim in Siciliam redeunt, partim Varo se dedunt, multos Iuba interfici iubet c. 23—44.

Haec gesta sunt eodem anno, quo quae primo commentario narrata sunt.

Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. una erat proxima portui navalibusque, altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita longam et difficilem habet oppugnationem. ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet. quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit. sed tanti erant antiquitus in oppido omnium re-
rum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. asseres enim pedum XII cuspidibus praefixi atque hi maximis ballistis missi per IIII ordines cratium in terra defigebantur. itaque pedalibus lignis coniunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger inter manus proferebatur. antecedebat testudo pedum LX aequandi loci causa facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent. sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri milites repellebant magnisque ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiciebant. interim
L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant acratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus freto Siciliae imprudente atque inopinante Curione pervehitur appulsisque Messanam navibus atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta navem ex navalibus eorum deducit. hac adiuncta ad reliquas naves cursum Massiliam versus perficit praemissaque clam navicula Domitium Massiliensisque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe additis suis auxiliis confligant.

- 4 Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas navis refecerant summaque industria armaverant (remigum, gubernatorum magna copia suppetebat) piscatoriasque adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. tali modo instructa classe omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. communi enim fit vitio naturae, ut invisis atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. nacti idoneum ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique naves expediunt rursusque se ad configendum animo confirmant et consilia communicant. dextra pars attribuitur Massiliensibus, sinistra Nasidio. eodem Brutus contendit aucto navium numero. nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. has superioribus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat. itaque suos cohortatus, quos integros superavissent ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. facile erat ex castris C. Treboni atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido excubiis custodiisque remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut ex muro ad caelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent et ante simulacra proiecti victoriam ab dis exposcerent. neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. nam et honesti ex iuventute et cuiusque aetatis amplissimi nominatim evocati atque obsecrati navis conscenderant, ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis confiderent. 6 commisso proelio Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum, quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut

nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et quibus in pugna vitae periculum accideret non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent; quibus urbe capta eadem esset belli fortuna patienda. diductisque nostris paulatim navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. neque vero coniuncti Albicis comminus pugnando deficiebant neque multum cedebant virtute nostris. simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improvviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant. conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant. sed tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota collabefieret. qua re animadversa quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt. sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna 7 excesserunt: non enim has aut conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae periculum adire cogebant. itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe V sunt depressae, IIII captae, una cum Nasidianis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. at ex reliquis una praemissa Massiliam huius nuntii perferendi gratia cum iam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo effudit, et re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

Est animadversum ab legionariis, qui dextram partem 8 operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent. quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerunt. huc se referebant; hinc, si qua maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellendum et prosequendum hostem

DE BELLO CIVILI

currebant. patebat haec quoqueversus pedes XXX,
parietum crassitudo pedes V. postea vero, ut est re-
a omnium magister usus, hominum adhibita solertia
entum est magno esse usui posse, si haec esset in al-
clinem turris elata. id hac ratione perfectum est. ubi
is altitudo perducta est ad contabulationem, eam in
etes instruxerunt, ita ut capita tignorum extrema pa-
um structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis
tium adhaeresceret. hanc super contignationem, quan-
tectum plutei ac vinearum passum est, latericulo
xerunt supraque eum locum II tigna transversa inie-
unt non longe ab extremis parietibus, quibus suspen-
ent eam contignationem, quae turri tegimento esset
ra, supraque ea tigna directo transversas trabes inie-
unt easque axibus religaverunt (has paulo longiores
ne eminentiores, quam extremi parietes erant, effece-
t, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad de-
lentos ietus ac repellendos, cum inter eam contigna-
em parietes extruerentur) eamque contabulationem
mam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis
ium nocere posset. centonesque insuper iniecerunt, ne

fenestrasque quibus in locis visum est ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt. ubi ex ea turri quae circum essent opera tueri se posse confisi sunt, musculum pedes *LX* longum ex materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cuius musculi haec erat forma. duae primum trabes in solo aequae longae distantes inter se pedes III collocantur, inque eis columellae pedum in altitudinem V defiguntur. has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, collocentur. eo super tigna bipedalia iniiciunt atque laminis clavisque religant. ad extremum musculi tectum trabesque extremas quadratas regulas III patentis digitos defigunt, quae lateres, qui super [musculo] struantur, continent. ita fastigate atque ordinatim structo tecto, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur. super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur. quo malo perterriti subito oppidani saxa quam maxima possunt vectibus promovent praecipitataque muro in musculum devolvunt. ictum firmitas materiae sustinet, et quidquid incidit fastigio musculi elabitur. id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt easque de muro in musculum devolvunt. involutae labuntur, delapsae a lateribus longuriis furcisque ab opere removentur. interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. musculus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defenditur; hostes ex muro ac turribus submoventur [: non datur libera muri defendendi facultas]. compluribus iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat: cum hostes urbis direptione perterriti inermes cum infulis se porta foras universi proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt.

na nova re oblata omnis administratio belli consistit, □
esque aversi a proelio ad studium audiendi et cogn
endi feruntur. ubi hostes ad legatos exercitumque per
enerunt, universi se ad pedes proiciunt; orant, ut adventus
Caesaris exspectetur. captam suam urbem videre; opera
perfecta, turrim subrutam: itaque ab defensione desistere.
nullam exoriri moram posse, quo minus, cum venisset, si
operata non facerent ad nutum, e vestigio diriperentur.
ocent, si omnino turris concidisset, non posse milites con
neri, quin spe praedae in urbem irrumperent urbemque
derent. haec atque eiusdem generis complura ut ab ho
minibus doctis magna cum misericordia fletuque pronun
tiantur. quibus rebus commoti legati milites ex opere
educunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias re
linquunt. indutiarum quodam genere misericordia facto
adventus Caesaris exspectatur. nullum ex muro, nullum
nostris mittitur telum: ut re confecta omnes curam et
diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Treboni
agnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnare
ateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio e
interruptione sui et diutino labore omnes cuberes interf

temporis interiit. temptaverunt hoc idem Massilienses postero die. eandem nacti tempestatem maiore cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. itaque multis interfectis reliquos infecta re in oppidum repulerunt. Trebonius ca, quae sunt amissa, multo maiore militum studio administrare et reficere instituit. nam ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt indutiisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis aggerem novi generis atque inauditum ex latericiis duobus muris senum pedum crassitudine atque eorum murorum contignatione facere instituerunt aequa fere altitudine, atque ille congesticius ex materia fuerat agger. ubi aut spatium inter muros aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, transversaria tigna iniciuntur, quae firmamento esse possint, et quidquid est contignatum cratibus consternitur, crates luto integuntur. sub tecto miles dextra ac sinistra muro tectus, adversus plutei obiectu operi quaecumque sunt usui sine periculo supportat. celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconciliatur. portae quibus locis videtur eruptionis causa in muro relinquuntur. quod ubi hostes viderunt, ca, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino relinqueretur, qua aut telis militibus aut igni operibus noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum paene inaedicata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac telum manu coniceretur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire parique condicione ex muro ac turribus bellandi data se virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

- 17 M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide, quod esset officium legati, qui fiduciarum operam obtineret; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam partem movebat. postea vero, cum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque expectari et consentire omnem citeriorem provinciam quacque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribat, se quoque ad motus fortunae movere coepit.
- 18 delectum habuit tota provincia, legionibus completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit. frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. naves longas X Gaditanis ut facerent imperavit, complures praeterea Hispali faciendas curavit. pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gadis contulit: eo sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Galloni contulit. ipse habuit graves in Caesarem contiones. saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis auctoribus comperisse. quibus rebus perterritos civis Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici modios CXX milia polliceri coëgit. quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent; eorum bona in publicum addicebat. provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiurandum adigebat. cognitis iis rebus,

quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat.
 ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gadis
 conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: pro-
 vinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat.
 in insula frumento navibusque comparatis bellum duci
 non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariis-
 que rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nul-
 lam partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse
 Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore pro-
 vincia sciebat. itaque duabus legionibus missis in ulte- 19
 riorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum
 DC equitibus magnis itineribus progreditur edictumque
 praemittit, ad quam diem magistratus principesque om-
 nium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. quo
 edicto tota provincia pervulgato nulla fuit civitas, quin ad
 id tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis
 Romanus paulo notior, quin ad diem conveniret. simul
 ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit,
 custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit, co-
 hortis duas, quae colonicae appellabantur, cum eo casu
 venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. iisdem
 diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius pro-
 vinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus
 a Varrone praesidio per se cohortes eiecit portasque prae-
 clusit. hoc vero magis properare Varro, ut cum legioni- 20
 bus quam primum Gadis contenderet, ne itinere aut tra-
 iectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem
 voluntas provinciae reperiabatur. progressu ei paulo lon-
 gius litterae Gadibus redduntur, simulatque sit cognitum
 de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum
 tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallo-
 nium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari
 servarent. hoc inito consilio denuntiavisse Gallonio, ut
 sponte sua, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus;
 si id non fecisset, sibi consilium capturos. hoc timore
 adductum Gallonium Gadibus excessisse. his cognitis
 rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula appel-
 labatur, ex castris Varronis astante et inspectante ipso
 signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro et
 porticibus sine maleficio consedit. quod factum adeo eius

conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se
hisque hospitio cupidissime reciperet. quibus rebus per-
territus Varro, cum itinere converso sese Italicam ventu-
ram praemisisset, certior ab suis factus est praeclusas esse
portas. tum vero omni interclusus itinere ad Caesarem
mittit paratum se esse legionem, cui iusserit, tradere. ille
eum Sextum Caesarem mittit atque huic tradi iubet.
adita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; re-
stitis ad eum publicis cum fide rationibus quod penes eum
et pecuniae tradit et, quid ubique habeat frumenti et na-
vium, ostendit. Caesar contione habita Cordubae omnibus
generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in
sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia
expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infre-
gissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis mili-
um centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant,
quod eorum consilia sua virtute confirmassent. pecunias,
quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, re-
stitit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam
dixisse cognoverat. tributis quibusdam publicis privatisque
civibus reliquos in posterum bona sua complet. biduum

provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massiliensium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem profectus est. hunc conspiciatae naves, quae missu Bruti consuetudine cotidiana ad portum excubabant, sublati ancoris sequi coeperunt. ex his unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormenta ex oppido, ut est imperatum, proferunt, navis ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. quibus rebus confectis Caesar magis eos pro nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis conservans duas ibi legiones praesidio reliquit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

Iisdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex 23 Sicilia et iam ab initio copias P. Atti Vari despiciens duas legiones ex IIII, quas a Caesare acceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus tribus navigatione consumptis appellit ad eum locum, qui appellatur Anquilaria. hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promuntoriis continetur. huius adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas huius belli causa curaverat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat appulsaque ad proximum litus trirème constrata et in litore relictis pedibus Adrumetum perfugerat. id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. reliquae Caesaris naves eius fuga se Adrumetum receperunt. hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem cum cum classe redit. Curio Marcium Uticam navibus praec- 24 mittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter progressus ad flumen Bagradam pervenit. ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse cum equitatu

- antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. id autem est iugum directum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. abest directo itinere ab Utica paulo amplius passus mille. sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat; quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum pervenit.
- 25 hoc explorato loco Curio castra Vari conspicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appellatur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. huic et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. concurrunt equites inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter CXX reliqui se in castra ad oppidum receperunt. interim adventu longarum navium Curio pronuntiare onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corneliana traduxisset. qua pronuntiatione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et quo imperatum est transeunt. quae
- 26 res omnium rerum copia complevit exercitum. his rebus gestis Curio se in castra ad Bagradam recipit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatus posteroque die exercitum Uticam ducit et prope oppidum castra ponit. nondum opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. novitate rei Curio permotus praemittit equites,

qui primum impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. equitesque committunt proelium et, priusquam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coniciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum pedatum numerum interficiunt. proxima nocte centuriones 27 Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium Varum perfugiunt. hi, sive vere quam habuerant opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt (nam, quae volumus, et credimus libenter et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus), confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione maximeque opus esse in conspectum exercitum venire et colloquendi dare facultatem. qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit. erat in exercitu Vari Sextus 28 Quintilius Varus, quem fuisse Corfini supra demonstratum est. hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus iidem ordines manipuliue constarent. hanc nactus appellationis causam Quintilius circuire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpassi, neu pro his pugnarent, a quibus cum contumelia perfugae appellarentur. huc pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit. at in castris Curionis magnus omnium in- 29 cessit timor animis; is variis hominum sermonibus celeriter augetur. unusquisque enim opiniones fingeat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. hoc ubi uno auctore ad plures permanerat, atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. * * civile

lum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant (nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam adversis partibus coniuncta; (*neque enim ex Marsis Peliculisque veniebant, ut qui superiore nocte in conpenniis *commilitesque* nonnulli graviora sermones militum dubii durius accipiebatur, nonnulli etiam Peliculis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur. quibus de causis consilio vocato de summa rerum deliberare coepit. erant sententiae, quae conandum omnibus modis et straque Vari oppugnanda censerent, quod in huiusmodi consiliis otium maxime contrarium esse arbitrabatur: postremo praestare dicebant per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos et circumventos ab hostibus gravissimum supplicium perpeti. erant, qui censerent tertiam vigiliam in castra Cornelia recedendum, ut maiore spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur, simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et praesidio et facilius in Siciliam receptus daretur. Curio utrum-

licentiam habeant, qui peccare conentur. namque huius-
 modi res aut pudore aut metu tenentur; quibus rebus nox
 maxime adversaria est. quare neque tanti sum animi, ut
 sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris,
 ut ipse deficiam, atque omnia prius experienda arbitror
 magnae ex parte iam me una vobiscum de re iudicium
 facturum confido.' dimisso consilio contionem advocat mi- 32
 litum. commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfi-
 nium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque
 auctoritate eorum suam fecerit. 'vos enim vestrumque
 factum omnia,' inquit, 'deinceps municipia sunt secuta,
 neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi
 gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio
 pulsus vestri facti praeciudicio demotus Italia excessit;
 Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam Si-
 ciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam
 tueri non potest, vestrae fidei commisit. adsunt, qui vos
 hortentur, ut a nobis desciscatis. quid enim est illis opta-
 tius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario
 scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire
 possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere
 iudicant, in eorum potestatem veniatis, qui se per vos
 perisse existimant? an vero in Hispania res gestas Cae-
 saris non audistis? duos pulsos exercitus, duos superatos
 duces, duas receptas provincias? haec acta diebus XL,
 quibus in conspectum adversariorum venerit Caesar? an,
 qui incolumes resistere non potuerunt, perditum resistant?
 vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata iam
 belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia
 percipere debeatis? desertos enim se ac proditos a vobis
 dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. vosne vero
 L. Domitium, an vos Domitius deseruit? nonne extremam
 peti fortunam paratos proiecit ille? nonne sibi clam vobis
 salutem fuga petivit? nonne proditi per illum Caesaris be-
 neficio estis conservati? sacramento quidem vos tenere qui
 potuit, cum proiectis fascibus et deposito imperio privatus
 et captus ipse in alienam venisset potestatem? relinquitur
 nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, re-
 spiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminutione
 sublatum est. at, credo, si Caesarem probatis, in me

auditis. qui de meis in vos meritis praedicaturus non
est, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspe-
ctatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper
eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus,
vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram aut,
sem ad finem adhuc res processit, fortunam cur praeter-
m? an poenitet vos, quod salvum atque incolumem ex-
citum nulla omnino nave desiderata traduxerim? quod
essem hostium primo impetu adveniens profligaverim?
quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod
portu sinuque adversariorum CC naves oneratas ad-
duxerim coque illos compulerim, ut neque pedestri itinere
que navibus commeatu iuvare possint? hac vos fortuna
que his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam,
Aliae fugam, Hispaniarum deditionem, Africi belli prae-
ficia sequimini! equidem me Caesaris militem dici volui,
et me imperatoris nomine appellavistis. cuius si vos poe-
net, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen
constituite, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.
In oratione permoti milites crebro etiam interpellabant,

procurrerant levis armaturae circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. tunc Rebilus, legatus Cacsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, ‘perterritum,’ inquit, ‘hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate?’ ille unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes. adeo erat impedita vallis, ut in ascensu nisi sublevati a suis primi non facile eniterentur. sed praecoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque se iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur. itaque priusquam telum abici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit. ³⁵ qua in fuga Fabius Pelignus quidam ex infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen fugientium consecutus magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. ubi ille saepius appellatus aspexit ac restitit et, quis esset aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum gladio appetit paulumque afuit, quin Varum interficeret; quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter impeditur, pluresque in eo loco sine vulnere quam in proelio aut fuga intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. sed cum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebant, tum quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. itaque Curio exercitum in castra reducit suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC interceptis ac multis vulneratis; qui omnes discessu Curionis multae praeterea per simulationem vulnerum ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. qua re animadversa Varus et terrore exercitus cognito bucinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit. postero die ³⁶

Curio obsidere Uticam et vallo circummunire instituit. erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conventus is, qui ex variis generibus constaret, terror ex superioribus proeliis magnus. itaque de deditione omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. haec cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba venerunt, qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et de custodia
 37 ac defensione urbis hortarentur. quae res eorum perterritos animos confirmavit. nuntiabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam. iamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis et litteris perferebantur. quibus rebus omnibus sublatus nihil contra se regem ausurum existimabat. sed ubi certis auctoribus comperit minus V et XX milibus longe ab Utica eius copias abesse, relictis munitionibus sese in castra Cornelia recepit. huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. castra erant ad bellum ducendum aptissima natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. itaque omnium suorum consensu Curio re-
 33 liquas copias exspectare et bellum ducere parabat. his constitutis rebus probatisque consiliis ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum mediocribus copiis missum Uticae appropinquare. his auctoribus temere credens consilium commutat et proelio rem committere constituit. multum ad hanc rem probandam adiuvat adulescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. his rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus praeerat Saburra, de quo ante erat auditum, sed rex omnibus copiis insequabatur et sex milium passuum intervallo a Saburra consederat. equites missi nocte iter

conficiunt, imprudentis atque inopinantis hostis aggrediuntur. Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim consederant. hos oppressos somno et dispersos adorti magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. quo facto ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducunt. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat cohortibus V castris praesidio relictis. progressus milia passuum VI equites convenit, rem gestam cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: respondent Saburram. reliqua studio itineris conficiendi quaerere praetermittit proximaeque respiciens signa, 'videtisne,' inquit, 'milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus parces esse non potuerint? proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia cogitare incipiamus.' erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. haec tamen ab ipsis inflatus commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equique producebantur, ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. ita spei Curionis militum studia non deerant. equites sequi iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. at illi itinere totius noctis confecti subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur. Iuba certior factus a Saburra de nocturno proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuevit, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburrae summisit; ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur. suspicatus praemissis equitibus ipsum affore Curionem Saburra copias equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum proelii daturum et quod rem postulare cognovisset imperaturum. Curio ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione hostes fugere arbitratus copias ex locis superioribus in campum ducit. quibus ex

is cum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio constitit. dat suis signum burra, aciem constituit et circumire ordines atque hor-ri incipit; sed peditatu duntaxat procul ad speciem uti-; equites in aciem mittit. non deest negotio Curio suos- hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. ne- litibus quidem ut defessis neque equitibus ut paucis et- ore confectis studium ad pugnandum virtusque deerat; l hi erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. quaecumque in partem impetum fecerant, hostes loco- dere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi nec- hementius equos incitare poterant. at equitatus hostium- utroque cornu circuire aciem nostram et aversos pro- rere incipit. cum cohortes ex acie procucurrissent, Nu- dae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant- rsusque ad ordines suos se recipientes circuibant et ab- se excludebant. sic neque in loco manere ordinesque- rvere neque procurrere et casum subire tutum videbatur. stium copiae summissis ab rege auxiliis crebro auge- ntur; nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui

perpauci se recipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substituisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa sese incolumes in castra conferunt. milites ad unum omnes interficiuntur. his rebus cognitis Marcius Rufus quaestor in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant. illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas habeant. sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat. qui in classe erant, proficisci properabant. horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. sed tanta erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc timore propius adire tardarentur. quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. reliquae copiae missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus sese ei dediderunt. quarum cohortium milites postero die ante oppidum Iuba conspicatus suam esse praedicans praedam magnam partem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. ipse equo in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damaspippus, paucis, quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. IULII CAESARIS DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

I. *Res in Graecia gestae.* Caesar consul creatus et rebus urbanis constitutis Brundisium abit c. 1—2. Pompei copiae undique collectae c. 3—5. Caesar Pompeium aggressurus in Graeciam cum parte exercitus traicit; pars navium remissarum a Bibulo interceptitur. M. Octavius Pompei legatus Salonas frustra oppugnat c. 6—9. Caesar Vibullium pacis restituendae causa cum mandatis ad Pompeium mittit; a quo de adventu Caesaris edoctus Pomp. Apolloniam petere coepit, sed Caesar Orico et Apollonia captis et finitimis civitatibus receptis ad Apsum flumen in finibus Apolloniatium castra ponit, alteram ripam ad Dyrrhachium Pomp. occupat. Calenus legiones equitesque in Graeciam traiecturus literis Caesaris certior factus omnes portus ab adversariis teneri, classem revocat c. 10—14. Bibulus et Libo mari portibusque Caesarem, hic illos terra prohibet; indutiae ab iis aquae inopia pressis frustra petita. mors Bibuli. de compositione iterum frustra actum c. 15—19. **II. *Coelius et Milo*** Romae et in Italia motus excitantes interficiuntur c. 20—22. **III. *Antonii in Graeciam transit.*** Libo Brundisinum portum obsidens ab Antonio aquari prohibitus obsessionem omittit c. 23—24. Antonius et Calenus relictam in Italia exercitus partem in Graeciam transmittunt; exercitus iunguntur. Pompeius ad Asparagium castra ponit c. 25—30. **IIII. *Res a Scipione gestae.*** Scipio ex Syria ad Pompeium adducit exercitum, quem pecunia ex rapinis et vexatione provinciae collecta in officio continet c. 31—33. Caesar Cassium in Thessaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit; huic oppositus Scipio male rem gerit c. 34—38. Pompei filius classi Aegyptiae praefectus Oricum et Lissum tentat c. 39—40. **V. *Caesaris et Pompei ad Dyrrhachium certamina.*** Caesar Pompei castra munitionibus circumcludit, annona laborat ipse, aquae inopia Pompeius. pluribus uno die proeliis victus Pomp. se recipit; omnibus deinceps diebus uterque exercitus pro castris in acie constituitur c. 41—55. Calenus a Caesare missus Graecas urbes recipit. A. Clodius ad Scipionem legatus de compositione missus infecta re redit. Pomp. pabuli inopia laborat. duo Allobroges a Caesare ad Pompeium transfugiunt, a quibus de rerum apud Caesarem conditione edoctus munitiones in litore positas aggreditur et duplici clade Caesarem afficit. Labienus captivos trucidari iubet c. 56—71. elati ea victoria Pompeiani, Caesariani impe-

ratoris oratione confirmati. in Thessaliam iter facit Caesar; apud Aeginium cum Domitio se coniungit. Gomphis et Metropoli occupatis reliqua Thessaliae oppida praeter Larisam ei se dedunt c. 72—81. sequitur Pomp. adiuncto Scipionis exercitu. stolidi spe quasi parta iam et explorata victoria exsultant Pompeiani c. 82—83. VI. *Pugna ad Pharsalum* c. 84—99. Laelius portum Brundisinum obsidet, Cassius partem classis Caesarianae incendit c. 100—101. Pompei fuga, caedes c. 102—104. Caesar Pompeium in Asiam secutus pecuniam templi Ephesini, quam T. Ampius sublaturus erat, servat. prodigia quaedam, quae victoriam portendere videbantur, narrantur c. 105. VII. *Initia belli Alexandrini*. Alexandriam venit Caesar; Ptolemaei regis et Cleopatrae controversias cum compositurus esset, tumultum Achilles excitat, Caesarem adoritur; pugnatur ad portum; naves Caesar incendit; Pharum expugnat, regiae partem munit. Arsinoe, minor Ptolemaei filia, ad Achillam confugit. Pothinus, procurator regni, proditionis convictus a Caesare interficitur c. 106—112.

Haec gesta sunt a. u. c. 706, a. Chr. n. 48.

Dictatore habente comitia Caesare consules creantur ¹ Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. his rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quacque earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus traderentur. hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem esse aptissimum existimavit. itemque praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. statuerat enim prius hos iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in praecipiendo populi beneficio videretur. his rebus et feriis Latinis ² co-
 mitisque omnibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque per-

venit. eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. sed tantum navium reperit, ut anguste *XV milia* legionariorum militum, DC equites transportare possent. hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem faciendi belli defuit. atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defece-
rant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine temptaverat.

- 3 Pompeius annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnum ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam societates earum provincia-
- 4 rum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat. legiones effecerat civium Romanorum VIII: V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat: his Antonianos milites admiscuerat. praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagittarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus III milia numero habebat, funditorum cohortes sexcenarias II, equitum VII milia. ex quibus DC Gallos Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praecerat, excellenti virtute; D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinus praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis pastoribusque suis suorumque coëgerat; CCC Tarcondarius Castor et Donnilius ex Gal-

lograecia dederant (horum alter una venerat, alter filium miserat); CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hip-potoxotae. huc Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem supra demonstravimus, numerum exple-verat. frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ae- 5 gypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat. hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis ma-ritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. praecerat Aegyptiis navibus Pompeius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud milites, 6 quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscenderent, quo maior numerus militum posset imponi, omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos, II Non. Ian. naves solvit. impositae, ut supra demonstratum est, legiones VI. postridie terram attigit Germiniorum. Saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitrabantur, ad eum locum, qui ap-pellabatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumi-bus milites exposuit. erat Orici Lucretius Vespillo et 7 Minucius Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D. Laelii praecrant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. sed neque illi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, cum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae IIII, neque Bibulus impeditis navibus dispersisque remigibus satis mature oc-currit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

8 expositis militibus naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. huic officio praepositus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. sed serius a terra provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque igne nautas dominosque navium interfecit magnitudine poenae reliquos terreri sperans. hoc confecto negotio a Salonis ad Oricum portus, stationes litoraue omnia longe lateque classibus occupavit custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens, ne quod subsidium expectanti Caesar in conspectum venire posset

9 discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. est autem oppidum et loci natura et colle munitum. sed celeriter cives Romani ligneis effectis turribus his sese munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt servosque omnes puberes liberaverunt et praesectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. quorum cognita sententia Octavius quinque castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. illi omnia perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant. cui rei missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incommoda per se sustinebant. et longo interposito spatio cum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta cum iis, quos nuper [maximi]

liberaverant, in proxima Octavi castra irruperunt. his expugnatis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua omnibusque eos castris expulerunt et magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. [hic fuit oppugnationis exitus.] iamque hiems appropinquabat, et tantis detrimentis receptis Octavius desperata oppugnatione oppidi Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pompei praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intellegebat. erat autem haec summa mandatorum. debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari. satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque XXX; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus, Antoni militumque deditione ad Curictam. proinde sibi ac reipublicae parcerent, cum, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent documento. hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. condiciones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu et a populo peti debere. interea et reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in contione statim iuravisset se triduo proximo exercitum dimissurum. depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore utrumque contentum. haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres *urbiumque* copias dimissurum. Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus necessarium esse existimavit de repentino adventu Caesaris Pompeium

fieri certiozem, uti ad id consilium capere posset, quam de mandatis agi, atque ideo continuato nocte ac die itinere atque mutatis ad celeritatem iumentis ad Pompeium contendit et adesse Caesarem nuntiavit. Pompeius erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. at ille expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur. quo cum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere, cum Graecos murum ascendere atque arma capere iuberet, illi autem se contra imperium populi Romani pugnatueros esse negarent, oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedit in columisque ab eo conservatus est.

- 12 recepto Caesar Orico nulla interposita mora Apolloniam proficiscitur. cuius adventu audito L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire obsidesque ab Apolloniatis exigere coepit. illi vero daturos se negare neque portas consuli praeclusuros neque sibi iudicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque Romanus iudicavisset. quorum cognita voluntate clam profugit Apollonia Staberius. illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. hos sequuntur Bullidenses, Amantini et reliquae finitimae civitates totaque Epiros et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret,
- 13 facturos pollicentur. at Pompeius cognitis his rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. simul Caesar appropinquare dicebatur: tantusque terror incidit eius exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma proicerent ac fugae simile iter videretur. sed cum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perterritus etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iuratque se cum non deserturum eundemque casum subituum, quemcumque ei fortuna tribuisset. hoc idem reliqui

iurant legati; tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere ad Dyrrhachium finem properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatum, ut castellis vigiliisque bene merita civitates tutae essent, ibique reliquarum ex Italia legionum adventum expectare et sub pellibus hiemare constituit. hoc idem Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias omnes auxiliisque conduxit. Calenus legionibus equitibusque 14 Brundisi in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit paulumque a portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus portus litoraue omnia classibus adversariorum teneri. quo cognito se in portum recipit navesque omnes revocat. una ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est; qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe 15 ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi neque naves ad terram religandi potestas fiebat. erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti reliquum commeatum ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare, atque etiam uno tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. sed cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M'. Acilio et Statio Murco legatis; quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi facultas detur. huc addunt pauca

si confirmandae causa, ut de compositione acturi videntur. interim postulant, ut sint indutiae, atque ab illis impetrant. magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquem Bibulli mandatis existimabatur. Caesar eo tempore curagione una profectus ad recipiendas ultiores civitate rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. ibi certior a Lucio Cilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonii. Bibuli legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. cum venisset, evocantur illi ad colloquium. prodit Libullus, qui excusat Bibulum, quod is iracundia summa inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare ex avaritia et praetura conceptas: ob eam causam colloquium petasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia impedirentur. summam suam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis discerneretur, sed potestatem eius rei nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint. sed postulatis Caesaris cognitis mi-

condicionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit. Bibulus multos dies terra prohibitus et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum neque curari posset neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. eo mortuo ad neminem unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum e re visum est, adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit. quem ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. 'quid mihi,' inquit, 'aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.' bello perfecto ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus [per colloquia] de pace agere. inter bina castra Pompei 19 atque Caesaris unum flumen [tantum] intererat Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant, neque ullum interim telum per pactiones loquentium traiciebatur. mittit P. Vatinius legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace [duos] legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, praesertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? multa suppliciter locutus est, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. responsum est ab altera parte Aulum Varronem profiteri se altera die ad colloquium venturum atque eundem visurum, quemadmodum tuto legati venire et quae vellent exponere possent; certumque ei rei tempus constituitur. quo cum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat expectatio eius rei, atque omnium animi intenti esse ad pacem videbantur. quae ex frequentia Titus Labienus prodit, sed missa oratione de pace loqui atque altercari cum Vatinio incipit. quorum mediam orationem interrumpunt subito undique tela immissa; quae ille ob-

us armis militum vitavit: vulnerantur tamen complures, his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. tum Labienus: 'desinite ergo compositione loqui: nam nobis nisi Caesaris capite re-
pax esse nulla potest.'

Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor causa de-
orum suscepta initio magistratus tribunal suum iuxta
Treboni, praetoris urbani, sellam collocavit et, si quis
pellavisset de aestimatione et de solutionibus, quae per
bitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore au-
dio pollicebatur. sed fiebat aequitate decreti et humani-
e Treboni, qui his temporibus clementer et moderate
dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a qui-
s initium appellandi nasceretur. nam fortasse inopiam
cusare et calamitatem aut propriam suam aut temporum
eri et difficultates auctionandi proponere etiam medio-
s est animi; integras vero tenere possessiones, qui se
bere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae est?
que, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. atque ipsis,
quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coe-
s, sed ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus tur-

Neapoli, visa prodicionem oppidi apparare, patefactis consiliis exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit. interim Milo dimissis circum municipia litteris, ea, quae 22 faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. apud quos cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. eo cum a Q. Pedio praetore cum legione lapide ictus ex muro periit. et Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios. ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab his est interfectus. ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

Libo profectus ab Orico cum classe, cui praecerat, na- 23 vium L, Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos teneri. hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit et noctu militibus ac sagittariis in terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum. erat eo tem- 24 pore Antonius Brundisi; is virtute militum confisus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contextit eoque milites delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisi faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. has cum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse quadriremes V ad eas misit. quae cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi studio incitati incautius sequebantur. iam ex omnibus

tribus subito Antonianae scaphae signo dato se in hoste
citaverunt primoque impetu unam ex his quadriremes
in remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliqua
propter refugere coegerunt. ad hoc detrimentum accessi
equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositi
vari prohiberentur. qua necessitate et ignominia per
otus Libo discessit a Brundisio obsessionemque nostro
in omisit.

Multi iam menses erant et hiems praecipitaverat, ne
de Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant
nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesar
lebantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus ne
essario committendum existimabat. quantoque eius am
us processerat temporis, tanto erant alacriores ad custo
as, qui classibus praeerant, maioremque fiduciam prohi
ndi habebant, et crebris Pompei litteris castigabantur
oniam primo venientem Caesarem non prohibuissent
reliquos eius exercitus impedirent, cupidiusque cotidi
mpus, ad transportandum lenioribus ventis, expecta
nt. quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad sua

Africo tegebatur, ab austro non erat tutus) leviusque tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. quo simul-
atque intro est itum, incredibili felicitate auster, qui per
biduum flaverat, in Africum se vertit. his subitam com- 27
mutationem fortunae videre licuit. qui modo sibi timue-
rant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus
periculum intulerant, de suo timere cogeantur. itaque
tempore commutato tempestas et nostros texit et naves
Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes, constratae numero
XVI, eliderentur et naufragio interirent, et ex magno re-
migum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa
interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes
conservatos Caesar domum remisit. nostrae naves duae 28
tardius cursu confecto in noctem coniectae, cum ignora-
rent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in
ancoris constiterunt. has scaphis minoribusque navigiis
compluribus summissis Otacilius Crassus, qui Lissi prae-
erat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat
et incolumitatem deditis pollicebatur. harum altera navis
CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana
paulo minus CC. hic cognosci licuit, quantum esset ho-
minibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim mul-
titudine navium perterriti et salo nausaeque confecti iure-
iurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio
dediderunt; qui omnes ad eum perducti contra religionem
iurisiurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur.
at veteranae legionis milites item conflictati et tempestatis
et sentinae vitiis neque ex pristina virtute remittendum
aliquid putaverunt, et tractandis condicionibus et simula-
tione deditionis extracto primo noctis tempore gubernato-
rem in terram navem eicere cogunt, ipsi idoneum locum
nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima
missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem ora-
maritimae asservabant, circiter CCCC quique eos armati
ex praesidio secuti sunt se defenderunt et nonnullis eorum
interfectis incolumes se ad nostros receperunt. quo facto 29
conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant,
quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque
curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvat. Ota-
cilius sibi timens ex oppido fugit et ad Pompeium pervenit.

DE BELLO CIVILI

positis omnibus copiis Antonius, quarum erat summa
granarum trium legionum uniusque tironum et equitum
CCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos
ites equitesque transportandos, pontones, quod est ge-
navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut
orte Pompeius vacuum existimans Italiam eo traiecisset
rexitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar
insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum
riter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et
l militum transvexisset. haec eodem fere tempore Cae-
atque Pompeius cognoscunt. nam praetervectas Apol-
am Dyrrhachiumque naves viderant, ipsi iter secundum
terra direxerant, sed quo essent eae delatae, primis
ous ignorabant. cognitaque re diversa sibi ambo con-
a capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio
iungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se oppo-
et, si imprudentes ex insidiis adoriri posset, eodemque
uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exer-
am edueunt: Pompeius clam et noctu, Caesar palam
ne interdiu. sed Caesari circuitu maiore iter erat lon-

in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat. summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici belli provincia cum venisset, ac nonnullae militum voces cum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos, deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus maximas largitiones fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit. interim acer-³² bisssime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. in capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. erat plena lictorum et apparitorum provincia, differta praefectis atque exactoribus; qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem dici donationem esse dicebant. itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. neque minus ob eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi dictitabant; publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis anni vectigal promutuum. praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. certaque eius rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet. his litteris acceptis quos advocaverat dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

Caesar Antoni exercitu coniuncto deducta Orico lenone, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, tendas sibi provincias longiusque procedendum existimavit, et, cum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates operata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tiro-ni, quae appellabatur XXVII, atque equitibus CC in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V acis-que equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod sunt propinquae regiones, de re frumentaria ut provide-ant, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legio-nibus duabus, XI et XII, et equitibus D in Macedoniam officisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera bellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, mis-sus legatus omnium suorum excellens studium profite-ur. ex his Calvisius primo adventu summa omnium tolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Mydone et Naupacto deiectis omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. hic cum sunt factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur:

versus iter facere coepit. at Scipionem properantem sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. quibus litteris acceptis consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit. Scipio biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado traducit et castris positus postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. sed cum esset inter bina castra campus circiter milium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit; ille a vallo non discedere perseveravit. ac tamen acre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediabat. quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret, qui magna expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu ne conclamatis quidem vasis flumen transit atque in eandem partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. paucis diebus interpositis noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant; et cum cotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domiti, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. sed nostri fortiter impetum eorum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines redit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt; ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam coniectis duobus amissis in castra se receperunt. his rebus gestis Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse simulavit sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere

sisque militari more conclamatis progressus milia passuum III loco idoneo et occulto omnem exercitum equitumque collocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum magnam partem ad explorandum iter Domiti et agnoscendum praemisit. qui cum essent progressi, priusque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum tanta suspitione ad suos se recipere coeperunt, quique hostes aguebantur celerem eorum receptum conspicati restiterunt. nostri cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti turmas exceperunt; in his fuit M. Opimius, praefectus equitum. [reliquos] omnes [earum turmarum] interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

Deductis orae maritimae praesidiis Caesar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici oppidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat. huic officio oppidoque Manius Cilius legatus praecerat. is naves nostras interiorem incertum post oppidum reduxit et ad terram deligavit fauibusque portus navem onerariam submersam obiecit et sic alteram coniunxit; super quas turrim effectam ad summum introitum portus opposuit et militibus complervi

importari in oppidum prohibebat. ipse Lissum profectus naves onerarias XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse ⁴¹ cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die [Macedoniam] ad Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et postridie eductis omnibus copiis acie instructa decernendi potestatem Pompeio fecit. ubi illum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitum aliud sibi consilium capiendum existimavit. itaque postero die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque itinere Dyrrhachium profectus est sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatus eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsus discessisse existimabat; postea per exploratores certior factus postero die castra movit breviori itinere se occurrere ei posse sperans. quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompei procul cerneretur, atque ibi castra posuit. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum ⁴² tenere non potuit, secundo usus consilio edito loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatum misit, quodque hae regiones

DE BELLO CIVILI

rant longius, locis certis horrea constituit vecturasque
nenti finitimis civitatibus descripsit. item Lisso, Par-
isque et omnibus castellis quod esset frumenti con-
ri iussit. id erat perexiguū cum ipsius agri natura,
d sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque fru-
nto utuntur importato, tum quod Pompeius haec pro-
erat et superioribus diebus praedae loco Parthinos
uerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effos-
que eorum domibus per equites comportarat. quibus
us cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. erant
n circum castra Pompei permulti editi atque asperi
es. hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi com-
nit. inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello
castellum perducta munitione circumvallare Pompeium
ituit, haec spectans, quod angusta re frumentaria ute-
ur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat,
e minore periculo undique frumentum commeatumque
rcitui supportare posset, simul, uti pabulatione Pom-
um prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam in-
em efficeret, tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime
d exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama

possent. sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. quare cum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constiterat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent. in occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet, crebraque ob eam causam proelia fiebant. in his cum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit nostrosque opere prohibere coepit et, cum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis armaturae magna multitudine missa tormentisque prolatis munitiones impediabat; neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, cum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit et loco excedere. erat per declive receptus. illi autem hoc acrius instabant neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legio Caesaris sese recepisset inde, quo temere esset progressa. Caesar receptui suorum timens crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis militibus obduci iussit locumque in omnes partes quam maxime impediri. ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. his rebus comparatis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas transcenderent. quod cum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per

Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum
dari atque in hostes impetum fieri iussit. milites legionis
III subito conspirati pila coniecerunt et ex inferiore
ro adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos
perierunt et terga vertere coegerunt; quibus ad recipien-
dam crates disiectae longurique obiecti et institutae fos-
sae magno impedimento fuerunt. nostri vero, qui satis
debant sine detrimento discedere, compluribus inter-
fectis V omnino suorum amissis quietissime se receperunt
culoque citra eum locum aliis comprehensis collibus mu-
nitiones perfecerunt. erat nova et inusitata belli ratio cum
et castellorum numero tantoque spatio et tantis munitio-
bus et toto obsidionis genere tum etiam reliquis rebus.
Cum quicumque alterum obsidere conati sunt, percussos
que infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut ali-
qua offensione permotos continuerunt, cum ipsi numero
victum militumque praestarent; causa autem obsidionis
haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberent.
Cum integras atque incolumes copias Caesar inferiore
victum numero continebat, cum illi omnium rerum copia
abundarent: cotidie enim magnus undique navium nu-

habituos copiam confidebant; crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. libenter etiam ex perfugis cognoscebant equos eorum tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona cum angustiis loci et odore taetro ex multitudine cadaverum et cotidianis laboribus insuetos operum tum aquae summa inopia affectos. omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat, atque ut erant loca montuosa et ad specus angustiae vallium, has publicis in terram demissis praesepserat terramque adiecerat, ut aquam contineret. itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos fodere cgebantur atque hunc laborem ad cotidiana opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant. at Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur, tum commensus omni genere praeter frumentum abundabat; atque id sibi cotidie melius subgerere tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant. in novo genere 50 belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiiebantur. illi, cum animadvertissent ex ignibus nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universi intra multitudinem sagittas coniciebant et se confestim ad suos recipiebant. quibus rebus nostri usu docti haec reperiiebant remedia, ut alio loco ignes facerent

.
interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris 51 praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pompeiani. neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt, primisque deiectis reliqui se verterunt et loco cesserunt. sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. at plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finire. cuius consilium reprehendendum non videtur. aliae enim sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla a Caesare castris praefectus liberatis suis hoc fuit contentus

que proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse quem reciperet casum, ne imperatorias sibi partes sumisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. nam ex iniquo progressi loco in imino constiterant: si per declive sese reciperent, nostros superiore insequentes loco verebantur; neque multum solis occasum temporis supererat: spe enim conficiendi gotii prope in noctem rem duxerant. ita necessario atque ex tempore capto consilio Pompeius tumultum quem occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut illum tormento missum adigi non posset. hoc consedit eo atque eum communivit omnesque ibi copias continuit. eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam circa castella Pompeius pariter destinendae manus causa contaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani munitiones nostras egressi compluribus interfectis sese ad castra incolumes receperunt. ita uno die VI proeliis factis, quibus ad Dyrhachium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero ex

intermissis diebus [alteram] noctem subnubilam nactus obstructis omnibus castrorum portis et *fossis* ad impediendum obiectis tertia inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis temptandam sibi Achaïam ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. itaque eo Calenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. quorum cognito adventu Rutilius Lupus, qui Achaïam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaïa Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare studebat. in his rebus fere erat Fufius occupatus.

Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem ⁵⁶aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne telo tormentove adici posset. Pompeius autem, ut famam opinionemque hominum teneret, sic pro castris exercitum constituerat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset. haec cum in Achaïa atque apud Dyrrhachium gererentur, ⁵⁷Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. huic dat litteras mandataque ad eum; quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere quae probasset exponere, sed etiam ex magna parte compellere atque errantem regere posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum haberet. quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relatu-ros. haec ad eum

DE BELLO CIVILI

Clodius refert ac primis diebus, ut videbatur, ante auditus reliquis ad colloquium non admittitur eamque Scipione a Favonio, ut postea confecto bello re-
cedimus, infectaque re sese ad Caesarem recepit. Cae-
sar quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium
transiret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos
se angustos demonstravimus, magnis operibus praemu-
nit castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil
equitatu cognovit, paucis intermissis diebus rursus
navibus ad se intra munitiones recipit. erat summa
eius pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris
frumentum radicibus contusis equos alerent (frumenta
quae fuerant intra munitiones sata, consumpserant);
debantur Corcyra atque Acarnania longo interiecto na-
vigatiois spatio pabulum supportare, quodque erat eius
minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus
solum tolerare. sed postquam non modo hordeum pa-
bulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam
ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie conan-
ti sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit. erant

sua amicitia omnia expectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. magnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit, idque ita esse cum ex aliorum obiectionibus tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intellegebant. quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati discedere a nobis et novam temptare fortunam novasque amicitias experiri constituerunt. et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur; postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coemptis equis ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant. quos 61 Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit. nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. sed hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum et spatiis locorum, custodiarum varia diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt. quibus ille cognitis eruptionis- 62 que iam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem iubet comportare. his paratis rebus magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad

are longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. eadem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves ingas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum praestorem cum legione VIII positum habebat. huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem summiserat. erat eo loco fossa pedum V et vallum contra hostem in altitudinem pedum X, tandemque eius valli agger in latitudinem patebat: ab eo intermisso spatio pedum DC alter conversus in contrariam partem erat vallus humiliore paulo munitione. hoc enim prioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si incipiti proelio dimicaretur, posset resisti. sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod milia assuum in circuitu XVII erat complexus, perficiendi spatium non dabat. itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones coniungeret, nondum perfectum erat. quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas

timore fugientium terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediabatur. in eo proelio cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, 'hanc ego,' inquit, 'et vivus multos per annos magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumemque ad eum deferre.' hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem. iamque Pompeiani magna caede nostrorum castris ⁶⁵ Marcellini appropinquabant non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. neque multo post Caesar significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem venit. qui cognito detrimento cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum secundum mare, ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta Pompeium munire iussit. qua per- ⁶⁶fecta munitione animadversum est a speculatoribus Caesaris cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. castrorum hic situs erat. superioribus diebus nona Caesaris legio, cum se obiecisset Pompeianis copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. haec silvam quandam contingebant neque longius a mari passibus CCC aberant. post mutato consilio quibusdam de causis Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermissis diebus eadem Pompeius occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat munitionem. ita minora castra inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtinebant. item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat circiter passus CCCC, quo liberius a periculo milites aquarentur. sed is quoque mutato consilio quibusdam

causis, quas commemorari necesse non est, eo loco ex-
-esserat. ita complures dies manserant castra; munitiones
idem omnes integrae erant. eo signo legionis illato spe-
-latores Caesari renuntiarunt. hoc idem visum ex supe-
-ribus quibusdam castellis confirmaverunt. is locus ab-
-ut a novis Pompei castris circiter passus quingentos
-ne legionem sperans Caesar se opprimere posse et cu-
-us eius diei detrimentum sarcire reliquit in opere co-
-ortes duas, quae speciem munitionis praebarent; ipsi
-verso itinere quam potuit occultissime reliquas cohortes
-mero XXXIII, in quibus erat legio nona multis amissi-
-enturionibus deminutoque militum numero, ad legionem
-pompei castraque minora duplici acie eduxit. neque eun-
-ima opinio fefellit. nam et pervenit prius, quam Pom-
-ius sentire posset, et tametsi erant munitiones castrorum
-agnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter ag-
-essus Pompeianos ex vallo deturbavit. erat obiectus
-rtis ericius. hic paulisper est pugnatum, cum irrumpen-
-stri conarentur, illi castra defenderent fortissime Tito
-llione, cuius opera proditum exercitum C. Antoni de-

conabatur atque ultro in nostros impetum faciebat. equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascende-
 bat, receptui suo timens initium fugae faciebat. dextrum
 cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum
 animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea parte,
 qua proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex his, ne in
 angustias inciderent, ex X pedum munitione se in fossas
 praecipitabant, primisque oppressis reliqui per horum cor-
 pora salutem sibi atque exitum pariebant. sinistro cornu
 milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere
 cernerent, veriti, ne angustis intercluderentur, cum extra
 et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu
 sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae
 plena, adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu pren-
 deret et consistere iuberet, alii *dimissis equis eundem
 cursum confugerent*, alii ex metu etiam signa dimitte-
 rent, neque quisquam omnino consisteret. his tantis malis 70
 haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleteretur
 exercitus, quod Pompeius insidias timens, credo, quod
 haec praeter spem acciderant eius, qui paulo ante ex castris
 fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare
 aliquamdiu non audebat, equitesque eius angustis [portis]
 atque his ab Caesaris militibus occupatis ad insequendum
 tardabantur. ita parvae res magnum in utramque partem
 momentum habuerunt. munitiones enim a castris ad flumen
 perductae expugnatis iam castris Pompei propriam expe-
 ditamque Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res
 celeritate insequentium tardata nostris salutem attulit.
 duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites 71
 DCCCCLX et equites CC, Tuticanum Gallum, senatoris
 filium, notos equites Romanos C. Fleginatem Placentia,
 A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos
 militum et centuriones XXXII; sed horum omnium pars
 magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa
 suorum in terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit; signa-
 que sunt militaria amissa XXXII. Pompeius eo proelio
 imperator est appellatus. hoc nomen obtinuit atque ita se
 postea salutari passus neque in litteris, quas scribere est
 solitus, neque in fascibus insignia laurcae praetulit. at
 Labienus, cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi

beret, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, o maior perfugae fides haberetur, commilitones appelles et magna verborum contumelia interrogans, solebatne veterani milites fugere, in omnium conspectu infecit.

His rebus tantum fiducia ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse iam crederentur. non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris et incipientem terrorem intra extraque munitiones, non abscindit in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant. non ad haec debebant non concursu acri facto, non proelio dimicatum, sed quod ipso multitudine atque angustis maius attulisset detrimentum, quam ab hoste acceperant. non denique communis belli casus recordabantur, quam parvulae saepe casus vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obsequae religionis magna detrimenta intulissent, quoties vel in eis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum; proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio

sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam fortuna partam iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent. hac 74 habita contione nonnullos signiferos ignominia notavit ac loco movit. exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imposeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, et relictis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat. itaque nulla interposita mora sauciorum modo 75 et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. haec conquiescere ante iter confectum vetuit. his una legio missa praesidio est. his explicitis rebus duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus portis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur, conclamari iussit statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu castrorum discessit. neque vero Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit, sed [eadem spectans], si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. huic suos Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit CCCC; qui tantum profecerunt, ut equestri proelio commisso pellerent omnes compluresque interficerent ipsique incolumes se ad agmen recipere. confecto iusto itinere eius dici, quod propo- 76

DE BELLO CIVILI

at, Caesar traductoque exercitu flumen Genusum ve-
sus suis in castris contra Asparagium consedit mili-
tibusque omnes intra vallum [castrorum] continuit equitatum-
que per causam pabulandi emissum confestim decumana
in castra se recipere iussit. simili ratione Pompeius
eius diei itinere in suis veteribus castris ad
Asparagium consedit. eius milites, quod ab opere integris
munitionibus vacabant, alii lignandi pabulandique causa
eius progrediebantur, alii, quod subito consilium pro-
pionis ceperant magna parte impedimentorum et sarcin-
um relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate
priorum castrorum depositis in contubernio armis val-
de relinquebant. quibus ad sequendum impeditis Caesar,
si fore providerat, meridiano fere tempore signo pro-
pionis dato exercitum educit duplicatoque eius dici-
bus VIII milia passuum ex eo loco procedit; quod fa-
ci Pompeius discessu militum non potuit. postero die
Caesar similiter praemissis prima nocte impedimentis de-
posita vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita
periculi necessitas, subitum casum expedito exercitu
periret. hoc idem reliquis fecit diebus. quibus rebus per-

excludere conaretur, obsecro Scipionem necessario illum suis auxilium ferre cogeret. inque praemissis nuntiis ad C. L. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri veleret, ostendit praesidioque Apolloniae cohortibus III. LXXXI. III. Crin. relictis quique erant ex vulneribus aeger depositis per Epirum atque Athamaniam iter facere coegit. Pompeius quoque de Caesaris consilio coniectura incertus ad Scipionem properandum sibi existimabat: si Caesar iter illic indueret, ut subsidium Scipioni ferret: si ad ora maritima Crinogue discedere nollet, quod legiones egyptiacae ex Italia expectaret, ipse ut omnibus coequis Domitium aggrederetur. his de causis uterque eorum celeritati studebat et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos adversarios de occasione temporis deesset. sed Caesarem Apollonia a directis itinere averterat; Pompeius per Candavian iter in Macedoniam expeditum habebat. accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et Heracliam [Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur. haec ad id tempus Caesar ignorabat, simul a Pompeio literis per omnes provinciae civitatesque dimissis proelio ad Dyrrhachium facto latius inflatusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat: pulsum fugere Caesarem paene omnibus copiis amissis. haec itinera infesta reddiderat, haec civitates nonnullas ab eius amicitia avertebat. quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla ratione iter conficere possent. sed Allobroges, Raucilli atque Egi familiares, quos per fugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris protectionem, adventum Pompei docuerunt. a quibus Domitius certior factus vix III horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est obiectum [oppositumque] Thessaliae, Caesari venienti occurrit. coniuncto 80 exercitu Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis

de mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis
anibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo mili-
n petierat. sed eo fama iam praecurrerat, quam supra
cuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat
rtibus. itaque Androstenes, praetor Thessaliae, cum
victoriae Pompei comitem esse mallet quam socium
esaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem
vorum ac liberorum in oppidum cogit portasque prae-
dit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut
i subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si
eriter succurratur; longinquam oppugnationem susti-
re non posse. Scipio discessu exercituum ab Dyrrha-
cho cognito Larisam legiones adduxerat; Pompeius non-
m Thessaliae appropinquabat. Caesar castris munitis
alas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et
ates parari iussit. quibus rebus effectis cohortatus mi-
is docuit, quantum usum haberet ad sublevandam om-
m rerum inopiam potiri oppido pleno atque opulento,
nul reliquis civitatibus huius urbis exemplo inferre ter-
em et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent.
que usus singulari militum studio eodem, quo venerat,

ac praemiorum velint esse participes, receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi. auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur, adeo ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur, et si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium dici, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero dicerent. iamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant in annosque consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius necessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent. iam de 83 sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio affinitate Pompei confideret. postulavit etiam L. Afranium proditoris exercitus Acutius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. et L. Domitius in consilio dixit placere sibi bello confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. postremo omnes aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

Julius Caesar.

- 84 Re frumentaria praeparata confirmatisque militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, temptandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primo suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut progredere a castris suis collibusque Pompeianis aciem subiceret. quae res in dies confirmationem eius exercitum efficiebat. superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adulescentes atque expeditos ex antesignanis electis ad perniciem armis inter equites proeliari iuberet, qui cotidiana consuetudine usum quoque eius generis proeliorum perciperent. his erat rebus effectum, ut equitum mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeianorum impetum, cum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere eorum multitudine tererentur. namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit. Pompeius, qui castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instrucebat semper, ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis castris pluribusque adeundis locis commodiore re frumentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei exercitum quotidianis itineribus defatigaret. his constitutis rebus signo iam profectionis dato tabernaculisque detensis animadversum est paulo ante extra cotidianam consuetudinem longius a vallo esse aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. tunc Caesar apud suos, cum iam esset agmen in portis, 'differendum est,' inquit, 'iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus. animo simus ad
- 85

dimicandum parati: non facile occasionem postea reperimus' confestimque expeditas copias educit. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur. id cum essent plerique admirati, 'scio me,' inquit, 'paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. persuasi equitibus nostris (idque mihi facturos confirmaverunt), ut, cum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggredierentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. ita sine periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficiemus. id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus.' simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent. hunc Labienus excepit et, cum Caesaris copias despiceret, Pompei consilium summis laudibus efferret, 'noli,' inquit, 'existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. omnibus interfui proeliis neque temere incognitam rem pronuntio. perexigua pars illius exercitus superest; magna pars periit, quod accidere tot proeliis fuit necesse, multos autumni pestilentia in Italia consumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relictii in continenti. an non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisi factas? hae copiae, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis. ac tamen quod fuit roboris duobus proeliis Dyrrhachinis interiit.' haec cum dixisset, iuravit se nisi victorem in castra non reversurum reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. hoc laudans Pompeius idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. haec cum facta sunt in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est; ac iam animo victoriam praecepiebant, quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

- 88 Caesar, cum Pompei castris appropinquasset, ad hunc modum aciem eius instructam animadvertit. erant in sinistro cornu legiones duae traditae a Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto; quarum una prima, altera tertia appellabatur. in eo loco ipse erat Pompeius. mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae. has firmissimas se habere Pompeius existimabat. reliquas inter aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque cohortes CX expleverat. haec erant milia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. reliquas cohortis VII in castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. dextrum cornu eius rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes sinistro cornu obiecerat.
- 89 Caesar superius institutum servans X legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat. cohortes in acie LXXV constitutas habebat, quae summa erat milium XXII; cohortes II castris praesidio reliquerat. sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat. ipse contra Pompeium constitit. simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuque opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret:
- 90 se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum. exercitum cum militari more ad pugnam cohortaretur suaeque in eum perpetui temporis officia praedicaret, imprimis commemoravit: testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset; quae per Vatinius in colloquiis, quae per Aulum Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum

cum Libone de mittendis legatis contendisset. neque se umquam abuti militum sanguine neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse. hac habita oratione exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus tuba signum dedit. erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione X duxerat, vir singulari virtute. hic signo dato, 'sequimini me,' inquit, 'manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori quam constituistis operam date. unum hoc proelium superest; quo confecto et ille suam dignitatem et nos nostram libertatem recuperabimus.' simul respiciens Caesarem, 'faciam,' inquit, 'hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.' haec cum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti. inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus. sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent, simul fore, ut duplicato cursu Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. hanc non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt. sed nostri milites dato signo cum infestis pilis procucurrisent atque animadvertissent non concurrere a Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent, parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a

Caesare, gladios strinxerunt. neque vero Pompeiani huic defuerunt. nam et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt et ordines conservarunt pilisque missis gladios redierunt. eodem tempore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit; quoniam impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim locutus cessit: equitesque Pompei hoc acrius instare et se in aciem explicare aciemque nostram a latere aperto circumire coeperunt. quod ubi Caesar animadvertit, quartae legionis, quam instituerat sex cohortium, dedit signum. illiriter procucurrerunt infestisque signis tanta vi in Pompei equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent, sed propius incitati fuga montes altissimos peterent. quibus commotis omnes sagittarii funditoresque destituti inermes et praesidio interfecti sunt. eodem impetu cohortes sinistri cornu pugnantibus etiam tum ac resistentibus in Pompeianis circumniverunt eosque a tergo sunt adorti. eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quiescente fuerat, se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. pa-

exspectans. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum com- 95
pulsis nullum spatium perterritis dare oportere existimans
milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur
castraque oppugnarent. qui, etsi magno aestu (nam ad
meridiem res erat perducta), tamen ad omnem laborem
animo parati imperio paruerunt. castra a cohortibus, quae
ibi praesidio erant relictæ, industrie defendebantur, multo
etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. nam qui
ex acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitu-
dine confecti missis plerique armis signisque militaribus
magis de reliqua fuga quam de castrorum defensione
cogitabant. neque vero diutius, qui in vallo constiterant,
multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti
vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus
usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes,
qui ad castra pertinebant, confugerunt. in castris Pompei 96
videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus
expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata,
Lucii etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta
edera multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victo-
riae fiduciam designarent, ut facile existimari posset nihil
eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias con-
quirent voluptates. at hi miserrimo ac patientissimo
exercitu Caesaris luxuriam obiciebant, cui semper omnia
ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam cum
intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis
insignibus imperatoris decumana porta se ex castris eiecit
protinusque equo citato Larisam contendit. neque ibi con-
stitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus
nocturno itinere non intermisso comitatu equitum XXX
ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit
saepe, ut dicebatur, querens tantum se opinionem fefel-
lisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab
eo initio fugae facto paene proditus videretur. Caesar 97
castris potitus a militibus contendit, ne in praeda occupati
reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. qua re im-
petrata montem opere circummunire instituit. Pompeiani,
quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte
universi iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt.

qua re animadversa Caesar copias suas divisit partemque legionum in castris Pompei remanere iussit, partem in sua castra remisit, IIII secum legiones duxit commodioreque itinere Pompeianis occurrere coepit et progressus milia passuum VI aciem instruxit. qua re animadversa Pompeiani in quodam monte constiterunt. hunc montem flumen subbluebat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque iam suberat, tamen munitione flumen a monte secluserat, ne noctu aquari Pompeiani possent. quo perfecto opere illi de deditione missis legatis agere coeperunt. pauci ordinis senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planiciem descendere atque arma proicere iussit. quod ubi sine recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad terram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus consurgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit militibusque suis commendavit, ne qui eorum violaretur, neu quid sui desiderarent. hac adhibita diligentia ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas secum duxerat, in vicem requiescere atque in castra reverti iussit eodemque die Larisam pervenit. in eo proelio non amplius CC milites desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter XXX amisit. interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os adversum coniecto. neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum iudicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter milia XV cecidisse videbantur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIII (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt), multi praeterea in finitimas civitates refugerunt; signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX et aquilae VIII. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

100 Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium

Venit eademque ratione, qua factum a Libone antea de-
 monstravimus, insulam obiectam portui Brundisino tenuit.
 Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructis-
 que scaphis elicuit naves Laelianas atque ex his longius
 productam unam quinqueremem et minores duas in an-
 gustiis portus cepit, itemque per equites dispositos aqua
 prohibere classarios instituit. sed Laelius tempore anni
 commodiore usus ad navigandum onerariis navibus Cor-
 cyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat neque a propo-
 sito deterrebat neque ante proelium in Thessalia factum
 cognitum aut ignominia amissarum navium aut necessa-
 riarum rerum inopia ex portu insulaque expelli potuit.
 isdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et 101
 Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et cum esset
 Caesaris classis divisa in duas partes, dimidia parti
 praeeset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimi-
 diae M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad
 Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius
 adventu cognosceret, perturbatumque eum nactus nullis
 custodiis neque ordinibus certis magno vento et secundo
 completas onerarias naves taeda et pice et stupa reli-
 quisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam
 classem immisit atque omnes naves incendit XXXV,
 e quibus erant XX constratae. tantusque eo facto timor
 incessit, ut, cum esset legio praesidio Messanae, vix op-
 pidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam
 nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent
 allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitte-
 retur. sed opportunissime nuntiis allatis oppidum est
 defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem pro-
 fectus est Vibonem applicatisque nostris ad terram navi-
 bus [propter eundem timorem] pari atque antea ratione
 secundum nactus ventum onerarias naves [circiter XL]
 praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utro-
 que cornu comprehensa naves sunt combustae quinque.
 cumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites,
 qui ex veteribus legionibus erant relictis praesidio navibus
 ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua
 sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque

to in Cassianam classem quinquere mis duas, in qua
n altera erat Cassius, ceperunt; sed Cassius exceptus
epha refugit: praeterea duae sunt deprensae triremes
que multo post de proelio facto in Thessalia cognitum
ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tem
s fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur
his rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe
cessit.

Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pom
um existimavit, quaecumque in partes se ex fuga re
misset, ne rursus copias comparare alias et bellum reno
re posset, et quantumcumque itineris equitatu efficien
terat cotidie progrediebatur legionemque unam minori
s itineribus subsequi iussit. erat edictum Pompei no
ne Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae
maiores, Graeci civesque Romani, iurandi causa conveni
nt. sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius
oposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consi
m occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret
aedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. ipsi
ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli

societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius castris distabant. ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent neve eius fortunam despicerent. in hoc erant numero complures Pompei milites, quos ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxerat belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat. his tunc cognitis rebus amici regis, 104 qui propter aetatem eius in curatione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, his, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito Achillam, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimi productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur. item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat T. Am- 105
pium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae uteretur,

sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit.

item constabat Elide in templo Minervae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse. eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. hoc item Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci *ἄδρια* appellant, tympana sonuerunt. item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies [in tecto] inter coagmenta lapidum ex
 106 pavimento exstitisse ostendebatur. Caesar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum Aegyptum iter habere propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. in his erant legionibus hominum milia tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti consequi non potuerant. sed Caesar confisus fama rerum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat aequae omnem sibi locum tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. in hoc omnis multitudo maiestatem regiam minui praedicabat. hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius
 107 urbis omnibus partibus interficiebantur. quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. ipse enim

necessario etesiis tenebatur, qui navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud se potius quam inter se armis disceptare. erat in 108 procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. is primum inter suos queri atque indignari coepit regem ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consili sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. hunc [incitatum] suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. in testamento Ptolemaci patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedebat. haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur (hae, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae), alterae eodem exemplo relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur. de his rebus cum 109 ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere, subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. milites tamen omnes in armis esse iussit regemque hortatus est, ut ex suis necessariis quos haberet maximae auctoritatis legatos ad Achillam mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. a quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptole-

eum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenire. quos ille, cum in conspectum eius venissent, priusquam audiret aut, cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripere atque interficere iussit; quorum alter accepto munere occupatus per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. quo facto regem ut in sua potestate haberet, Caesar efficit magnam regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans et ut potius privato pauperum et latronum quam regio consilio susceptum bellum videretur. erant cum Achilla copiae, ut neque numero neque genere hominum neque usu rei militaris ostendendae viderentur. milia enim XX in armis habebat. haec constabant ex Gabinianis militibus, qui iam consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant, praesque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. huc accedebant collecti ex praedonibus latronisque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum. multi praeterea capitis damnati exulesque convenerant: fugitivis omnibus nostris certus erat Alexandria receptus, certaque vitae condicio, ut dato pec-

copiis pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine navis longas occupare hostes conabantur; quarum erant **L** auxilio missae ad Pompeium proelioque in Thessalia facto domum redierant, illae triremes omnes et quinque-remes aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii causa Alexandriae esse consuerant, constratae omnes; quas si occupavissent, classe Caesari erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, cum illi celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. sed rem obtinuit Caesar omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri parva manu non poterat, confestisque ad Pharum navibus milites exposuit. Pharus est in insula turris magna altitudine, mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula accepit. haec insula obiecta Alexandriae portum efficit; sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte cum oppido coniungitur. in hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine, quaeque ibi cumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt, has more praedonum diripere consuerunt. his autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse propter angustias navibus introitus in portum. hoc tum veritus Caesar hostibus in pugna occupatis militibus expositis Pharumprehendit atque ibi praesidium posuit. quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. dimisit enim circum omnes propinquas provincias atque inde auxilia evocavit. reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur, et neutri pellerentur (id efficiebant angustiae loci), paucisque utrimque interfectis Caesar loca maxime necessaria complexus noctu praemunit. [in hoc tractu oppidi] pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. has munitiones insequen-

DE BELLO CIVILI COMM. III. 112.

diebus, ut pro muro obiectas haberet ne
vitus cogeretur. interim filia minor Ptolemaei
am possessionem regni sperans ad Achillam
ia traiecit unaque bellum administrare coepit.
r est inter eos de principatu controversia orta;
pud milites largitiones auxit: magnis enim
i quisque eorum animos conciliabat. haec
hostes geruntur, Pothinus, [nutricius pueri et
regni, in parte Caesaris,] cum ad Achillam
teret hortareturque, ne negotio desisteret neve
ceret, indicatis deprehensisque internuntiis a
t interfectus. haec initia belli Alexandrini

BELLUM ALEXANDRINUM.

ARGUMENTUM.

I. *Res Alexandriae gestae.* Caesar Alexandriam oppugnare pergit, fortiter se defendunt Aegyptii. Arsinoe Ganymedem exercitui praeficit c. 1—4. hic aqua Caesarem intercludere parat, sed puteis fossis operosis Alexandrinorum machinationibus occurritur c. 5—9. proelio navali vincit Caesar, classem auget Ganymedes, sed iterum vincitur Rhodiorum imprimis virtute c. 10—17. ad Pharum cladem accipit Caesar, ipse natando ex periculo evadit c. 18—21. non fractis ea clade militum animis Alexandrini de rege dimittendo legatos mittunt, paratos se ad deditionem simulant; dimissus rex perfide bellum instaurat; Alexandrinos ad Canopum insidiantes aggressus Caesar quadriremem Rhodiam amittit, Euphranor, qui Rhodiae classi praecerat, perit c. 22—25. Mithridates Pergamenus collecta in Syria et Cilicia auxilia Caesari adducit, Pelusium capit; Alexandrinos iter intercepturos fugat; Caesar cum eo coniunctus regem vincit, qui fugiens in Nilo perit; victor Alexandriam ingreditur, et Arsinoe ex regno deducta Ptolemaeo minori et Cleopatrae regnum tradit, ipse in Syriam proficiscitur c. 26—33. II. *Ponticum bellum* adversus Pharnacem, qui Armeniam minorem et Cappadociam occupaverat, a Domitio Calvino male gestum c. 34—41. III. *In Illyrico* Gabinius, Q. Cornificio quaestori cum legionibus tironum auxilio missus contra Octavium, Pompeianorum ducem, infelicititer pugnat; provinciam Caesari restituit Vatinius proelio navali ad Tauridem insulam commisso c. 42—47. IIII. *Turbae a Q. Cassio Longino praetore in Hispania ulteriore excitatae* c. 48—64. V. *Bellum a Caesare cum Pharnace gestum.* Caesar ex Aegypto in Syriam profectus Sextum Caesarem ei provinciae praeficit, Ciliciam adit et rebus ibi ordinatis per Cappadociam in Pontum proficiscitur; Deiotaro veniam petenti regium honorem restituit c. 65—68. cum Pontum intrasset Pharnaces missis legatis bellum deprecatur; condiciones a Caesare propositas se accipere simulans rem trahere studet; quod Caesar intellegens ad Zelam urbem a Pharnace occupatam contendit; profigatur Pharnacis exercitus, ipse cum paucis evadit c. 69—76. VI. *Caesar Ponto recepto in Asiam iter facit.* Mithridatem Pergamenum regem Bospori et Gallograecorum tetrarcham constituit; rebus feliciter confectis celerius omnium opinione in Italiam venit c. 77—78.

Haec gesta sunt a. u. c. 706 et 707, p. Chr. n. 48 et 47.

- ¹ Bello Alexandrino conflato Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti, auxilia adduci iubet. interim munitiones cotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus esse firmae videntur, testudinibus ac musculis temptantur; ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis deicitur aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et structuris ac fornicibus continentur tecta que sunt rudere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua parte urbis excluderet, illud spectans, primum, ut, cum in duas partes esset urbis divisa acies, uno consilio atque imperio administraretur, deinde, ut laborantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset, imprimis vero, ut aqua pabuloque abundaret, quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque large palus praebere poterat.
- ² neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur. nam in omnes partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet, legatos conquisitoresque delectus habendi causa miserant, magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant et innumerabilem multitudinem adduxerant. nec minus in urbe maximae armorum erant institutae officinae. servos praeterea puberes armaverant; quibus domini locupletiores victum cotidianum stipendiumque praebebant. hac multitudine disposita munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opponi possent. omnibus viis atque angiporis triplicem vallum obduxerant (erat autem quadrato exstructus saxo neque minus XL pedes altitudinis habebat), quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant

subiectisque eas rotis funibus iumentisque obiectis directis plateis in quamcumque erat visum partem movebant. urbs ³ fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggererat. ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quae a nostris fieri viderant, ea solertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur, et sua sponte multa reperiebant unoque tempore et nostras munitiones infestabant et suas defendebant. atque haec principes in consiliis contionibusque agitabant: populum Romanum paulatim in consuetudinem eius regni occupandi venire. paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto; Pompeium se ex fuga eodem recepissee; Caesarem venisse cum copiis, neque morte Pompei quicquam profectum, quo minus apud se Caesar commoraretur. quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam; idque agendum mature: namque eum interclusum tempestatibus propter anni tempus recipere transmarina auxilia non posse. interim dissensione orta inter Achillan, qui veterano exer- ⁴ citui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam, ut supra demonstratum est, cum uterque utrique insidiaretur et summam imperii ipse obtinere vellet, praecoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit. hoc occiso sine ullo socio et custode ipsa omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. is suscepto officio largitionem in milites auget et reliqua pari diligentia administrat.

Alexandria est fere tota suffossa specusque habet a ⁵ Nilo pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paulatim spatio temporis liquescit ac subsidit. hac uti domini aedificiorum atque eorum familiae consuerunt: nam quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat; sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. hoc tamen flumen in ea parte erat urbis, quae ab Alexandrinis tenebatur. quo facto est admonitus Gany- ⁶ medes posse nostros aqua intercludi; qui distributi munitionum tuendarum causa vicatim ex privatis aedificiis specubus ac puteis extracta aqua utebantur. hoc probato consilio magnum ac difficile opus aggreditur. interseptis enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis,

quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit: hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat. quam ob causam salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob rem id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant, cum se inferiores eiusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent, vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum inter se differrent aquae, cognoscebant. parvo vero temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat, illa inferior
7 corruptior iam salsiorque reperiebatur. quo facto dubitatione sublata tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, qui non naves conscendere iuberet, alii multo gravius extimescerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent in apparanda fuga, cum tam parvo spatio distarent ab ipsis, neque illis imminentibus atque insequentibus ullus in naves receptus daretur. erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur: ut si mihi defendendi essent Alexandrini neque fallaces esse neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur; cum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo
8 potest. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. nam puteis fossis aquam dulcem reperiri posse affirmabat. omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere. quod si alia esset litoris Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus cotidie navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Paraetonio vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes numquam uno tempore adversis ventis praecluderentur. fugae vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil praeterquam de vita cogitarent. magno negotio impetus hostium adversos et ex munitionibus sustinere; quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse.

magnam autem moram et difficultatem ascensum in naves habere praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem locorumque et aedificiorum notitiam. hos praecipue in victoria insolentes praecursuros et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita tamen fuga navibusque nostros prohibituos. proinde eius consilii obliviscerentur atque omni ratione esse vincendum cogitarent. hac oratione apud suos habita atque omnium ⁹ mentibus excitatis dat centurionibus negotium, ut reliquis operibus intermissis ad fodiendos puteos animum conferant neve quam partem nocturni temporis intermittant. quo suscepto negotio atque omnium animis ad laborem incitatis magna una nocte vis aquae dulcis inventa est. ita operosis Alexandrinorum machinationibus maximisque conatibus non longi temporis labore occursum est. eo biduo legio XXXVII ex dediticiis Pompeianis militibus cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino ad litora Africae paulo *supra* Alexandriam delata est. hae naves euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur; sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas ancoras. hi cum diu retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiores.

Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum ¹⁰ videretur, navem conscendit atque omnem classem se sequi iussit nullis nostris militibus impositis, quod, cum longius paulo discederet, munitiones nudare nolebat. cumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, cum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti. ex his cognoverunt Caesarem ipsum in classe venisse neque ullos milites in navibus habere. qua re comperta magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt Caesarique redeunti cum classe occurrerunt. qui duabus de causis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam X diei res agebatur; nox autem allatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia con-

lebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare neque inertiam. quibus de causis naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit; quem in locum eos successuros non existimabat. erat una navis Rhodia, dextro Caesaris cornu longe ab reliquis collocata. hanc conspicati hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu ad eam constratae naves et complures apertae conderunt. cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet, quamquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum iudicabat. proelium commissum est magna contentione Rhodiorum; qui cum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. ita proelium secundissimum est factum. capta est una hostium quadriremis, depressa est cetera, duae omnibus epibatis nudatae; magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potius esset. hac calamitate perterritis hostibus ad-

studio ad parandam classem incubuerunt. erant omnibus 13
ostiis Nili custodiae exigendi portorii causa dispositae.
naves veteres erant in occultis regiae navalibus, quibus
multis annis ad navigandum non erant usi. has reficie-
bant, illas Alexandriam revocabant. deerant remi: por-
ticus, gymnasia, publica aedificia detegebant; asseres re-
morum usum obtinebant: aliud naturalis solertia, aliud
urbis copia sumministrabat. postremo non longam navi-
gationem parabant, sed praesentis temporis necessitati ser-
viebant et in ipso portu configendum videbant. itaque
paucis diebus contra omnium opinionem quadriremes XXII,
quinq̄ueremes V confecerunt; ad has minores apertasque
complures adiecerunt et in portu periclitati remigio, quid
quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt
seque ad configendum omnibus rebus paraverunt. Caesar
Rhodias naves VIII habebat (nam decem missis una in
cursu [litore] Aegyptio defecerat), Ponticas VIII, Lycias
V, ex Asia XII. ex his erant quinq̄ueremes et quadrire-
mes X, reliquae infra hanc magnitudinem et pleraeque
apertae. tamen virtute militum confusus cognitis hostium
copiis se ad dimicandum parabat. postquam eo ventum 14
est, ut sibi uterque confideret, Caesar Pharon classe cir-
cumvehitur adversasque naves hostibus constituit: in dex-
tro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. inter has
spatium CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad ex-
plicandas naves videbatur. post hunc ordinem reliquas
naves subsidio distribuit; quae quamque earum sequatur
et cui subveniat, constituit atque imperat. non dubitanter
Alexandrini classem producunt atque instruunt: in fronte
collocant XXII, reliquas subsidiarias in secundo ordine
constituunt. magnum praeterea numerum minorum navi-
giorum et scapharum producunt cum malleolis ignibusque,
si quid ipsa multitudo et clamor et flamma nostris terroris
afferre possent. erant inter duas classes vada transitu an-
gusto, quae pertinent ad regionem Africae (sic enim prae-
dicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae), satis-
que diu inter ipsos est exspectatum, ab utris fieret trans-
eundi initium, propterea quod ei, qui intrassent, et ad
explicandam classem et ad receptum, si durior accidisset
casus, impeditiores fore videbantur. Rhodiis navibus prae- 15

erat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus quam cum Graecis comparandus. hic ubi notissimam scientiam atque animi magnitudinem detectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret, qui ubi cessari animum advertit, 'videris mihi,' inquit, 'Caesar, vereri, si haec vada primis navibus intraris, ne prius imicare cogaris, quam reliquam classem potueris explicare. nobis rem committe: nos proelium sustinebimus (neque tuum iudicium fallemus), dum reliqui subsequantur. nos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori est.' Caesar illum adhortatus atque omnibus laudibus prosecutus dat signum pugnae, progressas ultra vadum IIII Rhodias naves circumstant Alexandrini atque in eas impetum faciunt. sustinent illi atque arte solertiaque se explicant; ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti obiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus diversae occurrerent. interim sunt reliquae subsecutae. cum necessario discessum ab arte est propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum aut oppidatorum

solertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodesset, neque electi ad virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequare. capitur hoc proelio quinquere mis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres nostris incolumibus omnibus. reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus et nostros adire propius prohibuerunt. hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar 17 contendendum existimavit, ut insulam molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret potestatem. perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido etiam illa urbem uno tempore temptari posse confidebat. quo capto consilio cohortes X et levis armaturae electos quosque idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur in navigia minora scaphasque imponit; alteram insulae partem destinandae manus causa constratis navibus aggreditur praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. ac primum impetum nostrorum pariter sustinuerunt. uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant et litora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur, et scaphis navibusque longis quinque mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. sed ubi primum locis cognitis vadisque pertemptatis pauci nostri in litore constiterunt atque hos sunt alii subsecuti constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, impetum fecerunt, omnes Pharitae terga verterunt. his pulsus custodiae portus relictis naves ad litora et vicum applicarunt seque ex navibus ad tuenda aedificia eiecerunt.

Neque vero diutius ea munitione se continere potuerunt, etsi erat non dissimile atque Alexandriae genus aedificiorum, ut minora maioribus conferantur, turresque editae et coniunctae muri locum obtinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. sed terror hominibus mentem consiliumque eripit et membra debilitat, ut tunc accidit. qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum et caede paucorum XXX pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt seque per molem in mare praecipitaverunt et DCCC passuum inter- 18

vallum ad oppidum enataverunt. multi tamen ex his capti interfectique sunt; sed numerus captivorum omnino fuit
19 sexcenti. Caesar praeda militibus concessa aedificia diripi iussit castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit. hunc fuga Phari-ritae reliquerant; certiore illum propioremque oppido Alexandrini tuebantur. sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod his obtentis duobus omnem navigiorum excursus et repentina latrocinia sublatum iri videbat. iamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat atque in oppidum rede-gerat et cohortium trium instar in terram exposuerat (non enim plures consistere angustiae loci patiebantur); reli-
quae copiae in navibus stationem obtinebant. quo facto imperat pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, la-
pidibus oppleri atque obstrui. quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto om-
nes Alexandrinorum copiae ex oppido se eiecerunt et con-
tra munitiones pontis latiore loco constiterunt, eodemque
tempore quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere ad molem constituerunt. pugnabatur
a nostris ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat
20 adversus pontem, et ex navibus contra molem. in his rebus occupato Caesare militesque hortante remigum ma-
gnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se eiecit. pars eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupiditate pugnandi. hi primum navigia ho-
stium lapidibus ac fundis a mole repellebant ac multum proficere multitudine telorum videbantur. sed postquam
ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque or-
dinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refu-
gere coeperunt. quorum fuga incitati Alexandrini plures ex navibus egrediebantur nostrosque acrius perturbatos in-
sequebantur. simul, qui in navibus longis remanserant, scalas rapere navesque a terra repellere properabant, ne
hostes navibus potirentur. quibus omnibus rebus pertur-
bati milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, cum post se clamorem exaudirent, fugam

suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam reliquerunt et magno cursu incitati ad naves contenderunt. quorum pars proximas nacta naves multitudine hominum atque onere depressa est, pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu expeditas ad ancoram naves consecuti incolumes discesserunt, pauci allevatis scutis et animo ad conandum nisi ad proxima navigia adnatarunt. Caesar, quoad potuit cohortando suos ad pontem ²¹ ac munitiones continere, eodem in periculo versatus est; postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. quo multitudo hominum insecuta cum irrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur, fore, quod accidit, suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnavit. hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. navigium quidem eius multitudine depressum militum una cum hominibus interiit. hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter CCCC et paulo ultra eum numerum classarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmarunt atque egestis ex mari lapidibus libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

Hoc detrimento milites nostri tantum afuerunt ut per- ²² turbarentur, ut incensi atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis in proeliis cotidianis, quandocumque fors obtulerat, procurentibus et erumpentibus Alexandrinis manum comprehendi multum operibus et ardentibus studiis militum, nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem, ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum. Alexandrini, cum Romanos et ²³ secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato legatos

Caesarem miserunt, ut dimitteret regem transireque suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem se confectam taedio puellae fiduciaria dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset; quo auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, illius periculi timorem multitudini fore impedimento, quod nus se dederent. Caesar, etsi fallacem gentem semper e alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit, quod, quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in se dimissum regem credebat, sin, id quod magis illorum turae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius se contra rem quam contra convenarum ac fugitivorum manum bellum esse gesturum. itaque regem cohortatus, ut consuleret quo paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpius incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibi praearet, cum ipse tantum cederet, ut ad hostes armatos eum mitteret, dextra dextram tenens dimittere coepit adulta iam aetate puerum.

qui mari nostris supportabatur, intercipere statuerunt. itaque expeditis navigiis locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus insidiabantur nostris commentuque. quod ubi Caesari nuntiatum est, suam classem iubet expediri atque instrui. praeficit huic Tiberium Neronem. proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves atque in his Euphranor, sine quo nulla umquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. at fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriores casum reservat, superiorem temporum dissimilis Euphranorem prosequabatur. nam cum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset et triremem hostium perforasset ac demersisset, proximam longius insecutus parum celeriter insequentibus reliquis circumventus ab Alexandrinis est. cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive quod ipsi sibi timebant. ita qui unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae nobilitatis domi scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda cum magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus Syriae, Pelusium *adducit* idque oppidum firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio velut claustris munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem praesidiumque ibi suum collocavit. inde re bene gesta Alexandriam ad Caesarem contendit omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam Caesaris redegerat. locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta;

quod nomen a similitudine litterae accepit: nam pars quaedam fluminis Nili derivata inter se duobus itineribus paulatim medium inter se spatium relinquens diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur. cui loco cum appropinquare Mithridaten rex cognovisset et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten vel sine dubio retineri posse credebat. quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat interclusum a Caesare a se retineri. quae primae copiae flumen a Delta transire et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem. quorum impetum Mithridates magna cum prudentia [constantiaque virtutum et Alexandrinorum imprudentia] consuetudine nostra castris vallatis sustinuit: cum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta magnum numerum eorum interfecit. quod nisi locorum notitia reliqui se texissent partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent. qui ut paulum ab illo timore se recrearunt, adiuncti his qui subsequebantur rursus oppugnare Mithridaten coperunt. 28 mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui rem gestam perferret. cognoscit ex suis eadem haec accidisse rex. ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar ad recipiendum. celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus; prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior planicie ex omnibus partibus subiecta; tribus autem ex lateribus variis generibus munitionum tegebatur: unum latus erat adiectum flumini Nilo, alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret, tertium palude cingebatur. 29 inter castra et Caesaris iter flumen intercedebat angustum altissimis ripis, quod in Nilum influebat, aberat autem ab regis castris milia passuum circiter VII. rex cum hoc itinere venire Caesarem

comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent et eminus ex ripis proelium impar inirent: nullum enim processum virtus habebat aut periculum ignavia subibat. quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. itaque eodem tempore equites Germani dispersi vada quaerentes partim demissioribus ripis flumen tranarunt, et legionarii magnis arboribus excisis, quae longitudo utramque ripam contingerent, proiectis iis repentinoque aggere iniecto flumen transierunt. quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent, sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt paene omni reliqua multitudo interfecta. Caesar re praeclarissime gesta, cum subitum adventum suum iudicaret magnum terrorem Alexandrinis iniecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. haec cum et opere magno vallata et loci natura munita animadverteret confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit. itaque non magno intervallo relicto ab hoste castra posuit. postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat brachiisque cum opere castrorum coniunxerat vici obtinendi causa, Caesar aggressus omnibus copiis expugnat, non quod minore numero militum consequi difficile factu putaret, sed ut ab ea victoria perterritis Alexandrinis protinus castra regis oppugnaret. itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt acerrimeque eminus proeliari coeperunt. duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur: una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. maxima et electissima multitudo Alexandrinorum defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat; plurimum proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis nostros impugnabant.

Caesar, cum videret milites acrius proeliari non posse nec tamen multum profici propter locorum difficultatem cumque animum adverteret excelsissimum locum castrorum electum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi partim spectandi decurrissent in eum locum, in quo pugnabatur, cohortes illo circumire castra et summum locum aggredi iussit usque ad arfulenum praefecit, et animi magnitudine et rei militaris scientia virum praestantem. quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus diverso clamore et proelio perterriti Alexandrini trepidantes in omnes partes castrorum discurrere coeperunt. quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum castrorum locum caperent; ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. quod periculum plerique Alexandrini fugientes acervatim se de vallo praecipitarunt in eam partem, quae flumini erat adhaerens. horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis ceteri faciliorem viam habuerunt. constat fugisse ex castris regem ipsum

testamento scripserat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur. nam maiore ex duobus pueris, rege, amisso minori tradidit regnum maiori ex duobus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque eius: minorem, Arsinoën, cuius nomine diu regnasse inpotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit, ne qua rursus nova dissensio, priusquam diuturnitate confirmarentur regibus imperia, per homines seditiosos nasceretur. legiones ibi veterana sexta secum reducta ceteras reliquit, quo firmitus esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem paucis diebus reges constituti. simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; si essent ingrati, posse isdem praesidiis coerceri. sic rebus omnibus confectis et collocatis ipse [itinere terrestri] profectus est in Syriam.

Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deiotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finitimasque provincias administrandas tradiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace; quo malo nisi liberarentur, imperata se facere pecuniamque promissam Caesari non posse persolvere. Domitius non tantum ad explicandos sumptus rei militaris cum pecuniam necessariam esse iudicaret, sed etiam turpe populo Romano et C. Caesari victori sibi infame esse statueret regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaeque decederet neve occupatione belli civilis populi Romani ius maiestatemque temptaret. hanc denuntiationem cum maiorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset, ad legiones profectus unam ex tribus XXXVI secum ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evocatas; quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. adiungit [Cn.] Domitius legioni XXXVI duas ab Deiotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat,

equitesque C totidemque ab Ariobarzane sumit. mittit P. Sestium ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat, Quintumque Patium in Ciliciam ad auxilia arces-
 35 senda. quae copiae celeriter omnes iussu Domitii Comana-
 runt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem rece-
 pisse, quam paterno nomine iure obtinere deberet. denique
 eius regni causa integra Caesari servaretur: paratum enim
 se facere, quod is statuisset. Domitius, cum animadver-
 teret eum Cappadocia decessisse non voluntate adductum,
 sed necessitate, quod facilius Armeniam defendere posset
 subiectam regno suo quam Cappadociam longius remotam
 quodque omnes tres legiones adducturum Domitium pu-
 tasset; ex quibus cum duas ad Caesarem missas audisset,
 audacius in Armenia substituisse, perseverare coepit, ut eo
 quoque regno decederet: neque enim aliud ius esse Cap-
 padociae atque Armeniae, nec iuste eum postulare, ut in
 Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse
 integrum, quod ita esset, ut fuisset. his responsis datis
 cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Arme-
 niam locisque superioribus iter facere instituit: nam ex
 Ponto a Comanis iugum editum silvestre est, pertinens in
 Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia;
 cuius itineris has esse certas opportunitates *vidit*, quod in
 locis superioribus nullus impetus repentinus accidere ho-
 stium poterat, et quod Cappadocia his iugis subiecta ma-
 36 gnā commectus copiam erat sumministratura. complures
 interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de
 pace agerent regiaque munera Domitio ferrent. ea con-
 stanter omnia aspernabatur nec sibi quicquam fore anti-
 quius quam dignitatem populi Romani et regna sociorum
 recipere legatis respondebat. magnis et continuis itine-
 ribus confectis cum adventaret ad Nicopolim, quod oppi-
 dum positum in Armenia minore est plano ipsum loco
 montibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis satis
 magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe
 a Nicopoli circiter milia passuum VII. quibus ex castris
 cum locus angustus atque impeditus esset transeundus,
 Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene

disposuit equites, magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit paganosque et oppidanos in his locis obversari: ut, sive amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; sive ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur. haec cum administraret, numquam tamen intermittebat 37 legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. at contra spes pacis Domitio in eisdem castris morandi attulit causam. ita Pharnaces amissa proximi temporis occasione, cum vereretur, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit castraque oppido contulit. quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. in fronte enim simplici directa acie cornua trinis firmabantur subsidiis: eadem ratione haec media collocabantur acie duobus dextra sinistraque intervallis simplicibus ordinibus instructis. perfecit inceptum castrorum opus Domitius 38 parte copiarum pro vallo constituta. proxima nocte Pharnaces interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum Caesari subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. qua cognita re Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset, cum discedendum Domitio celeriter putaret. itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas non ita magno medio intervallo relicto IIII pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat; qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum. Domitius autem, cum Caesaris magis 39 periculo quam suo commoveretur neque se tuto discessurum arbitraretur, si condiciones, quas reiecerat, rursus appeteret aut si recusatis cederet, ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit; XXXVI legionem in dextro cornu

- collocavit, Ponticam in sinistro, Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum intervallum frontis reliquit reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. sic utrimque acie instructa processum est ad
40 dimicandum. signo sub idem tempus ab utroque dato concurritur: acriter varieque pugnatur. nam XXXVI legio, cum extra fossam in equites regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet fossamque transiret aversosque hostes aggredere-
at Pontica ex altera parte legio, cum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire ac transcendere conata esset, ut aperto latere aggredere-
hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est. Deiotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. ita victrices regiae copiae cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad
XXXVI legionem. quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit, magnis copiis hostium circumdata praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem loci noluit. ita Pontica legione paene tota amissa, magna parte Deiotari militum interfecta XXXVI legio in loca se superiora contulit non amplius CCL desideratis. ceciderunt eo proelio splendidi atque illustres viri nonnulli, equites Romani. quo tamen incommodo Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit itineribusque tutis per
41 Cappadociam se in Asiam recepit. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex, cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit, bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora, Pontumque nullo defendente patrum regnum glorians se recepisse obtinebat.
- 42 Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum; quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. namque eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor, pro praetore, quamquam erat

provincia minime copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrediretur, et recepit et defendit. namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit eaque praeda milites donavit, quae etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat grata praesertim virtute parata, et cum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus laderinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset adiunctis captivis navibus sociorum. cum divississima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, profisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedonia legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse credebat. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni ac difficili, sive copiosiore provinciam existimans sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens sive virtute et scientia sua confusus, quam saepe in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat, neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita partim infidelis, neque navibus intercluso mari tempestatibus commeatus supportare poterat magnisque difficultatibus coactus non ut volebat, sed ut necesse erat bellum gerebat. ita cum durissimis tempestatibus propter inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat adeoque est a barbaris contemptus, ut Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. quo proelio duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus XXXVIII,

ibunis III cum reliquis copiis Salonam se recepit summaque ibi difficultate rerum omnium pressus paucis mensibus morbo periit. cuius et infelicitas vivi et subita mors magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae; nem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii et virtus latini versari passa non est. Vatinius Brundisii cum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, cum crebris literis Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocatur et M. Octavium audiret cum barbaris foedera perassisse compluribusque locis nostrorum militum oppugnare praesidia partim classe per se partim pedestribus copiis per barbaros, etsi gravi valetudine affectus vix corporis viribus animum sequebatur, tamen virtute vicit inmodum naturae difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis. nam cum ipse paucas in portu naves locustas haberet, litteras in Achaiam ad Q. Calenum misit, ubi classem mitteret. quod cum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octaviani poterant, navibus actuariis, quarum numerus erat satis agnus magnitudine quamquam non satis iusta ad proc-

suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem antennis ad medium malum demissis instructam propugnatoribus animum advertit. quod ubi conspexit, celeriter vela subduci demittique antennis iubet et milites armari et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur idem ut facerent, significabat. parabant se Vatiniani repente oppressi; parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. instruitur utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana. Vatinius, cum animum adverteret neque na- 46
vium se magnitudine neque numero parem esse, fortuitae dimicationi rem committere noluit. itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavi impetum fecit. celerrime fortissimeque contra illo remigante naves adversae rostris concurrerunt adeo vehementer, ut navis Octaviana rostro discusso ligno contineretur. committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam cum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est. quantoque coniunctis magis navibus configendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant et dimicatione aequata longe superiores virtute rem feliciter gerebant. deprimitur ipsius Octavi quadriremis, multae praeterea capiuntur aut rostris perforatae merguntur; propugnatores Octaviani partim in navibus iugulantur, partim in mare praecipitantur. ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures cum confugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem. eo receptus, cum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat. at Vatinius re bene gesta 47
receptui cecinit suisque omnibus incolumibus in cum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octavi ad dimicandum processerat. capit ex eo proelio penterem unam, triremes duas, dicrotas VIII compluresque remiges Octavianos posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, consumpto post diem tertium contendit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum con-

iunctissimumque Octavio. quo ut venit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt, comperitque ipsum Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. ita brevissimo spatio re praeclarissime gesta provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa victor se Brundisium incolumni exercitu et classe recepit.

- 48 Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali rem feliciter gerebat Alexandriaeque cum periculo magno tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus in Hispania pro praetore provinciae ulterioris obtinendae causa relictus sive consuetudine naturae suae sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum advertere poterat, et compensare offensionem provinciae exercitus amore cupiebat. itaque, cum primum in unum locum exercitum conduxit, sestertios centenos militibus est pollicitus nec multo post, cum in Lusitania Medobregam oppidum montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset appellatus, sestertiis centenis milites donavit. multa praeterea et magna praemia singulis concedebat; quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem, paulatim tamen et occulte militarem disciplinam
- 49 severitatemque minuebant. Cassius legionibus in hiberna dispositis ad ius dicendum Cordubam se recepit contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere; et ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur. pecuniae locupletibus imperabantur, quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat, in gregem locupletium simulatium causa tenues coniciebantur, neque ullum genus quaestus aut magni et evidentis aut minimi et sordidi praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. nemo erat, qui modo aliquam iacturam facere posset, quin aut vadimonio tene-

retur, aut in reos referretur. ita magna etiam sollicitudo periculorum ad iacturas et detrimenta rei familiaris adiungebatur. quibus de causis accidit, ut, cum Longinus imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte eius provinciales consilia inirent. horum odium confirmabant nonnulli familiares eius; qui, cum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cuius nomine peccabant, sibi quod rapuerant acceptum referebant, quod interciderat aut erat interpellatum Cassio assignabant. quintam legionem conscribit novam. augetur odium et ex ipso delectu et sumptu additae legionis. complentur equitum III milia maximisque ornantur impensis; nec provinciae datur ulla requies. interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum traiceret perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus existimabatur. quibus litteris acceptis insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque C praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur, ne qua res, cum redisset, moraretur. reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat. exercitu coacto in unum locum castris ad Cordubam positis pro contione militibus exponit, quas res Caesaris iussu gerere deberet, polliceturque iis, cum in Mauritaniam traiecisset, sestertios centenos se daturum; quintam fore in Hispania legionem. ex contione se Cordubam recepit eoque ipso die tempore postmeridiano, cum in basilicam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racili, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei tradidit, deinde post Racilium (nam is latus Cassi tegebat), quasi responsum peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset, sinistra corripit versum dextraque bis ferit pugione. clamore sublato fit a coniuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio traicit lictorem; hoc interfecto Q. Cassium legatum vulnerat. ibi T. Vasius et L. Mergilio simili confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant:

ant enim omnes Italicenses. ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat iacentemque levibus sauciat plagis occurritur ad Cassium defendendum: semper enim Bellones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat. a quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius Pisonianus et Manilius Tuscus. Minucius inter saxa, quae stabant in itinere, fugiens opprimitur et relato domum missio ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, cum id non dubitaret, accurrit latus in castra militibusque vernaculis et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur; tollitur a multitudine in tribunal, praetor appellatur. nemo enim aut in provincia natus, ut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate iam factus provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassi: nam legiones XXX et XXI quibus mensibus in Italia scriptas Caesar attribuerat Longino, quinta legio nuper erat ibi confecta. interim nuntiat Laterensi vivere Cassium, quo nuntio dolore magis

Mergilio . . . Squillus nominat plures; quos Cassius interfici iubet exceptis iis, qui se pecunia redemerunt. nam palam HS LX cum Calpurnio paciscitur et cum Q. Sestio L. qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae dolorque vulnerum pecuniae remissus crudelitatem cum avaritia certasse significabat. aliquot post diebus litteras ⁵⁶ a Caesare missas accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. qua re cognita mixtam dolore voluptatem capiebat. victoriae nuntius laetitiam exprimebat; confectum bellum licentiam temporum intercludebat. sic erat dubius animi, utrum nihil timere an omnia licere mallet. sanatis vulneribus arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas iubet referri; quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. equitum autem Romanorum delectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. magnum hoc fuit vectigal, maius tamen creabat odium. his rebus confectis totum exercitum lustrat; legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad traiectum. ipse classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique moratur, propterea quod edictum tota provincia proposuerat: quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. quae evocatio ⁵⁷ vehementer omnes turbavit. interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nuntiat eam a legione XXX, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, cum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse et ad secundam legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. cognita re noctu cum V cohortibus unetvicesimanorum egreditur, mane pervenit. ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus Carmonem contendit. hic cum legio XXX et XXI et cohortes IIII ex V legione totusque convenisset equitatus, audit IIII cohortes a vernaculis oppressa ad Obuculum cum his ad secundam pervenisse omnesque ibi se coniunxisse et M. Thorium Italicensem ducem delegisse. celeriter habito consilio M. Marcellum *quaestorem* Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium lega-

tum Hispalim mittit. paucis ei diebus affertur conventum Cordubensem ab eo defecisse Marcellumque aut voluntate aut necessitate abductum (namque id varie nuntiabatur) consentire cum Cordubensibus; duas cohortes legionis V, quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra et postero die Segoviam ad flumen *Siciliense* venit. ibi habita contione militum tentat animos; quos cognoscit non sua, sed Caesaris absentis causa sibi fidissimos esse nullumque periculum deprecaturus, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

58 interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit, ac ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaeque natura videretur, simul ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine maioribus viribus uti videbatur, aequae potentem opponeret dignitatem, Cn. Pompeio se provinciam recipere velle palam dictitabat. et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris et amore Pompei, cuius nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat. sed id, qua mente, communis erat coniectura: certe hoc prae se Thorius ferebat; milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompei nomen in scutis inscriptum haberent. frequens legionibus conventus obviam prodit neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem

59 ne facerent, orare. tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus cum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis quam Pompeianis Longinum esse in odio, neque se conventum neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse perducere, nomen Pompei ex scutis detraxerunt, Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem asciverunt praetoremque appellarunt et conventum sibi adiunxerunt castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter III milia passuum a Corduba citra flumen Bactim in oppidi conspectu loco excelso facit castra; litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam et M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quam primum veniret. ipse hostili modo Corduben-

sium agros vastat, aedificia incendit. cuius rei deformitate 60 atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque configendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro flammaque consumerentur. Marcellus, cum configere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esset, legiones Baetim traducit aciemque instruit. cum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in acquum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se reciperent in castra. itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes complures novissimos in fluminis ripis interfecit. cum hoc detrimento, quid transitus fluminis viti difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen configitur propter locorum difficultates. erat copiis pedestribus multo firmitior Mar- 61 cellus: habebat enim veteranas multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis quam virtuti legionum confidebat. itaque, cum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset, Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibi infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur celerique itinere Uliam contendit, quod sibi fidele esse oppidum credebat. ibi adeo coniuncta ponit moenibus castra, ut eo loci natura (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis undique ab oppugnatione tutus esset. hunc Marcellus insequitur et quam proxime potest Uliam castra castris confert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est deductus, ut neque configeret (cuius si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. castellis idoneis locis collocatis operibusque in circuitu oppidi continuatis Uliam Cassiumque munitionibus clausit. quae

usquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit; quem sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur, magno autem fore subsidio, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum. paucisque diebus Cassi litteris receptis rex Bogud cum copiis venit adiungitque ei legioni, quam secum adduxerat, complures cohortes auxilias Hispanorum. namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nullae civitates rebus Cassi studebant, plures Marcellum fovebant. accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. pugnatur utrimque acriter, crebro id accidit fortuna saepe ad utrumque victoriam transiente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus. interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis XXXV magnoque numero equitum et auxiliorum venit ea mente Uliam, ut sine ullo contentiones Cassi Marcellique componeret. huic confidenti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: assidius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus iuris deberi quam Marcello existimabat, sive eo, quod, praecipuus animus Lepidum esset obsequio adversari

Carmonam. sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. de cuius adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse omnibus suis rebus celeriter correptis Malacam contendit ibique adverso tempore navigandi navis conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido et Trebonio et Marcello committeret; ut amici eius dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cuius magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cuiusquam veniret. progressus secunda ut hiberna tempestate cum in Hiberum flumen noctis vitandae causa se contulisset, inde paulo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum credens profectus adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis in ipsis faucibus, cum neque flectere navim propter vim fluminis neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa nave periit.

Cum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset atque ab 65 iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret litterisque urbanis animadverteret multa Romae male et inutiliter administrari neque ullam partem reipublicae satis commode geri, quod et contentionibus tribuniciiis perniciosae seditiones orerentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum militum et qui legionibus praeerant multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent, eaque omnia flagitare adventum suum videret, tamen praeferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, iura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur; in Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. non excessisse enim Ponto Pharnacem audiebat neque excessurum putabat, cum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. commoratus fere in omnibus civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene meritis et viris et publice tribuit, de controversiis veteribus cognoscit

- ac statuit; reges, tyrannos, dynastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem conditionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae di-
- 66 mittit et sibi et populo Romano amicissimos. paucis diebus in ea provincia consumptis Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praefecit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. cuius provinciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. ibi rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur magnisque itineribus per Cappadociam confectis biduum Mazacae commoratus Comana venit, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos eius deae maiestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. id homini nobilissimo Lycomedi Bithynio adiudicavit; qui regio Cappadocum genere ortus propter adversam fortunam maiorum suorum mutationemque generis iure minime dubio vetustate tamen intermisso sacerdotium id repetebat. fratri autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritis uterque eorum de republica esset, ne aut regni haereditas Ariarathen sollicitaret, aut haeres regni terreret Ariobarzani attribuit, qui sub eius imperio ac ditione esset. ipse iter inceptum simili velo-
- 67 citate conficere coepit. cum propius Pontum finesque Gallograeciae accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, quod ei neque legibus neque moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant, sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, excitus imperiis in Cn. Pompei castris fuisset: neque enim se debuisse iudicem esse controversiarum populi
- 68 Romani, sed parere praesentibus imperiis. contra quem Caesar cum plurima sua commemorasset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset, cumque defensionem eius nullam posse excusationem eius imprudentiae recipere

coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus populusque Romanus, ubi respublica esset, qui denique post L. Lentulum, C. Marcellum consules, tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum, de controversiis tetrarcharum postea se cognitum esse dixit, regium vestitum ei restituit. legionem autem eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit. cum in Pontum venisset copiasque omnes in unum 69 locum coëgisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus periculisque functam multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legiones, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scriptissimus, fuerant), legati a Pharnace missi Caesarem ad-eunt atque imprimis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent. maximeque commemorabant nulla Pharnacem auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse, cum Deio-tarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset. Caesar respon- 70 dit se fore acquissimum Pharnaci, si quae polliceretur repraesentaturus esset. monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Deiotarum sibi obicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent. nam se neque libentius facere quicquam quam supplicibus ignoscere, neque provinciarum publicas iniurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi. quin id ipsum, quod commemorarent, officium fuisse utilius Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui diu immortales victoriam tribuissent. itaque magnas et graves iniurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci. nam neque interfectis amissam vitam neque exsectis

- virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim familiasque publicanorum remitteret ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. si fecisset, iam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuessent. miserat enim Pharnaces coronam auream.
- 71 his responsis datis legatos remisit. at Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, cum festinantem ac *praeurrentem* Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur (nemini enim erat ignotum plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari), lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactio-nes interponere, in summa frustrari coepit. Caesar cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consue- rat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius om- nium opinione manum conscreret.
- 72 Zela est oppidum in Ponto, positum ipsum, ut in plano, loco satis munito: tumulus enim naturalis veluti manu factus excelsiore undique fastigio sustinet murum. circumpositi sunt huic oppido magni multique intercisi vallibus colles; quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triarii detrimentumque exercitus nostri superioribus locis atque itineribus paene coniunctus oppido magnam in illis partibus habet nobilitatem nec multo longius milibus passuum III abest ab Zela. hunc locum Pharnaces veteribus paternorum felicium castrorum relictis ope-ribus copiis suis omnibus occupavit.
- 73 Caesar cum ab hoste milia passuum V castra posuisset videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris, aggerem comportari iubet intra munitiones. quo celeriter collato proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis prima luce neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. huc omnem comportatum aggerem ex castris servitia agerent iussit, ne quis ab opere miles discederet, cum spatio non amplius

passuum mille intercisa valles castra hostium divideret ab opere incepto [Caesaris castrorum]. Pharnaces, cum id 74 repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit. quas interposita tanta locorum iniquitate consuetudine magis pervulgata militari credebatur instrui Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiducia, ne munitione magis quam manu defendere locum Pharnaces videretur. itaque deterritus non est, quo minus prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus opus faceret. at Pharnaces impulsus sive loci felicitate sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamur, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, cum more operis cotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem vicies bis in acie conflixisset et vicisset legati eius gloriabantur, simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere praerupta valle coepit. cuius aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: cum interim Pharnaces eodem gradu, quo in proclivem descenderat vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis coepit. Caesar incredibili eius vel temeritate 75 vel fiducia commotus neque opinans imparatusque oppressus eodem tempore milites ab opere vocat, arma capere iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. nondum ordinibus instructis falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. insequitur has acies hostium, et clamore sublato configitur multum adiuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate; qui cum omnibus casibus belli intersunt tum praecipue quibus nihil ratione potuit administrari. magno atque acri proelio comminus facto 76 dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium victoriae natum est. ab ea parte cum proclivi detrunderentur hostes, multo tardius sed tamen eisdem diis adiuvantibus sinistro cornu mediaque acie totae profligantur

opiae regis. quae quam facile subierant iniquum locum
am celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate. ita
que multis militibus partim interfectis partim suorum ruinis
oppressis qui velocitate effugere poterant armis tamen pro-
fectis vallem transgressi nihil ex loco superiore inermi pro-
ficere poterant. at nostri victoria elati subire iniquum lo-
cum munitionesque aggredi non dubitarunt. defendentibus
autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio non
liquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. interfecta
multitudine omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis
equitibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facultatem
attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem
adductus esset.

Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia
affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat
quodque subiti periculi recordatione laetior victoria facili-
ter ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto praeda omnis
regia militibus condonata postero die cum expeditis equi-
tibus ipse proficiscitur, legionem sextam decedere ad praeparanda
atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia
Deiotari domum remittit; duas legiones cum Coclio Vini

BELLUM AFRICANUM.

ARGUMENTUM.

Caesar in Africam profectus Adrumeto frustra temptato ad Ruspnam, deinde ad Leptin, eoque oppido recepto in litore castra ponit, ex Sardinia reliquisque provinciis finitimis auxilia et commeatus arcessit c. 1—8. relicto Lepti praesidio, magno frumenti numero invento Ruspnam redit; navium pars, de qua timebat, ex errore eodem confertur c. 9—11. cum Labieno configit, hostes fugat, in castris ad Ruspnam copias auget, arma, victum parat; classem ad conquiendas naves onerarias errore abductas mittit c. 12—21. Cn. Pompeius filius a M. Catone, Uticae praeside, ad rem strenue gerendam excitatus Mauritaniam invadit, Ascurum oppidum frustra obsidet et repulsus classem ad insulas Baleares convertit c. 22—23. Scipio cum Labieno et Petreio se coniungit. Iuba, ut idem faceret e regno egressus a Boccho et P. Sittio, agros et oppida vexantibus, ut se reciperet, coactus est. Caesar de suo adventu Afros certiores facit; per litteras celeriter ex Sicilia exercitum transportari iubet, munitiones auget c. 24—26. Scipio elephantos ad pugnam instituit. Leptin frustra temptat Labienus; pugnam vitat Caesar; Gaetulos Numidasque in partes suas trahit; Acilla civitate et Cercina insula recepta, frumento auxiliisque augetur; pars copiarum ex Sicilia incolumis ad eum pervenit; legati Thisdritani frumenti copia oblata auxilium petunt c. 27—36. munitionem in iugo instituit Caesar, cum hostium equitatu feliciter pugnat c. 37—40. acie instructa ad Uzittam accedit, opponitur Scipionis acies, nec tamen ad pugnam descenditur c. 41—42. Considius frustra oppugnato oppido Acilla Adrumetum se recipit; navis Caesariana capitur, veterani trucidantur. Caesariani saxea grandine et imbre vexantur c. 43—47. Iuba Scipioni auxilia adducit; prope Uzittam Caesar cum hostibus feliciter pugnat c. 48—52. legiones X et VIII ex Sicilia adveniunt; tribuni militum et centuriones nonnulli ab exercitu removenur c. 53—54. Gaetuli desciscunt ab Iuba; eius arrogantia. exercitus in campum deducuntur, nec tamen proelio decertatur c. 55—61. naves onerarias ad Leptin Varus incendit, penteres duas capit; eum continuo insecutus Caesar quinquerehem recuperat, triremem hostium capit, naves onerarias nonnullas incendit c. 62—64. frumentandi causa usque ad Aggar oppidum procedit Caesar, crebro pugnatur c. 65—73. Vagam oppidum expugnat Iuba, Caesar ad Sarsuram castra movet; Labieno fugato oppido potitur, in castra ad Aggar posita redit, eodem Scipio sequitur c. 74—78, quem cum nulla condi-

cione cogere posset, ut in aequum locum descenderet, Thapsum, cui Vergilius praeerat, profectus oppidum circummunire instituit. tandem Scipio pugnare coactus gravissima clade afficitur c. 79—86. ad Uticam accedit Caesar urbemque mortuo M. Catone per L. Caesarem recipit; civibus Romanis, qui pecunia adjuverant Varum et Scipionem, venditis bonis vitam concedit c. 87—90. Iuba Zama urbe excluditur c. 91—92. Considius Thisdra fugit, Vergilius victori se dedit; Iuba, Petreius, Faustus, Afranius, Scipio per-eunt c. 93—96. Caesar Iubae regnum provinciam facit et Sal-lustium pro consule relinquit. Zamae et Uticae bona hostium vendit, Thapsitanos, Adrumentinos, Leptitanos, Thisdritanos multat. his rebus gestis in Sardiniam et inde Romam redit c. 97—98.

Gesta haec a. u. c. 707 et 708, a. Chr. n. 47 et 46.

- 1 Caesar itineribus iustis confectis nullo die intermisso a. d. XIII kal. Ian. Lilybaeum pervenit statimque ostendit sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet. nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere et nullam praetermittere occasionem profectionis: cum praesertim ab incolis eius provinciae nuntiarentur adversariorum copiae equitatus infinitus, legiones regiae IIII, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephantum CXX classesque esse complures, tamen non deterrebatur animoque et spe confidebat. interim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana
- 2 legio quinta, equitum ad II milia. legionibus collectis VI et equitum II milibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. ita maiorem partem navium antecedere iussit et insulam petere Aponianam, quae abest a Lilybaco commo-ratus bona paucorum publice vendit, deinde Alieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit et de reliquo exercitu celeriter imponendo. datis mandatis ipse navem conscendit a. d. VI kal. Ian. et reliquas naves statim est consecutus. ita vento certo celerique navigio

vectus post diem quartum cum longis paucis navibus in
 conspectum Africae venit: namque [onerariae] reliquae
 praeter paucas vento dispersae atque errabundae diversa
 loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, dein Nea-
 polim; complura praeterea castella et oppida non longe a
 mari reliquit. postquam Adrumetum accessit, ubi praesi- 3
 dium erat adversariorum, cui praecerat C. Considius, et a
 Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adru-
 metum Cn. Piso, cum Maurorum circiter tribus milibus,
 'apparuit', ibi paulisper Caesar ante portum commoratus,
 dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum, cuius
 numerus in praesentia fuit peditum III milia, equites CL,
 castrisque ante oppidum positae sine iniuria cuiusquam
 consedit cohibetque omnes a praeda. oppidani interim mu-
 ros armatis complent, ante portam frequentes considunt ad
 [se] defendendum; quorum numerus duarum legionum in-
 star erat. Caesar circum oppidum vectus natura loci per-
 specta rediit in castra. nonnemo culpae eius imprudentiae-
 que assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus
 praefectisque, quem peterent, praeceperat, neque, ut more
 ipsius consuetudo superioribus temporibus fuerat, tabellas
 signatas dederat, ut in tempore his perlectis locum certum
 peterent universi. quod minime Caesarem fefellerat. nam-
 que nullum portum terrae Africae, quo classes decurre-
 rent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspica-
 batur, sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupa-
 batur. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi 4
 daret potestatem cum Considio agendi, si posset aliqua
 ratione perducere ad sanitatem. itaque data facultate litteras
 conscribit et eas captivo dat perferendas in oppidum ad
 Considium. quo simulatque captivus cum pervenisset lit-
 terasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset,
 priusquam acciperet ille, 'unde,' inquit, 'istas?' tum ca-
 ptivus: 'imperatore a Caesare.' tunc Considius, 'unus est,'
 inquit, 'Scipio imperator hoc tempore populi Romani;' de-
 inde in conspectu suo statim captivum interfici iubet lit-
 terasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini
 certo ad Scipionem perferendas. postquam una nocte et 5
 die ad oppidum consumpta neque responsum ullum a Con-
 sidio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque

equitatu abundabat et ad oppidum oppugnandum non sati copiarum habebat et eas tironum neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munia et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabant auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire, non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne dum in ea re Caesar est occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret. itaque castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ad luba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et eius agmen extremum insequi coeperunt. quae res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. accidit res incredibilis, ut equites minus XXX* Galli Maurorum equitum II milia loco pellerent fugarentque in oppidum. postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. quod cum saepius facerent et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur, cohortibus

comportari. remiges interim, qui aqutum e navibus exierant, subito equites Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti multos iaculis convulnerarunt, nonnullos interfecerunt. latent enim in insidiis cum equis inter convalles et subito existunt, non ut in campo comminus depugnent..... Caesar interim in Sardiniam nuntios cum litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcescendum mittit ... interim cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae decrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri possent neque locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio. ipse interea ex perfugis et incolis cognitis condicionibus Scipionis et qui cum eo bellum contra se gerebant miserari (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortune esse incolumes.

Caesar a. d. III non. Ian. castra movet; Lepti sex cohortium praesidio cum Saserna relicto ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspina cum reliquis copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum oppidanisque imperat, ut plostra iumentaue omnia sequantur. itaque magno numero frumenti invento Ruspina redit. huc eum idcirco existimo recepisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret praesidioque firmata ad classim receptacula muniret. itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, quem Lepti, proximo oppido, reliquerat, cum legione iubet comportari ligna in oppidum quam plurima; ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido milia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea

- copia conscendit. omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium magno metu ac tristimonia sollicitabantur. parva enim cum copia et ea tironum neque omni exposita in Africa contra magnas copias et insidiosae nationis equitatumque innumerabilem se expositos videbant neque quicquam solatii in praesentia neque auxilium in suorum consilio animum advertabant nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore mirabilique hilaritate: animum enim altum et erectum prae se gerebat. huic acquiescebant homines et in eius scientia et consilio omnia sibi
- 11 proclivia omnes fore sperabant. Caesar una nocte in navibus consumpta iam caelo albente cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi atque in litore armatos reliquos advenientis milites exspectare. itaque sine mora navibus eis in portum receptis et advectis militum equitumque copiis rursus ad oppidum Ruspinae redit atque ibi castris constitutis ipse cum cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relictis sui milites fuissent, ne hi propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.
- 12 Interim cum iam Caesar progressus esset a castris circiter milia passuum III, per speculatores et antecessores equites nuntiatur ei copias hostium haud longe ab sese visas. et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici coeptus est. hac re cognita Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessiri atque ordinatim signa se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis armatis. iamque cum procul hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari; quorum omnino numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC, sagittariis CL.
- 13 hostes interim, quorum dux erat Labienus et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabilem in longitudinem non peditum, sed

equitum confertam et inter eos levis armaturae Numidas et sagittarios pedites interposuerant et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur, dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat propter paucitatem; sagittarios ante aciem constituit, equites dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se acie instructa cum pedestribus copiis dimicaturum. cum utrimque exspectatio fieret, 14 neque Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis quam viribus decernendum videret, subito adversariorum equitatus sese extendere et in latitudinem promovere collesque complecti et Caesaris equitatum extenuare simulque ad circumeundum comparare se coeperunt. Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. acies interim mediae cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt et inter legionarios [pedites] iacula coniciunt. hic cum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pedites interim resistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent. Caesar novo genere 15 pugnae oblato, cum animum adverteret ordines suorum in procurrendo turbari (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato a proximis Numidis iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant), edicit per ordines, ne quis miles ab signis IIII pedes longius procederet. equitatus interim Labieni suorum multitudine confusus Caesaris paucitatem circuire non moratur: equites Iuliani pauci multitudine hostium defessi equis convulneratis paulatim cedere; hostis magis magisque instare. ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis Caesarisque copiis in orbem compulsis intra cancellos omnes coniecti 16 pugnare cogeantur. Labienus in equo capite nudo versari in prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam legionarios Caesaris ita appellare: 'quid tu,' inquit, 'miles tiro? tam feroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit? in magnum mehercule vos periculum impulit. misereor

- vestri.' tum miles 'non sum,' inquit, 'tiro, Labiene, sed de legione X veteranus.' tum Labienus 'non agnosco,' inquit, 'signa decumanorum.' tum miles: 'iam me, qui sim, intelleges'; simul cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori adfixit et ait: 'Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse.' omnium tamen animi in terrorem coniecti et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem
- 17 neque amplius facere nisi hostium iacula vitare. Caesar interim consilio hostium cognito iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi et alternis conversis cohortibus, ut una post, altera ante signa tenderet, ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu telis coniectis in fugam vertit neque longius progressus veritus insidias se ad suos recipit. idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. his rebus gestis ac procul hostibus repulsis convulneratisque ad sua prae-
- 18 sidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit. interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis satis grandi ex itinere recta subsidio suis occurrunt. atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis legionarios conversis equitibus recipientes novissimos adoriri et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. hac re animadversa Caesar iubet signa converti et medio campo redintegrari proelium. cum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec comminus ad manus rediretur, Caesarisque equites iumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus circumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent atque eorum essent potiti. itaque signo dato in hostes languide tela neglegenterque mittentis subito immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsus, post collem deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad

suas recipiunt munitiones. itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua praesidia contulerunt. interim 19
 ea re gesta et proelio dirempto ex adversariis perfugere plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti [hostium] complures equites peditesque. ex quibus cognitum est consilium hostium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionarii paucique perturbati Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur, et ita Labienum dixisse pro contione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis sumministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque a suis superarentur, quippe qui in illorum . . sibi confideret, primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites retentos consuetudine fideles sibi iam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pompeiano [Labienus], quos secum a Brundisio transportaverat equites Germanos Gallosque ibique postea ex hybridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat, uti frenato condocuerat, praeterea regia auxilia elephantis CXX equitesque innumerabiles, deinde legiones conscriptas ex cuiusquemodi generis amplius XII milibus. hac spe atque audacia inflammatus Labienus cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis VII milibus, praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis armaturae quantum tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus, his copiis II d. non. Ian. post diem VI, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. in eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia 20
 firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeari auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormenta ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura

BELLI AFRICANI

iecta inter equites suos interponeretur, sagittariisque omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis in castra compluribus frequentabat suas copias habebat enim Scipionem post diem tertium eius diei, proclium factum erat, appropinquare, copias suas cum Seno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum et equitum III milium esse nuntiabantur), officinas varias instruere, sagittas telaque uti fierent complura, glances fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque conducerent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea etiam, plumbum mitteretur. etiam animadvertibat frumento se in Africa nisi importato uti non posse: priore anno propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam; praeterea ex omni Africa frumentum adversarios oppida et bene munita comportasse omnemque Africam exinanisse frumento, oppida praeter ea, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua diripi delevi et eorum incolas intra sua praesidia coegisse migrare, agros desertos ac vastatos esse. hae neces-

collectis paene oppressam funditusque deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. atque ille non ita amplis rebus patris gestis neque tam excellenti maiorum dignitate parta neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus in rempublicam est ingressus. tu contra et patris nobilitate et dignitate et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?’ his 23 verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis XXX, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauritaniam regnumque Bogudis est ingressus expeditoque exercitu numero servorum, liberorum II milium, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare navesque passim compulerunt. ita re male gesta Gneus Pompeius filius naves inde avertit neque postea litus attigit classemque ad insulas Baleares versus convertit.

Scipio interim cum iis copiis, quas paulo ante demon- 24 stravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus primum Adrumeti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis castris factis III milia passuum longe considunt. equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes adversarios intra munitiones continere. qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius milia passuum VI terrae Africae quoqueversus tenebant pabulique inopia premebantur. qua

necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci eluta et ita iumentis esurientibus data vitam eorum producebant. cum haec ita fierent, rex Iuba cognitis Caesaris
25 difficultatibus copiarumque paucitate non est visum dari spatium convalescendi augendarumque eius opum. itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio suis egressus e regno ire contendit. P. Sittius interim et rex Bocchus coniunctis suis copiis cognito regis Iubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni, adortus paucis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulorum; quibus cum condicionem ferret, ut oppido excederent idque sibi vacuum traderent, condicionemque repudiassent, postea ab eo capti interfectique sunt omnes. inde progressus agros oppidaque vexare non destitit. quibus rebus cognitis Iuba, cum iam non longe ab Scipione atque eius ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adiuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus forsitan utraque re expelleretur. itaque rursus se recipere, atque auxilia etiam ab Scipione abduxit sibi suisque rebus timens elephantisque
XXX relictis suis finibus oppidisque suppetias profectus
26 est. Caesar interim, cum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes civitates facit de suo adventu certiores. interim nobiles homines ex suis oppidis profugere et in castra Caesaris devenire et de adversariorum eius crudelitate acerbitateque commemorare coeperunt. quorum lacrimis querelisque Caesar commotus cum antea constituisset e stativis castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis adversariis gerere instituit litterisque celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis per cata scopum mittit, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter

ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. atque ipse in tanta erat festinatione et expectatione, ut postero die, quam misisset litteras nuntiumque, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. nec mirum. animadvertibat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. milites interim in opere exercere atque castra munire, turres, castella facere molesque iacere in mare non intermittere.

Scipio interim elephantos hoc modo condocere in- 27
stituit. duas instruxit acies, unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit; post illos autem suam aciem instruxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephantum perterriti se ad suos convertissent, rursus ab sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat. rudes enim elephantum multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi periculo in aciem producuntur. dum haec ad Ruspina ab utrisque ducibus administran- 28
tur, C. Vergilius praetorius, qui Thapsi, oppido maritimo, praeerat, cum animadverteret naves singulas cum exercitu Caesaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus navem quam ibi habuit actuariam complet militibus et sagittariis et eisdem scaphas de navibus adiungit ac singulas naves Caesarianas consecrari coepit. et cum plures adortus esset, pulsus fugatusque inde discessisset nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adolescentes, tribuni legionis V, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his Titus Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus, idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curarat et ob

has causas sibi timebat. hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent seseque Vergilio traderent. itaque deducti a Vergilio ad Scipionem custodibus sunt traditi et post diem tertium interfecti. qui cum ducerentur ad necem, petisse dicitur maior Titius a centurionibus, uti se priorem quam fratrem interficerent, idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse
29 interfectos. turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant [ab utrisque ducibus], cotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt; nonnumquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus fide data inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus VI, oppugnare ac vi irrumpere conabatur; quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi et multitudinem tormentorum facile et sine periculo defendebatur. quod ubi saepius eius equitatus facere non intermittebat, cum forte ante portam turma densa astitisset, scorpione accuratius misso atque
30 eorum decurione percusso et ad equum defixo reliqui perterriti fuga se in castra recipiunt. quo facto postea sunt deterriti oppidum temptare. Scipio interim fere cotidie non longe a suis castris, passibus CCC, instruere aciem ac maiore parte dici consumpta rursus in castra se recipere. quod cum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret neque propius eius copias accederet, despecta patientia Caesaris exercitusque eius [Iuba] universis copiis productus elephantisque turritis XXX ante aciem instructis quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine uno tempore progressus haud ita
31 longe a Caesaris castris constitit in campo. quibus rebus cognitis Caesar iubet milites, qui extra munitiones processerant pabulandi aut lignandi aut etiam muniendi gratia, quique vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere atque in opere consistere. equitibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret; quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reci-

perent. alii quoque equitatu edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. at haec non ipse per se coram, cum de vallo prospectaretur, sed mirabili peritus scientia bellandi in praetorio sedens per speculatores et nuntios imperabat, quae fieri volebat. animadvertibat enim, quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsis perterritisque et concessam vitam et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. praeterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam. tum egregiae munitiones castrorum atque valli fossarumque altitudo et extra vallum stili caeci mirabilem in modum consiti vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat, non hostium vi et metu commotus patientem se timidumque hostium opinioni praebebat. neque idcirco copias, quamquam erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cuiusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat tot rebus gestis tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fuga collectis se cruentam adeptum existimari victoriam. itaque constituerat gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset. Scipio interim pau-

32
lisper, ut antea dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra et contione advocata de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris facit verba et cohortatus suos victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar iubet milites rursus ad opus redire et per causam munitionum tirones in labore defatigare non intermittit. interim Numidae Gaetulique diffugere cotidie ex castris Scipionis et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Mari usi fuissent Caesaremque eius affinem esse audiebant, in eius castra perfugere

catervatim non intermittunt. quorum ex numero ele
 hominibus illustrioribus et litteris ad suos cives datis
 hortatus, uti manu facta se suosque defenderent, ne
 33 inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit. d
 haec ad Ruspinae fiunt, legati ex Acilla, civitate lib
 et immuni, ad Caesarem veniunt seque parato quacum
 que imperasset et libenti animo facturos pollicentur: t
 tum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, c
 tutius id et sine periculo facere possent; se et frument
 et quaecumque res eis suppeteret communis salutis gra
 sumministraturos. quibus rebus facile a Caesare im
 tratis praesidioque dato C. Messium, aedilicia funct
 potestate, Acillam iubet proficisci. quibus rebus cogn
 Considius Longus, qui Adrumeti cum duabus legionib
 et equitibus DCC praeerat, celeriter ibi parte praes
 relicta cum VIII cohortibus ad Acillam ire conten
 Messius celerius itinere confecto prior Acillam cum
 hortibus pervenit. Considius interim, cum ad urbem c
 copiis accessisset et animadvertisset praesidium Caes
 ibi esse, non ausus periculum suorum facere nulla re ge
 pro multitudine hominum rursus se Adrumetum recep
 deinde paucis post diebus equestribus copiis ab Labi
 adductis rursus Acillitanos castris positos obsidere coe
 31 per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis a
 diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, C
 cinam pervenit. cuius adventu C. Decimius quaestori
 qui ibi cum grandi familia praeerat praesidio commeat
 parvulum navigium nactus conscendit ac se fugae co
 mendat. Sallustius interim praetor a Cercinitanis re
 ptus magno numero frumenti invento naves onerari
 quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque in cas
 ad Caesarem mittit. Alienus interim proconsul Lilybe
 in navis onerarias imponit legiones XIII et XIII
 equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mi
 ac secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem
 quae naves ventum secundum nactae quarto die in porti
 ad Ruspinae, ubi Caesar castra habuerat, incolumes p
 venerunt. ita Caesar duplici laetitia ac voluptate uno te
 pore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis hilarem
 annonaque levata sollicitudinem deponit, legiones eq

tesque ex navibus egressos iubet ex languore nauseaque reficere, dimissos in castella munitionesque disponit. qui-
bus rebus Scipio quique cum eo essent mirari et requirere: 35
C. Caesarem, qui ultro consuisset bellum inferre ac lacerare proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. itaque ex eius patientia in magnum timorem coniecti ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis pro perfugis speculandi gratia in Caesaris castra mittunt. qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret verba sine periculo proloqui. potestate facta, 'saepenumero,' inquit, 'imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes C. Mari, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione III et VI, ad te volumus in tuaque praesidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur. nunc data facultate pro speculatoribus missi a Scipione ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra portasque valli factae essent, simulque consilia vestra contra easdem bestias comparationemque pugnae cognosceremus atque iis renuntiarem.' qui collaudati a Caesare stipendioque donati ad reliquos perfugas deducuntur. quorum orationem celeriter veritas comprobavit: namque postero die ex legionibus his, quas Gaetuli nominarunt, milites legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris perfugerunt. dum haec ad Ruspnam geruntur, M. 36
Cato, qui Uticae praeerat, delectus cotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere atque sub manum Scipioni in castra submittere non intermit. legati interim ex oppido Thidrae, in quo tritici modium milia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem venire, quantaque copia frumenti apud se sit, docent, simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae conserventur. quibus Caesar in praesentia gratias egit praesidiumque brevi tempore se missurum dixit cohortatusque ad suos cives iubet proficisci. P. Sittius interim cum copiis Numidiae fines ingressus castellum in

montis loco munito locatum, in quod Iuba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

- 37 Caesar, postquam legionibus veteranis duabus, equitatu levique armatura copias suas ex secundo compectu auxerat, naves [VI] onerarias statim iubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci; ipse VI kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. itaque omnibus insciis neque suspicantibus vigilia tertia iubet omnes legiones ex castris educi atque se consequi ad oppidum Ruspinae versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam eius accessit. inde parvulam proclivitatem degressus sinistra parte campi propter mare legiones ducit. hic campus mirabili planicie patet milia passuum XII; quem iugum cingens a mari ortum neque ita praealtum velut theatri efficit speciem. in hoc iugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant collocatae, quarum apud
- 38 ultimam praesidium et statio fuit Scipionis. post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem *turresque castellaque facere coepit atque ea minus semihora efficit.* postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum, Caesar paulisper commoratus perspectaque natura loci equitatu in statione disposito legionibus opus attribuit brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri. quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur pedestremque copiam in secunda acie minus CCCC passus constituunt.
- 39 Caesar in opere milites adhortari neque adversariorum copiis moveri. iam cum non amplius passus MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset intellexissetque ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere necesseque haberet legiones a munitionibus deducere, imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere occurrerent

praesidiumque inde deturbarent locumque caperent, eodemque iubet levis armaturae paucos consequi subsidio. qui missi celeriter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt locumque sunt potiti. postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit atque suis fugientibus suppetias ire contendit, quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius iam abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit. erat 40 in eo campo, ubi ea res gercebatur, villa permagna turribus IIII exstructa; quae Labieni prospectum impediabat, ne posset animum advertere ab equitatu Caesaris se intercludi. itaque non prius vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo sensit. ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi fortiterque restantes conciduntur universi. quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore occaecatae omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. postquam Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis atque in castra compulsis cum receptui Caesar cani iussisset equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque; qui partim *eius* auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant, nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique parem gratiam in fide servanda praestare voluerant. horum corpora mirifica specie amplitudineque caesa toto campo ac prostrata diverse iacebant.

His rebus gestis Caesar postero die ex omnibus praesidiis cohortes deduxit atque omnes suas copias in campo instruxit. Scipio suis male acceptis, occisis convulneratisque intra suas continere se munitiones coepit. Caesar instructa acie secundum infimas iugi radices propius munitiones accessit leniter. iamque minus mille passuum ab oppido Uzitta, quod Scipio tenebat, aberant legiones Iulianae, cum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde

- aquari reliquisque rebus sublevare eius exercitus consuevit, eductis omnibus copiis quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa elephantisque turtis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum constitit..... suamque aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque cornu, ubi elephantis erant, in conspectu patenti
- 42 adversariorum constituit. cum iam prope solis occasum Caesar expectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset locoque se magis defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere audere, non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat hostesque mediam aciem suam oppido texisse et sibi difficile factu esse intellexit simul et oppidum uno tempore oppugnare et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim cum milites a mane dici ieiuni sub armis stetissent [defatigati]. itaque reductis suis copiis in castra postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.
- 43 Interim Considius, qui Acillam ... et VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gactulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus magnisque operibus saepe admotis et his ab oppidanis incensis cum proficeret nihil, subito nuntio de equestri proelio allato commotus frumento, cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis Acillam, quam obsidebat, deseruit atque itinere per regnum Iubae facto copias cum Scipione par-
- 44 titus Adrumetum se recepit. interea ex secundo comineatu, quem a Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius et L. Ticius, eques Romanus, ab residua classe cum erravisset delataque esset vento ad Thapsos, a Vergilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et abducta. item altera navis trieris ex eadem classe errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a classe Vari et M. Octavi est capta, in qua milites veterani cum uno

centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos Varus asservatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem. qui postquam ad eum pervenerunt et ante suggestum constiterunt, 'non vestra,' inquit, 'sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos cives et optimum quemque nefarie consecrari. quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis, certum est vobis vitam et pecuniam donare. quapropter, quid sentiat, proloquimini.' hac habita oratione 15 Scipio, cum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab his gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. ex iis centurio legionis XIII, 'pro tuo,' inquit, 'summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago (non enim imperatorem te appello), quod mihi vitam incolumitatemque belli iure capto polliceris, et forsitan uterer isto beneficio, si non ei summum scelus adiungeretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, eiusque exercitum, pro cuius dignitate victoriaque amplius *XXXVI annis* depugnavi, adversus armatusque consistam? neque ego istud facturum sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. contra cuius enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me; ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua potestate tenes, non amplius X sumam. tunc intelleges ex virtute nostra, quid ex tuis copiis sperare debeas.' postquam haec centurio praesenti animo 46 adversus opinionem eius est locutus, ira percitus Scipio atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid fieri vellet, atque ante pedes centurionem interfecit reliquosque veteranos a tironibus iubet secerni. 'abducite istos,' inquit, 'nefario scelere contaminatos et caede civium saginatos.' sic extra vallum deducti sunt et cruciabiliter interfecti. Tirones autem iubet inter legiones dispertere et Cominium cum Ticide in conspectum suum prohibet adduci. qua ex re Caesar commotus eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodire causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob negligentiam ignominiae causa

dimittendos ab exercitu gravissimumque in eos edictum
47 proponendum curavit. per id tempus fere Caecaris exercitui res accidit incredibilis auditu. namque vergiliarum signo confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non more superiorum temporum in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo propiusque hostem accedendo castra communiebat, opereque faciendo milites se circumspectendi non habebant facultatem. praeterea ita ex Sicilia exercitum transportabat, ut praeter ipsum militem et arma nec vas nec mancipium neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. in Africa autem non modo sibi quicquam non adquisierant aut paraverant, sed etiam propter annonae caritatem ante parta consumpserant. quibus rebus attenuati oppido [per]quam pauci sub pellibus acquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis permanebant. itaque subito imbre grandineque consecuta gravatis pondere tentoriis aquaeque vi subrutis disiectisque nocte intempesta ignibus extinctis, rebus, quae ad victum pertinent, omnibus corruptis per castra passim vagabantur scutisque capita contegebant. eadem nocte V legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

48 Rex interim Iuba de equestri proelio Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero elephantisque XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus. postquam ad eum pervenit, castris regis seorsum positis cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (erat in castris Caesaris superiore tempore magnus terror, et expectatione copiarum regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, despectis eius copiis omnem timorem deponit. ita quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat). quo facto

cuius facile fuit intellectu Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu. nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX productas in aciem quam speciosissime potuit instruxit ac paulo longius progressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus se recipit in castra. Caesar, postquam animadvertit Scipioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum cum copiis progredi coepit et brachia protinus ducere et castella munire propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit, ne adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occuparent atque ita longius sibi progrediendi eriperent facultatem. eiusdem collis occupandi [gratia] Labienus consilium ceperat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat. erat 49 convallis satis magna latitudine, altitudine praecepta crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erat transgredienda Caesari, antequam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur, ultraque eam convallem olivetum vetus crebris arboribus condensum. hic cum Labienus animadvertisset Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit et praeterea post montem [collesque Caesari subito se ostenderet] equites in occulto collocaverat, ut, cum ipse ex improvise legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Caesar eiusque exercitus neque retro regrediendi neque ultra procedendi oblata facultate circumventus concideretur. Caesar postquam equitatu ante praemisso inscius insidiarum cum ad eum locum venisset, abditi sive obliti praceptorum Labieni sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa petere collis. quos Caesaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere contenderunt atque cum decusso Labieni praesidio celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem. hac re per equites gesta 51 Caesar legionibus opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. deinde ab suis maximis castris

- per medium campum e regione oppidi Uzittae, quod inter sua castra et Scipionis in planicie positum erat tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci et ita dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius oppidi convenirent. id hac ratione opus instruebat, ut, cum propius oppidum copias admovisset oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur, praeterea, quo facilius colloquia fieri possent, et si qui perfugere vel-
lent, id quod antea saepe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. voluit etiam experiri, cum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi fieri complures poterant: aquatione enim longa et angusta utebatur. dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat; equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus di-
micabant. Caesar ab eo opere cum iam sub vesperum copias in castra reduceret, magno incursu cum omni equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in legionarios impetum fecerunt. equites Caesariani vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsati parumper cesserunt. quae res aliter adversariis cecidit. namque Caesar ex medio itinere copiis reductis equitibus suis auxilium tulit; equites autem adventu legionum animo addito conversis equis in Numidas cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt multosque ex iis interfecerunt. quod nisi in noctem proelium esset coniectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset, Iuba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent, equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. interim incredibiliter ex legionibus III et VI Scipionis milites diffugere partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire; itemque equites Curioniani diffusi Scipioni eiusque copiis complures se eodem conferebant.
- 53 Dum haec circum Uzittam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duae, X et VIII, ex Sicilia navibus

onerariis profectae, cum iam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae Caesarianas naves, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum ut insidiandi gratia ibi commorantium classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt ac diu multumque iactati tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt. quibus legionibus expositis me-
 mor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum cer-
 torum hominum parvulam modo causulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum X legionis, navem ex
 onameatu familia sua atque iumentis occupavisset neque
 nilitem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de sug-
 gestu convocatis omnium legionum tribunis centurioni-
 busque, 'maxime vellem,' inquit, 'homines suae petulan-
 tiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent meaeque
 lenitatis, modestiae patientiaeque rationem habuissent. sed
 quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum consti-
 tuunt, quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse docu-
 mentum more militari constituam. C. Aviene, quod in
 Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti
 rapinasque per municipia fecisti quodque mihi rei que
 publicae inutilis fuisti et pro militibus tuam familiam iu-
 mentaque in naves imposuisti, tuaque opera militibus tem-
 pore necessario respublica caret, ob eas res ignominiae
 causa ab exercitu meo te removeo hodieque ex Africa
 abesse et quantum pote proficisci iubeo. itemque te, Aule
 Fonteï, quod tribunus militum seditiosus malusque civis
 fuisti, te ab exercitu dimitto. Tite Saliene, M. Tiro, C.
 Clusinas, cum ordines in meo exercitu beneficio non vir-
 tute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes ne-
 que pace boni aut utiles fueritis et magis in seditione con-
 citandisque militibus adversum vestrum imperatorem quam
 pudoris modestiaeque fueritis studiosiores, indignos vos
 esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis missos-
 que facio et quantum pote abesse ex Africa iubeo.' itaque
 tradit eos centurionibus et singulis non amplius singulos
 additos servos in navem imponendos separatim curavit.

Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris mandatis-
 que a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives per-
 veniunt. quorum auctoritate facile adducti Caesarisque

nomine persuasi a rege Iuba desciscunt celeriterque cuncti arma capiunt contraque regem facere non dubitant. quibus rebus cognitis Iuba distentus triplici bello necessitateque coactus de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos. Caesar brachiis perfectis promotisque usque eo, quo telum ex oppido adici non posset, castra munit, ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contra oppidum collocatis defensores muri detertere non intermittit eoque quinque legiones ex superioribus castris deducit. qua facultate oblata illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant atque inter se colloquebantur. quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat. namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant eiusque beneficio agris finibusque donati post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant dati potestatem, occasione capta nocte iam luminibus accensis cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime [locum] Uzittae locata. quod postquam Scipio quique cum eo erant cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinum cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinum: nihil attinere eum cum adversariis colloqui. cum nihilo minus ... eius sermonem nuntius ad Scipionem referret: sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret audiente Saserna: 'vetat te rex colloqui.' quo nuntio perterritus discessit et dicto audiens fuit regi. usu venisse hoc civi Romano et ei, qui ab populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus Iubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio aut caesis eiusdem partis civibus incolumem reverti malle! atque etiam superbius Iubae factum non in M. Aquinum, hominem novum parvumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem. namque cum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. itaque factum

est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret et Iubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret. postero 58 die universas omnium copias de castris omnibus educunt et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Caesaris castris aciem constituunt atque ibi consistunt. Caesar item producit copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constituit sine dubio existimans ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque prosiluissent, ante eas secum concursuros propiusque se accessuros. equo circumvectus legionesque cohortatus signo dato accessum hostium aucupabatur. ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat, quod in oppido Uzittae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius cornu erat oppositum, verchaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta ab latere eum adorti conciderent. praeterea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultra occurrendum fore existimabat. non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exer- 59 citus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. collocabat in fronte suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur [in cornibus autem duplex esse existimabatur]. elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat aequalibus inter eos intervallis interiectis, post autem elephantos armaturas leves Numidasque auxiliares substituerat. equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat: sinistrum enim cornu oppido Uzitta claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. praeterea Numidas levisque armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat fere interiecto non minus mille passuum spatio et ad collis radices magis appulerat longiusque ab adversariorum suisque copiis promovebat, id hoc consilio, ut, cum acies duae inter se concurrissent, initio certaminis paulo longius eius equitatus circumvectus ex improvviso clauderet multitudine a Caesaris atque per-

turbatum iaculis configeret. haec fuit ratio Scipionis eo
60 die proeliandi. Caesaris autem acies hoc modo fuit col-
locata, ut ab sinistro eius cornu ordiar et ad dextrum per-
veniam. habuit legionem X, VIII in sinistro cornu, XXV,
XXVIII, XIII, XIII, XXVIII, XXVI in media acie.
in suo autem dextro cornu e secunda acie veteranarum
legionum partem cohortium collocaverat, praeterea ex tiro-
num paucas adiecerat. tertiam autem aciem in sinistrum
suum cornu contulerat et usque ad aciei suae mediam le-
gionem porrexit et ita collocaverat, ut sinistrum suum
cornu triplex esset. id eo consilio fecerat, quod suum
dextrum latus munitionibus adiuvabatur, sinistrum autem,
equitatus hostium multitudini uti resisti posset, laborabat,
eodemque suum omnem equitatum contulerat et, quod ei
parum confidebat, praesidio his equitibus legionem V prae-
miserat levemque armaturam inter equites interposuerat.
Sagittarios varie passimque locis certis maximeque in cor-
61 nibus collocaverat. sic utrorumque exercitus instructi non
plus passuum CCC interiecto spatio, quod forsitan ante
id tempus acciderit numquam, quin dimicaretur, a mane
usque ad horam X die perstiterunt. iamque Caesar cum
exercitum intra munitiones suas reducere coepisset, subito
universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque
sine frenis ab dextra parte se movere propiusque Caesaris
castra, quae erant in colle, se conferre coepit, frenatus
autem Labieni eques in loco permanere legionesque deti-
nere: cum subito pars equitatus Caesaris cum levi arma-
tura contra Gaetulos iniussu ac temere longius progressi
paludemque transgressi multitudinem hostium pauci susti-
nere non potuerunt levique armatura deserta pulsi con-
vulneratique uno equite amisso, multis equis sauciis, levis
armaturae XXVII occisis ad suos refugerunt. quo se-
cundo equestri proelio facto Scipio latus in castra nocte
copias reduxit. sed proprium gaudium bellantibus fortuna
tribuere non decrevit. namque postero die Caesar cum
partem equitatus sui Leptim misisset, in itinere praeda-
tores equites Numidas Gaetulosque ex improvviso adorti
circiter C partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt.
Caesar interim cotidie legiones in campum deducere atque
opus facere vallumque et fossam per medium campum

ducere adversariorumque excursionibus officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere et, ne iugo a Caesare excluderetur, appropere. ita duces utrique et in operibus occupati esse, et nihilo minus equestribus proeliis inter se cotidie dimicabant.

Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis 62 gratia subduxerat, cognito legionis XIII et XIII ex Sicilia adventu celeriter deducit ibique Gaetulis remigibus epibatisque complet insidiandique gratia progressus Adrumetum cum LV navibus pervenit. cuius adventus inscius Caesar Lucium Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem praesidii gratia commeatus sui mittit, itemque Quintum Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispium quo erat missus celeriter pervenit. Aquila tempestate iactatus promuntorium superare non potuit atque angulum quendam tutum a tempestate nactus cum classe se longius a prospectu removit. reliqua classis in salo ad Leptim egressis remigibus passimque in litore vagantibus, partim in oppidum victus sui mercandi gratia progressis vacua a defensoribus stabat. quibus rebus Varus ex perfugis cognitis occasionem nactus vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus cum primo mane Leptim universa classe vectus naves onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit et penteres duas vacuas a defensoribus nullo repugnante cepit. Caesar interim celeriter per nuntios in 63 castris, cum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu milia passuum VI, equo admissis omissis omnibus rebus celeriter pervenit Leptim ibique hortatur, omnes ut se naves consequerentur; [postea] ipse parvulum navigium conscendit, in cursu Aquilam multitudine navium perterritum atque trepidantem nactus hostium classem sequi coepit. interim Varus celeritate Caesaris audaciaque commotus cum universa classe conversis navibus Adrumetum versus fugere contendit. quem Caesar in milibus passuum IIII consecutus recipiata quinqueremi cum suis omnibus epibatis atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibataramque cepit. reliquae naves hostium promuntorium

superarunt atque Adrumetum in cothonem se universi contulerunt. Caesar eodem vento promuntorium superare non potuit atque in salo in ancoris ea nocte commoratus prima luce Adrumetum accedit ibique navibus oneratis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra. in ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat, inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat; quem ob periurium perfidiamque Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse eam causam probaverat Caesari, se a Nasidi classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam datam transeundi, agnovit.

Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus fumentis condendis, quibus etiam habuerunt, atque ibi, ut dicitur, bella, quae sunt, huc

vim multitudinis cum equites pauci Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. quo facto perterrito Labieno ac retardato suos equites recepit incolumes. postero die Iuba Numidas eos, qui loco amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit. Caesar interim, quoniam inopia frumenti premebatur, copias omnes in castra conducit atque praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis quarta noctis vigilia acie instructa impedimentis in sinistra parte collocatis ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Aggar; quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. ibi in campo castris unis positus ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus magno invento ordeï, olei, vini, fici numero, paucis tritici atque recreato exercitu redit in castra. Scipio interim cognito Caesaris discessu cum universis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit atque ab eius castris milia passuum VI longe trinis castris dispertitis copiis consedit. oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione milia passuum X, ad eius regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIII. huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit. quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collatis atque ibi praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et oppidum potitur. legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, cum eo contendere conaretur, unimadvertit copias hostium his legionibus occurrere suppetias. quae res eius impetum retardavit. itaque capto C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano le conventu Uticensi, et camelis XXII regis abductis praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse se recipere coepit ad castra. cum iam non longe a castris Scipionis besset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex indiciis adorti agmini eius extremo se offerunt atque ex

collibus primis existunt. quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet comportare atque celeriter signa hostibus inferre. quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta est de colle. cum iam Caesar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacescendi facturos et iter inceptum pergere coepisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. cum hoc saepius facerent et proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent stantes, propius non accederent et singulari genere pugnae uterentur eosque iaculis convulnerare satis esse existimarent, Caesar intellexit nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus eius ieunus, qui a quarta vigilia usque ad horam X diei nihil gustasset, ac iumenta
70 siti perirent. cum iam ad solis occasum esset, et non totos C passus in horam esset progressus, equitatu suo propter equorum interitum extremo agnine remoto legiones in vicem ad extremum agmen evocabat. ita vim hostium placide leniterque procedens per legionarium militem commodius sustinebat. interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius III aut IIII milites veterani si se convertissent et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius duum milium numero ad unum terga vertebant ac rursus ad aciem passim conversis equis se colligebant atque in spatio consequebantur et iacula in legionarios coniciebant. ita Caesar modo procedendo modo resistendo tardius itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes sauciis X factis reduxit. Labienus circiter CCC amissis, multis vulneratis, [ac] defessis instando omnibus ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quas ante castra in acie terroris

gratia in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra. Caesar contra eiusmodi hostium genera copias suas non 71 ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocere; quo pede se reciperent ab hoste et quemadmodum obversi adversariis et in quantulo spatio resisterent, modo procurrebant modo recederent comminarenturque impetum ac prope quo loco et quemadmodum tela mitterent, praecipere. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat, quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos iaculis interficiebat, et legionarium militem defatigabat propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simulatque ab his insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu periculum facile vitabant. quibus 72 ex rebus Caesar vehementer commovebatur, quia, quodcumque proelium quoties erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatu leviue armaturae eorum nullo modo par esse poterat. sollicitabatur autem his rebus, quod nondum legiones hostium cognoverat et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu leviue armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. accedebat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque animos militum detinebat in terrore. cui uni rei tamen invenerat remedium. namque elephantos ex Italia transportari iusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis eius telum facile adigi posset, ornatusque ac loricatus cum esset elephante, quae pars corporis eius sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela conicerentur, praeterea, ut iumenta bestiarum odorem stridoremque et speciem consuetudine capta non reformidarent. quibus ex rebus largiter erat consecutus. nam et milites bestias manibus pertractabant earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata coniciebant, atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat. ob has 73 causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior erat factus et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. nec mirum. copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis

campestribus et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum dimicare consuerunt; tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere et quid sequi, quid vitare conveniret. itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret, ideo quod hostium copias ab se suoque vestigio non discessuras existimabat. atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus aequo loco invitat ad dimicandum. postquam abhorreere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

- 74 Legati interim ex oppido Vaga, quod finitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. per idem tempus deorum voluntate studioque erga Caesarem transfuga suos cives facit certiores Iubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem multitudinem circumdata eo potitum omnibusque eius oppidi incolis ad unum interfectis dedisse oppidum diripiendum
- 75 delendumque militibus. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII kal. April. postero die productis universis copiis progressus ab suis castris milia passuum V a Scipionis circiter duum milium interiecto spatio in acie constitit. postquam satis diuque adversarios ab se ad dimicandum invitatos supersedere pugnae animadvertit, reducit copias posteroque die castra movet atque ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit. quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen eius extremum carpere coepit atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. itaque eos in equitatum Labieni immissos

turmis suorum suppetias mittit. tum Labienus conversis
 equis signorum conspectu perterritus turpissime fugere
 contendit. multis eius occisis, compluribus vulneratis mi-
 lites legionarii ad sua se recipiunt signa atque iter in-
 ceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis
 dextrorsus procul subsequi non desistit. postquam Caesar 76
 ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis
 interfecto praesidio Scipionis, cum suis auxilium ferre
 non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato
 Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circum-
 vento interfectoque oppido potitur atque ibi frumento ex-
 ercitusi dato postero die ad oppidum Thisdram pervenit;
 in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi prae-
 sidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi natura
 perspecta aquae inopia ab oppugnatione eius deterritus
 protinus profectus circiter milia passuum IIII ad aquam
 facit castra atque inde die quarto egressus redit rursus ad
 ea castra, quae ad Aggar habuerat. idem facit Scipio
 atque in antiqua castra copias reducit. Thabenenses in- 77
 terim, qui sub ditione et potestate Iubae esse consueverant,
 in extrema eius regni regione maritima locati interfecto
 regio praesidio legatos ad Caesarem mittunt, rem a se
 gestam docent, petunt orantque, ut suis fortune populus
 Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar
 eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum cum
 cohortibus tribus et sagittariis tormentisque compluribus
 praesidio Thabenam mittit. eodem tempore ex legionibus
 omnibus milites, qui aut morbo impediti aut comaeatu
 dato cum signis non potuerant ante transire in Africam,
 ad milia IIII, equites CCCC, funditores sagittarii que mille
 uno comaeatu Caesari occurrerunt. itaque cum his copiis
 omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, V mili-
 bus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero II milibus
 passuum longe constitit in campo. erat oppidum infra 78
 castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre
 circiter II milium numero habere consueverat. eo equitatu
 dextra sinistra directo ab oppidi lateribus ipse legiones ex
 castris eductas atque in iugo inferiore instructas non lon-
 gius fere mille passus ab suis munitionibus progressus in
 acie constituit. postquam diutius in uno loco Scipio com-

morabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant, facere impressionem levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem summittit. quod ubi coeptum est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. quod ubi Caesar animadvertit, CCC, quos ex legionibus habere expeditos consuevit, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, iubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria summittere sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites suministrare. postquam equites Iuliani CCCC vim hostium ad IIII milia numero sustinere non poterant et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque cedebant, Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter succurrerent. quo facto sui sublatis universi in hostes impressione facta in fugam adversarios dederunt; multis occisis, compluribus vulneratis insecuti per III milia passuum usque ad colles hostibus adactis se ad suos recipiunt. Caesar in horam X commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit omnibus incolumibus. in quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

- 79 Postquam nulla condicione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent legionumque periculum facerent, neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertebat, adversarios non virtute eorum confidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit, II non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar XVI milia nocte progressus ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidumque eo die circummunire coepit locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare, hostes ne intrare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio interim cognitis Caesaris consiliis ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret, confestim Caesarem per

superiora loca consecutus milia passuum VIII a Thapso
 binis castris consedit. erat stagnum salinarum, inter quod 80
 et mare angustiae quaedam non amplius mille et D passus
 intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxilium
 ferre conabatur. quod futurum Caesarem non fefellerat.
 namque pridie in eo loco castello munito ibique III . .
 praesidio relicto ipse cum reliquis copiis lunatis castris
 Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclu-
 sus ab incepto itinere supra stagnum postero die et nocte
 confecto caelo albente non longe a castris praesidioque,
 quod supra commemoravi, mille passibus ad mare versus
 consedit et castra munire coepit. quod postquam Caesari
 nuntiatum est, milite ab opere deducto castris praesidio
 Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto ipse
 cum expedita copia in eum locum citatim contendit clas-
 sisque parte ad Thapsum relicta reliquas naves iubet post
 hostium tergum quam maxime ad litus appellere signumque
 suum observare, quo signo dato subito clamore facto ex
 improvviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut pertur-
 bati ac perterriti respicere post terga cogerentur. quo 81
 postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo
 Scipionis et nihilo minus partem militum castra non igna-
 viter munire, ipse acie triplici collocata, legione X
 XIIIque dextro cornu, XIII et VIII sinistro oppositis,
 V legione in quarta acie ad ipsa cornua quinque cohortibus
 contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utris-
 que cornibus dispositis levique armatura inter equites in-
 teriecta ipse pedibus circum milites concursans virtutesque
 veteranorum proeliaque superiora commemorans blandeque
 appellans animos eorum excitabat. Tirones autem, qui
 numquam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum
 virtutem aemularentur eorumque famam, locum, nomen
 victoria parta cuperent possidere. itaque in circumeundo 82
 exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare atque
 ultro citroque pavidos concursare et modo se intra portas
 recipere modo inconstanter immoderateque prodire. cum
 idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati
 evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare:
 victoriam sibi propriam a dis immortalibus portendi. dubi-
 tante Caesare atque eorum studio cupiditatie resistente

sibique eruptione pugnari non placere clamitante et etiam atque etiam aciem sustentante subito dextro cornu iniussu Caesaris tubicen a militibus coactus canere coepit. quo facto ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, cum centuriones pectore adverso resisterent vique continerent milites, ne iniussu imperatoris concurrerent, nec quicquam proficerent. quod postquam Caesar intellexit incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato equo admissio in hostem contra principes ire contendit. a dextro interim cornu funditores sagittariiue concita tela in elephantos frequentes iniciunt. quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque perterritae sese convertere et suos post se frequentes stipatosque proterere et in portas valli semifactas ruere contendunt. item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti principes fugiunt. ita celeriter bestiis circumitis legiones vallo hostium sunt potitae, et paucis acriter repugnantibus interfectisque reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt. non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani V legionis. nam cum in sinistro cornu elephans vulnere ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset eumque sub pedem subditum dein genu innixus pondere suo proboscide erecta vibrantique stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic non potuit pati, quin se armatus bestiae offerret. quem postquam elephans ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat atque in sublime extollit. armatus, qui in eiusmodi periculo constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus, cadere quantum viribus poterat non destitit. quo dolore adductus elephans milite abiecto maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit. interim Thapso qui erant praesidio ex oppido eruptionem porta maritima faciunt et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut oppido deserto fuga salutem sibi parerent, egrediuntur atque ita per mare umbilici fine ingressi terram petebant. qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere rursus in oppidum se receperunt. interim Scipionis copiis prostratis passimque

toto campo fugientibus confestim Caesaris legiones consequi spatiumque se non dare colligendi. qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut reffectis castris rursus sese defenderent, ducemque aliquem requirerent, quem respicerent, cuius auctoritate imperioque rem gererent, postquam animadverterunt neminem ibi esse [praesidio], protinus armis abiectis in regia castra fugere contendunt. quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. desperata salute in quodam colle consistunt atque armis demissis salutationem more militari faciunt. quibus miseris ea res parvo praesidio fuit. namque milites veterani ira et dolore incensi non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus quaestorius, qui pilo traiectus consulto a milite interiit: item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset, interfectus esset. quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus deprecante, iis uti parcerent, ad unum sunt interfecti. Caesar trinis castris potitus occisisque hostium L 86 milibus fugatisque compluribus se recepit L militibus amissis, paucis sauciis in castra ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit elephantosque LX ornatos armatosque [cum turribus ornamentisque capit] captos ante oppidum instructos constituit, id hoc consilio, si posset Vergilius quique cum eo obsidebantur rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. deinde ipse Vergilium appellavit invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et clementiam commemoravit. quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido discessit. postero die divina re facta contione advocata in conspectu oppidanorum milites collaudat totumque exercitum veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene merenti pro suggestu tribuit ac statim inde digressus Rebilo pro-

consule cum III ad Thapsum legionibus et Cn. Domitio cum duabus Thisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis M. Messala Uticam ante praemisso cum equitatu ipse eodem iter facere contendit.

- 87 Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradam. ubi cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis ignem subiciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis aetatisque vivos constrictosque in flammam coniciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio; deinde protinus Uticam perveniunt. superiore tempore M. Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris fossaque parvula duntaxat munierat ibique custodiis circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. eorum castra hi equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus favisse sciebant, ut eis interfectis eorum perniciem dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Caesaris victoria lapidibus fustibusque equites repulerunt. itaque posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. quibus cum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent et caede rapinisque desisterent, et quid sibi vellent sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis C divisit. idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus est unaque cum iis ab Utica profisciscitur atque in regnum ire
- 88 intendit. complures interim ex fuga Uticam perveniunt. quos omnes Cato convocatos una cum CCC, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque defenderent. quorum cum partem assentire, partem animum mentemque perterritam atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit navesque iis attribuit, ut in quas quisque partes vellet profiscisceretur. ipse omnibus rebus diligentissime constitutis liberis suis Lucio Caesari,

qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit atque ita se traiecit. qui cum anima nondum exspirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se interemit. quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen propter eius singularem integritatem et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque auxerat, sepultura afficiunt. quo interfecto L. Caesar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo contione habita cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem habere. itaque portis patefactis Utica egressus Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custodias ponit. Caesar interim a Thapso progressus Ussetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. id adveniens potitur; deinde Adrumetum pervenit. quo cum sine mora introisset, armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. deinde eodem die Adrumeto egressus Livineio Regulo cum legione ibi relicto Uticam ire contendit. cui in itinere fit obviu8 L. Caesar et subito se ad genua proiecit vitamque sibi neque amplius quicquam deprecatur. cui Caesar facile et pro natura sua et pro instituto concessit, item Caecinae, *Ceteio*, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquino, Catonis filio Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit circiterque luminibus accensis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte mansit. postero die mane in oppidum introiit contioneque advocata Uticenses incolas cohortatus gratias pro eorum erga se studio agit, cives autem Romanos negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos et de eorum sceleribus longiore habita oratione ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis duntaxat vitam con-

cessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona redemisset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. quibus metu *exsanguibus* de vitaeque ex suo promerito desperantibus subito oblata salute libentes cupidique condicionem acceperunt petieruntque a Caesare, ut universis CCC uno nomine pecuniam imperaret. itaque miliens sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eo die demum natos praedicantes laeti gratias agunt Caesari.

- 91 Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdum in villis latitando tandem nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. quem antea oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria audito ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra populum Romanum suscepto in oppido Zamae lignis congestis maximam in medio foro pyram construxerat, ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dein civibus cunctis interfectis eodemque proiectis igne subiecto tum demum ipse se insuper interficeret atque una cum liberis, coniugibus, civibus cunctaque gaza regia cremaretur. postquam Iuba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus, dein, cum se parum proficere intellexisset, precibus orasset, uti se ad suos deos penates admitterent, ubi eos perstare in sententia animadvertit nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab his impenetrata ab Zama discedit atque ad villam suam cum M.
- 92 Petreio paucisque equitibus se confert. Zamenses interim legatos de his rebus ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti, antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse sibi, quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare.

legatos collaudatos Caesar domum iubet antecedere ac suum adventum praenuntiare. ipse postero die Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit. interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt orantque, ut sibi ignoscat. quibus supplicibus venia data Zamam pervenit. rumore interim perlato de eius lenitate clementiaque propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Thisdrac 93 cum familia sua, gladiatoria manu Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum Domitiique et legionum adventu perterritus desperata salute oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit atque in regnum fugere contendit. quem Gaetuli, sui comites, in itinere praedae cupidi concidunt seque in quascumque potuere partis conferunt. C. interim Vergilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit suosque interfectos aut fugatos, Marcum Catonem Uticae sibi ipsum manus attulisse, regem vagum a suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburram eiusque copias ab Sittio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, sibi suisque liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta seque et sua omnia et oppidum proconsuli tradit. rex interim 94 ab omnibus civitatibus exclusus desperata salute, cum iam coenatus esset cum Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecilliozem Iuba Petreium facile ferro consumpsit. deinde ipse sibi cum conaretur gladio traicere pectus nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret [idque obtinuit]. P. Sittius interim pulso exercitu Saburrae, 95 praefecti Iubae, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, quae Uticam diripuerat, iterque in Hispaniam intendebant et erant numero circiter mille. itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis cum prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit aut in deditionem accipit, Afranium et Faustum cum

niuge et liberis vivos capit. paucis post diebus disse-
ne in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur
empeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem sua-
e omnia concessit. Scipio interim cum Damasippo et
arquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu mul-
nque iactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem
gium deferuntur; ubi classis P. Sitti per id tempus erat.
qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia de-
inuntur, ibique Scipio cum quibus paulo ante nominavi-
erit.

Caesar interim Zamae auctione regia facta bonisque
rum venditis, qui cives Romani contra populum Roma-
m arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege
cludendo consilium ceperant, tributis vectigalibusque
giis erogatis ex regnoque provincia facta atque ibi Sal-
etio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus
icam se recepit. ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba
etreioque ordines duxerant, Thapsitanis HS XX, con-
ntui eorum HS XXX, itemque Adrumetinis HS XXX,
nventui eorum HS L multae nomine imponit; civitates
ingente eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Lenti-

BELLUM HISPANIENSE.

ARGUMENTUM.

Cn. Pompeius filius collectis Pompeianorum reliquiis auxiliisque Hispania ulteriore potitur c. 1. Caesar, quartum consul, ad Cordubam a Sext. Pompeio occupatam proficiscitur eamque urbem aggreditur, Uliae a Cn. Pompeio obsessae praesidio immisso. hic a fratre arcessitus omissa Uliae obsessione Caesari occurrit; crebro pugnatur; Ateguam proficiscentem Caesarem insequitur Pompeius c. 2—6. castra ad Salsum flumen ponunt. Ateguam oppugnat Caesar; proelia ad fl. Salsum et Cordubam; Ategua potitur Caesar c. 7—19. Pompeius castra movet Ucnibim versus, sequitur Caesar. Pompei crudelitas in eos, qui Caesari favere dicebantur. Ursaones, Ateguae capti, legati ad suos dimittuntur, interficiuntur a Pompeianis. castris collatis fit leve proelium, gravius postero die ad Soricam, in quo vincit Caesar. Antisti Turpionis et Q. Pompei Nigri certamen singulare. equites aliquot Romani ad Caesarem transeunt c. 20—26. Caesar ad Mundam castra ponit; committitur acre proelium, in fugam conciuntur Pompeiani, cadunt Labienus et Attius Varus c. 27—31. Pompeianorum pars Mundam confugit; exercitus parte ad eos obsidendos relicta Caesar Cordubam aggreditur et expugnat c. 32—34. deinde Hispali et Asta potitur c. 35—36. Carteiae seditione orta Pompeius cum viginti navibus longis profugit; insequitur Didius, qui Gadibus classi praeerat et naves partim incendit, partim capit; saucius Pompeius in lectica fugit, in specu deprehensus interficitur c. 37—39. Didius a Lusitanis fortiter pugnans interficitur. Fabius Maximus Mundam expugnat, Uraonem obsidet c. 40 et 41. Caesaris contio Hispali habita c. 42. Haec gesta sunt a. u. c. 708 et 709, a. Chr. 46 et 45.

Pharnace superato, Africa recepta qui ex his proeliis profugissent cum *adolescentes Cn. Pompeio* et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque civitatis confugere coepit. ita partim precibus partim vi bene magna comparata manu provinciam vastare. quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas contra cludebant.

ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato ex eius pecunia latronum largitio fieret. ita *paucis commoda hoste hortato* maiores augebantur copiae. hoc crebrius nuntiis in Italiam missis civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

- 2 Caesar dictator tertio, consul designatus quarto *multis iterante diebus coniectis cum ceteris festinationem bellum conficiendum* in Hispaniam cum venisset, legatique Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nuntiabatur nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, qui certiores Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent multa praeterea verisimilia proponebant. quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset. ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum
- 3 sibi praesidio habuit. erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius provinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. quo ex oppido cognito Caesaris adventu legati clam praesidia Cn. Pompei Caesarem cum adissent, petere coeperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar, eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse . . . celeriter sex cohortis secunda vigilia iubet proficisci, pari equites numero. quibus praefecit hominem eius provinciae notum et non parum scientem, L. Vibium Paciaecum. qui cum ad Cn. Pompei praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento affligeretur; quae vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere possent. cuius incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. ita cum ad eum venerunt, iubet binos equos conscendere, et recta per adversariorum prae-

sidia ad oppidum contendunt. mediisque eorum praesidiis cum essent unus ex nostris respondit, ut sileat verbum facere: nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant; et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. cum ad portam appropinquassent, signo dato ab oppidanis sunt recepti, et pedites dispositi partim ibi remanserunt, equites clamore facto eruptionem in adversariorum castra fecerunt. sic in illo facto, cum inscientibus accidisset, existimabant [prope] magna pars hominum, qui in his castris fuissent, se prope captos esse. hoc misso ad Uliam praesidio Caesar, ut Pompeium ab 4 ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit exque itinere loricated viros fortes cum equitatu ante praemisit; qui simul in conspectum oppidi se dederunt, equis recipiuntur. hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animum adverti. appropinquantibus ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum cum exissent, loricated, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudo pauci in oppidum se reciperent. hoc timore adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. itaque facit et Ulia prope capta litteris fratris excitus cum copiis ad Cordubam iter facere coepit. Caesar, cum ad flumen Baetim venisset neque propter 5 altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit: ita insuper ponte facto copias [ad castra] tripartito traduxit. tendebat adversus oppidum e regione pontis [trabes], ut supra scripsimus, tripartito. huc cum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. pari idem condicione Pompeius. hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet; ex qua contentione cotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam illi superiores discederent. quae res cum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna iniqua, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, fluminis ripas appropinquantibus coan-

gustati praecipitabantur. hic alternis non solum morti mortem exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua condicione posset, adversarios in aequum locum deducere et primo
 6 quoque tempore de bello decernere. id cum animadverteret adversarios minime velle, quo eos, quomodo ab Ulia retraxerat, in aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos: ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur. id cum Pompeius ex perfugis rescisset *qua die facultatem et angustias carra complura multos lanistas* retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare et brachia circumducere coepit. qui cum Pompeio nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. cuius in adventum praesidii causa Caesar cum complura castella occupasset, partim ubi equitatus partim ubi pedestris copia in statione et in excubitu castris praesidio esse possent, hic in adventu Pompei incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. ita illa obscuracione cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites et concidunt, sic ut vix in ea caede pauci effugerent.

7 Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Caesar munitionibus ceteris, quae ad oppugnandum opus fuerunt, . . aggerem vincasque agere instituit. haec loca sunt montuosa et natura edita ad rem militarem; quae planicie dividuntur, Salso flumine, proxime tamen Ateguam ut flumen sit, circiter passuum duo milia. ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum. sed ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat. reliquae ex fugitivis [auxiliares] consistebant. nam de levi armatura et equitatu longe et virtute et numero nostri erant superiores.
 8 accidebat hoc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum munitiones

non parum idonea. nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem inopem difficilemque habet oppugnationem et non minus copiosam aquationem. hic etiam propter barbarorum crebras excursions omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. item oppidorum magna pars eius provinciae montibus fere munita et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat difficiles. ita ab oppugnationibus natura loci distinetur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur. id quod in hoc contigit bello. nam cum inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia passuum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum. quod Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat a castris Caesaris, animadvertibat loci difficultatem et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret, ista fretus opinione tertia vigilia profectus castellum oppugnare coepit. cum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine iactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. quo peracto cum ex castello repugnare coepissent, maioribusque castris Caesari nuntius esset allatus, cum III legionibus est profectus, ut laborantibus succurreret nostris; et cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti, in quibus duo . . multi praeterea armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX. insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. is signa Saguntinorum retulit quinque, quae ab oppidanis cepit. suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. ea nocte Pompeius castra sua incendit et ad Cordubam versus iter facere coepit. rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur,

- 11 a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus. postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompei ex oppido portabant. ex his capti L cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt, sic ut omne genus . . . ignis per iactus solitus est mitti. hoc praeterito tempore Gaius Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos confugit. postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris II, qui dixerunt se servos esse. cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant et Trebonio [transfugerant]. eis ad ignoscendum nulla facultas est data, et a militibus nostris interfecti sunt. idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant perperamque ad nostra castra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. pari consuetudine vigilia secunda ex oppido ignem multum telorumque multitudinem iactando bene magnum tempus consumpserunt compluresque vulneribus affecerunt. praeterito noctis tempore eruptionem ad legionem VI fecerunt, cum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. hi cum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, [qui] etsi inferiore loco premebantur, [tamen] repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt. postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum; et cum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt deiecti et occisi tres. eo die Aulus Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pompei fuisset, omnibus suis rebus relictis equum conscendit et fugit. speculator de legione II Pompeiana captus a militibus et interfectus est; idemque temporis glans missa est inscripta: quo die ad oppidum capiendum accederent, se scutum esse positurum. qua spe nonnulli, dum sine periculo murum ascendere et oppido potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt et bene magna prioris muri parte deiecta quo

facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati missos facere loricated, qui praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. quibus respondit Caesar: se condiciones dare, non accipere consuevisse. ibi cum in oppidum revertissent, relato responso clamore sublato omni genere telorum emissio pugnare pro muro toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. ita corona circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare. eius diei praeterito tem- 14 pore Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit neque a nostris prohibitus falsaue illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto loco sunt deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protriti. hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et maiore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi coepissent. qui cum aliquo loco a nostris excepti essent, *ut consuissent*, ex simili virtute clamore facto aversati sunt proelium facere. fere apud 15 exercitus haec est equestris proelii consuetudo: cum eques ad dimicandum [dimisso equo] cum pedite congregitur, nequaquam par habetur. id quod in hoc accidit proelio. cum pedites levi armatura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus venissent, idque in proelio animadversum esset, complures ex equis descenderunt. ita exiguo tempore eques pedestre [pedes equestre] proelium facere coepit, usque eo ut caedem proxime a vallo fecerint. in quo proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et equites V. eius diei insequenti tempore pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. cum bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus iniecerant,

- nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, iugulare et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post hominum memoriam numquam est factum. huius diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptionem facerent. ita igne telorumque multitudine iacta cum bene magnam partem temporis consumpsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompei castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt secumque extulerunt virgulta, crates ad fossas complendas et harpagones ad casas, quae stramenticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas et incendendas, praeterea argentum, vestimenta, ut, dum nostri in praeda detinentur, illi caede facta ad praesidia Pompei se reciperent: nam quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum, tamen virtute freti repulsos multisque vulneribus affectos oppido represserunt, praedam armaque eorum sunt potiti vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido Iunium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum facta clamasse facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent, eosque hospitium scelere contaminasse; multa praeterea dixisse, qua oratione deterritos amplius iugulationem non fecisse. ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: 'Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles quam Cn. Pompei factus essem et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate praestarem. cuius funestae laudes quoniam ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii et propter patriae luctuosam perniciem dedimur hostium numero, qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus [victoriam]. qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiatorum ictus telorumque missus expectantes,

relicti et deserti a Pompeio, tua virtute superati salutem
 a tua clementia deposcimus, petimus, ut qualem
 gentibus me praestiti, similem in civium deditione prae-
 stabo. remissis legatis cum ad portam venissent Ti. Tul- 18
 lius et cum introëuntem *C. Antonius* insecutus
 non esset, revertit ad portam et hominem apprehendit.
 quod Tiberius cum fieri animadvertit, simul pugionem
 eduxit et manum eius incidit. ita refugerunt ad Caesa-
 rem. eodemque tempore signifer de legione prima trans-
 fugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset,
 suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris
 Cn. Pompei nuntiare neque dicere perisse quemquam.
 servus, cuius dominus in Caesaris castris fuisset (uxorem
 et filios in oppido reliquerat), dominum iugulavit et ita
 clam a Caesaris praesidiis in Pompei castra discessit et
 indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret
 Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur.
 ita litteris acceptis, cum in oppidum revertisset, qui mit-
 tere glandem inscriptam solebat. insequenti tem-
 pore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, quam
 Pompeius contionem habuisset: quoniam oppido subsidio
 non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se
 deducerent ad mare versum; unum respondisse, ut potius
 ad dimicandum descenderent, quam signum fugae osten-
 derent; eum, qui ita locutus esset, iugulatum. eodem tem-
 pore tabellarii eius deprehensi, qui ad oppidum veniebant;
 quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et qui vitam sibi
 peteret iussit turrem ligneam oppidanorum incendere; id
 si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. quod dif-
 ficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incen-
 deret. ita *fune crure de ligno* cum propius accessisset,
 ab oppidanis est occisus. eadem nocte transfuga nuntiavit
 Pompeium et Labienum de iugulatione oppidanorum in-
 dignatos esse. vigilia secunda propter multitudinem te- 19
 lorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium
 fecit usque ad tabulatum secundum et tertium. eodem
 tempore pro muro pugnarunt acerrime et turrim nostram
 ut superiorem incenderunt, idcirco quod ventum oppidani
 secundum habuerunt. insequenti luce materfamilias de
 muro se deiecit, ad nos transiit dixitque se cum familia

constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam oppressam et iugulatam. hoc praeterea tempore tabellae de muro sunt deiectae, in quibus scriptum est inventum: 'L. Munatius Caesari. si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia [futurum] me in te praestabo.' eodem tempore oppidani legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt: si sibi vitam concederet, sese insequenti luce oppidum esse dedituros. quibus respondit: se Caesarem esse fidemque praestaturum. ita ante diem XI kal. Mart. oppido potitus imperator est appellatus.

- 20 Quod Pompeius ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit et munitionibus se continere coepit. Caesar movit et propius castra castris contulit. eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit et nuntiavit Pompeium oppidanos Ucu-benses convocasse iisque ita imperavisse, ut diligentia adhibita perquirent, qui essent suarum partium itemque adversariorum victoriae fautores. hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit captum, servus est pressus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum iugulasse: is vivus est combustus. idemque temporis centuriones lorici VIII ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt levi armatura. ea nocte speculatores prensi servi III et unus ex legione vernacula. servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.
- 21 postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. et eo tempore circiter XL equites ad aquatores nostros excucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIII, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reliquos versum oppidum iussit deduci; ex quibus effugerunt CXX et ad Caesarem venerunt.
- 22 hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Ursavonenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Ursavonensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, cum viderent hospites iugulari, praeterea

multa scelera ab iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur. cum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui eius civitatis fuissent. quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis cum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio insecuti ex aversione legatos iugularunt. duo reliqui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. qui cum certum comperissent legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. potestate data cum inde esset profectus, praesidio comparato, cum bene magnam manum fecisset et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugulationem magnam facit principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis oppidum in suam potestatem recipit. hoc praeterito tempore servi transfugae nuntiaverunt oppidanorum bona venire neque extra vallum licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Baeturiam; neque sibi ullam spem victoriae propositam habere, et si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conici eumque non amplius XVII accipere. insequenti tempore Caesar ²³ castris castra contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. hic cum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt nec detinentibus nostris multis telis iniectis complures vulneribus affecere. hic tum, ut ait Ennius, nostri cessere parumper. itaque praeter consuetudinem cum nostros animadversum esset cedere, centuriones ex legione V flumen transgressi duo restituerunt aciem, acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. ita cum eius compar proelium facere coepisset, cum undique se circumveniri animum advertisset, ingressus pedem offendit. in huius concidentis, centurionis ac viri fortis, insignia cum com-

plures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi inferiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. ita cupidius dum intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi. quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. ex utroque genere pugnae complures sunt vulneribus affecti, in quis etiam Clodius Arqutius; inter quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris praeter duos centuriones sit nemo desideratus gloria se efferentes. postero die ad Soricam utrorumque convenere copiae. nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius cum animadverteret castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi milia passuum V, haec res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet; neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo ut necessario cogereetur iniquum locum subire. quo de facto cum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, deiecti planicie. quae res secundum nostris efficiebat proelium. undique cedentibus adversariis non parum magna in caede versabantur. quibus mons, non virtus saluti fuit subsidio. quod nisi advesperasset, a paucioribus nostris omni auxilio privati essent. nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIII, ex legionariis CXXXVIII, praeterquam quorum arma et spolia allata sunt. ita pridie duorum centurionum interitio hac adversariorum poena est litata. insequenti die pari consuetudine cum ad eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam praeter equites nullo loco aequo se committere audebant. cum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt, simulque vociferantibus legionariis, cum locum efflagitarent ut consueti insequi; existimare posses paratissimos esse ad dimicandum. nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi et planicie iniquiore loco constiterunt; illi tamen procul dubio ad congregiendum in aequum locum non sunt ausi descendere praeter unum Antistium Turpionem; qui fidens viribus ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit. hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pom-

peius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congregiendum progressus est. quoniam ferocitas Antisti omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae. nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. ita avidi cupidique *suarum quisque ex partium virorum fautorumque voluntas habebatur.* quorum virtute alacri, cum ad dimicandum in planiciem se contulissent, scutorumque laudis insignia praefulgens opus caelatum quorum pugna esset prope profecto direnpta, nisi propter equitum congressum, ut supra demonstravimus, levem armaturam praesidii causa non longe ab opere castra constituit. ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi clamore facto impetum dederunt. ita metu perterriti, cum in fuga essent, multis amissis in castra se recipiunt. Caesar ob virtutem turmae Cassianae 26 donavit milia XIII et praefecto torques aureos V et levi armaturae milia XII. hoc die A. Bacbius et C. Flavius et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equis ad Caesarem transfugerunt; qui nuntiaverunt equites Romanos coniurasse omnes, qui in castris Pompei essent, ut transitionem facerent, servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus occasione capta se transfugisse. item hoc die litterae sunt deprehensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: 'S. V. G. E. V. etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos qui si aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. sed exercitum tironem non audent in campum deducere nostrisque adhuc fixi praesidiis bellum ducunt. nam singulas civitates circumsederunt: inde sibi commeatus capiunt. quare et civitates nostrarum partium conservabo et bellum primo quoque tempore conficiam. cohortes in animo habeo ad vos mittere. profecto nostro commeatu privati necessario ad dimicandum descendent.'

27

Insequenti tempore cum nostri in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. servi transfugerunt, qui nuntiaverunt, a. d. III non. Mart. proelium ad Soricam quod factum est, ex eo tempore

metum esse magnum, et Attium Varum circum castella pracesse. eo die Pompeius castra movit et contra Hispalim in oliveto constituit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter sexta visa est. ita castris motis Ucubim Pompeius praesidium, quod reliquit, iussit ut incenderent et deusto oppido in castra maiora se reciperent. insequenti tempore Ventiponem oppidum cum oppugnare coepisset, deditione facta iter fecit in Carrucam, contra Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua praesidia portas clausisset, incendit; millesque, qui fratrem suum in castris iugulasset, interceptus est a nostris et fusti percussus. hinc itinere facto in campum Mundensem cum esset ventum, castra contra Pompeium constituit. sequenti die cum iter facere Caesar cum copiis vellet, renuntiatum est a speculatoribus Pompeium de tertia vigilia in acie stetisse. hoc nuntio allato vexillum proposuit. idcirco enim copias eduxerat, quod Ursaonensium civitati, *qui sui* fuissent fautores, antea litteras miserat, Caesarem nolle in convallem descendere, quod maiorem partem exercitus tironem haberet. hae litterae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. ita hac opinione fretus tuto se facere posse existimabat. etenim et natura loci defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi castra constituta. namque superius demonstravimus loca excellentia tumultis contineri, *interim nullam planicie dividit; id quod eo incidit tempore.* planicies inter utraque castra intercedebat circiter milia passuum V, ut praesidia Pompei duabus defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura. hinc dirigens proxima planicies aequabatur. cuius decursum antecedeat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextram. quod Caesar cum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planicie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. hoc erat in omnium conspectu. huc accedebat, ut locus illa planicie equitatum evocaret et dici solisque serenitate ut mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod in cum locum res fortunaequae omnium deducerentur, ut, quidquid post horam

casus tribuisset, in dubio poneretur. itaque nostri ad dimicandum procedunt, id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi longius non audebant procedere, neque sibi prope murum *cum* adversariis proeliandum constituebant. itaque nostri procedunt. interdum acuitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam; neque tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco aut ab oppido discederent. nostri pede presso propius rivum cum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt. erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus sex, praeterea auxiliares accedebant prope alterum tantum; nostra praesidia LXXX cohortibus et VIII milibus equitum. ita cum in extrema planicie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut trans-eundum superius iter vehementer esset periculosum. quod cum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa secus admitteretur, eum locum definire coepit. quod cum hominum auribus esset obiectum, moleste et acerbe accipiebant impediri, quo minus proelium conficere possent. haec mora adversarios alacriores efficiebat: Caesaris copias timore impediri ad committendum proelium. ita se efferentes iniquo loco sui potestatem efficiebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. hic decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum III et V legio itemque et cetera auxilia et equitatus. proelium clamore facto committitur. hic etsi virtute nostri antecede-
debant, adversarii loco superiore se defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu concursus, sic ut prope nostri diffiderent victoriae. congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant condicione. itaque ex utroque genere pugna cum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit adversariorum multitudo. dextrum demonstravimus decumanos cornu tenuisse; qui etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio

adversariorum traduci coepta sit a dextro. quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistro cornu premere coepit; at illi eximia virtute proelium facere ut locus in aciem ad subsidium veniundi non daretur. ita cum clamor esset intermixtus gemitu gladiatorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timor praepediebat. hic, ut ait Ennius, pes pede premitur, armis teruntur arma, adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio. ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. in quo proelio ceciderunt milia hominum circiter XXX et si quid amplius, praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum, itemque equites Romani partim ex urbe partim ex provincia ad milia III. nostri desiderati ad hominum mille partim equitum partim peditum; saucii . . adversariorum aquilae sunt ablatae XIII et signa et fascēs . . praeterea . . .

- 32 Hos habuit ex fuga hac qui oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostrique cogeantur necessario eos circumvallare. ex hostium armis scuta et pila pro vallo, pro cespite cadavera collocabantur, insuper [occisi] in gladiatorum mucrone capita hominum ordinata ad oppidum conversa universa hostium timorem virtutisque insignia proposita viderent et vallo circumcluderentur adversarii, ita Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaveribus [sunt] circumplexi oppugnare coeperunt. ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. cognito hoc negotio quos equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit et oppidanis dixit se de pace ad Caesarem proficisci et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a Corduba milia passuum CLXX. quo cum ad octavum miliarium venisset, P. Caucilius, qui castris antea Pompei praepositus esset, eius verbis nuntium mittit, eum minus belle habere: ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri posset. litteris missis Pompeius Carteiam defertur.

qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus (qui arbitrati sunt clanculum venisse), ut ab eo, quae vellent, de bello requirerent. cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit. Caesar ex proelio munitione circumdata Cordubam 33 venit. qui ex caede eo refugerant, pontem occuparunt. cum eo ventum esset, conviciari coeperunt: nos ex proelio paucos superesse; quo fugeremus? ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen traiecit et castra posuit. Scapula, totius seditionis, familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam cum venisset, familiam et liberos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam optimam imperavit, item optimis internendum vestimentis; pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. ipse de tempore coenare, resinam et nardum identidem sibi infundit. ita novissimo tempore servum iussit et libertum, qui fuisset eius concubinus, alterum se iugulare, alterum pyram incendere. oppidani autem, simul Caesar castra contra op- 34 pidum posuit, discordare coeperunt, usque eo ut clamor in castra nostra perveniret fere inter Caesarianos et inter Pompeianos. erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio missi; qui in Caesaris adventum *descendere* coeperunt. legio XIII oppidum defendere coepit: nam, cum iam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. denique legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. hoc cum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt. qui superati a nostris sunt interfecti hominum milia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. ita Caesar oppido potitur. dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt et bene multis interfectis in oppidum sunt redacti.

Caesar Hispalim cum contendisset, legati deprecatum 35 venerunt. ita cum ad oppidum esset ventum, Caninium legatum cum praesidio intromittit; ipse castra ad oppidum ponit. erat bene magna manus intra Pompeianarum partium, quae praesidium receptum indignaretur. clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus erat) —

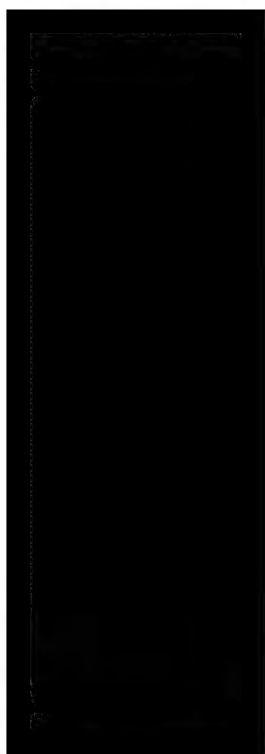
et clam praesidia in Lusitaniam proficiscitur et Caecum Nigrum, hominem barbarum, ad Lennium conveni-
it bene magnam manum Lusitanorum haberet. rursus
Hispalim in oppidum denuo noctu per murum recipit
praesidium, vigiles iugulant, portas praecludunt, de integr
pugnare coeperunt. dum haec geruntur, legati Carteiense
nuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent
quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficia
aut maleficia existimabant se lucri facere. Lusitan
Hispali pugnare nullo tempore desistebant. quod Caesar
cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut
homines perditum incenderent et moenia delerent, ita con-
silio habito noctu patitur Lusitanos eruptionem facere; id
quod consulto non existimabant fieri. ita erumpendo navis,
haec ad Baetim flumen fuissent, incendunt. nostri, dum
incendio definentur illi profugiunt et ab equitibus
occiduntur. quo facto oppido recuperato Astam iter fa-
cere coepit; ex qua civitate legati ad deditionem venerunt.
Iundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant,
cum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem fa-

fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. huc accedebat, ut etiam talum intorsisset; quae res maxime impediēbat. ita lectica ad turrem cum esset allatus, in ea tenebatur. Lusitanus more militari, cum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. erat accessus loci difficultas. *nam idcirco propter suo praesidio fuisset conspectus celeriter ad munitionem locum natura ceperat sibi Pompeius quamvis magna multitudo deducti homines ex superiore loco defendere possent subeunt in adventu nos depellunt qui telis*. quibus cedentibus cupidius insequēbantur adversarii et confestim tardabant ab accessu. hoc saepius facto animadvertēbatur nostro magno id fieri periculo. opere circummunire instituunt; pari autem et celeri festinatione circummunitiones iugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent. a quibus cum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius et 39 intorto talo idcirco tardabatur ad fugiendum, itemque propter loci difficultatem neque equo neque vehiculo salutis suae praesidium parare poterat. caedes a nostris undique administrabatur. conclusa munitione amissisque auxiliis ad convallem exesumque locum in speluncam Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur nisi captivorum indicio. ita ibi interficitur. cum Caesar Gadi-bus fuisset, Hispalim II id. April. caput allatum et populo datum est in conspectum.

Interfecto Cn. Pompeio adolescente Didius, quem su- 40 pra demonstravimus, illa affectus laetitia proximo se recepit castello nonnullasque naves ad reficiendum subduxit et, quamvis essent, brachium. . . . Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt et bene magna manu comparata ad Didium se reportant. huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur et prope cotidianis pugnis insidias ponunt et tripartito signa distribuunt. erant parati, qui naves incenderent, incensisque qui *subsidiū repeterent*: hi sic dispositi erant, ut a nullo conspectu omnium ad pugnam contendunt. ita cum ex castello Didius ad

- propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad pugnam processerant, eodem signo, fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant, item complures nando ad naves, quae in salo fuerant, se recipiunt, ancoris sublati pelagus remis petere coeperunt; quae res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim
- 41 recurrit. Fabius Maximus, quem ad Mundam [praesidium] oppugnandam reliquerat, operibus assiduis *lurnisque circum se interclusis inter se decernere facta caede bene magna faciunt*. nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt et reliquos vivos capiunt, XIII milia. Ursaonem proficiscuntur; quod oppidum magna munitione continebatur, sic ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura *aditus ad oppugnandum hostem appeteret*. huc accedebat, ut aqua praeterquam in ipso oppido [nam] circuncirca nusquam reperiretur propius milia passuum VIII; quae res magno erat adiumento oppidanis. tum praeterea accedebat, ut aggerem materiesque, unde soliti sunt turris et . . . , propius milia passuum VI non reperiebatur. nam Pompeius ut oppidum ab oppugnatione tutius efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro conegessit. ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.
- 42 Dum haec ad Mundam geruntur et Ursaonem, Caesar, ad Hispalim cum Gadibus se recepisset, insequenti die contione advocata commemorat: initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis sibi peculiarem constituisse et, quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse; insequenti praetura ampliato honore vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse et ea pecunia provinciam liberasse, simulque patrocinio suscepto multis legationibus ab se in senatum inductis simul publicis privatisque causis multorum inimicitis susceptis defendisse; suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum et im-

memores et ingratos in se et in populum Romanum hoc bello et praeterito tempore cognosse. 'vos iure gentium civiumque Romanorum institutis cognitis more barbarorum populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. vos ita paccin semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae populi Romani in hac provincia haberi. apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. ita neque in otio concordiam neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus fasces imperiumque sibi arripuit, multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum comparavit, agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. in quo vos victores existimabatis? an me deleto non animadvertebatis [decem] habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam caelum diruere possent? quarum laudibus et virtute

C. IULII CAESARIS

F R A G M E N T A.

Orationes.

Or. in Cn. Cornelium Dolabellam (a. 77). *Sueton. Caes. 4*: Composita seditione civili Cornelium Dolabellam, consularem et triumphalem virum, repetundarum postulavit. *Ibid. 55*: Genus eloquentiae duntaxat adolescens adhuc Strabonis Caesaris secutus videtur; cuius etiam ex oratione, quae inscribitur pro Sardis, ad verbum nonnulla transtulit in divinationem suam. *Tac. de orat. 34*: Nonodecimo aetatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Caesar Dolabellam — iis orationibus insecuti sunt, quas hodie quoque cum admiratione legimus. *Val. Max. VIII. 9, 3*: Divus quoque Iulius vim facundiae proprie expressit dicendo in accusatione Cn. Dolabellae, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottae patrocinio. *Gell. XIII. 16, 8*: C. Caesar in Dolabellam actionis I. lib. I: 'isti, quorum in aedibus fanisque posita et honori erant et ornatu.'

Oratio, qua Plautiam rogationem suasit (a. 70). *Suet. Caes. 5*: Tribunatu militum, qui primus Romam reverso per suffragia populi honor obtigit, auctores restituendae tribuniciae potestatis, cuius vim Sulla deminuerat, enixissime iuvit. L. enim Cinnac, uxoris fratri — reditum in civitatem rogatione Plotia confecit habuitque et ipse super ea re contionem.

Gell. XIII. 3, 5: Repperi in oratione C. Caesaris, qua Plautiam rogationem suasit, necessitatem dictam pro necessitudine, id est iure affinitatis. verba haec sunt: 'equidem mihi videor pro nostra necessitate non labore, non opera, non industria defuisse.'

Laudationes Iuliae amitae et uxoris Corneliae (a. 68). *Plut. Caes. 5*: — τῆς Μαρίων γυναικὸς Ἰουλίας ἀποθανούσης, ἀδελφίδους ὦν αὐτῆς, ἐγκωμιὸν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διήλθε — τὸ μὲν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξίειναι, πατριον ἦν Ῥωμαίοις· νέαις δ' οὐκ ὄν ἐν ἔθει πρῶτος εἶπε Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἐαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης.

Suet. Caes. 6: Quaestor Iuliam amitam uxoremque Corneliā defunctas laudavit e more pro rostris. Sed in amitae quidem laudatione de eius ac patris sui origine sic refert: 'amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. nam ab Anco Marcio sunt Marci Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum

inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.'

Or. pro Decio Samnite. *Tac. de orat.* 21: Nisi forte quisquam aut Caesaris pro Decio Samnite aut Bruti pro Deiotaro rege ceterosque eiusdem lentitudinis ac teporis libros legit, nisi qui et carmina eorundem miratur.

Or. pro Bithynis. *Gell.* V. 13, 6: In oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est: 'Vel pro hospite regis Nicomedis vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus, M. Iunce, non potui. nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur, neque clientes sine summa infamia deseriri possunt, quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus.' *Iul. Rufinian.* p. 201 *Ruhnck.*: Caesar pro Bithynis: 'quid ergo? syngraphae non sunt? sed res aliena est.'

Or. in C. Memmium et L. Domitium praetores (a. 58). *Suet. Caes.* 23: Functus consulatu C. Memmio Lucioque Domitio praetoribus de superioris anni actis referentibus cognitionem senatus detulit nec illo suscipiente triduoque per irritas altercationes absumpto in provinciam abiit. *ibid.* 73: C. Memmii, cuius asperimis orationibus non minore acerbitate rescripserat, etiam suffragator mox in petitione consulatus fuit. *Schol. Bob. ad Cic. or. in Valin.* p. 317 Or.: Commiserat senatui causam suam C. Caesar, id est, ut de lege agraria patres iudicarent. Ibi enim habitae sunt tres illae orationes contra Domitium et Memmium. *Ead. ad Cic. pro Sest.* p. 297 Or.: — adversus eum egerant in senatu C. Memmii et L. Domitius, et ipsius Caesaris orationes contra hos exstant, quibus et sua acta defendit et illos insectatur.

Or. apud milites in Africa habita. *Suet. Caes.* 66: Cum exspectatio adventus Iubae terribilis esset, convocatis ad concionem militibus 'scitote,' inquit, 'paucissimis his diebus regem adfuturum cum X legionibus equitum XXX, levis armaturae C milibus, elephantis CCC. proinde desinant quidam quaerere ultra aut opinari, mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima nave impositos quocumque vento in quascunque terras iubebo avehi.'

Or. apud milites de commodis eorum. *Diomed.* p. 395 P. 'Frustrum' ait C. Caesar apud milites de commodis eorum: 'non frustrabo vos, milites.'

Habita a C. Caesare orationes memorantur *Sall. Cat.* 51 de coniuratis, in *commentariis de b. Gall.* I. 40. 43. 45. VII. 52. 54. *b. civ.* I. 7. 9. 32. 85. III. 6. 73. *b. Alex.* 8. 70. *b. Afr.* 54. *b. Hispan.* 42.

Orationes temere Caesari tributae. *Suet. Caes.* 55: Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quaedam feruntur. pro Q. Metello non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam. nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem pro Metello, sed quam scripsit Metello, cum ex persona Caesaris sermo sit Metellum seque adversus communium obtracta-

torum criminationes purgantis. apud milites quoque in Hispania idem Augustus esse vix ipsius putat; quae tamen duplex fertur, una quasi priore habita proelio, altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem contionandi habuisse eum dicit subita hostium incursione.

De Caesaris eloquentia iudicia scriptorum: Cic. Brut. 72, 252. 74, 258. 75, 261. Suet. Caes. 55. Quint. X. 1, 114. Tac. de orat. 21. 25. Ann. XIII, 3. Fronto p. 181. ed. Rom. Plut. Caes. 3.

De analogia libri ad M. Tullium Ciceronem.

Suet. Caes. 56: Reliquit et de analogia duos libros et Anticationes totidem ac praeterea poema, quod inscribitur iter. quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit. *Fronto p. 203. ed. Rom.:* Fac memineris et cum animo tuo cogites C. Caesarem atrocissimo bello Gallico cum alia multa militaria, tum etiam de analogia libros scrupulosissimos scripsisse inter tela volantia de nominibus declinandis, de verborum aspirationibus et rationibus inter classica et tubas.

Liber I. *Cic. Brut. 72, 253:* Qui etiam in maximis occupationibus — de ratione latine loquendi accuratissime scripserit primoque in libro dixerit verborum delectum originem esse eloquentiae tribueritque huic nostro, qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem (nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus: 'ac si, ut cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae et inventorem bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus' —): hunc facilem et cotidianum novisse sermonem nunc pro relicto est habendum. — *Gell. I. 10, 4. (Macrob. Sat. I, 5):* Quod a C. Caesare in primo de analogia libro scriptum est: 'habe semper in memoria atque in pectore, ut tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum.' *Ibid. XIX. 8, 3:* C. Caesar — in libris, quos ad M. Ciceronem de analogia scripsit, 'harenas' vitiose dici existimat, quod harena numquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque 'caelum' neque 'triticum'; contra autem 'quadrigas', etiamsi currus unus, equorum iunctorum agmen unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut 'arma' et 'moenia' et 'comitia' et 'inimicitias'—. tunc prolato libro de analogia primo verba haec ex eo pauca memoriae mandavi. nam cum supra dixisset, neque 'caelum' neque 'triticum' neque 'harenam' multitudinis significationem pati: 'num tu', inquit, 'harum rerum natura accidere arbitraris, quod unam terram ac plures terras et urbem et urbes et imperium et imperia dicamus neque quadrigas in unam nominis figuram redigere neque harenam multitudinis appellatione convertere possimus'? — *Pomp. comm. art. Don. p. 230*

Lind.: Ait Caesar, 'nisi omnia consentiant inter se, non potest fieri, ut nominis similitudo sit'. *Ibid.* p. 27: Legimus apud maiores nostros primas apud Romanos XI litteras fuisse tantummodo, ut dicit Caesar libro analogiarum primo. *Ibid.* p. 233: Varro dicit: 'lac' non debemus dicere, sed 'lact'. sed dixit Caesar contra ipsum rem valentissimam, nullum nomen duabus mutis terminari. *Ibid.* p. 108: Ait sic Caesar in libris analogiae 'duae sunt Albae, alia ista, quam novimus in Aricia, et alia hic in Italia. volentes Romani discretionem facere, istos Albanos dixerunt, illos Albenses'. non quoniam nescientes unam derivationem esse hoc fecerunt, Caesar hoc dixit, sed ut facerent discretionem inter colonos, inter illos et istos. *Priscian.* p. 545 P. (I. p. 14 *Hertz.*): 'Pompeii' quoque genitivum per tria i scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant, ut si dicas 'Pompelli'. nam tribus i iunctis qualis possit syllaba pronuntiari? nam postremum i pro vocali est accipiendum; quod Caesari doctissimo grammaticae placitum a Victore quoque in arte grammatica de syllabis comprobatur.

Liber II. *Charis.* p. 104 P.: C. Caesar de analogia secundo: 'fagos', 'populos', 'ulmos'. *Idem* p. 109: 'Lacer' an 'laceris'? ut 'tener', 'puer'. ultimam enim vocalem si ablativus o miserit, dabit scire, qualis esse debeat nominativus. *Ovidius*: Mille lacer spargere locis. quod ita dici docet Caesar de analogia libro secundo. *Idem* p. 117: Caesar de analogia secundo 'turbonem', non 'turbinem' etiam in tempestate dici debere ait, ut 'Cato Catonis', non ut 'homo hominis'. *Idem* p. 98: Ne illa quidem ratio recepta est, quam C. Caesar ponit in femininis, ut 'puppi, resti, pelvi'. hoc enim modo et 'ab hac cani' dicemus et 'ab hoc cane'. — Omnium nominum, quae sunt neutri generis et in e terminantur, ait Plinius Caesarem scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. *Idem* p. 95: Plinius Secundus 'animal', non 'animale' ait dici debere. C. Caesar, quasi indiscretum hoc sit, ait littera nominativo singulari neutra finita nomina eandem definitionem capere, quam capiunt e littera terminata: 'huic animali' et 'ab hoc animali', 'huic puteali' et 'ab hoc puteali'. *Idem* p. 108: Plinius ait inter cetera etiam istud C. Caesarem dedisse praeceptum, quoniam neutra nomina ar nominativo clausa per i dativum ablativumque singulares ostendant, 'iubar' tamen ab hac regula dissidere. Nam ut 'huic iubari' dicimus, 'ab hoc iubare' dicendum est, ut 'huic farri' et 'ab hoc farre'. *Idem* p. 114: 'Panium' Caesar de analogia libro secundo dici debere ait. — 'Partum' Caesar in analogicis. *Idem* p. 86: Caesar libro secundo 'idem' pluraliter et 'isdem' dicendum confirmat; sed consuetudo hoc non servat. 'Se' et 'sese' pronomina ita distinguit, ut 'se' dicamus, cum aliquem quid in alium fecisse ostendimus, ut puta: ille dixit se hoc illi fecisse. cum autem in se ipsum, tunc dicamus 'sese', veluti: dixit sese hoc sibi fecisse. — *Priscian.* p. 707 P. (I. p. 248 *H.*): In 'is' desinentia longam, cuiuscumque generis sint, Latina ablata s addita 'tis' faciunt genitivum, ut 'haec lis

litis' — 'hic' et 'haec Samnis huius Samnitis'. sic Caesar de analogia. — Illa quoque tam in 'is' quam in 'er' finita nomina regulam servant in 'er' terminatorum, id est accepta 'is' faciunt genitivum, ut 'hic pulvis' et 'pulver pulveris', 'hic cucumis' et 'cucumer cucumeris', 'hic cinis' et 'ciner cineris', 'hic vomis' et 'vomer vomeris'. praeterea Caesar declinat 'pubis puberis'. *Idem* p. 708 (L. 250 H.): 'haec pollis pollinis'. sic Charisius. Probus autem et Caesar 'hoc pollen pollinis' declinaverunt. *Idem* p. 1140 P. (II. p. 239 H.): Caesar non incongrue protulit 'ens' a verbo 'sum es', quomodo a verbo 'possum, potes: potens'. *Isidor. Orig.* XI, 2, 33: 'Mortuus' ex qua parte orationis declinetur, incertum est. nam sicut ait Caesar, ab eo, quod est morior, in participio praeteriti temporis in tus exire debuit per unum scilicet u, non per duo. nam ubi geminata est littera u, nomen est, non participium, ut 'fatuus', 'arduus'.

De Astris.

Plin. hist. nat. I. ind. auctorum libri XVIII: L. Tarutius, qui Graece de astris scripsit, Caesare dictatore, qui item. *Macrob. Sat.* I, 16: Iulius Caesar, ut siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Aegyptiis disciplinis hausit, ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet.

Plin. hist. nat. XVIII, 26, 234: A bruma in favonium Caesari nobilia sidera significant: III kal. Ian. matutino canis occidens. pridie non. Ian. Caesari delphinus matutino oritur et postero die fidicula. *Ibid.* §. 237: A favonio in aequinoctium vernum Caesari significat XIV kal. Mart. triduum varie et VIII kal. hirundinis visu et postero die arcturi exortu vespertino; item III non. Mart. Caesar cancri exortu id fieri observavit. Caesar et idus Martias ferales sibi annotavit scorpionis occasu, XV vero kal. April. Italiae milvum ostendi, XII kal. equum occidere matutino. *Ibid.* 246: Aequinoctium vernum a. d. VIII kal. April. peragi videtur. ab eo ad vergiliarum exortum matutinum Caesari significant kalendae April. III non. April. in Attica vergiliae vesperi occultantur, eadem postridie in Boeotia, Caesari autem et Chaldaeis nonis. Caesari VI idus significat imbres librae occasus. XIV kal. Mai. Aegypto suculae occidunt vesperi, sidus vehemens et terra marique turbidum, XVI Atticae, XV Caesari continuo quadriduo significant. Caesari et VIII kal. notatur dies. VI non. Mai. Caesari suculae matutino exoriuntur et VIII idus capella pluvialis. *Ibid.* §. 255: A vergiliarum exortu significant Caesari postridie arcturi occasus matutinus. XI kal. Iun. Caesari Orionis gladius occidere incipit. III non. Iunias Caesari et Assyriae aquila vesperi oritur. XI kal. Iul. eiusdem Orionis gladius Caesari occidere incipit. *Ibid.* 258: Ab solstitio ad fidiculae occasum VI kal. Iul. Caesari Orion exoritur. XIII kal. Aug. Aegypto aquila occidit matutino, etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod

Caesar X kal. sentire Italiam existimavit. III kal. regia in pectore leonis stella matutino Caesari emergit. VIII id. Aug. arcturus medius occidit III idus fidicula occasu suo autumnum inchoat, uti is adnotat. *Ibid.* 31, 309: Sequitur ex divisione temporum autumnus a fidiculae occasu ad aequinoctium ac deinde vergiliarum occasum initiumque hiemis. in his intervallis significant pridie id. Aug. Atticae equus oriens vesperi, Aegypto et Caesari delphinus occidens. XI kal. Sept. Caesari et Assyriae stella, quae vindemitor appellatus, exoriri mane incipit vindemiae maturitatem promittens. V id. Sept. Caesari capella oritur vesperi, arcturus vero medius pridie idus vehementissimo significato terra marique per dies quinque. XVI kal. Oct. Aegypto spica, quam tenet virgo, exoritur matutino, etesiaaeque desinunt. hoc idem Caesari XIV kalendas, XIII Assyriae significant et XI kal. Oct. Caesari commissura piscium occidens ipsumque aequinoctii sidus VIII kal. Oct. *Ibid.* §. 312: Caesari V non. Oct. heniochus occidit matutino. III non. Oct. Caesari corona exoriri incipit et postridie occidunt haedi vesperi. VIII id. Oct. Caesari fulgens in corona stella exoritur et VI idus vergiliae vesperi, idibus corona tota. XVII kal. Novembr. suculae vesperi oriuntur. pridie kalendas Caesari arcturus occidit et suculae exoriuntur cum sole. IV nonas Nov. arcturus occidit vesperi. V id. Nov. gladius Orionis occidere incipit. deinde III idus vergiliae occidunt.

Ab hoc de astris libro nescio an diversus sit liber *Fastorum* sive de computatione, quem commemorat *Schol. Lucan.* X. 185: Probat ab effectu, quod vere intentus fuerit, quia suus [Caesaris] liber, quem composuit de computatione, non inferior libro Eudoxi sit; et *ad vs.* 187: Est autem liber fastorum Divi Iulii Caesaris, qui ordinationem continet secundum auctoritatem Chaldaeorum, quem in senatu recitavit. *Schol. Guelf.*: Eudoxus enim ad cursum suum post VIII annos solem reverti dicit et ipse annum magnum; Caius vero Caesar post quinquennium, quo peracto bis sextum esse praecepit et melius annum visus est computasse.

Anticatones duo.

Suet. Caes. 56: Reliquit et de analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poema, quod inscribitur iter. quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ex urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit.—*Plut. Caes.* 54: Ἐγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος ὄνομα τῇ λόγῳ θέμενος Κάτων· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκός, ὑπὸ τοῦ δεινोटάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. τοῦτο ἦν ἡ Καίσαρος κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνηκότος δι' αὐτὸν ἔπαινον. Ἐγραψεν οὖν πολλὰς τινὰς κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγὼν· τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγράφεται. *Idem ibid.* 3: Ἐν δὲ τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ παραιτεῖται μὴ στρα-

τιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀνταξιάζειν πρὸς δεινότητα ῥήτορος εἰςφυοῦς καὶ σχολὴν ἐπὶ τούτῳ πολλὴν ἄγοντος. *Idem Cic.* 39: Ἐκ δὲ τούτου διατέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος ἀντιγράφων τὸν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον ὡς μάλιστα τῷ Περικλείους εἰκότα καὶ θηραμένους ἐπαινεῖν. *Idem Cat. Min.* 11: — ἦν ὁ γράψας ὅτι κοσκίνῃ τὴν τέφραν τοῦ νεκροῦ [Καπίωνος] μετέβαλε καὶ διήθησεν χρυσίον ζῆτῶν κατακεκαυμένον. οὕτως οὐ τῷ ξίφει μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ γραφείῳ τὸ ἀνυπεύθυνον καὶ τὸ ἀνυπόδικον ἐπίσταυσεν. *Idem ibid.* 36: Διὸ καὶ τοῖς τε ἄλλοις φίλοις ὡς ἀπιστῶν προσέκρινος καὶ τὸν συνηθέστατον ἀπάντων Μουνάτιον εἰς ὁρχὴν ὀλίγου δεῖν ἀτήκευτον γενομένην ἐνέβαλεν, ὥστε καὶ Καίσαρι γράφοντι λόγον κατὰ τοῦ Κάτωνος πικροτάτην τούτῳ τὸ μέρος τῆς κατηγορίας διατριβὴν παρασχεῖν. *Ibid.* 52: — ἀνέλαβε πάλιν τὴν Μαρκίαν χηρεύουσαν ἐπὶ χρήμασι πολλοῖς. ὁ γὰρ Ὀρτήσιος θνήσκων ἐκείτην ἀπέλιπε κληρονόμον. εἰς ὃ δὴ μάλιστα λοιδορούμενος ὁ Καῖσαρ τῷ Κάτωνι φιλοπλουτίαν προσφέρει καὶ μισθαργίαν ἐπὶ τῇ γάμῳ. τί γὰρ ἴδει παραχωρεῖν δεόμενον γυναικὸς ἢ τί μὴ δεόμενον αὐτῇ; ἀναλαμβάνειν, εἰ μὴ δέλαρ ἐξ ἁρχῆς ὑφείδῃ τὸ γύναιον Ὀρτησίῳ καὶ νέαν ἐχρησεν, ἵνα πλουσίαν ἀπολάβῃ; *Ibid.* 54: Ἰσχυροῦθης γὰρ αὐτῷ [Σερβιλία] χηρεύουσα. ἀλλ' ὃ γε Καῖσαρ οὐδὲ τῶν ἐπ' ἐκείνη βλασφημιῶν τοῦ Κάτωνος ἐφείσατο. *Cic. Top.* 25: Nam aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine afficiendum, quo laudator affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non iure factum sit. quibus omnibus generibus usus est nimis imprudenter Caesar contra Catonem meum. *Plin. hist. nat.* VII. 30, 117: Salve primus omnium parens patriae appellate atque, ut dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit, omnium triumphorum lauream apte maiorem, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse quam imperii. *Priscian.* p. 694 P. (l. p. 227 H.): Caesar in Anticatone priore: 'uno enim excepto, quem aliusmodi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros'. *Gell.* IV. 16: C. Caesar in Anticatone 'unius', inquit, 'arrogantiae superbiaeque dominatuque'. *Plin. epist.* III. 12: Erunt officia antelucana, in quae incidere impune ne Catoni quidem licuit. quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet. describit enim eos, quibus obvis fuerat, cum caput ebrii retexissent, erubuisse; deinde adicit: 'putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos'.

Apothegmata sive dicta collectanea.

Sueton. Caes. 56: Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta, ut laudes Herculis, tragoedia Oedipus, item dicta collectanea, quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Cic. Fam.* IX. 16, 3: Sed tamen ipse Caesar habet peracre iudicium, et ut Servius, quem litteratissimum fuisse iudico, facile diceret: hic versus Plauti non est. hic est — sic audio Caesarem, cum volumina iam confecerit ἀποφθεγμάτων, si quod afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reicere solere.

Epistolae.

Suet. Caes. 56: Epistolae quoque eius ad senatum exstant; quas primus videtur ad paginas et formam memorialis libelli convertisse, cum antea consules et duces non nisi transversa charta scriptas mitterent. exstant et ad Ciceronem, item ad familiares domesticis de rebus; in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset; quae si quis investigare et persequi velit, quartam elementorum litteram, id est d pro a et perinde reliquas commutet. *Gell. XVII, 9:* Libri sunt epistolarum C. Caesaris ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui rebus eius absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur litterae singulares sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite: nam verba ex his litteris confici nulla possunt *cett.*

Ad M. Tullium Ciceronem. *Cic. ad Fam. I. 9, 20 (a. 55):* Cum Pompeius ita contendisset, ut nihil unquam magis, ut cum Crasso redirem in gratiam, Caesarque per litteras maxima se molestia ex illa contentione affectum ostenderet *cett.* *Ibid. VII. 5, 2 (a. 54):* Litterae mihi dantur a te, quibus in extremis scriptum erat: 'M. Orfium, quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega, si vis tu; ad me alium mitte, quem ornem'. *Ad Q. frat. II. 15, 1:* A. d. IIII non. Iun. accepi litteras datas Placentiae, deinde alteras postridie datas Blandenone cum Caesaris litteris, refertis omni officio, diligentia, suavitatem. — Litterae vero eius una datae cum tuis, quarum initium est, quam suavis ei tuus adventus fuerit et recordatio veteris amoris, deinde se effecturum, ut ego in medio dolore ac desiderio tui te, cum a me abesses, potissimum secum esse lactarer, incredibiliter delectarunt. — modo mihi date Britanniam, quam pingam coloribus tuis, penicillo meo. Sed quid ago? quod mihi tempus Romae praesertim, ut iste me rogat, manenti vacuum ostenditur? — Trebatium quod ad se miserim, persalse et humaniter etiam gratias mihi agit. negat enim in tanta multitudine eorum, qui una essent, quemquam fuisse, qui vadimonium concipere posset. *Ad Fam. VII. 8, 1:* Scripsit ad me Caesar perhumaniter nondum te sibi satis esse familiarem propter occupationes suas, sed certe fore. *Ad Q. frat. II. 16, 5:* Quomodonam, mi frater, de nostris versibus Caesar? nam primum librum se legisse scripsit ad me ante et prima sic ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse, reliqua ad quandam locum ἡδυνότερα. hoc enim utitur verbo. *Ibid. III. 1, 10:* De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Caesar nominatim Curtio paratum esse rescripsit meamque in rogando verecundiam obiurgavit. *Ibid. §. 25:* Ex Britannia Caesar ad me kal. Sept. dedit litteras, quas ego accepi a. d. IIII kal. Octobr., satis commodas de Britannicis rebus; quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse, cum ad mare accesserit. *Ibid. III. 5 et 6, 3:* Caesaris amore, quem ad me perscripsit, unice delector; promissis iis, quae ostendit, non

valde pendeo. *Ad Att.* III. 16, 13: Ex fratris litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi, eaque sunt ipsius Caesaris uberrimis litteris confirmata. *Ibid.* 17, 3: Ab Quinto fratre et a Caesare accepi a. d. IX kal. Nov. litteras confecta Britannia, obsidibus acceptis, nulla praeda, imperata tamen pecunia datas a litoribus Britanniae proximo a. d. VI kal. Oct. exercitum Britannia reportabant. *Ibid.* 18, 3: Hiberna legionis eligendi optio delata commodum, ut ad me scribit. — *Philargyr. ad Verg. Georg.* III. 204: Esseda vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Caesar testis est libro ad Ciceronem III: 'multa milia equitum atque essedariorum exspecto'.

(*Ann.* 53.) *Cic. Phil.* II. 20, 49: Acceperam iam ante Caesaris litteras, ut mihi satisfieri paterer a te. *Charis. p.* 101 *P.*: Caesar epistolarum ad Ciceronem 'neque', inquit, 'pro cauto ac diligente se castris continuit'.

(*Ann.* 50.) *Cic. ad Att.* VII. 1, 3: Utriusque autem accepi eiusmodi litteras eodem tempore, quo tuas, ut neuter quemquam omnium pluris facere, quam me videretur. *Ibid.* §. 7: Gratulans mihi Caesar de supplicatione triumphat de sententia Catonis nec scribit, quid ille sententiae dixerit, sed tantum supplicationem cum mihi non decrevisse. *Ibid.* 2, 7: Caesar iis litteris, quibus mihi gratulatur et omnia pollicetur, quomodo exsultat Catonis in me ingratisimi iniuria.

(*Ann.* 49.) *Cic. ad Att.* VII. 21, 3: Ipse me Caesar ad pacem hortatur. sed antiquiores litterae, quam ruere coepit. *Ibid.* VIII. 2, 1: Ego ad Caesarem unas Capua litteras dedi, quibus ad ea rescripsi, quae mecum ille de gladiatoribus suis egerat. *Ibid.* 11, 5: Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit, quod saepe, gratissimum sibi esse, quod quierim, oratque, in eo ut perseverem. *Ibid.* IX. 6 *A.*: 'Caesar imp. s. d. Ciceroni imp. Cum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo comodo potuissem, properarem atque essem in itinere praemissis iam legionibus, praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te et illum mitterem gratiasque agerem; etsi hoc et feci saepe et saepius mihi facturus videor: ita de me mereris. imprimis a te peto, quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. ad propositum revertar: festinationi meae brevitateque litterarum ignosces. reliqua ex Furnio cognosces'. *Ibid.* 16, 1: Ab eo mihi litterae redditae sunt a. d. VII kal., quibus iam 'opes' meas, non ut superioribus 'opem' exspectat. cum eius clementiam Cornificensem illam per litteras collaudavissem, rescripsit hoc exemplo: 'Caesar imp. Ciceroni imp. s. d. Recte auguraris de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate. atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te triumpho gaudio. neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent; nihil enim malo quam et me mei similem esse et illos sui. tu velim mihi ad urbem praesto sis,

ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius. hanc adeo habeo gratiam illi; neque enim aliter facere poterit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia'. *Ibid.* X. 3a, 2: Caesar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. facile patior, quod scribit secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi quod mihi remisisset. *Ibid.* X. 8B: 'Caesar imp. Ciceroni imp. s. d. Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicaram, tamen permotus hominum fama scribendum ad te existimavi et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereis proclinata iam re, quo integra etiam progrediendum tibi non existimasses. namque et amicitiae graviolem iniuriam feceris et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videbere (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur) nec causam secutus (eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse iudicasti), sed meum aliquid factum condemnasse; quo mihi gravius abs te accidere nihil potest. quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae abs te peto. postremo quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt. tu explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio neque tutius neque honestius reperies quicquam, quam ab omni contentione abesse. XV kal. Maias ex itinere'.

(*Ann.* 47.) *Cic. pro Lig.* 3, 7: Apud quem igitur hoc dico? nempe apud eum, qui, cum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, reipublicae reddidit; qui ad me ex Aegypto litteras misit, ut essem idem, qui fuisset. *Idem pro Deiot.* 14, 38: Iubes enim bene sperare et bono esse animo; quod scio te non frustra scribere solere. memini enim iisdem fere verbis ad me te scribere meque tuis litteris bene sperare non frustra esse iussum.

(*Ann.* 45.) *Cic. ad Att.* XIII. 20, 1: A Caesare accepi consolatorias datas pridie kal. Mai. Hispali.

Ad Balbum et Oppium (a. 54): De Caesare fugerat me ad te scribere: video enim, quas tu litteras expectaris. sed ille scripsit ad Balbum fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat mea et Balbi, totum sibi aqua madidum esse, ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam. sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis: 'de Cicerone te video quiddam scripsisse, quod ego non intellexi; quantum autem coniectura consequabar, id erat eiusmodi, ut magis optandum quam sperandum putarem'. iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus. (a. 49.) *Cic. ad Att.* IX. 6, 1: Roma scripsit Balbus cohortes sex, quae Albae fuissent, ad Curium Minucia transisse; id Caesarem ad se scripsisse, et brevi tempore eum ad urbem futurum. *Ibid.* 7 C: 'Caesar Oppio, Cornelio s. Gaudeo mehercule vos significare litteris, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. consilio vestro utar libenter et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam

lenissimum me praeberem et Pompeium darem operam ut reconciliarem. temptemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti, quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. haec nova sit ratio vincendi, ut misericordia et liberalitate nos muniamus. id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. de his rebus rogo vos ut cogitationem suscipiatis. N. Magium, Pompeii praefectum, deprehendi. scilicet meo instituto usus sum et eum statim missum feci. iam duo praefecti fabrum Pompeii in meam potestatem venerunt et a me missi sunt. si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus quam iis, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi; quorum artificii effectum est, ut respublica in hunc statum perveniret.' *Ibid.* 13 A, 1: 'Caesar Oppio, Cornelio s. A. d. VII id. Mart. Brundisium veni; ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii. misit ad me N. Magium de pace. quae visa sunt, respondi. hoc vos statim scire volui. cum in spem venero de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam.'

(*Ann.* 45.) *Cic. ad Att.* XIII. 31, 3: De epistola ad Caesarem *πρόσκλησις*. atque id ipsum, quod isti aiunt illum scribere, se nisi constitutis rebus non iturum in Parthos, idem ego suadebam in illa epistola. *Ibid.* 46, 2: Balbum conveni. ex eo haec primum: paulo ante acceperam eas litteras, in quibus magno opere confirmat ante ludos Romanos. legi epistolam. multa de meo Catone, quo saepissime legendo se dicit copiosiores factum; Bruti Catone lecto se sibi visum disertum.

Ad Q. Pedium (a. 49). *Cic. ad Att.* IX. 14, 1: Litteras accepi ab Q. Pedio, Caesarem ad se pridie id. Mart. misisse hoc exemplo: 'Pompeius se oppido tenet. nos ad portas castra habemus. conamur opus magnum et multorum dierum propter altitudinem maris; sed tamen nihil est, quod potius faciamus. ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quam primum traicere quod habet Brundisii copiarum cogamus aut exitu prohibeamus'.

Ad L. Pisonem. *Charis. p.* 60 P.: Caesar ad Pisonem: 'Locellum tibi signatum remisi'.

Ad P. Clodium (a. 58). *Cic. pro domo* 9, 22: Litteras in conatione recitasti, quas tibi a C. Caesare missas diceris: 'Caesar Pulchro', cum etiam es argumentatus amoris esse signum; cum nominibus tantum uteretur neque ascriberet proconsul aut tribuno plebis; deinde gratulari tibi, quod M. Catonem tribunatu tuo removisses et quod eidem in posterum de extraordinariis potestatibus libertatem ademisses celli.

Ad M. Crassum (a. 55). *Plut. Crass.* 16: Καίτοι τῷ γραφέντι περὶ τούτων νόμῳ Παρθικός πόλεμος οὐ προσήν. ᾗδεσαν δὲ πάντες, ὅτι πρὸς τούτῳ Κράσσης ἐπτόχται· καὶ Καῖσαρ ἐκ Γαλατίας ἐγραψεν αὐτῷ τὴν ὁμήν· ἐπαιῶν καὶ παροξύνων ἐπὶ τὸν πόλεμον.

Ad Cn. Pompeium (a. 52). *Plut. Pomp.* 56: 'Ὁ Πομπήϊος ἐφη γράμματα Καίσαρος ἔχειν βουλομένον λαβεῖν διάδοχον καὶ παύσασθαι
Iulius Caesar.

τῆς στρατείας. ὑπατείας μέντοι καὶ μὴ παρόντι καλῶς ἔχειν αὔτησιν αὐτῷ δοθῆναι.

Ad L. Lentulum (a. 49). *Cic. ad Att.* VIII. 9, 4: VI kal. vesperi Balbus minor ad me venit occulta via currens ad Lentulum consulem missu Caesaris cum litteris, cum mandatis, cum promissione provinciae, Romam ut redeat.

Ad suos Brundisium (a. 48). *App.* II. 58: — ἐπιστολὴ πρὸς τὸν στρατὸν αὐτὸν ἐγγράπτο ἄλλη, τὸν βουλόμενον αὐτῶν ἐπὶ τὰς ναῦς ἐπεσθαι τῷ Ποστούμῳ καὶ καταίρειν ἀναχθέντας ἐς χωρίον ἐς ὃ τι ὁ ἄνεμος ἐκφέρει μὴδὲν τῶν νεῶν φειδομένους· οὐ γὰρ νεῶν χηρῶν, ἀλλὰ ἀνδρῶν (cf. *Caes. b. c.* III. 25).

Ad M. Antonium (a. 48). *Cic. ad Att.* XI. 7, 2: Ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat se audisse Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam: id sibi non placere, ne qui motus ex eo fierent, prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset; deque eo vehementius erat scriptum. (a. 47.) *Cic. Phil.* II. 40, 103: Varronis Casinatem fundum quis venisse dicet? — misisse dicis Alexandriam qui emeret a Caesare. — quid? si etiam scripsit ad te Caesar, ut redderes, quid satis potest dici de tanta audacia?

Ad Amantium (a. 47). *Plut. Caes.* 50: Τῆς μάχης ταύτης τὴν ὀξύτητα καὶ τὸ τάχος ἀναγγέλλων εἰς Ῥώμην πρὸς τινὰ τῶν φίλων Ἀμάντιον ἔγραψε τρεῖς λέξεις· 'Ἡλθον, εἶδον, ἐνίκησα'.

Ad Ser. Sulpicium (a. 46). *Cic. ad Fam.* XIII. 19, 1: Effectum est — ut omnia, quae vellemus a Caesare impetrarentur; quod intelliges ex iis litteris, quas Caesar ad te dedit.

Ad Atticum (a. 46). *Cic. ad Att.* XII. 6, 3: Caesar mihi irridere visus est quæso illud tuum, quod erat εὐπινὲς et urbanum. ita porro te sine cura esse iussit, ut mihi quidem dubitationem omuem tolleret.

Ad Deiotarum. *Cic. pro Deiot.* 14, 38: Non dubito, quin tuis litteris, quarum exemplum legi, quas ad cum Tarracoue huic Blesamio dedisti, se magis etiam crexerit ab omni que sollicitudine abstraxerit. iubes enim bene sperare et bono esse animo.

Ad Lamiam (a. 45). *Cic. ad Att.* XIII. 45, 1: Lamia — epistolam ad me attulit missam sibi a Caesare; quae quamquam ante data erat quam illae Diocharinae, tamen plano declarabat illum ante ludos Romanos esse venturum. in qua extrema scriptum erat, ut ad ludos omnia pararet neve committeret, ut frustra ipse properasset.

Ad senatum (a. 55). *Plut. Cat. min.* 51: Ἐκ τούτου Καῖσαρ ἐπιστολὴν γράψας ἀπέστειλεν εἰς τὴν σύγκλητον, ὡς δ' ἀνεγνωσθῇ βλασφημίας πολλὰς ἔχουσα καὶ κατηγορίας τοῦ Κάτωνος cell. a. 50 extr. (cf. *Caes. b. c.* I. 1.) *Cic. ad Fam.* XVI. 11, 2: Caesar, amicus noster, minaces ad senatum et acerbis litteras miserat. *Suet. Caes.* 29: Senatum litteris deprecatus est, ne sibi beneficium populi adimeretur, aut ut ceteri quoque imperatores ab exercitiis discederent. *App. b. c.* II. 32: Περιεῖχε δ' ἡ γραφὴ κατάλογόν τε σμυρὸν ὧν ἐξ ἀρχῆς ὁ Καῖσαρ ἐπεπράχει, καὶ πρόκλητον, ὅτι θελοὶ Πομπηίῳ συναποθῆσθαι, ἄρχοντος δ' εἰς ἐκείνον οὕτε ἀποθῆσθαι

καὶ τιμωρὸς αὐτίκα τε τῇ πατρίδι καὶ ἐναντῷ κατὰ τάχος ἀφίξεσθαι. *Cic. Phil.* XIV. 8, 23 (a. 47): Ad te ipsum, P. Servili, num misit ullas collega litteras de illa calamitosa pugna Pharsalica? — profecto noluit. at misit postea de Alexandria, de Pharnace.

Epistolae in Commentariis commemoratae. Ad Lingonas *b. G.* I. 26. ad Labienum *V.* 11. 46. ad Q. Tullium Cicero-
nem *V.* 48. ad C. Fabium *VIII.* 6. ad Trebonium *VIII.* 11. *b. c.* II. 18.
ad Q. Fuvium Calenum *b. c.* III. 14. ad suos Brundisium *III.* 25.
ad Metellum Scipionem *III.* 57. ad Domitium Calvinum *III.* 78.
b. Alex. 34 et 38. ad Gabinium *b. Alex.* 42. ad Q. Cassium Longi-
num *ibid.* 51. 56. ad Alienum *b. Afr.* 20. ad eundem et Rabirium
Postumum *ibid.* 26. ad senatum *b. Gall.* II. 34 *extr.* IV. 38 *extr.* VII.
90. *b. civ.* I. 1. 9. in Sardiniam et finitimas provincias *b. Afr.* 8.
circum Africam provinciam *ibid.* 26. ad Gaetulos *ibid.* 32.

Epistolae, quae ad quos scriptae sint incertum est.
App. b. c. II. 32 (a. 50 *extr.*): Τοὺς μὲν οὖν φίλους ἐκέλευεν ὑπὲρ
αὐτοῦ συμβῆναι τὰ μὲν ἄλλα αὐτὸν ἐθῆναι καὶ στρατόπεδα ἀποθῆσ-
σθαι, μόνᾳ δ' ἔξιν δύο τέλη καὶ τὴν Ἰλλυρίδα μετὰ τῆς ἐντὸς Ἀλπειῶν
Γαλατίας, ἕως ὕπατος ἀποδεχθεῖν. *Plut. Caes.* 31: Παρὰ Καίσαρος
ἦκον ἐπιστολαὶ μετριάξιν δοκοῦντος· ἤξιον γὰρ ἀφεῖν τὰ ἄλλα πάντα
τὴν ἐντὸς Ἀλπειῶν καὶ τὸ Ἰλλυρικὸν μετὰ δυεῖν ταγματῶν αὐτῷ δο-
θῆναι, μέχρι οὗ τὴν δευτέραν ὑπατείαν μέτσει. *Idem Caes.* 48
(a. 48): Τοῖς δὲ φίλοις εἰς Ῥώμην ἔγραψεν, ὅτι τῆς νίκης ἀπολαύει
τοῦτο μέγιστον καὶ ἡδιστον, τὸ σῶζειν τινὰς αἰ τῶν πεπολεμηκό-
των πολιτῶν αὐτῷ. *App. b. c.* II. 79: Καὶ τότε τινὲς αὐτοῦ [Πομ-
πήν] στρατήγημα ἐπαινοῦσιν ὡς ἀριστον ἐν περικινλώσει· ὁ δὲ
Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καταμέμφεται. τὰς τε γὰρ πληγὰς ὑπὸ
τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι καὶ τοὺς ἄνδρας ὑπὸ τοῦ δρόμου
εὐθυμότερους· ἐστῶτας δ' ἀπογνέχεσθαι καὶ τοῖς ἐπιτίθουσιν εὐβλή-
τους δι' ἀτρεμίαν ὅλα σκοποῦνς εἶναι· ὃ καὶ τότε γίγνεσθαι *cell.*

Cic. ad Fam. IX. 6, 1 (a. 46): Cum ille scripsisset, ut opinor, se
in Alsiense venturum *cell.*

Suet. Caes. 26: Tirones neque in ludo neque per lanistas, sed
in domibus per equites Romanos atque etiam per senatores armo-
rum peritos erudiebat precibus enitens, quod epistolis eius osten-
ditur, ut disciplinam singulorum susciperent ipsique dictata exer-
centibus darent.

Ad senatum scripta videtur epistola commemorata ab *Eumen.*
Punegyrr. Constant. 11, 2 (a. 56): Quam [Britanniam] Caesar, ille
auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium
se orbem terrarum scripsit reperisse tantae magnitudinis arbi-
tratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum
videretur.

Epistola gromaticae Caesaris citatur in libro geometrico
manuser., quem in bibliotheca Bambergensi repertum descripsit
L. de Ian in diurn. antiqu. stud. 1844. 55: Nunc ad epistolam Iulii
Caesaris veniamus, quod ad huius artis originem pertinet, ut nec
ipsius auctoris gloria pereat, et nobis plenissime rei veritas ad
notitiam veniat. quisquis ille tamen hanc epistolam studiose

legere voluerit, quibusdam compendiis introductus lucidius maiorum dicta in brevi percipiet.

Poëmata.

Tac. de orat. 21: Fecerunt [Caesar et Brutus] et carmina et in bibliothecas retulerunt non melius quam Cicero, sed felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt. *Sueton. Caes.* 56: Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta, ut laudes Herculis, tragoedia Oedipus; quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Ibid.* 56: Reliquit et de analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poëma, quod inscribitur iter. quorum librorum primos in transitu Alpium —, sequentes sub tempus Mundenis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit.

Sueton. vit. Terent. 5: C. Caesar:

'Tu quoque, tu in summis, o dimidiato Menander,
Poneris et merito, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis
Comica, ut aequato virtus polleret honore
Cum Graccis neque in hac despectus parte iaceres.
Unum hoc maceror et doleo tibi decesse, 'Terenti.'

Plin. hist. nat. XIX. 8, 144: Nec non olus quoque silvestre est trium foliorum Divi Iulii carminibus praecipue iocisque militibus celebratum. alternis quippe versibus exprobravere lapsanas se vixisse apud Dyrrhachium praemiorum parsimoniam cavilantes. est autem id cyma silvestris (cf. *Caes. b. c.* III. 48).

Incerta.

Quintil. I. 5, 63: Mihi placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor. neque enim iam 'Calypsonem' dixerim ut Iunonem, quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi. *Ibid.* I. 7, 21: 'Optimus, maximus', ut mediam i litteram, quae veteribus u fuerat, acciperent, C. primum Caesaris inscriptione traditur factum. *Vel. Long.* p. 2228 P.: Antiquis varie scriptitatum est 'mancupium, aucupium, manubiae', siquidem C. Caesar per i scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Gell.* VII. 9: M. Tullius et C. Caesar 'mordeo memordi', 'pungo pepugi', 'spondeo spepondi' dixerunt. *Diomed.* p. 365 P.: Cicero causarum XIII: 're vendita, iterum empta'. unde manifestum fit 'venita' non dici, sed aut 'venumdata' aut 'vendita'. ut Cicero C. Caesar: 'Possessiones redimi, eas postea pluris venditas'. *Isidor. origg.* IV. 12, 7: Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum, cuius Iulius Caesar meminit dicens: 'Corpusque suavi Telino ungimus'. *Nonius* p. 198 M.: 'Cinis' femiuno apud Caesarem et Catulum et Calvum lectum est, quorum vacillat auctoritas. *Caper* p. 2244 P.: 'Lutum' atque 'macellum' singulariter exire memento, licet Memmius 'ista macella' dicat et Caesar 'luta'.

INDEX HISTORICUS.

- Acarmania** a Caesare per Cassium recepta C. III. 55. frumentum inde coactum a Pompeio III. 58.
- Acco** princeps coniurationis Senonum G. VI. 4. supplicio afficitur 44. de eius morte Galli queruntur VII. 1.
- Achaia** pecuniam et milites Pompeio praebet C. III. 3. 4. obtinetur a Rutilio Lupo, temptatur a Caesare per Calenum 55. legionem inde evocat Caes. 106, classem Al. 44. Achaica classis C. III. 5.
- Achillas**, praefectus regius, Pompeium interficit C. III. 104. Aegyptiorum copiis praeficitur 108. 109. Alexandriam occupat, Arsinoë bellum cum eo administrat 111. 112. interficitur Al. 4.
- Achilles** H. 25.
- acies simplex** Al. 37. Afr. 13. duplex G. III. 24. C. I. 83. III. 67. triplex G. I. 24. 49. 51. III. 14. C. I. 41. 64. III. 83. 89. Afr. 81. quadruplex *ibid.* C. III. 89.
- M'. Acilius**, legatus Caesaris C. III. 15. navibus ad Oricum praestat III. 39.
- Acilla**, Africae civitas immunis Afr. 33. a Considio obtinetur 43. praesidium ibi relinquit Caes. 67. Acillitani 33.
- Acutius Rufus** proditiōis postulat Afranium C. III. 83.
- Adbucillus** C. III. 59.
- Adiatunnus** eruptionem facit ex oppido Sontiatum G. III. 22.
- Adrumetum** urbs Africae C. II. 23. obsidetur a Caesare Afr. 3. castra ibi ponit Scipio 24. Considius ibi praestat 33. 43. Varus eo pervenit 62. ad obsidendam urbem Sittius mittitur 67. introit Caes. 89.
- Aduatuca** in mediis Eburonum finibus G. VI. 32. a Cicerone acre defenditur VI. 36—40.
- Aduatuci ex Cimbris et Teutonis** prognati G. II. 29. cum Nervii faciunt contra Romanos II. 16. Nerviorum clade nuntiata domum revertuntur 29. legatos de pace mittunt, armorum partem celant, eruptionem faciunt 30—31 (V. 37). ab Amborige concitantur V. 38. 39. vincuntur a Caesare 51. rursus bellum parant 56. VI. 2.
- Aegimurus** insula Afr. 44.
- Aeginium**, oppidum Thessaliae C. III. 79.
- Aegyptus** classem praebet Pompeio C. III. 3, frumentum 5. in Aeg. venit Pomp. 103, Caesar 106. Aegyptiorum in Pharo insula domicilia 112. Aegyptiis navibus praestat Pompeius filius III. 5. 40. per omnes Aeg. partes conquistatores mittunt Alexandrini Al. 2. Aeg. maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio munita 26. Aegyptio potitus reges constituit Caes. 33. Domitius duas in Aeg. ad Caesarem mittit legiones 34.
- L. Aemilius** decurio equitum Gallorum G. I. 23.
- Aetolia** a Caesarianis ducibus recepta C. III. 34. 35. 55. conscripti a Pompeio in Aetolia milites ad Caes. perfugiunt 61.
- L. Afranius**, Pompei legatus, Hispaniam citeriorem obtinet, ad Ilerdam bellum gerere constituit C. I. 38. eius copiae 39. civitates Hispaniae ab eo desciscunt 60. res cum Petreio adversus Caesarem gestae 61—83. filius eius obsidis loco datus 84. dimittitur cum exercitu 86. 87. proditiōis postulat C. III. 83. apud Pompeianos in Africa versatur Afr. 69. interficitur 95. Afraniana acies duplex C. I. 83. Afraniana legio ex Africa in Hispaniam adducta a Pompeio H. 7.

- Africa a Tuberone obtinetur, Curio exercitum traducere iubetur C. I. 10. bellum in Africa a Curione gestum C. II. 23—44. in Africam venit Caes. Afr. 2. omnes portus praesidio tenentur 3. Caesarianorum initio belli angustiae 10. 24. de suo adventu Africae civitates certiores facit Caes. 26. Africa provincia male habitata Pompeianis *ibid.* novas copias in Africam mittit Alienus 35. incolae Africae in specubus frumenta condunt 65. Afrorum delectus 36. Africus ventus G. V. 8. C. 26. bellum Africum C. II. 32, Africanum G. VIII *praef.*
- Agedincum, Senonum oppidum G. VI. 44. VII. 10. 57. 59. 62.
- Aggar, Africae oppidum Afr. 67. 76. 79.
- agger ad Avaricum G. VI. 24. Massiliae ex latericiis muris confectus C. II. 15.
- agriculturae non student Germani G. VI. 12.
- Ahenobarbus *vid.* Domitius.
- Alba C. I. 15. 25. *Fragm.* p. 400. Albae duae, Albenses, Albani p. 394.
- Albici, barbari homines, a Massiliensibus evocati C. I. 34. 56. 71. II. 2. 6.
- alces in Germania G. VI. 27.
- Alesia, Mandubiorum oppidum, circumvallatur a Caesare G. VII. 68. situs urbis 69 (83). res ad urbem gestae 70—88. C. III. 48.
- Alexandria G. VIII *praef.* recipi in urbem vult Pompeius C. III. 103. Al. venit Caesar 106. fugitivis Romanis ibi receptus datus 110. ab Achilla occupata 111. ab incendio tuta Al. 1. urbs copiosissima 3. fere tota suffossa specus habet a Nilo pertinentes 5. pars urbis dimidia Africae esse praedicatur 14. Delta non ita longe ab Alex. 27. victor introit Caes. 32. Alexandria in Pontum proficiscitur Caes. 69. litterae Caesaris ad senatum de Alexandria *Fragm.* p. 403.
- Alexandrini per omnes Aegypti partes conquisitores mittunt Al.
2. homines ingeniosissimi et acutissimi 3, fallaces et temerarii 7. aqua intercludunt Romanos 5. eorum machinationibus occurrit Caes. 9. proelio navali vincuntur 11. 12. reficiunt naves 13. iterum vincuntur 14—17. feliciter rem gerunt ad Pharum 18—21. legatos mittunt de rege dimittendo 22. 23. comitatibus Caesaris insidiantur 25. Mithridatis iter intercepturi fugantur 26. 27. vincuntur a Caesare in proelio ad Nilum 28—31.
- Aliaemon fl. C. III. 36.
- Alienus, Siciliae praetor Afr. 2. 26. legiones et comitatum in Africam ad Caesarem mittit 34. 44.
- Allobroges pacati G. I. 6. 10. ad Caesarem se recipiunt 1. 11. (14). Caesaris iussu Helvetiis frumenti copiam faciunt 28. Galbae apud eos hiberna III. 6. sollicitantur a Vercingetorige VII. 64. fines suos tuerentur 65. Allobroges duo fratres apud Caesarem cum equitibus C. III. 59. ad Pompeium transeunt 60. unus eorum interficitur 84.
- Alpes G. I. 10. III. 1. 2. 7. IIII. 10. Alsiense *Fragm.* p. 403.
- Amantia, urbs et regio Illyriae C. III. 40. Amantini Caesari se dedunt III. 12.
- Amantius *Fragm.* p. 402.
- Amanus, mons Asiae C. III. 31.
- ambacti Gallorum G. VI. 15.
- Ambarri consanguinei Haeduarum G. I. 11. 14.
- Ambiani Belgae G. II. 4. Caesari se dedunt 15. quinque milia armatorum a concilio principum Gallorum iis imperantur VII. 75. cum Bellovacis coniuncti VIII. 7.
- Ambibarii, Aremorica civitas G. VII. 75.
- Ambilareti, Haeduarum clientes G. VII. 90.
- Ambiliati, Venetorum socii G. III. 9.
- Ambiorix, Eburonum princeps G. V. 24. auctor defectionis 26. eius oratio apud Caesaris legatos 27. Cottam et Titurium clade afficit 32—37. Aduatucos et Nervios concitat 38. cum Treveris foedus

- init VI. 2. hospes Menapiorum, Germanis amicus VI. 5. 9. paene a Basilo capitur 30. nuntios per agros dimittit 31. in extremas Arduennae silvae partes profisciscitur 33. in latebris vivit 43. eius fines vastantur VIII. 24. 25.
- Ambivariti G. IV. 9.
- Ambluareti G. VII. 75.
- Ambracia C. III. 36.
- Amphilochi a Caesare recepti C. III. 55.
- Amphipolis C. III. 61.
- T. Ampius pecuniam ex templo Dianae tollere conatur C. III. 105.
- Anartes G. VI. 25.
- Anas fl. Hispaniae C. I. 38.
- Analites, Britanniae civitas G. V. 21.
- Ancona occupatur a Caesare C. I. 11.
- Ancus Marcius *Fragm.* p. 391.
- Andes, populus Galliae G. II. 35. III. 7. VIII. 26. Andi VII. 4.
- Andecumborius (*non* Andecomborius) a Remis ad Caesarem legatus missus G. II. 3.
- Androsthenes, praetor Thessaliae, Gomphorum portas Caesari claudit C. III. 80.
- animas non interire druides docent G. VI. 14.
- Annius Scapula interficitur Al. 55.
- Anquilaria, oppidum Africae C. II. 23.
- antesignani C. I. 43. 57. 75. 84. Afr. 75. 78.
- Antiochia C. III. 102. 105. Antiochenses III. 102.
- Antiochus Commagenus C. III. 4.
- C. Antistius Reginus, Caesaris legatus G. VI. 1. VII. 83. 90.
- Antistius Turpio H. 25.
- M. Antonius, Caesaris legatus G. VII. 81. quaestor hibernis praefectus VIII. 2. 24. in Bellovacis relinquitur 36. in Belgio hiemat 36. Volusenum ad persequendum Commium mittit 48. augur fit 50. tribunus plebis C. I. 2. profugit ad Caesarem 5. Arretium mittitur 11. Sulmonenses recipit 18. Libonem Brundisio discedere cogit C. III. 24. legiones traicit 26. Lissi recipitur 29. cum Caesare se coniungit 30. legioni ad Dyrrhachium praest 46. 64. sinistro cornu in pugna Pharsalica praest 89. *Fragm.* p. 402. Antonianae scaphae C. III. 24.
- C. Antonius (ad Curictam) se dedit C. III. 10. 67. Antoniani milites III. 3.
- C. Antonius H. 18.
- Apollo a Gallis colitur G. VI. 17.
- Apollonia C. III. 5. Caesarem recipit 11. 12. praesidium ibi a Caesare relictum III. 78. Apolloniates III. 12. 13. 25.
- Aponiana insula Afr. 2.
- Apsus fl. C. III. 13. 19.
- Apulia. legiones a Pompeio in Apulia dispositae C. I. 14. 17. Caesar in Ap. pervenit 23. gravis autumnus in Ap. III. 2.
- aqua dulcis ad litora maris Al. 8.
- Q. Aquila a Caesare Adrumetum missus Afr. 62. 63. ad Thapsum obsidendam classi praeficitur 67.
- Aquileia G. I. 10.
- aquiliferi Caesariani virtus C. III. 64.
- M. Aquinus Afr. 57. captus a Caesare dimittitur 89.
- Aquitania a Garumna ad Pyrenaeos pertinet G. I. 1. Gallia ex tertia parte aestimatur III. 20. maxima pars Crasso se dedit III. 27 (VII. 31). omnes civitates obsides dant Caesari VIII. 46. Aquitani G. I. 1. multis locis apud eos aerariae G. III. 21. Aquitani in Caesaris copiis C. I. 39.
- Arar fl. per fines Haeduum et Sequanorum fluit G. I. 11. 12. 13. 16. VII. 90. VIII. 4.
- aratores stipendiarii milites facti Afr. 20.
- Arduenna silva G. V. 3. VI. 29.
- Arecomici *vid.* Volcae.
- Arelate C. I. 36. II. 5.
- Aremonicae civitates G. V. 53. VII. 75. VIII. 31.
- Arguetius H. 10.
- Ariarathes, frater Ariobarzanis Al. 66.
- Aricia *Fragm.* p. 394.
- Ariminum profisciscitur Caes. C. I. 8. excedere iubetur 10. delectum ibi habet 11.

- Ariobarzanes copias Pompeio ex Cappadocia adducit C. III. 3. Al. 34. 66.
- Ariovistus ab Arvernīs et Sequanis arcessitus crudeliter imperat G. I. 31. 32. superbe Caesari respondet 34. 36. ad occupandum Vesontionem contendit 38 (populi Romani amicitiam expetiverat 40. 44). colloquium cum Caesare 41—47. legatos Caesaris in catenas conicit 47. ante novam lunam proelio non contendit 50. fugatur 52—53. eius mors commemoratur V. 29.
- M. Aristius, trib. mil. VII. 42.
- armatum concilium Gallorum G. V. 56. armis concrepandi mos VII. 21.
- Armenia minore decedere iubetur Pharnaces Al. 34. 35. iugum ex Ponto pertinens in Armeniam *ibid.* Deiotarus rex Arm. min. a senatu appellatus 67.
- C. Arpincius, eques Romanus G. V. 27. 28.
- Arquitius *vul.* Clodius.
- Arretium C. I. 11.
- Arsinoë, regis Ptolemaei minor filia Al. 4 (C. III. 112). ex regno eam deducere statuit Caes. Al. 33.
- Arverni Helviorum fines contingunt G. VII. 7. monte Cevenna disiunguntur 8. superati a Fabio Maximo I. 45. de potentatu cum Haeduis contendunt, Germanos arcessunt 31. Vercingetorige duce bellum contra Rom. movent VII. 4. opprimuntur a Caes. 8. Allobrogibus bellum inferunt 64. XXXV milia armatorum iis imperantur 75. capta Alesia reservantur, obsides mittunt 89. 90.
- Asculum Picenum a Caesare recipitur C. I. 15.
- Ascurum, Africae oppidum Afr. 23.
- Asia. magnam classem ex Asia coëgit Pomp. C. III. 3. duas legiones Lentulus conscripsit 4. frumentum comparat Pomp. 5. 42. Caesar in Asiam venit 105. 106. Domitio Calvino administranda traditur Al. 34. 40. in As. Caes. proficiscitur 78. Asiaticae naves Pompei C. III. 5. 7. 40. Asiaticis navibus Caes. Alexandriam pervenit 106.
- Asparagium Dyrrhachinorum venit Pompeius C. III. 30, Caesar 41.
- Aspavia castellum H. 24.
- Asprenas proconsul Afr. 8. Hisp. 10.
- Asta, opp. Hispaniae, Caesari se dedit H. 36. Astenses equites Romani H. 26.
- Ateguam Caes. oppugnat H. 6 *sqq.* oppidani hospites iugulant et de muro praecipitant 15. eruptione facta repelluntur 16. deditur urbs Caesari 19. Ursaonenses ibi capti 22.
- Athamania C. III. 78.
- Athenis classem coëgit Pomp. C. III. 3.
- Q. Attius Varius, praef. equitum G. VIII. 28. C. III. 37.
- Atrebatēs Belgae G. II. 4. cum Nervii coniuncti II. 16. 23, cum Bellovacis VIII. 7. quattuor milia armatorum iis imperantur VII. 75.
- Q. Atrius navibus praefectus G. V. 9.
- P. Atrius eques Rom. de conventu Uticensi Afr. 68. 89.
- P. Attius Varus Auximum tenet, toto Piceno delectum habet C. I. 12. deseritur a suis 13. Africam provinciam vacuum occupat C. II. 23. castra ad Uticam habet 24. vincitur a Curione 33. 34. paene interficitur 35. reliquiae exercitus Curionis ei se dedunt; superbe tractatur a Iuba 44. Attiani milites a Caesare laudantur C. I. 13. in Africa terga vertunt C. II. 34.
- Attius Pelignus Sulmonem tenet, a Caesare dimittitur C. I. 18.
- Avaricum, oppidum maximum Biturigum G. VII. 13. non incendiatur Vercingetorige 15. oppugnatur a Caesare 17. 22—25. defensores fugam parantes a matribus familiarum retinentur 26. capitur, incolae interficiuntur 28.
- Augustus *Fragm.* p. 396.
- C. Avienus trib. mil. X legionis ignominiose removetur Afr. 54.
- Aulerci a Crasso in deditionem reducti G. II. 34. III. 29. cum Vercingetorige se coniungunt VII. 4,

- cum Bellovacis VIII. 7. Aulerci Brannovices, Haeduorum clientes VII. 75. Aul. Cenomani VII. 75. Aul. Ebuovices III. 17. VII. 75. arigarum Britannorum dexteritas G. III. 33.
- L. Aurunculeius Cotta, Caesaris legatus G. II. 11. III. 22. 28. cum Titurio Sabino per Ambiorigem perit 23—37.
- Ausci Aquitani Romanis dediti G. III. 27.
- Ausetani, Hisp. pop., ad Caesarem transeunt C. I. 60.
- Auximum Caes. proficiscitur C. I. 12. decurionum ad Attium oratio 13. Auximatibus gratias agit Caes. 13.
- Azona fl. G. II. 5. 6.
- Bacenis silva G. VI. 10.
- Baculus *vid.* Sextius.
- A. Baebius, eques Rom. H. 26.
- Baetis fl. Al. 59. 60. H. 5. 36.
- Baeturia H. 22.
- Bagrada fl. C. II. 24. 26. 38. 39.
- Balbus *vid.* Cornelius.
- Baleares insulae. Cn. Pompeius in eas se convertit Afr. 23. funditores Baleares G. II. 7.
- T. Balventius G. V. 35.
- Basilus *vid.* Minucius.
- Batavorum insula G. III. 10.
- Belgae tertiam partem Galliae incolunt, fortissimi omnium Gallorum G. I. 1. contra Romanos coniurant II. 1. a Germanis orti II. 4. Bibractem, opp. Remorum, oppugnant 5. 6. proelium cum Caesare committunt 8. 9. domum reverti constituunt, fugiunt 10. 11. in officio eos continere iubetur Labienus III. 11. hiberna in Belgis III. 38. V. 24. VIII. 38.
- Belgium, aut partis aut universae Galliae Belgicae nomen G. V. 12. 24. 25. VIII. 46. 49. 54.
- bellica porta Uticae C. II. 25.
- Bellonae templum in Cappadocia Al. 66.
- Bellovacii plurimum inter Belgas valent G. II. 4. VII. 59. VIII. 6. eorum fines Haedui populantur II. 5. pacem petunt 13. 14. M. Crassi in iis hiberna V. 46. de-
fectione Haeduorum cognita aperte bellum parant VII. 59. X milia armatorum a Galliae principibus iis imperantur, sed numerum non complent VII. 75. debellantur a Caesare VIII. 6—22. beneficiarii C. I. 75. III. 88.
- Berones Hispani, satellites Cassii Al. 53.
- Bessi mercenarii Pompei C. III. 4.
- Bibracte Haeduorum oppidum maximum G. I. 23. VII. 55. concilium Gallorum ibi habitum VII. 63. Caesaris ibi hiberna VII. 90. VIII. 2. 4.
- Bibrax Remorum oppidum a Belgis oppugnatur G. II. 6.
- Bibroci, Britanniae populus G. V. 21.
- M. Bibulus toti officio maritimo praepositus a Pompeio C. III. 5. Corcyrae praest, Caesarianas naves incendit 8. delatam ad Oricum navem expugnat 14. terra prohibetur a Caesare, cum eo colloqui vult 15. moritur 18 (a Parthis obsessus III. 31). eius filii interfecti 110.
- Bigerriones, Aquitaniae pop., C. Crasso se dedunt G. III. 27.
- Bithynia classem cogit Pomp. C. III. 3. Bithyniae compositio Caesari difficilis Al. 65. per Bithyniam proficiscitur Caes. 78. pro Bithynis oratio Caesaris *Fragm.* p. 392.
- Bituriges G. I. 18. cum Arvernais iunguntur VII. 5. Caesar in eorum fines pervenit 11. Noviodunum expugnat 12. XX eorum urbes communi consilio incenduntur, Avarico parcitur 15. hoc expugnat Caesar 18. XII milia armatorum iis imperantur 75. 90. bellum parant VIII. 2. Caesaris adventu opprimuntur 3. auxilium petunt contra Carnutes 4. hiberna apud eos Sextii legati VII. 90. VIII. 11.
- Blandeno *Fragm.* p. 398.
- Blesamius *Fragm.* p. 402.
- Bocchus rex Afr. 25.
- Boduognatus Nerviorum dux G. II. 23.
- Boeotia C. III. 4.

INDEX HISTORICUS.

Mauritaniae rex, a Cassio
io vocatur Al. 59. cum co-
lenit 62. a Cn. Pompeio filio
tatur Afr. 23. cum Sittio Cir-
doritur 25.

b Helvetiis socii recepti G.
25. Helvetiis victis ab Hae-
recipiuntur 28. numerus
m. 29. Gorgobina, eorum
lum, a Vercingetorige op-
atur VII. 9. 10. duo milia
torum iis imperantur VII.

vi figura G. VI. 26.

ri rex constituitur Mithrida-
ergamenus Al. 78.

ovices *vid.* Aulerci

ovii G. VII. 75.

spanantium Bellovacorum op-
m G. II. 13.

nia G. II. 4. III. 9. praeter oram

timam Gallis incognita III.

a Caesare classe aditur III.

36. iterum V. 8 *sup.* describi-

7. 12. 13. Britanni ad Caesa-

transitum parantem legatos

unt III. 21. Romanos navibus

Calenus ibi equites in naves in-
ponit 14. Libo Brundisium vex
23. discedere cogitur ab Antom
24. ad suos Brundisium scrib
Caes. 25 (*Fragm.* p. 402). cohorte
ex iis, qui ibi valetudinis caus
remanserant, factae 87. porta
Brundisino obiecta insula 100.
Vatinius Brundisii Al. 44. 47. mi-
lites aegrorum numero ibi reli-
44.

Bruttii C. I. 30.

D. Brutus adulescens, classi prae-
fectus, in Venetos proficisci ius-
sus G. III. 11. 14. in Arvernīs co-
piis praefectus VII. 9. ad Alesian
VII. 87. classi ad Massiliam prae-
fectus C. I. 36. proelium naval
cum Massiliensibus commissu
56-58. II. 3. pugna navalis pro
Tauroënta II. 5. Domitium Ma-
silia fugientem persequitur 22.

M. Bruti pro Deiotaro oratio *Fragm.*
p. 392. eius Cato *Fragm.* p. 401.

Bullis Illyriae C. III. 40. Bu-
denses Caesari se dedunt 12.

Bulbrotum opp. oppositam Cer-

Morinis et Menapiis 28. 29. cum Usipetibus et Tencteris IIII. 1—15. in Germaniam transit 16—19. in Britanniam 20—36. Morinos subigit 17. Pirustas coercet V. 1. item Treveros et Haeduos interfecto Dumnorige 2—7. iterum in Britanniam transit 8—37. vincit Eburones, Aduatucos, Nervios Ciceronem obsidentes 49—51. novas legiones adducit VI. 1. Nervios Menapiosque subigit 2—6. iterum Rhenum transit 9—28. exercitum in Eburones ducit 29—33. Gallos ad eos diripiendos evocat 34. motu urbano in Italia retineri videtur VII. 1. ex Italia redux Arvernos opprimit 6—8. Vellaunodunum, Cenabum, Noviodunum, Avaricum expugnat 12—28. Gergoviam frustra oppugnat 34—53. Alesiam cingit et expugnat 72—89. Bituriges, Carnutes, Bellovacos vincit VIII. 2—22. de Gutruato supplicium sumit 37. 38. Uxellodunum expugnat 39—44. Aquitanos in fidem recipit 46. clemens in victas civitates 49. in Italia summis honoribus excipitur 50. 51. reversus in Galliam ulteriorem exercitum lustrat 52. 53. duae legiones ei detractae 54. 55. litterae ad senatum VIII. 55. C. I. 1. Ravnennae responsum senatus exspectat. acerba in eum senatus consilia C. I. 2 *sqq.* Italiam sine vulnere recipit, Brundisium venit 11—25. per Libonem cum Pompeio frustra agit 26. Romam profectus de iniuriis senatus queritur 32. Massilia excluditur, oppugnat urbem 34 *sqq.* eius copiae in Hispania 39. bellum in Hispania cum Afranio et Petreio gestum 41—87. Varronem in deditionem accipit II. 19. 20. dictator dicitur 21. Massilia capta Romam proficiscitur 22. consul iterum III. 1. exercitus partem in Graeciam traicit 6. 7. Vibullium ad Pompeium cum mandatis mittit 10. Orico, Apollonia receptis ad Apum castra ponit 11—13. cum Libone agit 16. cum Antonio se coniungit 30. res ad Dyrrhachium

gestae 41—73. in Thessaliam iter facit, urbes in deditionem accipit 74—81. pugna ad Pharsalum 82—100. in Asiam 105. Alexandriam venit 105. 106. excitato tumultu rege potitur, naves incendit, Pharium insulam expugnat 106—111. cum Ganymede certamina Al. 5—9. navali proelio bis vincit, ad Pharium vincitur, nando evadit 10—21. ad Nilum regem perfidem dimissum vincit, Cleopatrae regnum tradit 21—33. per Syriam, Ciliciam, Cappadociam in Pontum proficiscitur, Pharnacem vincit 65—76. in Asiam iter facit, Mithridatem regem Bospori constituit, Romam redit 77. 78. in Africam proficiscitur Afr. 1. 2. castra ponit ad Adrumetum 3. ad Ruspnam 5. 6. ad Leptim, in litore 7—9. proelio vincit Labienum 12—18. ad Uzittam accedit 41. fugat Labieni equites, ipsum paene capit 49—52. eius naves ad Leptim incenduntur 62—64. pugnat ad Aggar oppidum 65 *sqq.* ad Sarsuram 75. ad Thapsum vincit 77—86. ex Iubae regno provinciam facit 97. Romam redit 98. quartum consul ad Cordubam proficiscitur urbemque aggreditur H. 1—4. ad Ateguam castra movet, ad flumen Salsum 6. 7. Ateguam oppugnare pergit 7—13. deditur urbs 19. ad Mundam vincit 28—31. Cordubam expugnat 33. 34. Hispalim, Astam recipit 33—36. Caesari supplicationes decretae G. II. 35. IIII. 38. VII. 90. — Caesar in Italiam (Galliam citeriorem) proficiscitur ad conventus agendos G. I. 54. II. 35. V. 1. VI. 44 (VII. 1), ad legiones conscribendas et ex hibernis adducendas I. 10, contra consuetudinem ad commendandum Antonii petitionem sacerdotii VIII. 50. 54, in provinciam VIII. 46, Romam C. I. 32. II. 22 (dictator). Al. 78. Afr. 98. — Caesaris legati: C. Antistius Reginus, M. Antonius, L. Aurunculeius Cotta, Q. Fufius Calenus, C. Caninius Rebilus, L. Canuleius, L. Caesar, Q. Tullius Cicero, C. Fabius, Q.

- Fabius, Ser. Galba, T. Labienus, L. Minucius Basilus, L. Munatius Plancus, Oppius, Q. Pedius, L. Roscius, T. Sextius, M. Silanus, Q. Titurius Sabinus, Statius Murcus, P. Sulla, P. Sulpicius Rufus, C. Trebonius, P. Vatinius, *quos vide suis locis*. Caesaris quaestores: M. Crassus, M. Antonius, Lentulus Marcellinus, Q. Cornificius.
- Caesaris legiones: prima a Pompeio Caesari missa G. VIII. 54. — secunda Al. 54. 57. — quinta a Cassio Longino in Hispania ulteriore conscripta Al. 50. 53. 54. 57. — sexta G. VIII. 4. Al. 69. 76. 77. — septima G. II. 23. 26. III. 7. IIII. 32. VII. 62. VIII. 8. — octava G. II. 23. VII. 47. VIII. 8. C. I. 18. 89. — nona G. II. 23. VIII. 8. C. I. 45. III. 45. 46. 62. 63. Afr. 53. 60. — decima G. I. 41. II. 23. 25. 26. IIII. 25. VII. 47. C. III. 89. 91. Afr. 16. 53. 60. 81. 84. — undecima G. II. 23. VIII. 2. 6. 8. C. III. 34. 89. — duodecima G. II. 23. III. 1. C. I. 15. III. 34. — tertia decima G. VII. 51. VIII. 2. 11. 54. C. I. 7. Afr. 60. 81. — quarta decima G. VI. 32. VIII. 4. C. I. 46. — quinta decima G. VIII. 24. 54. — vicesima quinta Afr. 60. — vic. sexta Afr. 60. — vic. septima C. III. 34. — vic. octava Afr. 60. — undetricesima Afr. 60. — tricesima sexta Al. 34. 39. 40. — tricesima septima ex dediticiis Pompeianis Al. 9. duae legiones ab Deiotaro sumptae Al. 34. 39. legio una, quam Deiotarus constituerat Al. 68. Pontica legio Al. 39. 40.
- Caesaris orationes *Fragm.* p. 391 *sqq.* de analogia libri p. 393. liber de astris p. 395. Anticatones duo p. 396. Apophthegmata p. 397. epistolae p. 398. poemata p. 404.
- L. Caesar, legatus Caesaris G. VII. 65.
- L. Caesar adulescens, huius filius, Pompeianus, ad Caesarem proficiscitur cum eo acturus C. I. 8. Curionis adventum ad Clupeam praestolatur C. II. 23. Cato Uticae liberos suos ei commendat Afr. 88. vita ei a Caesare conceditur 89.
- Sex. Caesar a Caesare ad Varronem missus C. II. 20. Syriac praefectus Al. 66.
- Calagurritani, Hispaniae populus C. I. 60.
- Calenus *vid.* Fufius.
- Caleti, Aremorica civitas G. II. 4. 8. 7. Caletes VII. 75.
- M. Calidius Pompeium in provincias suas proficisci vult C. I. 2.
- Calpurnius Salvanus Al. 53. 55.
- Calvinus *vid.* Cn. Domitius.
- C. Calvisius Sabinus a Caesare in Aetoliam mittitur C. III. 34. Acarnaniam recipit 55.
- Calydon in Aetolia C. III. 35.
- Calypso *Fragm.* p. 404.
- Camerinum C. I. 15.
- Campania C. I. 14.
- Camulogenus Aulercus prope actate confectus propter singularem scientiam rei militaris a Parisiis et finitimis civitatibus ad summam imperii evocatus G. VII. 57. 59. a Labieno interficitur 62.
- Candavia C. III. 11. 79.
- C. Caninius Rebilus legatus G. VII. 83. in Rutenos mittitur 90. VIII. 14. ad oppidum Lemonum castra ponit, a Dumnaco oppugnatur VIII. 26. Fabium auxilio vocat 27. Drappetem et Lucterium Cadurcum provinciam petentes persequitur 30. castra ad Uxellodunum ponit 33. adoritur Lucterium 35. Drappetem capit 36. Uxellodunum obsidet 37. 38. ad Scribonium Libonem colloqui causa a Caesare mittitur C. I. 26. a Curione ad fl. Bagradam cum legionibus relinquitur II. 24. Curionem ad proelium committendum hortatur 34. proconsul ad Thapsum obsidendam relictus Afr. 86. Vergilius se ei tradit 93. cum praesidio Hispalim a Caesare missus H. 35.
- Canopus in Aegypto Al. 25.
- Cantabri G. III. 26. C. I. 38.
- Cantium, Britanniae regio G. V. 13. incolae omnium Britannorum humanissimi 14.

- L. Cinnacius legatus in Epirum missus C. III. 42.
 Canusium C. I. 24.
 Capitolium C. I. 6.
 Cappadocia regnum Ariobarzani C. III. 3. Al. 34. 35. per Capp. Domitius se in Africam recipit 40. 66. Cappadoces 66.
 Capuam Pompeiani se recipiunt C. I. 10. 14 (coloni lege Iulia Capuam deducti *ibid.*). Capua Coelius excluditur C. III. 21.
 Carales in Sardinia Afr. 98. Caralitani Cottam eiciunt C. I. 30.
 C. Carbo *Fragm.* p. 391.
 Carfulenus Al. 31.
 Carmo urbs Hispaniae Al. 57. Carmona 64. Carmonenses C. II. 19.
 Carnutes: Caesaris apud eos hibernacula G. II. 35. Targetium interficiunt V. 25. 29. 56. cum Senonibus consilia communicant VI. 2. non veniunt ad consilium Galliae a Caesare indictum 3. obsides mittunt 4. in eorum finibus, quae regio totius Galliae media habetur, locus Gallorum est consecratus 13. se principes ex omnibus bellum contra Romanos facturos pollicentur VII. 2. Cenabici cives Romanos interficiunt 3. XII milia armatorum iis imperantur 75. Biturigibus bellum inferunt VIII. 4. Caesare appropinquante dissipantur in finitimas regiones 5. saepe vexati numquam pacis mentionem faciunt, tandem Fabio se dedunt 31. Gutruatum ad supplicium in Caesaris castra perducunt 38. duabus legionibus continentur 46.
 Carruca urbs Hispaniae H. 27.
 Carteia urbs Hispaniae H. 32. 37. Carteienses 36. 37.
 Carvilius rex Britanniae G. V. 22.
 Casilinum C. III. 21.
 Cassi, Britanniae populus G. V. 21.
 Cassiana turma a Caesare donata H. 26.
 Cassivellaunus dux Britannorum G. V. 11. in eius fines Caesar exercitum ducit V. 18. locis impeditis se occultat 19. eius oppidum expugnatur 21. Cantii regibus imperat, ut Caesaris castra navalia oppugnent 22. quibus relictis legatos de deditione ad Caesarem mittit 22.
 L. Cassius consul occisus eiusque exercitus sub iugum missus G. I. 7. 12.
 C. Cassius Syriacus Pompei navibus praest C. III. 5. Pomponianam classem incendit, audita Pharsalica clade discedit 101.
 L. Cassius Longinus in Thessaliam a Caesare mittitur C. III. 34. a Scipione petitur 36. Ambraciam versus proficiscitur, Aetoliam recipit, in Achaiam mittitur 55. Cassiani 61.
 Q. Cassius Longinus trib. pl. intercedit iniquae in Caesarem Scipionis sententiae C. I. 2. in ulteriorem Hispaniam mittitur C. II. 19. provinciae praeficitur 21. res ab eo in Hispania gestae, odium apud milites, vulneratio, mors Al. 48—64. H. 42. Cassiani Al. 61.
 Q. Cassius legatus vulneratur Al. 52. legionis tricesimae dux Al. 57.
 Casticus Sequanus G. I. 3.
 Castor Tarcondarius Pompeio milites dedit C. III. 4.
 Castra Cornelia, Corneliiana prope Uticam C. II. 24. 25. 30. 37. C. Postumiana inter Ateguam et Ucubim H. 8.
 Castulonensis saltus in Hispania C. I. 38.
 Catamantaloedis filius, Casticus, Sequanorum princeps G. I. 3.
 M. Cato resistit mitioribus de Caesare sententiis C. I. 4. Siciliam obtinet, ex provincia fugit 30. (in senatu dicendo dies extrahere solitus 32.) Uticae praest, Pompeium filium ad bellum gerendum concitat Afr. 22. delectum habet 36. Uticam munit 87. moritur 88. eius filium incolumem dimittit Caesar 89. Caesaris in eum Anticatores *Fragm.* p. 396. eius in Ciceronem iniuria p. 399. a Clodio remotus p. 401. 402.
 Catonis Lusitani oratio ad Caesarem H. 17.
 Catulus *Fragm.* p. 404.
 Caturiges, Galliae provinciae populus G. I. 10.

- Catuvoleus rex dimidiaie partis Eburonum G. V. 24. 31. auctor repentini tumultus 26. taxo se exanimat VI. 31.
- Cavarillus Haeduus captus G. VII. 67.
- Cavarinus Senonum rex a Caesare constitutus, a civibus pulsus G. V. 54. cum equitatu Senonum Caesarem sequitur cum Treveris et Ambiorige bellum gesturum VI. 5.
- P. Caucilius H. 32.
- L. Cella pater et filius dimissi a Caesare Afr. 89.
- Celtae G. I. 1.
- Celtiberia C. I. 38. 61.
- Celtillus, Vercingetorigis pater G. VII. 4.
- Cenabum (*non* Genabum) Carnutum oppidum, ubi cives Romani interfecti erant G. VII. 3. 17, a Caesare incenditur 11. Caesaris castra VIII. 5. C. Trebonii hiberna 6.
- Cenimagini, Britanniae populus G. V. 21.
- Cenomani *vid.* Aulerci.
- Centrones, Galliae provinciae populus G. I. 10.
- Cercina, insula prope Africam Afr. 8. 34. Cercinitani 34.
- Ceteius *corruptum nomen* Afr. 89. cetratae cohortes C. I. 39. 55. cetrati 70.
- Ceutrones gens Belgica G. V. 39.
- Cevenna mons G. VII. 8. 56.
- chara radice genus C. III. 48.
- Chersonesus Al. 10.
- Cherusci G. VI. 10.
- Cicero *vid.* Tullius.
- Cilicia C. III. 3. 4. in Ciliciam venit Pompeius III. 102. Ciliciae latrones in Aegypto 110. classem inde accessit Caesar Al. 1. praesidia terrestri itinere adducuntur 25. Mithridates in Cil. missus 26. auxilia inde accessuntur 34. in Cil. proficiscitur Caesar 66. Cilicum classis C. III. 101. Ciliciensis legio III. 88.
- Cimberius, Sueborum dux G. I. 37.
- Cimbri G. I. 33. 40. VII. 77.
- Cinga fl. Hispaniae C. I. 48.
- Cingetorix Trevir, qui cum Indutio maro de principatu contendit, Caesari se commendat G. V. 3. 4. ab illo hostis indicatur 56. Labienum de Indutiomari consilii certiorum facit 57. principatum et imperium obtinet VI. 8.
- Cingetorix, Britannorum rex G. V. 22.
- Cingulum Caesari se dedit C. I. 15.
- L. Cinna, frater uxoris Caesaris, ab hoc restitutus *Fragm.* p. 391. cippus in munitionibus ad Alesiam G. VII. 73.
- Cirta, Numidia urbs Afr. 25.
- Cisalpinga Gallia G. VI. 1.
- L. Cispus a Caesare classi praefectus Afr. 62. 67.
- cisrhenani Germani G. VI. 2.
- Cita *vid.* Fufius.
- Ap. Claudius consul G. V. 1.
- Cleopatra cum Ptolemaeo fratre bellum gerit C. III. 103. 107. regnum ei traditur a Caesare Al. 33.
- P. Clodius Pulcher interfectus G. VII. 1. C. III. 21. Caesaris ad eum epistola *Fragm.* p. 401.
- A. Clodius, Caesaris familiaris, ab eo ad Scipionem cum litteris missus C. III. 57. 90.
- Clodius Aquitius II. 23.
- Clupea et Clupeae, urbs Africae C. II. 23. Afr. 2. 3.
- Clusinas centurio a Caesare ignominiose dimissus Afr. 54.
- Cocosates, Aquitaniae populus G. III. 27.
- M. Coelius Rufus in senatu cantius de Caesare loquitur C. I. 2. leges ab eo, praetore, latae III. 20. 21. cum Milone turbas in Italia movet, interficitur 21—22.
- Coelius Vinicianus cum duabus Caesaris legionibus in Ponto relictus Al. 77.
- coloni lege Iulia Capuam deducti C. I. 14.
- Comana, urbs Ponti Al. 35. sanctissimum ibi templum Bellonae Al. 66.
- Q. Cominius, eques Romanus Afr. 44. 46.
- comitalis dies C. I. 5.
- comitium Romae C. I. 3.
- Commagenus C. III. 4.
- Commius Atrebas a Caesare Atrebatibus superatis rex constitutus,

- cum legatis Britannorum in Britanniam mittitur G. III. 21. a Britannis in vincula conicitur, post cladem remittitur 27. per eum Cassivellaunus legatos ad Caes. mittit V. 22. cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquitur VI. 6. eius defectio VII. 75. 76. Alesiam pervenit 79. dux Bellovacorum VIII. 6. auxilia Germanorum adducit 7. 10. victus confugit ad Germanos 21. propter Labieni insidias conspectum Romanorum fugit 23. latrocinii se suosque alit 47. vulnerat Volusenum, legatos ad Antonium mittit obsidesque dat 48.
- Conconnetodumnus Carnutum dux G. VII. 3.
- Condrusi G. II. 4. Treverorum clientes III. 6. 32.
- confluens Mosae et Rheni G. III. 15. coniugia Gallorum G. VI. 19.
- P. Considius timore perterritus Caesaris consilium irritum reddit G. I. 21. 22.
- C. Considius Longus, Scipionis legatus, Adrumetum tuctur C. II. 23. Afr. 3. eius crudelitas 4. Acilam ire contendit 33. obsidet urbem 43. Thidrae cum praesidio est 76. 86. a Gaetulis comitibus interficitur 93. eius filius 89.
- conventus Campaniae C. I. 14, Cordubae II. 19. Al. 57, Salonarum III. 9, Lissi 29. 40, Thapsitanorum Afr. 97.
- Convictolitavis Haedus cum Coto de summo magistratu contendit G. VII. 32. per Caesarem potestatem obtinet 33. sollicitatus ab Arvernens consilia contra Romanos init 37. 42. 55. 67.
- C. Coponius Rhodii navibus praest C. III. 5. Antonium persequitur 26.
- Coreyra insula C. III. 3. 7. 8. 58. 100.
- Corduba, urbs Hispaniae C. II. 19. conventus Cordubae portas Varroni claudit *ibid.* Cordubam ad Caesarem venit Varro 20. contionem ibi habet Caes. 21. Cassius Cordubam se recipit Al. 49. castra ibi posita 52. 54. Cordubensis conventus a Cassio deficit 57. Lepidus et Marcellus eo profisciscuntur 64. Caesar ad Cordubam profisciscitur, quam Sex. Pompeius praesidio tenet H. 2. 3. contendit eo Cn. Pompeius 10. expugnatur a Caesare 33. 34.
- Corfinium C. I. 15. oppugnatio urbis 16—23. Corfinienses duumviri 23. Corfiniensis ignominia II. 32. Corfiniensis Caesaris clementia *Fragm.* p. 399. 401.
- Cornelia et Corneliiana castra prope Uticam C. II. 24. 25. 30. 37.
- Cornelia, Caesaris uxor *Fragm.* p. 391.
- P. Cornelius evocatus Scipionis Afr. 76.
- Cornelius Balbus G. VIII. *prae.* vulneratus C. III. 19. *Fragm.* p. 398. 400 *sqq.*
- Cornelius Balbus minor *Fragm.* p. 402.
- Cn. Cornelius Dolabella repetundarum postulatus a Caesare *Fragm.* p. 391.
- Q. Cornificius, quaestor Caesaris, pro praetore missus Al. 42.
- Correus Bellovacorum dux G. VIII. 6. 7. 17. interficitur 19.
- Corus ventus G. V. 7.
- Cosa in agro Thurino C. III. 22.
- Cosanum in Etruria C. I. 34.
- cotho, portus Adrumeti Afr. 62. 63.
- M. Cotta Sardiniam obtinet, a Caralitanis urbe cicitur C. I. 30.
- Cotta *vid.* Aurunculeius.
- Cotus Haedus cum Convictolitave de summo magistratu contendit G. VII. 32. a Caesare imperium deponere cogitur 33. captus ad Caesarem perducitur 67.
- Cotys rex ex Thracia copias Pompeio adducit C. III. 4. 36.
- L. Crassus Carbonis accusator *Fragm.* p. 391.
- M. Crassus G. I. 21. consul III. 1. lex Pompei et Crassi VIII. 53. a Parthis interfectus C. III. 31. *Fragm.* p. 398.
- P. Crassus, M. Crassi filius, equitui praest in proelio cum Ariovisto G. I. 52. Aremoricae civitates in dicionem pop. Rom. redigit II. 34. in Andibus cum legione septima hiemat III. 7. de Gallo-

INDEX HISTORICUS.

coniuratione Caesarem cer-
am facit 9. in Aquitaniam pro-
ei iubetur 11. Sontiates vincit
21. Vocatium et Tarasatum
ra expugnat 23—26. maxi-
Aquitaniae partem in dedi-
em accipit 27.
assus, Marci filius, quaestor
saris G. V. 24. in Bellovacis
nat 46. Samarobrivae praefi-
46, 47. cum Caesare Mena-
adit VI. 6.
us *vid.* Otacilius.
nus evocatus in exercitu Cae-
C. III. 91. interfectus 99.
C. III. 4. 5. Al. 1. Cretes sa-
arii G. II. 7.
us *vid.* Marcius et Sallustius.
gnati Arverni crudelis oratio
II. 77.
florum agendorum periti
itani G. III. 22. VII. 22. cuni-
fons interceptur VIII. 43.
verti VII. 22, tecti VIII. 41.
insula in mari Adriatico C.
19.

Decius Samnis defensus a Caesa
Fragm. p. 392.
Deiotarus Gallos Pompeio adduc-
C. III. 3. ad Domitium venit or-
tum, ne regnum suum a Pharna-
possideri patiatur Al. 34. eius I-
giones 34. 39. 68. supplex ad Ca-
sarem venit 67. regius vestitus,
restitutus 68. eius auxilia domus
remittuntur 77. Bruti pro eo ora-
tio *Fragm.* p. 392.
Delphi a Caleno recipiuntur C. III
55.
Delta in Aegypto Al. 29.
devoti soldurii appellati G. III. 22
Diablintres *vid.* Aulerci.
Dianae Ephesiae fanum spoliare
conatur Scipio C. III. 33, Ampia-
nus 105.
Didius classi praefectus H. 37. mo-
ritur 40.
dii Gallorum G. VI. 17, Germano-
rum 21.
Dioscorides legatus ad Achillan-
missus C. III. 109.
Dis pater G. VI. 48.
Divico Haedius G. I. 13. 14.
Macedoniae H. 40. 41. 42. 43. 44.

- apud Caesarem dicunt 23. Domitianae cohortes in Siciliam missae 25.
- Cn. Domitius Calvinus in Macedoniam missus a Caesare C. III. 34. 36. cum Scipione pugnare paratus 37. Scipioni insidias collocat 38. discedit a Scipione et Heracliam iter facit, cum Caesare se coniungit 79. mediae aciei in pugna Pharsalica praepositus 89. legio ab eo in naves imposita ad litora Africae delata Al. 9. eius cum Pharnace res 34—41. 69. ad obsidendam Thidram relictus Afr. 86. 93. Domitiani milites aegre a proelio retinentur C. III. 37.
- Cn. Domitius, praef. equitum Curiionis C. II. 42.
- Donnilaus Gallograecus copias Pompeio suppeditat C. III. 4.
- Donnotaurus *vid.* Valerius.
- Drappes Senonum princeps provinciam petit G. VIII. 31. oppidum Uxellodunum occupat 32. a Caninio capitur 36. cibo se abstinet atque ita perit 44.
- Druides eorumque disciplina G. VI. 13. 14. 16. 21.
- Dubis fl. Vesontionem cingit G. I. 38.
- Dumnacus, dux Andium, Duratium Lemoni clausum oppugnat G. VIII. 26. a Fabio vincitur 27. 29.
- Dumnorix Haeduus, frater Divitiaci, principatum in civitate obtinet, plebi acceptissimus, filiam Orgetorigis uxorem ducit G. I. 3. a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur 9. a Lisco apud Caesarem accusatur 18. fratris precibus servatur 20. a Caesare traiectum in Britanniam parante interficitur V. 6. 7.
- Duratus a Dumnaco Lemoni oppugnat G. VIII. 26.
- Durocortorum, Remorum urbs G. VI. 44.
- Durus *vid.* Laberius.
- duumviri Corfinienses C. I. 23. duumv. municipiorum 30.
- Dyrrhachium Brundisio profecti Lentulus et Marcellus consules C. I. 25. Pompeianae naves inde Brundisium revertuntur 27. ibi hiemare Pomp. constituit III. 5. Dyrrhachium festinant Caes. et Pomp. 13. D. praetervectus Antonius 30. Caesar D. profectus 41. interclusus Pompeius 42. omnem belli apparatus ibi habet Pomp. 44. res ad Dyrrhachium gestae 41—81. Dyrrhachinis proeliis attenuata nona Caesaris legio 89.
- Eburones G. II. 4. civitas ignobilis et humilis V. 28. Treverorum clientes IIII. 6. eorum pars maxima inter Mosam et Rhenum V. 24. Ambiorige et Catuvolco ductibus Romanorum castra oppugnant 26. 29. Cottam et Sabinum clade afficiunt 33—37. cum Nervii Ciceronis legionem oppugnant 39 *sqq.* a Caesare vincuntur 51. in Arduennam silvam, in paludes et insulas profugunt VI. 31. nomen et stirpem civitatis tollere constituit Caes. VI. 34. 35 43.
- Eburovices *vid.* Aulerci.
- Egus Allobrox a Caesare ad Pompeium perfugit C. III. 59—61.
- Elaver fl. G. VII. 34. non fere ante autumnum vado transiri solet 35. 53.
- elephanti Scipionis Afr. 27. elephantos ex Italia transportari iussit Caes., ut milites pugnae cum iis assuescerent 72. fuga elephantorum in pugna ad Thapsum 83. multi capti 86. elephanto veteranus miles fortiter se obicit 84.
- Eleuteri sub imperio Arvernorum G. VII. 75.
- Elis C. III. 105.
- Elusates, Aquitaniae populus G. III. 27.
- Ennius citatus H. 23. 31.
- Epasnactus Arvernus G. VIII. 44.
- Ephesi templum Dianae spoliare constituit Scipio C. III. 33. Ampius 105. Ephesia pecunia *ibid.*
- Epidaurus Al. 44.
- Epirus supplementa in legiones Pompeio suppeditat C. III. 3. Caesari se dedit 12. 13. in Ep. mittitur Tillius a Caesare 42. magna ibi pecoris copia 48. in Epiro conscripti

- milites ad Caesarem perfugiunt 61. per Ep. iter facit Caes. 78.
- Eporedorix Haeduus G. VII. 38. cognito Litavici consilio rem ad Caesarem defert 39. 40. eius perfidia 54. Noviodunum incendit 55. invitus Vercingetorigi paret 63. frater eius a Vercingetorige bellum Allobrogibus inferre iubetur 64. communis Galliae seditionis dux 70.
- Eporedorix, dux Haeduum, captus a Caesare VII. 67.
- M. Eppius Afr. 89.
- equites Caesaris initio belli ex provincia et Haeduis coacti G. I. 16. *vid.* Gallia. equites Hispani G. V. 26. C. II. 40. III. 22. Germani G. VII. 13. 65. VIII. 13. equitibus sagittarii interiecti G. VII. 36. 80. pedites admixti a Germanis G. I. 48, a Caesare G. VII. 65. VIII. 13. C. III. 75. 84. eques cum pedite congressus huic impar H. 15.
- Eratostheni Hercynia silva nota G. VI. 24.
- ergastula Milo solvit C. III. 22.
- essedorum usus apud Britannos G. III. 32. V. 9. 16. 19. essedarii III. 24. 15. 19. *Fragm.* p. 399.
- Esubii a Crasso subacti G. II. 34. III. 7. V. 24.
- etesiae Alexandria navigantibus adversi C. III. 107.
- Euphranor Rhodiis navibus praest Al. 15. 25.
- Q. Fabius Maximus Arvernorum et Rutenorum victor G. I. 45.
- Q. Fabius Maximus legatus Caesaris H. 2. 12. Mundam expugnat, Ursaonem obsidere instituit 41.
- C. Fabius legatus Caesaris G. V. 24. 46. cum Caesare Ciceroni auxilio venit V. 47 *sqq.* mittitur in hiberna 53. cum Caesare Menapios aggreditur VI. 6. in castris prope Gergoviam cum legionibus duabus relinquitur VII. 40. 41. ad Alesiam 87. in Remis collocatus 90. in Successionibus VIII. 6. in diversissimam partem Galliae mittitur 24. Dumnacum ad Lemonum opprimat 27—29. Carnutes in dedicationem accipit 31. partem oppidi Uxelloduni obsidendam sumit 37. in Haeduis collocatur 54. in Hispaniam praemissus C. I. 37. res ab eo in Hispania gestae I. 40 *sqq.* Fabianae legiones 40.
- L. Fabius centurio octavae legionis Gergoviae murum ascendit G. VII. 47. interficitur 50.
- Fabius Pelignus in exercitu Curionis Varum persecutus occiditur C. II. 35.
- factiones Gallorum G. VI. 12.
- fagum Britannia non habet G. V. 12.
- falcatae quadrigae Pharnacis Al. 75.
- Fanum occupat Caes. C. I. 11.
- M. Favonius a Scipione relictus ad Aliaconem C. III. 36. castigat Scipionem 57.
- Faustus *vid.* Sulla.
- ferrariae Latinae Al. 2.
- ferrariae Biturigum G. VII. 22. ferrariae officinae a Pompeianis institutae Afr. 20. ferrum in Britannia nascitur G. V. 12.
- Firmum recipit Caes. C. I. 16.
- Flaccus *vid.* Munatius, Valerius.
- C. Flavius eques Romanus Astensis H. 26.
- C. Fleginas eques Rom. ad Dyrrhachium cadit C. III. 71.
- A. Fonteius tribunus mil. seditiosus Afr. 54.
- frenatus equitatus Afr. 19. 59. sine frenis VII milia Numidarum Afr. 19. equitatus sine frenis 61.
- Frentani C. I. 23.
- frumentum intra munitiones satum C. III. 58. fr. condendi ratio apud Afros Afr. 65.
- Q. Fufius Calenus leg. Caesaris G. VIII. 39. C. I. 87. legiones Brundisii relictas transportare iussus III. 8. legionibus impositis de periculo imminente litteris Caesaris certior fit, unam navem amittit 14. cum Antonio legiones traicit 26. in Achaia mittitur 55. legionem praebet Caesari 106. classem mittere iubetur Al. 44.
- C. Fufius Cita eques Rom. interficitur G. VII. 3.
- Q. Fulginius in Hispania cadit C. I. 46.
- Fulvius Postumus C. III. 62.
- C. Fundanius eques R. H. 11.

funera Gallorum G. VI. 19.
Furnius *Fragm.* p. 399.

Gabali Arvernorum clientes G. VII.
75. Lucterio Cadurco obsides
dant VII. 7. a Vercingetorige in
Helvios mittuntur 64.

A. Gabinus consul a. 58. G. I. 6. in
Aegypto Gallos et Germanos re-
linquit III. 4. milites ex Syria Ale-
xandriam traduxerat 103. litterae
Caesaris ad Gab. Al. 42. in Illyri-
cum venit 43. Gabiniani in Aegyp-
to C. III. 4. Gabiniani milites 110.

Gades pecuniam ex fano Hercules
confert Varro C. II. 18. 20. Gades
proficiscitur Caes. 21. H. 37. Cae-
sar ibi versatur H. 39. 42. Gadi-
tani naves facere iussi a Varrone
C. II. 18. urbem Caesari tradunt
20. gratiam iis agit Caes. 21.

gaesum Gallorum G. III. 4.

Gaetuli, Africae pop. Afr. 25. dif-
fugiunt ex castris Scipionis 32.
clientes Gaii Marii 35. Gaetulae
cohortes stipendiariae 43. G. per-
fugae suos ut a Iuba desciscant
hortantur 55. equitatus Gaetulo-
rum sine frenis 61. equites G. oc-
cisi et capti 61. G. remiges 62.
Aggar a G. oppugnatum 67. This-
drac cum Considio 93.

Galba rex Suessionum G. II. 4. eius
filii Caesari deduntur 13.

Ser. Galba legatus in Nantuates
missus G. III. 1. impetum rebel-
lantium vix sustinet 2—5. vincit
eos legionemque incolumem in
provinciam ducit 6. frustra con-
sulatum petit VII. 50.

Gallia omnis, in qua Caesar bellum
gessit, Galli *passim*. Galliae de-
scriptio G. I. 1. sub septentrioni-
bus posita 16. maturae hiemes
III. 20. fertilis I. 28. 31. VI. 14.
regiones saluberrimae C. III. 2.
de principatu contentiones I. 31.
ante Caesaris adventum quotan-
nis bella gesta VI. 15. ab Arver-
nis et Sequanis Germani arces-
siti I. 31. bello victam Galliam
suis legibus uti voluit senatus
Rom. 45. omnis Gallia pacata II.
35. III. 7. paulo quietior V. 58.
quieta VII. 1, devicta et subacta

VIII. 46. rebelliones II. 1. III. 7.
III. 6. V. 53. VI. 2. VII. 1. Galliae
motus repentini V. 22. ardet sub
imperium Romanum redacta, su-
periore gloria rei militaris ex-
stincta V. 29. nulla fere civitas
non suspecta 54. universae Gal-
liae consensio libertatis vindic-
andae VII. 76. copiae ad bellum
gerendum coactae 75. defessam
Galliam condicione parendi me-
liore continet Caes. VIII. 29. fa-
ctiones in omnibus civitatibus et
pagis ac singulis domibus VI. 11.
plebes aervorum numero habet-
tur 13. druides, eorum disciplina,
honores, iura, litterae 13. 14.
equites 15. Galliae religiones, dii
16. 17. a Dite patre se prognatos
putant Galli 18. mores eorum
18—20. (III. 13.) Galli mobiles,
leves, rerum novarum studiosi
II. 1. III. 10. IIII. 5. bellicosi III.
19. V. 54. VI. 25. VII. 1. proceris
corporibus II. 30. Afr. 40. soller-
tes G. VII. 22. molles in rebus ad-
versis III. 19. olim Germanos vir-
tute superaverunt, trans Rhenum
coloniae miserunt VI. 24. eorum
oppugnandi ratio II. 6. muri eo-
rum describuntur VII. 23, domi-
cilia VI. 30, naves III. 13. castra
munire discunt VII. 30. armata
concilia V. 56. iumentis maxime
delectantur IIII. 2. mos res novas
clamore per agros significandi
VII. 3. Gallorum auxilia (equites)
Caesaris I. 23. 42. III. 28. V. 48.
VI. 7. VIII. 10. C. II. 40. III. 22.
Al. 17. 29. Afr. 34. (Gallia interior
II. 2.)

Gallia citerior, citerior provincia
(Oculum extremum cit. provin-
ciae) G. I. 10. duae legiones ibi
conscriptae I. 24. II. 2. conventus
ibi agit Caes. I. 54. V. 1. ius ibi dicit
Labienus G. VIII. 23. XV legio
ibi collocata 54. G. cisalpina VI.
1. Gall. togata VIII. 24. 52.

Gallia ulterior et provincia G. I. 6.
una in Gallia ulteriore legio Cae-
saris 7. per provinciam profecturi
sunt Helvetii *ibid.* 14. milites ex
prov. conveniunt 8. in ulter. G.
per Alpes proximum iter 10. 28. 33

- quicumque Gall. provinciam obtinent, Haeduos defendere a senatu iussi 35. numquam ante Caesarem exercitus provinciae fines egressus 44. Cimbri per prov. iter fecerunt II. 29. Lucterius in provinciam eruptionem facere contendit VII. 6. paucos dies in provincia moratur Caes. VIII. 46. in ulteriorem Galliam pervenit ex urbe profectus Caes. C. I. 33.
- Galli ex Gallograecia a Gabinio apud Ptolemaeum relictii C. III. 4. Gallograecia C. III. 4. Al. 67. 78. Gallograecorum tetrarchia Al. 78. C. Gallonius eques Rom. Gadibus praeficitur a Varrone C. II. 18, pellitur 20.
- Gallus *vid.* Trebius, Tuticanus.
- Ganymedes eunuchus, nutricius Arsinoës Al. 4. 12. 23. 33.
- Garumna G. I. 1.
- Garumni, Aquitaniae populus G. III. 27.
- Gates, Aquitaniae populus G. III. 27.
- Geidumni, clientes Nerviorum G. V. 39.
- gemella legio C. III. 4.
- Genava G. I. 6. 7.
- Genusus flumen C. III. 76.
- Gergovia Arvernorum oppidum G. VII. 4. 34. urbis situs 36. res ad urbem gestae 36. 41. 44—53.
- Germania G. III. 10. V. 11. Germaniae et Galliae mores VI. 21 *sqq.* fertilissima Germaniae loca circum Hercyniam silvam a Volcis occupata VI. 24. ex Germania equitatum arcessit Caes. VII. 65. 67. 70. 80. propter Germaniae vicinitatem Treveri bellis exercitati VIII. 25. Germani I. 1. 28. ab Arvernīs et Sequanis mercede arcessiti 31. assuescunt Rhenum transire 33. eorum ingens magnitudo corporum, virtus, exercitatio in armis 39. genus pugnae 48. III. 2. cisrhenani G. cum Belgis coniuncti II. 3. III. 11. V. 27. dolent Ariovisti morte V. 29. percepta Treverorum fuga Germani cisrhenani domum se recipiunt VI. 8. Germanorum religio, mores VI. 21—24. Germani nullis ad-
- versus Romanos auxilia dene-gant VIII. 45. Germani equites (et levis armaturae milites) in Caesaris copiis VII. 13. 65. VIII. 13. C. I. 83. in Hispania C. I. 83, in Graecia III. 52. Germani in exercitu Pompei III. 4. Afr. 19. 29. 40. Germanicum bellum (cum Tenteris et Usipetibus) G. III. 16. Germanii C. III. 6. *vid. adnot. crit. ad h. l.*
- gladiatores armare vult Lentulus C. I. 14. gladiatorum cohors Considii Afr. 76. 93. familia gladiatoria Milonis C. III. 21.
- glandes fusili ex argilla in casas iactae G. V. 43. VII. 81. Afr. 20.
- glans inscripta pro epistola missa H. 13. 18.
- Gobannitio patruus Vercingetorigis G. VII. 4.
- Gomphi, opp. Thessaliae C. III. 80. expugnatur a Caesare 81. Gomphensis civitas, Gomphenses 81.
- Gorgobina, urbs Boiorum G. VII. 9. Gracchi C. I. 7.
- Graecia C. I. 25. Al. 44. 47. Graecis Hercynia silva fama nota G. VI. 24. Gracii = Parthini C. III. 11. 30, = Macedones 102. Euphrator virtute magis cum Romanis quam cum Graecis comparandus Al. 15. Graecis litteris confectae tabulae Helvetiorum G. I. 29, in publicis privatisque rationibus utuntur Galli VI. 14, epistola a Caesare ad Ciceronem scripta V. 48.
- Graioceli, pop. Galliae cisalpinæ G. I. 10.
- grando saxea Afr. 47.
- A. Granus ad Dyrrhachium cadit C. III. 71.
- Grudii, Nerviorum clientes G. V. 39.
- Gutruatus princeps seditionis Carnutum G. VII. 3. interficitur VIII. 38.
- Hadriaticum mare C. I. 25.
- Haedui G. I. 10. legatos ad Caesarem mittunt 11. frumentum praebere iubentur 16. de potentatu cum Arvernīs contendunt 31. a Germanis victi *ibid.* per Divitiacum apud Caesarem queruntur

- 31.32. fratres et consanguinei a senatu appellati 33. 43. semper principatum totius Galliae tenebant 43. frumentum Caesari supportant 48. Bellocorum agros populantur II. 5. eorum auctoritas apud Gallos 14. soli praeter Remos Caesari non suspecti V. 54. pro Senonibus deprecantur VI. 4. a Caesare in antiquum locum dignitatis restituntur 12. Biturigibus contra Arvernos copias mittunt, quae Ligerim transire non audent VII. 5. frumentum indiligenter subministrant 17. civili dissensione orta legatos ad Caesarem mittunt 32. 33. militibus ad Caesarem missis Litavicus persuadet, ut cum Arvernīs se coniungant 37. ad officium revocantur 40. sui purgandi gratia legatos ad C. mittunt, sed clam consilia de bello ineunt 43. Caesar sua in eos merita exponit 54. legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia mittunt 55. 63. XXXV milia armatorum a concilio principum iis imperantur 75. victis ad Alesiam Gallis a Caesare reservantur 89. captivi iis redduntur 90. duae legiones adeos in hiberna deducuntur VIII. 46.
- Haedui** Ambarri *vid.* Ambarri.
- Harudes**, Germaniae populus G. I. 31. Haeduum fines populantur 37. cum Ariovisto adversus Caesarem pugnant 51.
- Hegesaretos** Thessalus Pompei studiosus C. III. 35.
- Helvetii** reliquos Gallos virtute praecedunt G. I. 1. undique loci natura continentur 2. ex finibus suis cum omnibus copiis exire constituunt; bellum inde cum Caesare ortum; vincuntur et in fines suos reverti iubentur 3—28. eorum numerus 29. saepenumero cum Germanis congressi sunt 40. ab eorum finibus Hercynia silva oritur VI. 25. octo milia armatorum a concilio principum Gallorum iis imperantur VII. 75. Helvetia civitas in quattuor pagos divisa I. 12. Helvetico proelio Boii victi VII. 9.
- Helvii**, Galliae populus G. VII. 8.
64. eorum agri Massiliensibus concessi C. I. 35.
- Heraclia**, urbs Macedoniae C. III. 79.
- Herculis** fanum a Varrone spoliatum C. II. 18. ablata restituit Caesar 21. Herculis laudes scripsit Caesar *Fragm.* p. 404.
- Hercynia** silva Orcynia a Graecis appellata G. VI. 24. describitur 25. ferae in ea viventes 26—28.
- Herminius**, mons Lusitaniae Al. 48.
- Hibernia** insula G. V. 13.
- Hiberus**, fl. Hispaniae C. I. 60. 61. 63.
- Hibero intercludere Afranianos studet Caesar 68. in Hibero perit Cassius Longinus Al. 64.
- hibridae** a Labieno conscripti Afr. 19.
- hiemes** in Gallia maturae G. III. 20.
- Hiempsal**, Gaetulorum rex Afr. 56.
- Hippo** regius, Numidia urbs Afr. 96.
- hippotoxotae** C. III. 4. Afr. 19.
- Hirrus** *vid.* Lucilius.
- Hispalis**, Hispaniae Baeticae urbs C. II. 18. 20. moratur ibi Cassius Al. 56. 57. Pompei castra contra Hispalim H. 27. castra Caesaris 35 *sq.* Pompei caput Caesari Hispalim allatum 39. Gadibus Hispalim recurrit Caes. 40. contio ibi habita 42. litterae ad Cicero-nem Hispali datae *Fragm.* p. 400.
- Hispania**, Hispani. Ex Hispania ea, quae sunt usui ad armandas naves apportantur G. V. 1. Britanniae latus ad Hispaniam vergens 13. equos in H. Caesar cōmit VII. 55. in H. proficisci constituit Pomp. C. I. 30. mittitur Fabius legatus a Caesare 37. res in Hispania contra Afranium et Petreium gestae 37—87. (II. 32. 37.), contra Varronem II. 17—21. longum iter ex Hispania militum numerum deminuerat III. 2. saluberrimae Hispaniae regiones *ibid.*
- Vibullius** in Hispania dimissus 10. Cassius Longinus pro praetore provinciae ulterioris relictus Al. 48. nonnullae civitates Cassio, plures Marcello studebant 62. Ligarius Afranianus in Hispania dimissus Afr. 64. in Hisp. venit

- Caesar H. 2. oratio apud milites in Hispania *Fragm.* p. 393. Hispaniae, Pompei provinciae C. I. 10. 29. 85. II. 18. 32. III. 10. 73. — Hispania citerior. Aquitani auxilia ducesque inde arcesserunt G. III. 23. Lentulus provinciam ex praetura habuit C. I. 22. Afranius III legionibus obtinet 38. cetrati ex ea provincia 48. naves Massiliensium fugientes H. cit. petunt III. 7. Pompei magnae ibi clientelae 18. legationes Caesaris adventum exspectant 21. Lepidus proconsul Al. 59. 63. Hispania ulterior a Varrone tenetur C. I. 38. II. 17. Cassius eo mittitur a Caesare II. 19. Al. 48. Trebonius proconsul ad eam obtinendam venit Al. 64. Cn. Pompeius fil. ea potitur H. 1. difficilem habet oppugnationem 8. in H. proficiscens poema scripsit C. *Fragm.* p. 393. Hispani equites G. V. 26. C. II. 40. III. 22. cohortes Hispanae III. 88. Al. 62. Hispani sine utribus ad trananda flumina ad exercitum non eunt C. I. 48.
- Iacetani, Hispaniae pop. C. I. 60. Iadertinorum in rempublicam singulare officium Al. 42. Iccius Remus legatus ad Caesarem missus G. II. 3. 6. Igilium, insula maris Tyrrheni C. I. 34. Iguvium Thermus praetor tenet, occupat Curio C. I. 12. Iguviorum voluntas in Caesarem *ibid.* Ilberda. ad Il. bellum ab Afranio et Petreio cum Caesare gestum C. I. 38 sq. duae coh. auxiliares ibi relinquantur 63. 73. Illurgavonenses, Hisp. pop. C. I. 60. Illurgavonensis cohors ad Caesarem transit *ibid.* Illyricum G. II. 35. C. III. 9. 78. Caes. in III. profectus III. 7. V. 1. in Illyrico cum Pompeiani exercitus reliquiis pugnatur Al. 42—45. Illyricum et citeriorem Galliam retinere vult Caesar *Fragm.* p. 403. imperatores victores duces appellati C. II. 26. III. 71. H. 19. (C. III. 31. detrimentis quibusdam accip-
- ptis Scipio imperatorem se appellat.) Indo rex H. 10. Indutiomarus Trevir cum Cingetorige de principatu contendit; bellum parat, legatos ad Caesarem mittit G. V. 3. graviter fert, auctoritatem suam a Caesare minui 4. Ambiorigem et Catuvolcum ad defectionem impellit 26. Labieni castra oppugnaturus Caesaris victoria terretur 55. armatum concilium indicit, Remorum agros populari, Labienum oppugnare constituit 56. a Labieni equitibus interficitur 58. eius propinqui Germanos sollicitant VI. 2, Treveris victis ex civitate excedunt 8. insula prope Massiliam C. I. 56, contra portum Brundisium III. 23. Issam, insulam maris Illyrici, a Caesare avertit Octavius C. III. 9. in eam contendit Vatinius Al. 47. Isthmus praemunitus a Rutilio Lupo C. III. 55. Italia. Caesar in It. duas legiones conscribit G. I. 10. servilis tumultus in It. 40. Italiae facultates VI. 1. supplementum ex It. adducit Caes. VII. 7. (57.) equi ibi coempti 55. XIII legionem mittit VIII. 54. legiones Pompeio traditae ibi retentae 55. tota Italia delectus habent Pompeiani C. I. 6. 9. It. recepta a Caesare II—15. Italiam sine Sicilia et Africa tueri non potest Caes. II. 32. fides tota Italia angustior III. 1. V legiones ex Italia effecerat Pomp. 3. Coelius Milonem in Italiam evocat, tumultum in It. movet 21. 22. naves longae ex It. traductae 39. multi Caesariani auctumni pestilentia in It. consumpti 87. legiones XXI et XXX a Caesare in Italia conscriptae Al. 53. victo Pharnace legionem sextam in It. decedere iubet Caes. 77. elephantos ex Italia transportari iubet Caes. Afr. 72. equites ex It. ad Caesarem in Hispaniam veniunt H. 10. Itius portus G. V. 2. 5. Ithyrae naves Afr. 20. Iuba, rex Numidiae. refertur de

eo in Senatu C. I. 6. auxilium At-
tio Varo mittit; simultatis cum
Curione origo II. 25. adesse Varo
nuntiatur 36. falso revocatus fini-
timo bello fertur 38. Saburrae au-
xilium summittit 40. eius insolentia
et crudelitas 44. Afr. 57. 66. 74.
auxilia Pompeio suppeditat Al.
51. Scipioni auxilio profectus ad
tuendum contra Bogudem re-
gnum revocatur Afr. 25. elephan-
tos triginta ad Scipionem adducit
25. 30. cum tribus legionibus et
equitibus ad eum pervenit 48.
proelio pulsus a Caesare 49—52.
Gaetuli ab eo desciscunt 55. eius
superbia 57. 58. eius legiones in
acie ad Uzittam 59. Numidae, qui
fugerant, ab eo in cruce suffixi
66. Vagam oppidum expugnat 74.
Thabenenses sub eius potestate
77. post cladem ad Thapsum Zama
urbe, ubi domicilium habebat,
exclusus ad villam suam se con-
fert 91. eius mors 94. eius regnum
in provinciae formam redactum.
Sallustius pro consule relictus 97.
Iugum editum silvestre ex Ponto
pertinens in Armeniam minorem
Al. 35.
Iulia amita Caesaris oratione fune-
bri laudatur *Fragm.* p. 391.
Iulia lex C. I. 14. Afr. 87.
Iuliani Afr. 69. 85. Iuliani equites
Afr. 15. Iulianae turmae 40. 78.
legiones 41.
Iulii a Venere orti *Fragm.* p. 391.
M. Iuncus *Fragm.* p. 392.
Q. Iunius Hispanus ad Ambiorigem
missus G. V. 27. 28.
Iunius H. 16.
Iupiter a Gallis cultus G. VI. 17.
Iura mons G. I. 2. 6. 8.
Q. Laberius Durus, trib. mil. inter-
ficitur G. V. 15.
Labienus munitioni contra Helve-
tios factae praefectus G. I. 10.
legatus pro praetore 21. 22. hi-
bernis praefectus 54. litteris Cae-
sarem certiores facit, omnes Bel-
gas coniurasse II. 1. 11. Caesari
in pugna ad Sabim decimam le-
gionem subsidio mittit 26. in Tre-
veros missus III. 11, in Morinos

rebellantes III. 38. a Caesare in
Britanniam proficiscente relin-
quitur V. 8. 11. 23. 24. de Ambio-
rigis victoria certior fit 53. de In-
dutiomari consiliis certior fa-
ctus equites finitimarum civita-
tum arcessit 57, illum interficit
58. Treveros vincit VI. 7. 8. ad
Oceanum versus mittitur 33. IIII
legiones in Senones Parisios-
que ducit VII. 34. (56.) Agedinco
Lutetiam proficiscitur 57. Melo-
duno potitur 58. exercitum Age-
dincum reducturus 59 Camulo-
genum vincit et interficit; ad Cae-
sarem pervenit 62. pugnae ad
Alesiam interest 86. 87. mittitur
in Sequanos 90. in Suessiones
VIII. 6. Commium interficere co-
natur 23. in Treveros mittitur 25.
equestre proelium facit, Surum
Haedum aliosque principes in
potestatem redigit 45. Galliae to-
gatae praefectus; sollicitari eum
ab inimicis audit Caes. 52. Cin-
gulum ab eo constitutum C. I. 15.
iurat, se Pompeium non desertu-
rum III. 13. cum Vatinio missa
oratione de pace altercatur 19.
post proelium ad Dyrrhachium
captivos interficit 71. eius contio
ante pugnam Pharsalicam 87.
cum Caesare in Africa bellum ge-
rit Afr. 12 *sqq.* eius fiducia 19.
Scipio cum eo se coniungit 24.
Leptim oppugnat 29. equestria
proelia cum Caesare committit
39. 40. eius equites fugantur, ipse
paullum abfuit, quin caperetur
49—52. insidiatur 65. 66. vincitur
70. ad Sarsuram agmen Caesaris
insectatus fugatur 75. in proelio
Mundensi cadit H. 31.
Lacedaemone sagittarios habet
Pomp. C. I. 4.
D. Laelius Asiaticus Pompei navi-
bus praest C. III. 5. 7. 40. cum
classe ad Brundisium venit 100.
Laelianae naves *ibid.*
Lamia *Fragm.* p. 402.
Larinates C. I. 23.
Larisa C. III. 80. a Scipione tene-
tur 81. victi Pompeiani Larisam
versus se recipiunt 97. eodem
pervenit Caesar 98. Larisaci 81.

INDEX HISTORICUS.

- ensis Cassi Longini adver-
Al. 53.
feriae Latinae Al. 2. de ra-
Latine loquendi accuratis-
scripsit Caes. *Fragm.* p. 393.
i G. I. 5. 28. 29.
legati Caesaris *vid.* Cae-
gatus pro praetore G. I. 21.
fiduciariam operam obti-
II. 17. omnia agere ad
scriptum debent III. 51.
nomen sanctum et in-
ile G. III. 9.
beliae C. III. 20. 21.
Caesaris *vid.* Caesar.
us lacus G. I. 2. 8.
um (Limo) Pictorum oppi-
3. VIII. 26.
ces cum Vereingetorige se-
ngunt G. VII. 4. 75. duae
es ibi ponuntur VIII. 45.
n in Lusitania H. 35.
ulus consul a. 49, Caesaris
arius G. VIII. 50. C. I. 1. 2.
rum fore Sullam pollicetur
erto aetario ex urbe profu-
in Asia legiones conseribit
ius tabernaculum luxuriose
- Lex Julia agraria C. I. 14. Afr. 87.
Pompeia de ambitu C. III. 1. lex
Pompei et Crassi de Caesaris im-
perio G. VIII. 53. lex Haedus-
rum de magistratibus creanda
VII. 3.
Lexovii a Venetis socii contra Ro-
manos asciscuntur G. III. 9. Ti-
turius Sabinus ad eos mittitur II.
senatu suo interfecto se cum Vir-
dovice coniungunt 17. vincuntur
19. Caesaris apud eos hiberna 29.
Liberalia, sollemnia Bacehi H. 31.
Libo *vid.* Scribonius.
Liburnae naves C. III. 9. Liburnica
classis 5.
Licinius Damasippus senator C. II.
44. perit Afr. 96. eius liberi a Cae-
sare dimissi 89.
L. Licinius Squillus Al. 52. 55.
Q. Ligario vitam concedit Caes.
Afr. 89.
P. Ligarius Afranianus, in Hispa-
nia dimissus, necari iussus Afr. 64.
Liger fl. influit in Oceanum G.
III. 9. Bitariges ab Haeduis de-
vidit VII. 5. (11.) Noviodunum
praeterfluit 55. vadit transfluit

- Livineius Regulus Afr. 89.
 Longinus *vid.* Cassius.
 Longus *vid.* Considius.
 Lucani C. I. 30.
 Q. Lucanius centurio interficitur G. V. 35.
 L. Lucceius familiaris Pompei C. III. 18.
 Luceria C. I. 24.
 Lucilius Hirrus Camerino fugiens a Rufo excipitur C. I. 15. ad Parthos a Pompeio missus III. 82.
 Q. Lucretius senator Sulmonem praesidio tenet C. I. 18.
 Lucretius Vespillo Orici navibus Pomp. praest C. III. 7.
 Lucterius Cadurcus, summae homo audaciae, a Vercingetorige in Rutenos mittitur G. VII. 5. hos Arvernus conciliat; in provinciam Narbonem eruptionem facere contendit 7. a Caesare reprimitur 8. cum Drappete provinciam petit VIII. 30. oppidum Uxellodunum occupat 32. a Caninio opprimitur et cum paucis profugit 35. victus ab Epasnacto Arverno Caesari traditur 44.
 Lugotorix dux Britannorum G. V. 22.
 Luna a Germanis culta G. VI. 21. luna plena aestus in Oceano efficit G. III. 29. luna circiter hora sexta visa H. 27.
 Lupus *vid.* Rutilius.
 Lusitania a Petreio obtinetur C. I. 38. Cassius Longinus in Lus. Al. 48. 51. Lusitanorum pugnandi genus C. I. 44. levis armaturae Lus. C. I. 48. duo Lusitani fratres transfugae H. 18. Lus. eruptionem faciunt H. 36. Lus., qui ex Pompeiano exercitu supersunt, Didii naves incendunt, ipsum occidunt 40.
 Lusitanus *vid.* Cato.
 Lutetia Parisiorum posita in insula Sequanae G. VII. 57. concilium Galliae ibi a Caesare habitum G. VI. 3. a Gallis incenditur VII. 58.
 Lyciac naves Caesaris Al. 13.
 Lycomedes Bithynius, Bellonae sacerdos Al. 66.
 Macedonia. ex veteranis militibus in Mac. legio Pomp. C. III. 3. ex Mac. Pomp. iter Apolloniam habet 11. Scipio in M. iter parat 33. M. ea pars, quae libera appellatur 34. Domitius et Scipio in M. veniunt 36. 57. Macedones in exercitu Pompei C. III. 4.
 Magetobria, urbs Gallicae, ad quam Ariovistus Gallos vicit G. I. 31 (*vid. adnot. crit. ad. h. l.*).
 N. Magius, praefectus fabrum Pompei depressus a Caesarianis cum mandatis ad Pomp. missus C. I. 14, non redit 26.
 Malaca, Hisp. urbs Al. 64.
 Malchus, Nabataeorum rex, equites Caesari suppeditat Al. 1.
 malleolorum ad incendenda aedificia usus Al. 14.
 L. Mallius proconsul impedimentis amissis ex Aquitania profugit G. I. 31.
 Mandubii G. VII. 68. 71. ex urbe Alesia exire coguntur cum liberis atque uxoribus 78.
 Mandubracius, filius regis Trinobantum a Cassivellauno intercepti, ad Caesarem in Galliam venit V. 20. 22.
 Manilius Tuscus Cassium interficere conatur Al. 53.
 L. Manlius Torquatus praetor Alba profugit C. I. 24. Oricio praest III. 11. perit Afr. 95.
 manus rebellibus praecisae G. VIII. 44. manus ferreae C. I. 57, navibus iniiciuntur C. II. 6.
 M. Marcellus, consul a. 51. ante tempus ad senatum refert de Caesaris provinciis G. VIII. 53. leniorem in senatu sententiam dixit C. I. 2.
 C. Marcellus, consul a. 50. G. VIII. 48. 55. in sortiendis provinciis praeteritur C. I. 6.
 C. Marcellus, consul a. 49. G. VIII. 50. Iubam amicum et socium P. R. appellandum negat C. I. 6. cum Lentulo Roma profugit 14. Rhodiis navibus praest C. III. 5.
 M. Marcellus Aeserinus quaestor Al. 57. 59—64.
 Marcii Reges maiores matris Caesaris *Fragm.* p. 391.

- vid.* Ancus.
 ius trib. mil. in Pompei
 tu H. 11.
 Crispus trib. mil. in Cae-
 xercitu Afr. 77.
 Rufus, Curionis quaestor,
 L. Caesaris capit C. II. 23.
 a Curione mittitur 24. in-
 to Curione reportandis in
 militibus operam dat 43.
 aui, Germaniae populus G.
 a diei spatio aestuans G.
 in concluso mari alia na-
 o, atque in Oceano G. III.
 itimi aestus in Oceano luna
 G. III. 29.
 as Cimbrorum victor G. I.
 umidae et Gaetuli benefi-
 eius memores Afr. 32. 35.
 ni C. I. 23. eorum cohortes
 onis exercitu II. 34.
 Gallis colitur G. VI. 17.
 o, pari Marte dimicare G.
 VIII. 19.)
 d Corfinium C. I. 15. 19.
 centuriones duo ad Varum
 tris Curionis profugiant II.
)
 Massilienses. Domitius
 upandam urbem proficisci
 caesari portae clauduntur
 cum XV principibus Cae-
 35. Trebonium legatum
 pugnationem relinquit, D.
 a navibus praeficit 36.
 navali a Bruto vincuntur
 paucis Gallis vincuntur Afr. &
 multos Caesarianos vulnerant &
 equites fugiunt 83.
 Mauritania C. I. 39. 60. Al. 51. Boga-
 des rex 59. (Pompeius eam recepit
 Afr. 22.) Cn. Pompeius fil. in
 Mauritaniam profectus mox dis-
 cedit 23. Sittius per M. iter ad
 Caes. facit 95.
 Maximus *vid.* Fabius.
 Mazaca, Cappadociae urbs Al. 66.
 Mediomatricea, Rheni accolae G.
 III. 10. Mediomatrici VII. 75.
 Medobrega, Lusitaniae opp. Al. 48.
 Meldi G. V. 5.
 Melodunum, Senonum opp., in in-
 sula Sequanae positum a Labieno
 occupatur G. VII. 58. 61. 62.
 C. Memmius praetor de consulatu
 Caesaris agit in senatu *Fragm.*
 p. 392.
 Memno H. 25.
 memoriae exercitatio a druidibus
 instituta G. VI. 14.
 Menander *Fragm.* p. 404.
 Menapii Belgae G. II. 4. a Venetis
 socii contra Rom. adascuntur
 III. 9. Caesaris in eos expeditio
 28. ab Usipetibus et Tencteris
 oppressi III. 4. Titurio et Cotta
 appropinquantibus in silvas se
 abdunt III. 38. bellum parant
 VI. 2. perpetuis paludibus silvis-
 que muniti uni ex Gallis de pace
 ad Caesarem legatos non mise-
 runt VI. 5 (III. 28). adveniente
 Caesare in silvas confugiunt *ibid.*
 legatos pacis petendae causa

- M. Metius* ab Ariovisto in catenas conicitur G. I. 47. eo victo liberatur 53.
- Metropolis*, Thessaliae urbs, recipitur a Caes. C. III. 80. 81.
- Milo* cum Coelio turbas in Italia movet, interficitur ad Cosam C. III. 21. 22.
- Minerva* a Gallis culta G. VI. 17. templum *Minervae Elide* C. III. 105.
- L. Minucius Basilus*, legatus Caesaris, per silvam *Arduennam* mittitur G. VI. 29. in *Ambiorigem* incidit 30. in *Remis* collocatur VII. 90.
- C. Minucius Reginus* Afr. 68.
- Minucius Rufus* *Orici* navibus Asia-ticis praestat C. III. 7.
- Minucius Silo* in *Cassium* coniuravit Al. 52 sq.
- Mithridates* Al. 72. 73. 78: rex Asiae totius.
- Mithridates Pergamenus*, amicus Caesaris Al. 26 sq. rex *Bospori* constitutus a Caes. 78.
- Mona* inter *Britanniam* et *Hiberniam* sita G. V. 13.
- Morini Belgae* G. II. 4. *Venetorum* socii III. 9. omni *Gallia pacata* cum *Menapiis* soli in armis sunt; in paludes se conferunt III. 29. brevissimus ex iis in *Britanniam* transitus III. 21. obsides dant 22. trecentos milites ex navibus expositos adorti fugantur 37. omnes fere in *Labiens* potestatem perveniunt 38. hiberna *Gai Fabii V.* 24. quinque milia armatorum a concilio *Gallorum* iis imperantur VII. 75. (*Commio Atrebatii* eos attribuerat Caes. VII. 76.)
- Moritasgus Senonum* rex G. V. 54.
- Mosa* profluit ex monte *Vosego* G. III. 10. *Usipetes* frumentandi causa *Mosam* transgressi 12. 16. in *M.* influit *Scaldis* VI. 33. confluens *Mosae* et *Rheni* III. 15.
- L. Munatius Flaccus Cassium Longinum* vulnerat Al. 52. eius ad *Caesarem* epistola H. 19.
- L. Munatius Plancus* legatus Caesaris legionibus tribus in *Belgis* hiemantibus praest G. V. 24. in *Carnutes* missus 25. duarum legio-num ad *Ilterdam* dux C. I. 40. cum *Considio* agit Afr. 3.
- Munda*. proelium in campo *Mundensi* H. 27—31. *Pompeianorum* pars *Mundam* confugit 32. expugnatur urbs a *Fabio Maximo* 41.
- Murcus* vid. *Staius*.
- murus Caesaris* a lacu *Lemanno* ad montem *Iuram* G. I. 8. muri oppidorum *Gallorum* G. VII. 23.
- musculus Romanorum* ad *Massiliam* C. II. 10.
- myoparo*, genus navium Al. 46.
- Mytilenae* C. III. 102.
- Nabataei* Al. 1.
- Nammeius Helvetiorum* legatus ad *Caesarem* G. I. 7.
- Namnetes Venetorum* socii G. III. 9.
- Nantuates* a *Galba* victi G. III. 1. 6.
- Rheni* accolae III. 10.
- Narbo Galliae provinciae* civitas G. III. 20. *N.* versus eruptionem facere contendit *Lucerius Cadurcus* VII. 7. praesidium ibi constituit Caes. *ibid.* *Narbonem* profisciscitur VIII. 46. tres legiones ibi disposuit C. I. 37. ex *Hispania* redux eo venit II. 21.
- L. Nasidius* cum classe *Massiliam* missus C. II. 3. *Nasidianae* naves celeriter pugna excedunt 7.
- Nasua*, *Sueborum* princeps G. I. 37.
- natales dies Gallorum* G. VI. 18.
- navium Venetorum* forma G. III. 13. genus quoddam navium in *Hispania* a *Caesare* ad flumen *traiciendum* factum C. I. 54.
- Naupactus Aetoliae* C. III. 35.
- Neapolis Italiae* C. III. 21, *Africae* Afr. 2.
- Nemetes Germani* G. I. 52. ab eorum finibus *Hercynia* silva oritur VI. 25.
- Nemtocenna* Caesaris hiberna G. VIII. 46. 52.
- Ti. Nero* classi a *Caesare* praefectus Al. 25.
- Nervii* maxime feri inter *Belgas* G. II. 5. eorum mores 15. trans *Sabim fl.* considunt 16. equitatu nihil possunt 17. proelium cum *Nerviis* 19—27. prope ad inter-necionem redacti 28. hiberna Q. *Ciceronis* V. 24. ab *Ambiorige*

- antur 38. Ciceronis hiberna
mant 39—43. ad Caesarem
pinguantem contendunt 49.
itur 51. rursus bellum pa-
6. VI. 2. de improvise a
re opprimuntur 3. ad eo-
nes pertinet Arduenna sil-
quinque milia armatorum
cilio principum Galliae iis
antur VII. 75. unus Nervius,
p, in castris Ciceronis V. 45.
des, rex Bithyniae *Fragm.*
- lis Armeniae Al. 36. 37.
id. Caecilius.
mosam ac turbidam aquam
l. 5. custodiæ in ostiis Nili
di portorii causa 13. pars
am fluminis derivata 27.
in Nilo 28. fl. angustum in
fluens 29.
- ges Lucretio Cadureo ob-
dant G. VII. 7. ad Vercin-
gem perveniunt 31. quin-
dilia armatorum a concilio
rum iis imperantur 75.
G. I. 5.
ager G. I. 5. rex Noricus
S. Norica natione Ariovisti
G. I. 53.
- anum Suessionum Caesari
fit G. II. 12.
- anum Biturigum a Caesare
natur G. VII. 12. 13. huc
f omnes obsides, frumen-
tum publicum confert;
latur ab Eporedorice et Vi-
- Obuculum, Hispaniae urbs Al. 57.
Oceanus G. I. 1. III. 9. III. 29
(aestus maximi in O. luna plena).
VI. 33. C. I. 38.
- Ocelum, Galliae cisalpinæ urbs G.
I. 10.
- M. Octavius Liburnicae et Achaicae
classi praest C. III. 5. Issam a Caesare
avertit; Salonis frustra op-
pugnatis Dyrrhachium ad Pomp.
se recipit 9. eius cum Vatinius in
Illyrico proelium navale Al. 42—
46. fuga 47.
- Octodurus, vicus Veragrorum G.
III. 1. a Galba incenditur 6.
- Octogesa, Hispaniae urbs C. I. 61.
68. 70.
- Oedipus tragoedia Caesaris *Fragm.*
p. 397. 404.
- Ollovico, rex Nitiobrigum, a senatu
amicus appellatus G. VII. 1.
- M. Opimius praefectus equitum
Scipionis C. III. 38.
- C. Oppius *Fragm.* p. 398. 400.
- Oppius, Caesaris legatus Afr. 68.
- Orchomenos C. III. 55.
- Oreynia i. e. Hercynia silva G. VI. 24.
- M. Orfius *Fragm.* p. 398.
- Orgetorix Helvetius populo per-
suadet, ut de finibus suis exeant
G. I. 2. legatus ad proximas civi-
tates, conspirat cum Castico et
Dumnorige 3. moritur 4. eius filia
et unus e filiis a Caes. capitur 26.
- Orieum, urbs maritima Epiri novae
III. 7. 8. 11 *sqq.* 39 *sqq.* 78.
- Oscenses, Hispaniae potulus C. I.

- pagus Tigurinus G. I. 12. centum
 pagi Suevorum 37.
 Palaepharsalus Al. 48.
 Palaeste Epiri C. III. 6.
 palma Trallibus in templo Victo-
 riae ex pavimento enata C. III.
 105.
 palus in Sequanam influens G. VII.
 75.
 panico se alunt Massilienses C. II.
 22.
 panis ex chara radice factus C. III.
 48.
 Parada, urbs Africae, direpta Afr.
 87.
 Paraetonium, urbs et portus Aegy-
 pti Al. 8.
 Parisii confines Senonum G. VI. 3.
 cum Vercingetorige se coniun-
 gunt VII. 4. (34.) octo milia ar-
 matorum in concilio Gallorum iis
 imperantur 75.
 Parthi C. III. 31. Lucilius Hirrus a
 Pompeio ad eos missus 82. non
 iturus in Parthos Caesar *Fragm.*
 p. 401. ad Parthicum bellum le-
 giones tradit Caes. VIII. 54. C. I.
 9. Parthicum bellum Syriae pro-
 vinciae imminens III. 31.
 Parthi norum praesidium Orici C.
 III. 11. eorum oppidum expugna-
 tum a Caesare 41. 42.
 pastores armati C. I. 57. p. Thurini
 a Milone sollicitantur C. III. 21.
 Patisius Domitii Calvini legatus
 Al. 34.
 L. Paulus consul a. 50. G. VIII. 48.
 senatus consulto in sortiendis
 provinciis praeteritur C. I. 6.
 Q. Pedius Caesaris legatus G. II. 2.
 11. praetor Cosam a Milone op-
 pugnatam cum legione missus C.
 III. 22. Hispano exercitui a Cae-
 sare praefectus H. 2. 12. litterae
 Caesaris ad eum datae *Fragm.* p.
 401.
 Peligni C. I. 15. II. 29.
 Pelusium venit Pompeius C. III. 103.
 exercitus inde Alexandriam evo-
 catus a Pothino 108. Pelusio Ae-
 gyptus pedestri accessu velut
 claustrum munita Al. 26.
 Pergamum legiones deducit Scipio
 C. III. 31. Pergami in templo
 tympana sonuerunt 105.
 Pericles *Fragm.* p. 397.
 Petra prope Dyrrhachium C. III. 42.
 Petraeus Thessalus, Caesaris stu-
 diosus C. III. 35.
 M. Petreius, Pompei legatus in Ili-
 spania C. I. 38. eius copiae 39.
 bellum ad Ilerdam cum Afranio
 administrat I. 38. 61—87. equites
 Numidas ducit in bello Africano
 Afr. 18. vulneratus 19. copiae eius
 cum Scipionis coniunctae 24. eius
 mors 94. Petreianum auxilium
 Afr. 19.
 Petrocorii G. VII. 75.
 M. Petronius centurio ad Gergo-
 viam fortiter pugnans cadit G.
 VII. 50.
 L. Petrosidii aquiliferi virtus G. V.
 37.
 phalanx G. I. 24. 25. 52.
 Pharnacis bellum cum Domitio
 Calvino Al. 34—41. celerrime con-
 fectum a Caesare proelio apud Ze-
 lam commissio Al. 65. 69—76. II. 1.
 Pharsalicum proelium C. III. 82—
 100. (Al. 42. *Fragm.* p. 403.)
 Pharus insula obiecta Alexandriae
 C. III. 112. Al. 14. 26. Pharus tur-
 ris in insula C. III. 112. Pharitae
 Al. 17. 19.
 Philippus, tr. pl. C. I. 6.
 Philo Pompeianus II. 35.
 Phoenice, classis inde coacta a
 Pomp. C. III. 3. Phoenicum clas-
 sis in Siciliam venit 101.
 Picenum. delectus toto Piceno ha-
 bet Varus C. I. 13. Pic. percurrit
 Caes. 15. 29.
 Pictones Caesari naves praebere
 iussi G. III. 11. cum Vercingeto-
 riga se coniungunt VII. 4. 75.
 VIII. 26. 27.
 pilum murale G. V. 40. VII. 82. pi-
 lorum cacumina ardentia Afr. 47.
 Pirustae, gens Illyrica, finitimam
 partem provinciae vastant, de in-
 iuriis satisfaciunt G. V. 1.
 Pisaurum occupat Caes. C. I. 11.
 piscibus et ovis avium viventes po-
 puli G. III. 10.
 L. Piso, legatus L. Cassii, a Tigu-
 rinis interfectus G. I. 12.
 L. Piso consul a. 58. G. I. 6. Cae-
 saris socer 12. censor C. I. 3.
Fragm. p. 401.

consul a. 61. G. I. 2. 35.
 Pompeianus Afr. 3. 18.
 in proelio cum Usi-
 s et Tenceteris occisus G.
 2.
 C. III. 71. *Fragm.* p. 398.
 prius quaestor Domitii Cal-
 l. 34.
 us Rustianus, amicus Sci-
 Afr. 96.
vid. Munatius.
 in rogationem suadet Cae-
fragm. p. 391.
Fragm. p. 397.
 allorum servorum loco ha-
 VI. 13.
 xii elientes Nerviorum G.
 us Caesarianus vulneratus
 19.
id. Asinius.
 a, Sullae Fausti uxor Afr.
 peius consula 55. G. III. 1.
 sul delectum habet, Cae-
 gionem commodat VI. 1.
 rtute res urbanae in com-
 rem statum pervenerunt
 , eius dominatio et arma
 em foro inferunt VIII. 52.
 mpei et Crassi 53. legio-
 Caesare reposit 54, in Ita-
 net 55. eius actiones con-
 esarem ineunte a. 49. C. I.
 apuae ad mandata Caesa-
 pondet 10. iter ad legiones
 dia dispositas 11. epistola
 tum ad Demitium data 19.

latur 71. Asparagium redeuntem
 Caesarem sequitur 76. ad Scipio-
 nem properat 78. cum eo in Thes-
 salia se coniungit 82. res ad Phar-
 salum gestae 82—100. eius fuga,
 caedes in Aegypto 102—104.
 testamentum Ptolemaei Romae
 apud eum depositum 108. ma-
 gnum eius nomen apud legiones,
 quas Varro in Hispania obtine-
 rat Al. 58. Ciceronem cum Crasso
 in gratiam redire vult *Fragm.* p.
 398. Caesaris ad eum epistola p.
 402. una cum Pompeio imperium
 se depositurum scribit Caes. p.
 403. idem vituperat Pompei in-
 stitutum in pugna Pharsalica *ibid.*
 Pompeia lex de ambitu C. III. 2.
 Pompeianus, Pompeiani *passim*.
 Pompeiani delectus C. I. 15. Brun-
 disini Pompeianorum militum in-
 iuriis permoti Caesari favent III.
 28. Pompeianorum ad Dyrrha-
 chium duo milia cadunt 53, ad
 Pharsalum XV milia 99. Pom-
 peianorum fiducia post victoriam
 ad Dyrrhachium 72, ante pugnam
 Pharsalicam 82, 83, luxuries in
 castris 96.
 Cn. Pompeius filius copias patri
 adducit C. III. 3. Aegyptiis navi-
 bus praest 5. ad Oricum et Lis-
 sum naves aliquot Caesaris ab-
 ducit et incendit 40. Uticae Ca-
 tonis oratione incitatur Afr. 22.
 Aseno exclusus in Baleares in-
 situs se convertit 23. in Hi-pania
 ulteriore bellum gerat Al. 1.

- Ca Pompeius.interpres Titurii G. V. 36.
 Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis H. 25.
 Pompeius Rufus Afr. 85.
 M. Pomponius parti classis Caesarianae ad Messanam praest, quae a Cassio incenditur C. III. 101.
 pons in Rheno a Caesare factus G. III. 17. VI. 9.
 pontones, genus navium Gallicarum C. III. 30.
 Pontus, classis et sagittarii ex Ponto coacti a Pompeio C. III. 4. legio ex tumultuariis militibus in Ponto confecta Al. 34. ex Ponto ingum editum silvestre pertinens in Armeniam minorem 35. Pharnaces Pontum occupat 41. 65. in Pontum venit Caesar 69. decedere iubetur Pharnaces 70. oppidum Zela 72. P. recipitur a Caesare 77. Ponticas naves octo habet Caesar Al. 13. legio Pontica 39. 40. Ponticorum civium dona diripit Pharnaces 41.
 portenta Pharsalici proelii tempore C. III. 105.
 Postumiana castra inter Ateguam et Ucubim H. 8.
 Postumus *vid.* Fulvius, Rabirius.
 Pothinus procurator Aegypti C. III. 108, interficitur 112.
 Praeconius *vid.* Valerius.
 Procellus *vid.* Valerius.
 Ptianii, Aquitaniae populus, Crasso se dedunt G. III. 27.
 Ptolemaeus pater C. III. 4. 103. societas cum eo superiore Caesaris consulatu facta 107. eius testamentum 108. 109. in regnum reductus 110. eius filia minor 112. Al. 4.
 Ptolemaeus filius maior Aegypti rex C. III. 103. amici eius mittunt Achillam ad Pompeium interficiendum 104. exercitum dimittere a Caesare iubetur 107. in patris testamento heres cum sorore scriptus 108. in Caesaris potestate est 109. dimittitur petentibus Alexandrinis Al. 22. in Nilo perit 31.
 Ptolemais. portentosae ibi voces auditae C. III. 105.
 T. Pulionis et Vereui, centurionum, aemulatio G. V. 41. eius opera C. Antonii exercitus proditus C. III. 67.
 L. Pupius centurio Auximi deprensus a Caesare dimittitur C. I. 13.
 Puteoli C. III. 71.
 Pyrenaei montes G. I. 1. saltus C. I. 37. III. 19.
 Quadratus *vid.* Volusenus.
 quadrigae falcatae Pharnacis Al. 75.
 quaestor pro praetore missus Al. 42. quaestores Caesaris *vid.* Caesar.
 Sex. Quintilius Varus quaestor Corfinii captus dimittitur a Caesare C. I. 23. ad Attium Varum in Africam venit; ad defectionem hortatur Curionis milites II. 28.
 Rabirius Postumus Caesarianus Afr. 8. 26.
 L. Racilius coniurat in Cassium Al. 52 *sqq.*
 Raucillus Allobrox C. III. 59—61. 79.
 Rauraci cum Helvetiis proficiscuntur G. I. 5. numerus eorum 29. ab eorum finibus Hercynia silva oritur VI. 25. duo milia armatorum iis imperantur VII. 75.
 Ravennae Caes. expectat senatus responsum C. I. 5.
 Rebilus *vid.* Caninius.
 Redones, Aremorica civitas G. VII. 75. a P. Crasso in dicionem pop. R. rediguntur G. II. 34.
 Reges *vid.* Marcii.
 Reginus *vid.* Antistius, Minucius.
 Regulus *vid.* Livineius.
 Remi proximi Gallis ex Belgis ad Caes. legatos mittunt G. II. 3. 4. obsides dant 5. impetrant a Caesare, ut SueSSIONES serventur 11. 13. hiberna T. Labieni V. 24. 53. soli praeter Haeduos Caesari non suspecti V. 55. Indutiomarus eorum agros populari constituit 56. deprecantur pro Carnutibus VI. 4. per Caesarem in Sequanorum locum dignitatis succedunt VI. 12. absunt a concilio Galliae Bibracti habito VII. 63. Caesari nuntiant Bellovacos exercitus comparare

INDEX HISTORICUS.

6. eorum equites fugantur ovacis 11. 12.
polis C. III. 3.
am tegimentis utantur Ger-
3. VI. 21.

G. I. 1. agrum Helvetium
manis dividit 2. describitur
0. pars ex eo recepta Vaca-
pellatur *ibid.* Confluens Mo-
: Rheni 15. trans Rhenum
erant Boii I. 5. ad Rh. con-
pars Helvetiorum 27. Rh.
re consuescunt Germani 33.
ad ripam Rheni considen-
. ad Rhenum fugiunt victi
ani 53. Germani trans Rh.
ntes cum Belgis coniuncti
nationes trans Rh. incolen-
gatos ad Caesarem mittunt
reveri Rheno proximi III.
bii humaniores, quod Rhe-
ttingunt III. 3. ponte facto
ansit Caes. 17 *sqq.* VI. 9. a
oritur Arduenna silva V. 3.
l. Eburonum maxima pars
desum et Rhenum 24.
us G. I. 1. provinciam ab
tiis dividit 2. ab Sequanis

Romanus, Romani *passim*. Ariovi-
stus Romanis omni Gallia interdi-
xit G. I. 46. Romanorum opera,
quae nondum viderant, admirati
Suessiones se dedunt II. 12. cum
Romanis facultatem navium non
habentibus facile se bellum ge-
rere posse sperant Veneti III. 9.
Romani exercitus consuetudo po-
stulat, ut manipuli ad signa con-
tineantur VI. 34. (C.I. 44.) Romano-
rum consuetudo, ut socios et ami-
cos conservent VII. 43. consuetu-
dinem Rom. in bellis sequuntur
Galli III. 23. Romanorum disci-
plina et opes VI. 2. Lusitanorum
et Romanorum pugnandi ratio
diversa C. I. 44. populi Rom. maie-
stas G. VI. 17. more et exemplo
populi R. se ulli iter per provin-
ciam dare posse negat Caes. G.
I. 8. nulli adversus Romanos
auxilia denegant Galli VIII. 45.
Haedui de populo R. meriti 11.
Germanos consuescere Rhenum
transire periculosum Romanis I.
33. senatus consultum, quo po-
pulus Romanus ad arma vocatur

- stulata eius Pompeio renuntiat 10.
- L. Rubrius senator Corfinii a C. dimissus C. I. 23.
- Rufus *vid.* Acutius, Coelius, Marcius, Minucius, Pompeius, Sulpicius, Tullius, Vibullius.
- Ruspina, Africae urbs. ad Ruspina castra movet Caes. Afr. 5. 6. proelium ad Rusp. 12—18. vallum ab urbe ad mare ducit Caes. 20. munitiones castrorum augeat 26. naves in portum ad R. perveniunt 34. cum hostium equitatu pugnat Caes. 39. 40. ad Aggar oppidum proficiscens praesidium ibi relinquit 67.
- Rustianus *vid.* Platorius.
- Ruteni bello superati a Q. Fabio Maximo G. I. 45. a Lucterio Caturco Arvernus conciliantur VII. 7. ad fines Volcarum depopulandos mittuntur VII. 64. XII milia armatorum eis imperantur 75. ad eos Caninius Rebilus mittitur 90. apud Rutenos provinciales praesidium constituit Caesar VII. 7. sagittarii Ruteni ad Caesarem in Hispaniam veniunt C. I. 50.
- Rutilus Lupus, praetor, Terracina profugit C. I. 24. Achaia obtinet III. 55.
- Rutilus *vid.* Sempronius.
- Sabinus *vid.* Calvisius, Titurius.
- Sabis fl. G. II. 16. 18.
- Saburra, praefectus Iubae C. II. 38—42. Afr. 48. 93. interfectus 95.
- M. Sacrativir, eques Romanus, ad Dyrrhachium cadit C. III. 71.
- Sadala, filius Cotyis C. III. 4.
- Saguntini H. 10.
- T. Salienus centurio Afr. 28. 54.
- C. Sallustius Crispus, praetor Afr. 8. 34. pro consule cum imperio Zamae relictus 97.
- Sallyes Massiliensibus attributi C. I. 35.
- Salonae C. III. 8. frustra ab Octavio oppugnatae 9. Salona Al. 43.
- Salum flumen in Hispania H. 7. 9. 13. 14. 16. 23.
- saltus Castulonensis C. I. 38.
- Salvianus *vid.* Calpurnius.
- Samarobriga G. V. 24. impedimenta, obsides, litteras publicas ibi relinquit Caes. 47. Caesaris hiberna 53.
- Samnis *vid.* Decius.
- Santones non longe ab Tolosatium finibus absunt G. I. 10. Santoni I. 11. III. 11. VII. 75.
- Sardinia obtinetur a M. Cotta C. I. 30. eo eiecto a Valerio obtinetur 31. III. 10. auxilia ex S. arcessit Caes. Afr. 8. 24. pro Sardis oratio Strabonis *Fragm.* p. 392.
- Sarsura, Africae urbs Afr. 75 *sqq.*
- C. Saserna Caesarianus Afr. 9. 29. 57. P. Saserna, illius frater 9.
- Saturnini, tr. pl., casus C. I. 7.
- Saxa *vid.* Decidius.
- Scaeva centurio praemiis ornatus a Caes. C. III. 53.
- Scaldis fl. in Mosam influere dicitur G. VI. 33.
- Scapula *vid.* Annius.
- Scipio contra Caesarem sententiam dicit in senatu C. I. 1. 4. eius spes et metus 4. Syriam provinciam accipit 6. eum cum legionibus exspectat Pomp. III. 8. imperator appellatur 31. res ab eo in Syria male gestae 31—33. in Macedoniam proficiscitur 33. ad Cassium Longinum in Thessalia se convertit 36. Aliacmonem transit 37. in insidias inducit a Domitio 38. missae a Caesare ad eum litterae 57. Pomp. ad eum properat 78. cum Pomp. se coniungit 78—82. (honores a Pomp. in eum collati 82.) mediam aciem in pugna Pharsalica tenet 88. decem eius legiones in Africa Afr. 1. eius copiae cum Labieni et Petreii coniunctae 24. elefantos ad pugnam instituit 27. Uzitiam tenet, opponit Caesari aciem 41. 42. milites veteranos navis Caesarianae trucidat 44. auxilia ei adducuntur a Iuba 48. Caesarem ad Aggar oppidum regredientem subsequitur 76. proelio ad Thapsum vincitur 77—87. perit 96.
- scorpio, machina bellica G. VII. 25. Afr. 31.
- Scribonius Libo Caesaris hortatu cum Pompeio Brundisii de pace

INDEX HISTORICUS.

26. Liburnicae et Achai-
 npei classi praeest III. 5.
 esare ad Oricum colloqui-
 15. 16. colloquium cum
 o 18. Brundisium cum
 venit 23. discedere ab
 cogitur 24.
 cortice facta G. II. 33.
 pilâ pro vallo posita H.
 atorum opus caelatum H.
 portes scutatae C. I. 39.
 diversa oppidi Aduatoco-
 adita G. II. 33.
 dux Lemovicum ad Ale-
 terficitur G. VII. 88.
 Galba victi G. III. 1. belli
 adi consilium capiunt 2.
 in castra faciunt, fugan-

gnatur 11. (34). Meloduno Labie-
 nus potitur 58. XII milia armato-
 rum iis imperantur 75.
 L. Septimius, trib. mil., Pompeium
 interficit C. III. 104.
 Sequani. iter per Sequanos descri-
 bitur G. I. 6—9. (19.) cum Arvernâ
 Germanos arcessunt 31. Ariovisti
 crudelitate pressi 32. a provincia
 Rhodano dividuntur 33. frumen-
 tum Caesari subministrant 40.
 Caesaris hiberna in Sequanis 54.
 Rheni accolae III. 10. totius Gal-
 liae principatum obtinent et amit-
 tunt VI. 12. XII milia armatorum
 iis imperantur VII. 75. Sequani
 agri tertiam partem occupavit
 Ariovistus I. 31.
 Serapion, legatus Alexandrinorum
 C. III. 109.
 Q. Sertorius G. III. 23. C. I. 61.
 servi armantur a Pompeio C. I. 24.
 III. 4. Salonis omnes servi pube-
 res liberati 9. servus domini
 iugulans II. 18. 20. s. speculatores
 capti in cruce sublati 20. servi-
 lis tumultus in Italia C. I. 40.
 Serrilia Catonis soror *Caes. n. 397*

- meatus ab Alieno missus 44. duae legiones ex Sicilia ad Caes. perveniunt 53. fretum Siciliae C. II. 3. Siciliense (Singiliense) fl. Hispaniae Al. 57.
- Sicoris, fl. Hispaniae C. I. 40. pars eius a Caes. avertitur 61. legiones duas traducit Afranius 62. vadum in eo reperit Caes. 62. traducit exercitum 64. transire temptant Afraniani 83.
- M. Silanus Caesaris legatus G. VI. 1.
- T. Silius trib. mil. in Venetos missus ab his retinetur C. III. 8.
- Silo *vid.* Minucius.
- P. Sittius Caesarianus Cirtam capit Afr. 25. Numidia fines ingreditur 36. 48. 93. Afranium et Faustum vivos capit 95.
- Sol a Germanis colitur G. VI. 21. soldurii G. 3. 22.
- Sontiates a Crasso superantur G. III. 20. 21.
- Sorica, urbs Hispaniae. proelium ibi commissum H. 24. 27.
- Spinther *vid.* Lentulus.
- Squillus *vid.* Licinius.
- L. Staberius Pompeianus Apolloniae praest C. III. 12.
- Stattius Murcus, legatus Caesaris C. III. 15.
- stimuli in operibus ad Alesiam G. VII. 73.
- Strabo *vid.* Caesar.
- Suessiones cum Belgis consentiunt contra Romanos G. II. 3. latissimos et feracissimos agros possident 4. proximi Remis 12. Caesari se dedunt 12. 13. Remis attributi VIII. 6.
- Suebi Rhenum transeunt G. I. 37. Ariovisti socii in pugna cum Caesare 51. Ariovisto victo domum revertuntur, multi ab Ubiis occiduntur 54. Usipetes et Tencteros premunt III. 1. eorum mores 1. 2. 3. de eorum virtute opinio 7. omnes in unum locum coacti Caesaris adventum expectant 19. Treveris auxilia mittunt VI. 9. Caesarem iterum in Germaniam profectum ad initium silvae Baccenis expectant 10. in silvas se recipiunt 29.
- Sugambri Caesari Tencteros et Usipetes, qui ad eos confugerant, sibi tradi cupienti fortiter respondent G. III. 16. se in silvas abdunt 18. Eburonum fines populantur, Aduatucam contendunt, castra Ciceronis oppugnant VI. 35. expugnatione desperata trans Rhenum se recipiunt 41.
- Sulcitani in Sardinia Afr. 98.
- L. Sulla G. I. 21. alterum se fore Sullam Lentulus gloriatur C. I. 4. intercessionem liberam reliquit 7. vim tribuniciae potestatis imminuit *Fragm.* p. 391. eum non imitaturus est Caes. p. 401.
- Sulla Faustus C. I. 6. Afr. 87. interficitur 95.
- P. Sulla, legatus Caesaris C. III. 51. dextro cornu in pugna Pharsalica praest 89. cohortes Pompeianae, quae in praesidio sunt, ei se dedunt 99.
- Sulmonenses Antonio portas aperiant C. I. 18.
- P. Sulpicius Rufus, legatus Caesaris G. III. 22. VII. 90. Afranii adolescentis hortatu cum Caesare agit C. I. 74. classis parti Vibonae praest, naves eius a Cassio incenduntur III. 101. Afr. 10. Sulpicianae classis C. III. 101.
- Ser. Sulpicius senator C. II. 44. supplicationes Caesari decretae *vid.* Caesar.
- Surus Haeduus a Labieno captus G. VIII. 45.
- Syria. copiae ex Syria a Pompeio coactae C. III. 3. 4. Syriam adire non audet fugiens Pomp. 103. Syriae praedones latronesque in Aegyptiorum exercitu 110. classem ex Syria arcessit Caes. Al. 1. Mithridates ex Syria auxilia adducit Caesari 26. in Syr. profectus Caesar 33. 65. Syriae Sextum Caesarem praeficit 66. Syriacis Pompei navibus praest Cassius C. III. 5. cum Syriacis legionibus mediam aciem in pugna Pharsalica tenet Scipio 88.
- tabernaculorum Pompeianorum luxuries C. III. 96.
- tabulae Helvetiorum Graecis litteris confectae G. I. 29. tabulae

INDEX HISTORICUS.

- iudiciis de iis, qui Ro-
mansissent, Domitii suasu
e C. III. 83. tabulae novae
21.
fl. G. V. 11. 18.
Aquitaniae populus G. III.
larius Castor copias Pom-
raebet C. III. 4.
na C. I. 24.
C. I. 73. Tarraconem vo-
es. II. 21. Tarraconenses
urbs Ciliciae Al. 66.
es, Aquitaniae populus,
Crassum copias parant G.
vineuntur 23. Crasso se
t 27.
itius graece de astris scri-
ragm. p. 394.
us apud Carnutes in regnum
am restitutus ab inimicis
terficitur G. V. 25. 29.
nsula prope Illyrium Al. 45.
castellum Massiliensium
4.
gulus rex quartae partis
G. V. 22.
enum G. VI. 31.
ues nil. Volens.
- tetrarcha C. III. 3. Al. 67. 78. te-
trarchia Al. 78.
Teutomatus, Nitiobrigum rex G.
VII. 31. 46.
Teutoni G. I. 33. 40. prohibentura
Belgis II. 4. Teutones VII. 77.
Thabena, urbs Africae (Thabena-
ses) Afr. 77.
Thapsus, urbs Africae Afr. 28. 44.
46. 53. 62. 67. proelium ad urbem
commisum 77—86. 89.
Thebae a Caleno recipiuntur C.
III. 55.
Theophanes, familiaris Pompei C.
III. 18.
Therameni Ciceronem comparat
Caes. *Fragm.* p. 397.
Thermus praetor Iguvium tenens
inde profugit C. I. 12.
Thessalia. Thessali in Pompei ex-
ercitu C. III. 4. frumentum ex
Thessalia a Pomp. comparatum
5. legati ex Thessalia venientes
Caesari imperata se facturos pol-
licentur 34. a Macedonia Aliae-
mone flumine dividitur 36. in Cae-
saris potestatem venit 81. Pomp.
in Thess. pervenit 82.
Thisdra, Africae urbs Afr. 36. 76.
86. 93. Thisdritani 97.

- XV cohortibus perit V. 23—37. VI. 1.
- Tolosa, civitas Galliae provinciae G. III. 20. Tolosates I. 10. VII. 7. Torquatus *vid.* Manlius.
- Tralles. portentum in templo Victoriae C. I. 105.
- Transalpina Gallia G. VII. 1. 6.
- Transpadanae coloniae C. III. 87.
- Transrhenani legatos ad Caesarem mittunt G. III. 16. VI. 5. Transrhenani Germani V. 2.
- Trebatius *Fragm.* p. 398.
- A. Trebellius, eques Romanus Astensis, ad Caes. transfugit H. 26.
- M. Trebius Gallus a Crasso frumenti causa in Curiosolitas missus retinetur G. III. 7. 8.
- C. Trebonius eques Romanus ad Aduatucam a Sugambri obsesus per hostes perumpens suos servat G. VI. 40.
- C. Trebonius, legatus Caesaris G. V. 17. legionibus in Belgis collocatis praest 24. ad depopulandam eam regionem, quae ad Aduatucos adiacet, mittitur VI. 33. Vellaunoduni relinquitur VII. 11. ad Alesiam 81. Cenabi in hibernis collocatur VIII. 6. ad Caesarem cum tribus legionibus vocatur 11. 14. in Belgio hiemat 46. 54. ad Massiliam oppugnandam a Caesare relictus C. I. 36. urbem obsidione cingit II. 1. eius opera, turris, musculus 8—10. Massiliam per vim expugnare Caesaris litteris vetatur 13. incensa opera maiore studio reficit 15. praetor urbanus III. 20. 21. proconsul Hispaniae Al. 64. H. 7. 12.
- Treveri proximi Rheno G. III. 11. III. 10. VI. 29. Caesari de Suebis nuntiant I. 37. equites proelium ad Sabim deserunt et domum revertuntur II. 24. (III. 6.) imperio Caesaris non parent, Germanos sollicitare dicuntur V. 5. copiae eorum V. 3. Germanos frustra sollicitant, ut Rhenum transeant 55. Indutiomaro interfecto ad eius propinquos imperium deferunt, Ambiorigem sibi foedere adiungunt VI. 2. non veniunt in Galliae concilium a Caesare indictum 3. Labienum adoriri parant 7. fugantur 8. (44.) absunt a concilio Gallorum Bibracte habito VII. 63. cultu non multum a Germanis differunt neque imperata unquam nisi armis coacti faciunt VIII. 25. in finibus Treverorum exercitum lustrat Caesar 52.
- Triarius a Mithridate victus Al. 72. 73.
- C. Triarius, Pompei legatus, Asiaticis navibus praest C. III. 5. eius consilium Pompeio in pugna Pharsalica datum 92.
- Triboces, Ariovisti socii G. I. 51. Triboci III. 10.
- tribuni plebis ad Caesarem Roma fugiunt C. I. 5. tribunicia intercessio a Sulla relicta 5, armis notata et oppressa 7. tribuni militum, non magnum in re militari usum habentes, Germanorum metu trepidant G. I. 39. trib. militum Afraniani ad Caesarem deficiunt C. I. 77. ignominiose quidam tribuni a Caesare dimittuntur Afr. 54.
- tributa in singula capita servorum ac liberorum a Scipione imposita C. III. 32.
- trichilae structae in castris Pompei ad Pharsalum C. III. 96.
- Trinobantes, Britanniae populus, obsides Caesari dant G. V. 20. 22.
- Tubero Africam provinciam sortitus C. I. 30, occupatam eam invenit ab Attio Varo 31.
- Tulingi cum Helvetiis proficiscuntur G. I. 5. 25. in fines suos reverti iubentur 28. eorum numerus 29.
- M. Tullius Cicero. libri de analogia ad eum scripti *Fragm.* p. 393. eius Cato p. 397. epistolae Caes. ad Ciceronem p. 398 *sq.* eius carmina p. 404.
- Q. Tullius Cicero, legatus Caesaris, cum una legione in Nervii hiemat G. V. 24. oppugnatus fortiter resistit 39—49. collaudatur a Caesare 52. praesidio Aduatucae relinquitur VI. 32. inopinato Sugambrorum impetu terretur 36—40. in Haeduis ad Ararim rei fru-

usa collocatur VII.
399.
quaestorius interfi-

Caesarem legatus
18.
catius.

35. Turoni cum Ver-
oniancti VII. 4. 75.

tistius.

um ad Massiliam C.
si turrem mirantur
30. 31. turres CNX
Necrone excitantur
rus turris C. III. 112.
Iavilius.

us, senatoris filius,
um occumbit C. III.

Rhenum incolentes
punitur et multos

. a Suebis vectiga-
3. a Caesare auxi-
naves ad transpor-
itum pollicentur 16.
consiliis Caesarem
iunt 19. legatos ad
urgandi sui causa
VI. 9. 29.

niac urbs H. 7 *sqq.*
ubenses H. 20.

2 urbs Al. 61. 63. H.

1 G. VI. 28.

iae urbs H. 26. 41.
Ateguac capti, le-

iussae 25. obsidet urbem Curio 36.
Uticens venit Inba victo Curione
44. Uticenses insolentes belli
Curioni se dedere parati, Iobae
adventu confirmati 36. Uticae
praeest Cato Afr. 22. grande prae-
sidium relinquit Scipio 24. Vari
classis hiemis causa ibi subducta
62. Caesari favent Uticenses pro-
pter beneficium legis Iuliae 87.
Cato ibi moritur 88. Caes. rece-
ptus 89. 90. abijt Zamam 92. redit
97. naves ibi conscendit in Ita-
liam rediturus 98.

Uxellodunum, oppidum Cadurco-
rum, a Lucetio occupatur G.
VIII. 32. obsidetur a Caminio 33
sq. situs describitur 40. ad dedi-
tionem coacta a Caesare urbe
40—43, omnibus, qui arma tuler-
ant, manus praecidantur 41.

Uzitta, Africae oppidum Afr. 41. 51.
56. 58 *sqq.*

Vacalus G. III. 10.

Vaga, urbs Africae Afr. 74.

C. Valerius Flaccus, praepactor
Galliae a. 89. G. I. 47.

Valerius Flaccus, Pompeianus, ad
Dyrrhachium cadit C. III. 53.

L. Valerius Praeconinus legatus in
Aquitania exercitu pulso inter-
fectus G. III. 20.

C. Valerius Caburus a C. Valerio
Flacco civitate donatus G. I. 47.

C. Valerius Donnotaurus, Caburi
filius, princeps Helviorum in
proelio interficitur G. VII. 65.

- T. Vasius** coniurat in Cassium Longinum Al. 52.
- P. Vatinius** legatus in Belgio hiemat G. VIII. 46. cum Pompeianis ad Apsum agit C. III. 19. 90. Brundisio praest 100. res ab eo egregie contra Octavium gestae Al. 44—47. Afr. 10. Vatiniana acies, Vatiniani Al. 45.
- Q. Velanius** a Crasso in Venetos missus G. III. 7, retinetur 8.
- Vellavii Arvernorum** clientes G. VII. 75.
- Vellaunodunum**, Senonum oppidum, a Caesare oppugnatur, obsides dat G. VII. II. 14.
- Veliocasses** (Veliocasses), Velio-cassi G. II. 4. VII. 75. VIII. 7.
- Venelli** (Unelli), Aremoricus populus, G. II. 34. III. 11. 19. VII. 75.
- Venetia** G. III. 9. Veneti a Crasso in dicionem p. Rom. redacti G. II. 34. retinent legatos Caesaris et coniurant contra Romanos G. III. 8. socios adsciscunt 9. eorum naves descriptae 13. proelio navali vincuntur 14. 15. se dedunt, senatus necatur, reliqui sub corona venduntur 16. Veneticum bellum III. 18. IIII. 21.
- Ventipo**, urbs Hisp. H. 27.
- Venus**. Iulii ab ea orti *Fragm.* p. 391.
- Veragri** a Galba victi G. III. I. bellum renovant, fugantur 2—6.
- Verbigenus** pagus G. I. 27.
- Vercassivellaunus** Arvernus, unus ex quattuor ducibus Gallorum rebellantium G. VII. 76. in superiora ad Alesiam castra impetum facit 83 sqq. in fuga comprehenditur 88.
- Vercingetorix**, Arvernus, bellum excitat contra Romanos, rex appellatur, omnes Gallos, qui Oceanum attingunt, sibi adiungit G. VII. 4. in Bituriges 5, in Arvernos proficiscitur 8. Gorgobinam oppugnare instituit 9. Caesari advenienti obviam proficiscitur 12. eius equites ad Noviodunum a Caes. vincuntur 13. concilio habito (14) amplius XX Biturigum urbes incendit, Avarico parit 15. res ibi gestae 16—29. reliquas civitates adiungere studet 31. Elaveris fl. pontes interrumpit 34. castra prope Gergoviam ponit, res ibi gestae 36—53. summus dux a Gallis constituitur; vincitur a Caesare 63—67. Alesiam se confert, omni Gallia ad bellum evocata; res ibi gestae 68 sqq. vivus traditur Caesari 89.
- Vergilius**, praetorius, Pompeianus, Thapsi praefectus Afr. 29. 44. 79. 86. 93.
- Vergobretus**, magistratus Haeduum G. I. 16.
- vernacula legio** C. II. 20. Al. 57.
- vernaculi milites** Al. 53. 54. H. 20.
- Vertico Nervius** G. V. 45. 49.
- Vertiscus**, Remorum princeps, a Bellovacis interficitur G. VIII. 12.
- Verucloetius**, Helvetiorum legatus ad Caesarem G. I. 7.
- Vesontio**, oppidum maximum Sequanorum G. I. 38.
- Vespillo** *vid.* Lucretius.
- P. Vestrius**, eques Romanus, Caesaris veniam impetrat Afr. 64.
- Vettones**, Lusitaniae populus C. I. 38.
- Vibius Curius** Caesaris equitatu praest C. I. 24.
- L. Vibius Paciacus**, Caesarianus H. 3.
- Vibo** ad fretum C. III. 101.
- L. Vibullius Rufus** a Pompeio in agrum Picenum missus recipit Lentuli milites, cohortes contrahit, Corfinium pervenit C. I. 15. [Corfinii dimittitur 23.] Massiliae versatur 34. in Hispaniam venit 38. cum mandatis a Caesare ad Pompeium mittitur III. 10, de iis acturus reicitur a Pompeio 18.
- Victoriae simulacrum** in templo Minervae Elide C. III. 105. Tralibus *ibid.*
- Vienna Allobrogum** G. VII. 9.
- Vinicianus** *vid.* Coelius.
- Viridomarus** Haedus G. VII. 38. a Caesare ad summam dignitatem perductus 39. 40. eius perfidia 54. Noviodunum incendit 55. invitus Vercingetorigi paret 63. unus imperatorum Gallorum 76.
- Viridovix**, Venellorum princeps G. III. 17. 19.

INDEX HISTORICUS.

- ii, G. Belg. populus G. 23.
 iciunt Britanni G. V. 14.
 Aquitaniae populus, contra Crassum parant G. ieti se dedunt 26, 27.
 Ioricus, frater alterius uxoris G. I. 53. (C. I. 18.)
 ulterius provinciae po- I. 10.
 eomici, G. prov. popu- sidium ibi constituitur a VII. 7. eorum fines Ru- reique depopulantur 64.
 gri Massiliensibus con- 35. V. Tectosages loca Iereyniam silvam occu- G. VI. 24.
 s Tullus filius praesidio affectus G. VI. 29. im- ompeiana legionis sus- II. 52.
 us Quadratus trib. mil. consilio et virtute insignis G. III. 5. a Caesare in Britanniam prae- mittitur III. 21, 23. VI. 41. Com- mium per simulationem colloqui interficere conatur VIII. 23. a Commio graviter vulneratur 48.
 I. Voreni et Pulionis, centurio- rum, aemulatio G. V. 44.
 Vosegus mons in finibus Lingonum G. III. 10.
 Vulcanus a Germanis cultus G. VI. 21.
 Zama, Numidiae urbs, ubi domici- lium, coniuges liberosque habet Iuba Afr. 91. Zamam pervenit Caes. 92, auctionem regiam facit 97. Zamenses Iubam non reci- piunt 91. veniam impetrant a Caesare 92, praemiis ornantur 97.
 Zela, Ponti urbs Al. 75.
 Zeta, Africae urbs Afr. 68. 74.

3 2044 014 515 011

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS
NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON
OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

